

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**TANZİMAT SONRASINDA KÜTÜPHANELERİN KURUMSAL GELİŞİMİ VE
KÜTÜPHANE YÖNETİMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER**

DOKTORA TEZİ

NİSA ÖKTEM TATLAV

İSTANBUL 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**TANZİMAT SONRASINDA KÜTÜPHANELERİN KURUMSAL GELİŞİMİ VE
KÜTÜPHANE YÖNETİMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER**

DOKTORA TEZİ

NİSA ÖKTEM TATLAV

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ELİF YILMAZ ŞENTÜRK

İKİNCİ DANIŞMAN
PROF. DR. BİLGİN AYDIN

İSTANBUL 2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
TABLolar	VIII
ŞEKİLLER.....	IX
GİRİŞ	1
Amaç, Kapsam, Yöntem ve Hipotez	5
Literatür Değerlendirmesi	7
I. BÖLÜM: OSMANLI KÜTÜPHANELERİNDE DEĞİŞİM SÜRECİ.....	12
1.1. İmparatorlukta Yeni Bilginin Üretimi ve Yeni Kütüphane Türlerinin Ortaya Çıkışı.....	30
1.1.1. Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişimler ve Yeni Bilgi Alanlarının Oluşumu.....	31
1.1.2. Batıdan Bilgi Transferi ve Kitap Satın Alma.....	38
1.1.3. Matbaa ve Yeni Okur-Yazar Kitlenin Oluşumu ve Kütüphanelere Etkisi ..	43
II. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI KÜTÜPHANELERİNİN GELİŞİMİ	54
2.1. Kütüphane Türlerinde Farklılaşma: Yeni Tür Kütüphanelerin Doğuşu	57
2.1.1. Üniversite ve Okul Kütüphanelerinin Gelişimi	60
2.1.2. Resmi Daire Kütüphaneleri	83
2.1.3. Cemiyet Kütüphaneleri	91
2.1.4. Saray Kütüphaneleri	101
2.1.5. Müze-i Hümayun (Arkeoloji) Kütüphanesi	109
2.1.6. Umumi Kütüphane Kurma Düşüncesi ve Milli Kütüphanelerin Gelişimi.....	113
III. BÖLÜM: BEŞ TEMEL ÖGE AÇISINDAN KÜTÜPHANE YÖNETİMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER.....	136
3.1. Kütüphane Kurumlarının Geliştirilmesi İçin Devlet Politikaları.....	138
3.1.1. Kütüphane Kurumları Tarafından Hazırlanan Nizamname ve Talimatnameler	150
3.2. Kütüphanelerde Koleksiyon Oluşumu	159
3.3. Kütüphane Hizmetleri Bağlamında Modern Araştırma Araçlarının Ortaya Çıkışı ve Yararlandırma Koşullarının Gelişimi.....	177
3.3.1. Defter-i Kütüblerden Kataloglara Geçiş	184
3.3.2. Bibliyografyaların Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	190
3.4. Kütüphane Personeli	196
3.5. Binaların Modernleşmesi	209

SONUÇ.....	218
EKLER.....	224
KAYNAKÇA.....	275

ÖNSÖZ

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok alanda köklü reformların yapıldığı, modernleşme ve yenilik hareketlerinin hız kazandığı bir dönemdir. Bu bağlamda, bu dönemde kütüphane kurumları da köklü bir değişim geçirerek toplumun bilgiye erişimini ve eğitim düzeyini arttıran önemli kurumlar haline gelmeye başlamıştır.

Bu tez, Tanzimat dönemi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphanelerin kurumsal yapılarının nasıl bir dönüşüm sürecinden geçtiğini ve bu dönüşümün kütüphane yönetiminde ne gibi değişikliklere yol açtığını incelemektedir. Tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Osmanlı kütüphanelerinin tarihi gelişimi çerçevesinde Osmanlı vakıf kütüphaneleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bilginin üretimi ve sonrasında ortaya çıkan yeni tür kütüphaneler değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde 19. yüzyılda Osmanlı kütüphanelerinin gelişimi incelenmiştir. Bu çerçevede kütüphane türlerinde görülen farklılaşma sonrasında ortaya çıkan yeni tür kütüphaneler için benzer çalışmalarda da görülen bir sınıflandırma yapılmıştır. 18. yüzyılın sonlarında kurulan ve ilk kurumsal kütüphane örneği olan ve İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi'nin de temelini oluşturan Mühendishane Kütüphanesi'nden ilk üniversite kütüphanesi olarak bilinen Darülfünun Kütüphanesi'ne geçiş serüveni üniversite kütüphaneleri sınıflandırmasında değerlendirilmiştir. Sınıflandırmada yer alan diğer kütüphaneler ise okul kütüphaneleri, milli kütüphane, resmi daire, cemiyet ve saray kütüphaneleridir.

Üçüncü bölümde Osmanlı kütüphanelerinin daha önceki geleneksel yapılarından modern bir kurumsal yapıya geçiş sürecinde yaşanan dönüşümler kütüphanecilik literatüründe mevcut olan kütüphaneciliğin beş temel ögesi (bina, bütçe, koleksiyon, kullanıcı, personel) açısından değerlendirilmiştir. Burada kütüphane yönetimi ve kütüphanecilik uygulamalarında Tanzimat sonrasında ortaya çıkan yenilikler ve değişimler incelenmiştir. Avrupa'dan getirilen kataloglama sistemleri, koleksiyon yönetimi teknikleri ve kullanıcı odaklı hizmet anlayışı gibi unsurlar üzerinde durulmuştur.

Uzun ve zorlu bir süreç olan bu tez yolculuğum sırasında değerli görüşleriyle beni yönlendiren, kendi yoğun mesaisine rağmen tez danışmanım olmayı kabul eden değerli hocam Doç. Dr. Elif Yılmaz Şentürk'e özellikle teşekkür ederim. Lisans eğitimimden

itibaren bütün eğitim hayatıma ve aynı zamanda henüz başlangıç aşamasında olduğum akademik hayatıma yol çizen ve karşılığını ödeyemeyeceğim bir şekilde benden hiçbir zaman kıymetli vaktini ve desteğini esirgememiş olan ve bu tezin konusunu belirlememde de bana yardımcı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın'a çok teşekkür ederim. Ayrıca Prof. Dr. Bilgin Aydın vasıtasıyla edindiğim muazzam arşivinden faydalanmamı sağladığı için de saygıdeğer hocam Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'a çok teşekkür ederim. Tez konusu belirleme aşamasında yanımda olan, akademik çalışmalar yürütebilmem için beni her daim motive eden, her türlü desteğini gördüğüm, tezimin ilk danışmanı olmakla beraber emekliliği sebebiyle tez jürimde bulunamayan bir diğer kıymetli hocam Prof. Dr. Tuba Çavdar Karatepe'ye de teşekkür etmek isterim.

Tez çalışmamda sona yaklaştıkça teze daha çok vakit ayırabilmem için kendi yoğun çalışmalarına rağmen bölümdeki idari işlerimi üstlenerek yükümü hafifleten kıymetli mesai arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Büşra Aktaş Kütükçü, Dr. Öğr. Üyesi Esra Muhacir ve Arş. Gör. Çiğdem Akbulut'a da candan teşekkür ederim.

Son olarak ise tez yolculuğumun ortalarında yollarımızın kesiştiği ve sonrasında bir ömür yollarımızı birleştirme kararı aldığımız, varlığıyla bana güç veren ve bu zorlu süreçte bana her zaman sabır gösteren kıymetli eşim Abdulkadir Tatlav'a çok teşekkür ederim.

Anneciğim... Bitirmemi çok istediğin bu çalışma senin içindi.

Nisa ÖKTEM TATLAV

ÖZET

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme sürecinin bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Bu süreçte gerçekleştirilen reformlar, yalnızca idari ve hukuki alanlarla sınırlı kalmamış, eğitimin temel yapı taşlarından biri olan kütüphaneler de bu değişimden önemli ölçüde etkilenmiştir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte devletin kurumsal yapısında köklü değişikliklere gidilmiş, geleneksel yapılar yerini modernleşme odaklı anlayışlara bırakmaya başlamıştır.

Bu dönüşüm, eğitim alanında da kendini göstermiş; özellikle Batı tarzında kurulan yeni okulların yaygınlaşmasıyla birlikte bu okullara entegre edilen yeni kütüphane türleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni yapılanmalar, daha önce vakıf geleneğiyle kurulmuş olan klasik Osmanlı kütüphanelerinden yapısal ve işlevsel açıdan farklılık göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda, vakıf kütüphanelerinin 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarındaki durumunu anlamak, ancak önceki dönemlerle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılarak mümkün olabilir. Bu tür bir karşılaştırma, kütüphanelerin tarihsel süreklilik içerisinde nasıl evrildiğini ve toplumsal değişimlerden nasıl etkilendiğini ortaya koyar.

Tanzimat sonrasında kütüphaneler yalnızca kitap muhafaza edilen mekânlar olmaktan çıkarak, daha geniş halk kitlelerine bilgi sunmayı amaçlayan, toplumun eğitim düzeyini artırmayı hedefleyen kurumsal yapılar hâline gelmiştir. Bu dönemde yaşanan dönüşüm, kütüphaneleri Osmanlı modernleşme sürecinin ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Kurumsal yapıları, işleyiş biçimleri ve yönetim anlayışlarında meydana gelen değişiklikler, bu yapıları geleneksel çizgiden uzaklaştırarak modern kütüphanecilik anlayışına yaklaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: *kütüphane, kitap, Tanzimat, modernleşme, kurum.*

ABSTRACT

The Tanzimat period is regarded as a turning point in the modernization process of the Ottoman Empire. The reforms initiated during this era were not limited to administrative and legal fields but also significantly affected libraries, which were considered fundamental components of education. With the proclamation of the Tanzimat Edict in 1839, the Ottoman state embarked on a comprehensive restructuring, and traditional institutions began to give way to modernization-oriented frameworks.

This transformation was also evident in the field of education; particularly, the establishment of new Western-style schools led to the creation of libraries integrated within these institutions. These new types of libraries began to diverge structurally and functionally from the classical Ottoman libraries founded under the waqf (endowment) tradition. Therefore, understanding the state of waqf libraries in the late 19th and early 20th centuries requires a comparative evaluation with earlier periods. Such an approach reveals how libraries evolved within historical continuity and how they were influenced by societal changes.

Following the Tanzimat, libraries transitioned from being mere repositories of books accessible to a limited group to institutional structures aimed at providing information to broader segments of society and enhancing educational levels. This transformation made libraries an integral part of the Ottoman modernization process. The changes in their institutional structures, operational practices, and management approaches marked a departure from traditional models and brought them closer to a modern understanding of librarianship.

Keywords: *library, book, Tanzimat, modernization, institution.*

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geen eser
DABCA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
DABOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri
yay.haz.	: Yayına hazırlayan

TABLÖLAR

Tablo 1.1. 16. yüzyılda İstanbul’da kurulan kütüphaneler	19
Tablo 1.2. 17. yüzyılda İstanbul’da kurulan kütüphaneler	20
Tablo 1.3. 18. yüzyılda İstanbul’da kurulan kütüphaneler	22
Tablo 1.4. 19. yüzyılda İstanbul’da kurulan kütüphaneleri	24
Tablo 2.1. Mühendishane Kütüphanesi’ne aktarılan ilk kitapların dökümü.....	64
Tablo 2.2. Bursa vilayetinde mevcut olan kütüphanelerin durumu	124

ŞEKİLLER

Şekil 3. 1. Tersane-i Amire içerisinde açılan Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresinin faaliyet gösterdiği ilk binası.....	211
Şekil 3. 2. 19. yüzyılın başlarında Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin içini gösteren fotoğraf	213
Şekil 3. 3. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Dışından Bir Görünüş	214

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin bilgi kurumları olarak ortaya çıkan ve 15. yüzyıl başlarından İmparatorluğun sonlarına kadar faaliyetlerine devam eden Osmanlı vakıf kütüphaneleri 19. yüzyıl başlarından itibaren büyük tarihsel ve toplumsal dönüşümlerle birlikte önemini yavaş yavaş kaybetmiş ve bu kütüphanelerin yanında Batı tarzında tesis edilen kurumların kütüphaneleri boy göstermeye başlamıştır. Bütün 19. yüzyıl boyunca gelişen bu yeni kütüphane türleri aynı zamanda Osmanlı eğitim ve zihniyet yapısının değişiminin de bir göstergesidir.

Osmanlı Devleti, *kanun-ı kadim* ile sembolleşen idari zihniyetini, geleneksel kurumlarını ve sosyal yapısını 18. ve 19. yüzyıllarda her alanda yenileyerek zamanın ruhu ve atmosferi doğrultusunda dönüştürmeye başlamıştır.¹ Bunun neticesinde kurumlar da, faaliyet gösterdikleri dönemin siyasal ve toplumsal karakteri ile canlı bir etkileşim içinde olmuşlardır.² Bu bağlamda, Batılı devletler karşısında alınan askeri yenilgiler ile ordunun modernizasyonunun gündeme gelmesi ve eğitim yoluyla askeri alanda istenilen başarılarla ulaşılabileceğine olan inanç, Osmanlı'da ilk modern eğitim kurumlarının ortaya çıkmasını sağlayan temel motivasyonlardan biri olmuştur.³

Eğitim kurumları bakımından 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batıyı örnek almaya başlayan Osmanlı Devleti, yeni bir yapılanma süreci içerisine girmiş ve eğitim başta olmak üzere birçok alanda önemli sayılabilecek reform girişimlerinde bulunmuştur. Bu reform girişimleri kütüphaneleri ve kütüphanecilik alanını da güçlü bir şekilde etkilemiştir. Kütüphanecilik alanında gerçekleştirilen bu reform, Osmanlı'da yeni kurulan okullarda seneden seneye çoğalarak meydana gelen kütüphanelerin mevcudiyetlerinin doğurduğu zaruretlere ve ihtiyaçlarla kendini göstermiştir. Soysal'a göre bu reformun somut ilk örneği, teknik bir okul olarak kurulan Mühendishane'deki eğitimde yeni bir yöntemin uygulanması sonucu farklı bir tür olarak oluşturulan Mühendishane Kütüphanesi'dir.⁴

¹ Yüksel Çelik ve Fatih Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*, 1.bs., Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 355.

² Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960): Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020, s. 10.

³ Resul Babaoğlu, a.g.e., s. 13.

⁴ Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, c.I. Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, s. 29.

Mühendishane öncesindeki kütüphaneleri kurumsal olarak doğmayan daha doğrusu bir kurumun inisiyatifi dahilinde teşekkül etmemiş kütüphaneler olarak nitelendirmek mümkündür. Dolayısıyla Mühendishane Kütüphanesi, bir kurumun inisiyatifiyle kurulan ve şimdilik vakıf olarak kurulmayan ilk kütüphane olarak nitelendirilebilir. Bu açıdan Osmanlı kütüphane kurma geleneğinin bireysel bir inisiyatif olmaktan çıkarak ilk defa kurumsal hale gelmesini Mühendishane Kütüphanesi ile başlatmak mümkündür. Bu özelliğiyle Osmanlı kütüphaneleri tarihinde Mühendishane Kütüphanesi bir kırılma noktasını temsil eder.

Tanzimat sonrasında kurulan Robert Koleji ve benzeri yabancı okullar, Galatasaray Sultanisi, Darüşşafaka ve diğer batılılaşma dönemi okullarının kütüphaneleri de toplumsal değişimin yönünü göstermesi bakımından önemlidir. Batılılaşma dönemini geleneksel Osmanlı dönemi kütüphaneciliğinden ayıran yönleri, okullardaki eğitim sisteminin değişmesine bağlı olarak kütüphanelerde yer alan kitapların da niteliğinin değişmesi ve kütüphaneleri biçimlendiren anlayıştaki ideolojik kaymada da görebiliriz. Devletin bu yeni ideolojisi ve modern devletlerden örnek aldığı ‘kütüphane kuran devlet modeli’ siyaseti doğrultusunda ihtiyaç duyduğu bilgileri elde edebilmesi için devletin Batı kaynaklarına yönelmesi, Batılılaşma siyasetini destekleyecek kadrolar yetiştirmesi amacıyla yeni okullar ve kütüphaneler kurması gerekmiştir.⁵

Osmanlı kütüphaneleri 19. yüzyıla kadar vakıf sistemi içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu döneme kadar vakıf kütüphaneleri sayıca artmış, koleksiyonları zenginleşmiş, medrese veya camilerin dışında müstakil binalara da sahip olmuşlardır. Ancak her zaman vakıf sistemi içerisinde kurulmaya devam etmişler, 19. yüzyıl boyunca da yeni bir kütüphane türü olarak zikredilmemişlerdir.⁶

III. Ahmet ve I. Mahmut devirlerinden başlayarak Tanzimat’ı hazırlayan III. Selim ve II. Mahmut’un saltanat yıllarında gerek İstanbul gerek diğer vilayetlerde önceki asırlara kıyasla zengin yazma koleksiyonlarına sahip çok sayıda kütüphane açılmıştır. Osmanlı’nın kuruluş döneminden itibaren vakıf geleneği ile kurulan vakıf kütüphanelerinin ıslahı çabaları Tanzimat öncesinde olduğu gibi Tanzimat sonrasında da

⁵ Hülya Biçer, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devralınan Kütüphanecilik Mirası: Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğin Kurumsallaşması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2013, s.72-77.

⁶ Tuba Çavdar, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s.1.

devam etmiştir. Cunbur, bu bakımdan Tanzimat hareketlerinin kütüphanecilik alanına etkisini iki yönlü olarak değerlendirmektedir:

- Zengin koleksiyonlu vakıf kütüphanelerinde görülen ıslah hareketleri,
- Batılı esaslara göre ya da benzer şekilde içerik ve düzen bakımından tamamen yeni kütüphane kurma teşebbüsleri⁷.

Tanzimat döneminde kurulan müstakil vakıf kütüphanelerinin sayıca artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu dönemde kütüphanelerin en çok nerelerde kurulduklarına bakıldığında müstakil binası olan kütüphanelerin medreselerde kurulanlardan veya tekke kütüphanelerinden önde geldikleri görülmektedir. Vakıf kütüphanesi binalarının bu şekilde bağımsız hale gelmesi, yönetimlerini de etkilemiş ve uzun yıllar vakıf hükümlerine göre kurulan kütüphanelere 19. yüzyılda yeni tür kütüphaneler eklenmeye başlayınca kütüphanelerin hangi nezaretin idaresinde olacağı tartışması meydana gelmiştir. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla vakıf kütüphaneleri de diğer vakıflar gibi merkezi bir yönetim altında toplanmıştır. Bu değişim kütüphane tarihinde önemli bir aşama olarak kabul edilse de kütüphanelerin statü ve niteliğini değiştirmemiştir. Vakıf kütüphanelerinin yönetimi 1826'dan Cumhuriyet dönemine kadar Evkaf Nezareti ile Maarif Nezareti arasında el değiştirmiştir.⁸

Vakıf kütüphanelerinde görülen ıslah hareketlerinin yanısıra özellikle Tanzimat Dönemi'nde vakıf kütüphaneleri dışında farklı kamu kurumları bünyesinde de kütüphanelerin tesis edilmeye başlandığı ve Osmanlı kütüphane kültürünün bu doğrultuda yeniden şekillendiği gözlenmektedir.

1856 yılında çıkarılan Islahat Fermanı'nda yer alan eğitim alanındaki genel hükümlerin birçoğu Türk kütüphaneciliği için de büyük bir değişime kapı aralamıştır. Kütüphaneciliğimiz için bu büyük değişimin en somut örneklerinden birisi 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. 1826 yılından beri Evkaf-ı Hümayun Nezareti kontrolünde olan kütüphanelerin yönetimini bu nizamname ile Maarif-i Umumiye Nezareti devralmıştır.⁹

⁷ Müjgan Cunbur, "Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri", *Belleten*, XXVIII/112, s.691-700. Türk Tarih Kurumu, 1964, s.691.

⁸ Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, s.27.

⁹ Hüseyin Türkmen, "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi", Hidayet Yavuz Nuhoğlu (derleyen), *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999* (s.643-652) içinde. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul 2001, s.646.

Kütüphane hizmetinin devlet tarafından bir kamu hizmeti olarak görülmesi, 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Nizamnamede ortaya konulan esasların çoğu, dönemin sosyal ve siyasal yapısındaki istikrarsızlıklardan ötürü faaliyete geçirilememiş ve kâğıt üzerinde kalmıştır. Soysal, nizamnamede yer alan hükümlerin somut sonucunu, vakıf kütüphanelerinin durumu ile alâkalı köklü bir değişiklikten ziyade, yönetim sorumluluğunun Evkaf Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne geçmesi şeklinde özetlemektedir.¹⁰ Türkmen ise, nizamnamenin Türk kütüphaneciliğine getirdiği yenilikleri kütüphanelerin yönetim ve denetiminin Maarif Nezareti'ne geçmesi, devlet-kütüphane ilişkisine yön verilmesi, kütüphane hizmetinin kamu hizmeti olarak kabul edilmesi, yeni yayın sağlama yollarının kabul edilmesi, yeni tür kütüphanelerin kurulmaya başlanması, üniversite kütüphanelerinin düzenlenmesi ve eğitim-kütüphane ilişkisine yön verilmesi şeklinde sıralamıştır.¹¹ Bu nizamname, devletin kütüphane hizmetini resmi eğitim politikasının ayrılmaz bir parçası olarak görmesi ve bunu bir kamu hizmeti olarak benimsemesi sebebiyle ileri bir adımdır.

Eğitimi bütün olarak ve tüm kurumlarıyla düzenleme amacına yönelik hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Soysal'a göre 'çağdaşlaşma' girişimi gereği ve özde siyasal bir eğilimin ürünüdür.¹² Bu durum da Türk kütüphaneciliğinde kendini göstermeye başlayan büyük değişimin temelinde siyasal eğilimin dolaylı olarak etkisi olduğunu göstermektedir.

1910 yılına gelindiğinde bir Tedrisat-ı Aliye Dairesi kurulmuş, müstakil bir Kütüphaneler Müfettişliği oluşturulmuş ve Maarif Nezareti müfettişleri de Meclis-i Maarife bağlanmıştır.¹³ Maarif Nezareti, denetimi altında bulunan bütün kütüphaneleri denetleyip onlar hakkında çeşitli düzenlemeler yapmakla görevlendirilmiştir. 7 Temmuz 1328 (20 Temmuz 1912) tarihli nizamnamenin 18. maddesine göre o zamana kadar muhasebe ve tamir itibarıyla Evkaf Nezareti'ne eğitim ve idare itibarıyla da Maarif Nezareti'ne bağlı olan eğitim-öğretim işlerinin tek elden ve sağlam bir şekilde yapılması için bir komisyon toplanarak görüşmeler yapılmış ve düzenlenen 13 Mayıs 1309 (26

¹⁰ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.81.

¹¹ Hüseyin Türkmen, a.g.e.

¹² Özer Soysal, "XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamı'nın Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt* (s.1113-1125) içinde. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, s.1115.

¹³ Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilatı Açısından cilt I* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilim Dalı, İstanbul 1995, s.108.

Mayıs 1913) tarihli rapor ile Beyazıt Umumi Kütüphanesi hariç tüm kütüphanelerin idaresi Evkaf Nezareti'ne verilmiştir.¹⁴

Maarif Nazırı Nâzım Bey, eğitim ile alâkalı ihtiyaçlara ve eksikliklere cevap verebilecek bir program hazırlığına girişmiştir. 1 Ekim 1918 tarihinde nihayetlenen bu programın ilk maddesi, bir Maarif-i Umumiye Kanunu'nun hazırlanmasıyla ilgilidir. Nâzım Bey, 1918 yılına gelinceye kadar eğitimle ilgili gerekli düzenlemeleri içeren böyle bir kanunun olmadığından yakınlıkta 1869 yılında hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin de fiilen hükümsüz olduğunu dile getirmiştir. Kütüphaneciliğimiz için de en büyük somut değişim örneği olan, 1869 nizamnamesinde yer alan ve Türk kütüphaneciliğini ilgilendiren hükümler ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra eylemsel sonuçlarını göstermeye başlamıştır. 1908'den 1911'e dek herhangi somut bir örnek karşılaşılmamaktadır.¹⁵

Eğitim sisteminde görülen değişiklikler sonucu Batı tarzında okulların açılmaya başlamasıyla kurulan okul kütüphaneleri, devlet teşkilatında meydana gelen değişimler sonucu farklı idari birimlerin ortaya çıkmasıyla doğan yeni bilgi ihtiyacını gidermek amacıyla oluşturulan resmi daire kütüphaneleri, Batılılaşma hareketine bağlı olarak bilim ve meslek cemiyetlerinin oluşturdukları cemiyet kütüphaneleri, siyasi ideolojinin İslamcılık ve Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçmesiyle ortaya çıkan millet kavramını yaşatmak için kuruluş çalışmalarına başlanan milli kütüphaneler ve mevcut kütüphanelerin yetersizliği karşısında birçok ihtiyacı karşılamak üzere kurulan kütüphane-i umumiler, Osmanlı yenileşme tarihinin bir parçası olarak ortaya çıkmış olup bu çalışmada tarihsel gelişim, kütüphane koleksiyonları, kütüphanecilik hizmetleri ve kütüphane binaları bakımından incelenecektir.

Amaç, Kapsam, Yöntem ve Hipotez

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar kütüphanelere yönelik bir devlet politikası bulunmamaktadır. Osmanlı coğrafyasında kurulan bütün kütüphaneler bireysel inisiyatiflerle şekillenmiştir. Bu tez kapsamında bireysel inisiyatiften kurumsal kütüphaneye geçiş sürecinin nasıl ve hangi şartlar altında ortaya çıktığı tartışılacaktır. Bu bağlamda bu araştırma, modernleşme kavramının kütüphane hizmetlerini ve

¹⁴ Teyfur Erdoğan, a.g.e., s.464.

¹⁵ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.87.

kütüphanecilik mesleğini nasıl etkilediği sorusuyla yola çıkarak, Tanzimat Dönemi kütüphanelerinin modernleşmesinin kurumsal bağlamda gelişim sürecini izlemeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada, Tanzimat sonrası dönemde kütüphanecilik literatüründe mevcut olan kütüphaneciliğin beş temel ögesi (bina, bütçe, koleksiyon, kullanıcı, personel) açısından kütüphanelerde gerçekleştirilen yenilik ve değişimler ele alınarak, kütüphanelerin kurumsal gelişimi detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılacaktır. Kütüphanecilik mesleğinin profesyonelleşmesi ve kütüphane hizmetlerinin modernleşmeye başlamasının bu dönemin en belirgin özelliklerinden olduğu vurgulanacaktır.

19. yüzyılda değişim sürecine giren kütüphane faaliyetlerinin tanımlanıp geçirdiği değişim ve yeniliklerin değerlendirildiği bu çalışmada klasik dönem vakıf geleneğinden gelen medrese, tekke ve camii kütüphanelerinin niteliği üzerinde durulup modernleşmeye kapı aralayan Tanzimat Dönemi sonrası okul ve diğer yeni tür kütüphanelere geçiş serüveni ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci kısmında değişim dönemi kütüphane türleri literatürde yer alan konuyla alakalı diğer incelemelerle paralel olarak ele alınmış ve benzer çalışmalardaki sınıflandırmalardan¹⁶ da yararlanılarak; kütüphanelerdeki kurumsal gelişmeler yeni kütüphaneler özelinde değerlendirilmiştir.

Çalışmada, kütüphaneler ile ilgili yayınlanan nizamnameler, rapor, mevzuat ve yönetmelikler incelenerek belgesel tarama yöntemi uygulanmıştır. Osmanlı kütüphane kurumlarında yeniden yapılanmanın 19. yüzyıldan itibaren başladığı bilindiğinden, 1800 yılı başlangıç olarak kabul edilmiş; bu tarihten itibaren 1 Kasım 1928 Harf Devrimi'ne kadarki süreç araştırma kapsamına alınmıştır. Araştırmanın hipotezi "19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yeni bir yapılanma süreci içerisine giren ve modernleşme çerçevesinde ilerlemeyi hedefleyen Osmanlı Devleti, daha farklı bir kütüphane / kütüphaneci / kütüphane hizmeti tasavvuru ile birtakım düzenlemeler yaparak mevcut kütüphane kurumlarındaki hizmet ve yönetim anlayışlarını değiştirmeye çalışmıştır." şeklinde oluşturulmuştur.

¹⁶ Örnek çalışmalar için bkz. Tuba Çavdar, a.g.e.; Hayrûnisa Alp, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği (1923-1950)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2003.

Çalışmanın araştırma soruları ise şunlardır:

- 1- Eğitim kurumları bünyesinde ilk kütüphaneler nasıl ortaya çıkmıştır?
- 2- İlk kütüphane nizamnameleri hangi zeminde hazırlanmış ve bu nizamnameler mesleki gelişimi nasıl etkilemiştir?
- 3- Kütüphanecilik alanındaki mesleki gelişim modernleşme sürecinde hangi kriterler dahilinde nasıl şekillenmiştir?
- 4- Kütüphaneciliğin modernleşme evresinde mesleğe siyasal yaşamda nasıl yaklaşmıştır? Kütüphaneler ile ilgili oluşturulan mevzuat belgelerinde bunun izlerini sürebilmemiz mümkün müdür?
- 5- Kütüphane hizmetlerinde ve koleksiyonlarındaki değişim sürecinin kütüphanelerin kurumsal gelişimine nasıl bir etkisi olmuştur?
- 6- Bu düzenlemeler ile nasıl bir kütüphane / kütüphaneci / kütüphane hizmeti tahayyül edilmiştir?

Literatür Değerlendirmesi

Osman Nuri Ergin, Süheyl Ünver, Müjgan Cunbur, İsmail E. Erünsal, Özer Soysal ve Tuba Çavdar, Osmanlı kütüphaneleri tarihi alanında ve İstanbul kütüphaneleri ile ilgili öncü akademik çalışmalar yapan en önemli araştırmacılarıdır.¹⁷

Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* isimli eserinde “Kütüphaneler” başlığı altında kısaca Osmanlı kütüphaneleri üzerinde durmuş, İstanbul’da Fatih Sultan Mehmed ve I. Mahmut’un kurduğu kütüphanelerden bahsetmiş ve Fazıl Ahmet Paşa ile Ragıp Paşa’nın kütüphanecilik faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir.¹⁸

Süheyl Ünver ve Müjgan Cunbur’un bu alanda yazdığı makaleler ise birincil kaynak olarak değerlendirilen arşiv belgelerine dayalı olan ilk çalışmalardır. Tıp, kültür ve eğitim tarihi alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Süheyl Ünver, *İstanbul’un İlk Kütüphaneleri* isimli çalışmasında Fatih’ten başlayarak kütüphane kuran ilk Osmanlı

¹⁷ İstanbul kütüphaneleri tarihiyle ilgili yapılan çalışmaları listeleyen kaynak çalışma için bkz. Bilgin Aydın, “İstanbul Kütüphaneleri Tarihine Dair Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, 8 (16), 2010, s.333-344.; Kütüphane tarihi alanında en kapsamlı araştırmaları olan ve vakfiyeleri kaynak olarak kullanan İsmail E. Erünsal, Müjgan Cunbur, Özer Soysal, Tuba Çavdar gibi araştırmacıların çalışmalarından yola çıkarak hazırlanan ve bu alanda çalışacak olan diğer araştırmacılara da büyük kolaylık sağlayacağı için düşünülen bir diğer karşılaştırmalı çalışma için bkz. Burak Delibaş, *19-20. yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.

¹⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.I, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.; Bilgin Aydın, a.g.e., s.334.

padişahlarının hususi kütüphanelerini detaylıca ele almaktadır.¹⁹ Ünver'in bu makalesini destekleyici bir diğer çalışması ise *İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında* isimli çalışmasıdır. Ünver, bu makalesinde Murat Hüdavendigâr'dan başlayarak II. Selim'e kadar olan Osmanlı padişahlarının hususi kütüphanelerinden çıkmış eserlerin dağılmış olduğu kütüphanelerin izlerini sürmüştür. Ünver, 200 bin civarında olduğunu tahmin ettiği yazma eserlerden 26 bin kadarını gözden geçirmiş ve Osmanlı padişahlarına ait mühür, temellük kaydı ve el yazılarından yola çıkarak aidiyetini tespit edebildiği eserler hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁰ Süheyl Ünver ayrıca *Eski Galatasaray Kütüphanesi* isimli çalışmasında ise Viyana'da tespit ettiği Galatasaray Kütüphanesi Fihristini detaylıca inceleyerek önemli değerlendirmelerde bulunmuş ve fihristi araştırmacıların hizmetine sunmuştur.²¹

Süheyl Ünver'den sonra Türk kütüphanecilik tarihine ait çalışmalarıyla bu alana en büyük katkıda bulunan isimler arasında Müjgan Cunbur yer almaktadır. Cunbur, *Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi*²², *Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri*²³, *Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler*²⁴, *Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları*²⁵ başlıklı çalışmalarında İstanbul kütüphanelerini ve Türk kütüphanecilik tarihinin çeşitli yönlerini detaylıca değerlendirmektedir.

Vakıf kütüphaneleri konusunda şimdiye kadar yapılmış olan en kapsamlı araştırmalar ise İsmail E. Erünsal'a aittir. Bu araştırmaların en önemlilerinden olan "*Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*"²⁶ isimli çalışmasında Erünsal, çeşitli arşiv ve kütüphanelerden tespit ettiği üç yüze yakın vakfiye ve diğer arşiv kaynaklarından da faydalanarak vakıf kütüphanelerinin Tanzimat

¹⁹ Süheyl Ünver, "İstanbul'un İlk Kütüphaneleri", *Ülkü*, 17, 1942, s.9-10.

²⁰ Süheyl Ünver, "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara*, 1952, s.294-312.; Bilgin Aydın, a.g.e., s.334.

²¹ A. Süheyl Ünver, "Eski Galatasaray Kütüphanesi", *Atatürk Konferansları IV (1970)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971, s.57-59.

²² Müjgan Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciliği*, 11 (1-2), 1962, s.3-21.

²³ Müjgan Cunbur, "Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri", *Belleten*, XXVIII/112, Türk Tarih Kurumu, 1964, s.691-700.

²⁴ Müjgan Cunbur, "Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIX, S.4 (1970), s.309-316.

²⁵ Müjgan Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *TTK Bildiriler*, VII, (1973), II, s.675-688.

²⁶ İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, 2.bs., Ankara Atatürk Dil Tarih ve Kültür Yüksek Kurumu, 1991.; "Osmanlı'da Vakıf Kütüphaneleri: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar" (1982) başlığını taşıyan Doçentlik çalışması aynı adla yayımlanmıştır (Ankara: AKM, 1988; 2.bs. 1991).

öncesi durumlarını ortaya koymuştur. Erünsal'ın sürekli ekleme ve güncellemeler yaptığı kitap oldukça genişletilmiş olarak “*Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişim ve Organizasyonu*” başlığıyla 2008’de tekrar yayımlanmış ve yeni basımlarla da güncellenmiştir. Erünsal'ın kütüphanecilik tarihi araştırmalarında bir dönüm noktası teşkil eden bu önemli çalışmasının dışında, kütüphanecilik tarihiyle ilgili arşiv belgeleri ve önemli tarihi metinleri neşrettiği kıymetli çalışmaları da mevcuttur.²⁷ Erünsal, kütüphanecilik tarihiyle ilgili tespit ettiği arşiv kaynaklarını neşrederek hem bu alanda çalışan diğer araştırmacılara büyük kolaylık sağlamış hem de bu alana değerli bilimsel katkılarda bulunmuştur.

Tanzimat sonrası kurulan kütüphanelerin tarihi gelişimi ise Tuba Çavdar'ın doktora tez çalışmasında²⁸ detaylıca ele alınmıştır. Çavdar, çalışmasında öncelikle bu dönemde kurulan vakıf kütüphanelerini incelemiş ve 1839’dan sonra kurulan yetmiş yakın vakıf kütüphanesi tespit etmiştir. Çavdar tezinde Tanzimat sonrası kurulan yeni tür kütüphaneleri ise okul, resmî daire, cemiyet kütüphaneleri olarak sınıflandırmış olup ayrıca kütüphane-i umumiler, milli kütüphaneler ve Yıldız Sarayı Kütüphanesi başlıklarına da yer vermiştir. İki bölümden oluşan Çavdar'ın tezinde ikinci bölüm ise “Kütüphane Teşkilâtı” na ayrılmıştır. Çavdar, bu bölümde kütüphane teşkilâtını personel, koleksiyon, yararlanılma ve bina açısından değerlendirmiştir. Çavdar'ın tespitlerine göre Tanzimat’tan sonra da devam eden vakıf kütüphanesi kurma geleneğinde Tanzimat dönemi öncesine nazaran kütüphanelerin kuruluş ve işleyişleri bakımından büyük değişimler olmamıştır.

Cumhuriyet öncesi dönemde Türk kütüphaneciliği üzerine kapsamlı araştırmalar yapan Özer Soysal *Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* isimli doçentlik tezinde, ortaya çıkan yeni tür kütüphaneleri sınıflandırırken kütüphanelerin hangi hedefe veya kitleye yöneldiğinin ölçü alınması gerektiğini söyler, kütüphanelerin nerede ve nasıl olduğu şeklinde yapılan ölçütleri de eleştirir; hizmet faktörünün kütüphane türlerinin belirlenmesinde tek ölçüt olması gerektiğini savunur. Soysal'ın yaptığı sınıflandırmaya göre kütüphaneler, eğitim gereği cami, medrese, mektep içi veya bunlara yakın olarak kurulan ve umumi kütüphane

²⁷ İsmail E. Erünsal, “Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği İle İlgili Belgeler”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXXI, (2008).; İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.). *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler I-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982-1989.

²⁸ Tuba Çavdar, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

niteliği de taşıyan bağımsız bir kuruluş halinde olan kütüphaneler, oluşum nedeni doğrudan doğruya toplumsal yarar fikrinde yoğunlaşan, müstakil veya bir tesis içerisinde oluşturulan “umumi” kütüphanelerle, bedesten, hastane gibi yerlerde özel bir ihtiyacı karşılamak için oluşturulan kütüphaneler, belli bir inanç ve dünya görüşüne hizmet amacıyla oluşturulmuş olan cami, tekke ve dergâh kütüphaneleri, hanedan mensubları, devlet adamları, ulema ve diğer elit kesim tarafından kişisel amaçlar doğrultusunda saray, konak gibi özel ikametgâhlarda oluşturulan kütüphaneler olmak üzere 4 gruba ayrılmaktadır.²⁹ Soysal, doçentlik tezi haricinde *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*³⁰ isimli 6 cilt halinde yayımlanan hacimli çalışması ve diğer akademik çalışmalarıyla Türk kütüphaneciliğine önemli katkılarda bulunmuştur.³¹

Bu alanda yapılan bazı çalışmalar ise her ne kadar Cumhuriyet dönemi kütüphaneciliği üzerine yapılmış olsa da çalışmaların giriş ve değerlendirme kısımlarında Osmanlı Tanzimat dönemi kütüphanelerine de temas etmeleri dolayısıyla bu tür çalışmaların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Cumhuriyet dönemi kütüphaneciliği üzerine öncü isimlerin başında Leman Şenalp, Meral Alpay ve Jale Baysal gelmektedir. Leman Şenalp, *Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğimiz, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Başlangıçtan Günümüze* ve *Türkiye Milli Kütüphanesi* isimli çalışmalarında Cumhuriyet sonrası Türk kütüphaneciliğinde görülen değişimler üzerinde durmaktadır. Meral Alpay ise “*Harf Devriminin Kütüphaneler Açısından Önemi*” isimli çalışmasıyla 1928 yılında gerçekleşen harf devriminin Türk kütüphaneciliğinde ne gibi yenilikler sağladığını tartışmaktadır.³² Jale Baysal ise modern kütüphaneciliğin öncü isimlerindendir. İstanbul Üniversitesi kütüphanecilik bölümünün kuruluşunda yer almış

²⁹ Özer Soysal, *Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973, s.20-21.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.1-2.

³⁰ Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, c.I-VI., Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.

³¹ Örnek çalışmalar için bkz. Özer Soysal, “Geleneksel Türk Kütüphaneciliğinin Toplumsal-Ekonomik Yapısına Yaklaşımda Metodoloji ve Kaynak Sorunu”, *Belleten*, XLIV/173, Türk Tarih Kurumu 1980, s.97-110.; Özer Soysal, “XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamı’nın Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt* (s.1113-1125) içinde. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981.

³² Leman Şenalp, “Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğimiz”, *X. Kütüphane Haftası Dolayısıyla İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: 28 Mart 1974*, s.38-47.; Leman Şenalp, *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Başlangıçtan Günümüze*, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara 1998.; Leman Şenalp, “Türkiye Milli Kütüphanesi”, *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s.405-419.; Meral Alpay, “Harf Devriminin Kütüphaneler Açısından Önemi”, *Kütüphane; Dünyü Bugüne Bağlayan Köprü*, 2.bs. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1991.

ve ilk doktora öğrencilerinden olmuştur. Jale Baysal, Türkiye’de kütüphanecilik alanındaki ilk kadın profesördür.³³

Cumhuriyet dönemi Türk kütüphaneciliği üzerine yapılan birtakım tez çalışmaları da bulunmaktadır. Hayrünisa Alp’in “*Cumhuriyet Dönemi Türk Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği (1923-1950)*” isimli yüksek lisans tezi, Hakan Anameriç’in “*Türkiye’de Çağdaşlaşma Sürecinde Bilginin Toplumsallaşması ve Bilgi Merkezleri*” isimli doktora tezi, Müşerref Avcı’nın “*Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)*” isimli doktora tezi ve Hülya Biçer’in “*Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devralınan Kütüphanecilik Mirası: Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğin Kurumsallaşması*” isimli yüksek lisans tezi bu konuda yapılan öncü tez çalışmalarındandır.

Hem yaptıkları akademik çalışmalarıyla hem de kütüphanecilik alanında yürüttükleri faaliyetler ile Cumhuriyet dönemi Türk kütüphaneciliğinin modernleşmesine yol çizen iki önemli ismi de burada zikretmek gerekir. Adnan Ötüken ve Fehmi Ethem Karatay Türk kütüphaneciliği tarihine yaptıkları katkılarla günümüzde anılmaya değer en önemli kişiler olmuşlardır. Adnan Ötüken’in kütüphaneciler için rehber niteliğinde olan *Bibliyotekçinin El Kitabı I* ve *Bibliyotekçinin El Kitabı II* isimli çalışmaları alana sunduğu en değerli katkılardandır.³⁴ Kütüphaneci rehberi niteliğindeki bu çalışmalar Osmanlı dönemi kataloglarının önemini ele alan ve bu doğrultuda kataloglamanın kütüphanecilik faaliyetleri üzerindeki önemini vurgulayan ilk önemli çalışmalardandır. Fehmi Ethem Karatay’ın ise Darülfünun Kütüphanesi’ne müdür olduktan sonra açtığı kurslarda verdiği ders notlarından oluşan *Kütüphanecilik, Kitabiyat* ve *Tasnîf-i Âşârî Kavâidi* isimli eserler Cumhuriyet dönemi Türk kütüphaneciliğinde görülen değişimlerin ele alındığı en hacimli eserlerdendir.³⁵

³³ Aysel Yontar, “Türkiye’de Kütüphanecilik Alanında İlk Kadın Profesör ve Cumhuriyetimizin Zarif Bir Temsilcisi: Rahmetli Hocam Prof. Dr. Jale Baysal”, *Türk Kütüphaneciliği*, 23 (3), 2009, s.633-637.

³⁴ Adnan Ötüken, *Bibliyotekçinin El Kitabı I-II*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947-1948.

³⁵ Fehmi Ethem Karatay, *Kütüphanecilik*, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1925-1927.; Fehmi Ethem Karatay, *Kitabiyat*, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1925-1927.; Fehmi Ethem Karatay, *Tasnîf-i Âşâr-i Kavâidi*, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1925-1927.

I. BÖLÜM: OSMANLI KÜTÜPHANELERİNDE DEĞİŞİM SÜRECİ

İslam kültür ve medeniyetinde kitaba verilen önem, kitabın vakıf geleneğine dahil edilmesini ve böylece vakıf kütüphanelerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Osmanlı sosyal ve kültürel yaşamında kitap vakfetme ve vakfedilen kitaplarla kütüphane kurma, kendinden önceki Türk-İslam geleneğinin bir devamı olarak şekillenmiştir.³⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde kütüphaneler medrese, cami, türbe, tekke gibi hayır kurumları içerisinde meydana getirilmişlerdir. Kurulan bu kütüphanelerin düzenli bir şekilde yönetilmesi ve hizmet anlayışı kurucuları tarafından hazırlanan vakfiyelerde belirlenmiştir. Bu vakfiyeler, çalışacak elemanların nitelikleri, kütüphanelerin açılış kapanış saatleri, kataloglama, sayım ve denetim işlerinin nasıl yapılacağı ve okuyuculara nasıl davranılacağı gibi kütüphanecilik hizmetleri ile alakalı her konuda kayıtlar içermektedir.³⁷

Osmanlı kütüphanelerinin tarihsel serüveni, yaygın eğitim kurumları olan medreseler bünyesinde kurulan kütüphanelerle başlamıştır. Osmanlı medreselerinin 14. yüzyılda sayısal olarak hızla gelişmesi sürecinde bu kurumlarda kütüphaneler olsa bile bunlara dair kayıtlar günümüze ulaşmamıştır. 14. yüzyılda Bursa'da yönetici zümrelerin veya müderrislerin bireysel koleksiyonlarını vakfederek kütüphane kurduklarına dair örnekler bilinmemektedir. İlk Osmanlı medreselerinin günümüze ulaşmamış olsa da küçük koleksiyonlara sahip olduğu düşünülebilir. Orhan Gazi'nin 1331 senesinde İznik'i fethettiğinde kurduğu medrese ile başlayan eğitim faaliyetleri I. Murat ile Yıldırım Bayezid devirlerinde telif ve istinsah hareketlerini ortaya çıkarmıştı. Bu faaliyetler ve alimlerin Osmanlı coğrafyasının dışından getirmiş olduğu kitaplarla bu dönemde küçük bireysel koleksiyonlar teşekkül etmeye başlamış olmalıdır. Kurumsal kimliğini Osmanlı vakıf geleneğinin yerleşip güçlendiği 15. yüzyılda kazanmaya başlayan kütüphaneler, büyük oranda medrese kütüphaneleri olarak ortaya çıkmıştır. Medreselerde kurulmuş olan vakıf kütüphaneleri eğitimi desteklemek amacı taşımaktaydılar.³⁸

³⁶ Nilüfer Ateş, "1869 Tarihli Bir Sayım Listesi Işığında İstanbul Vakıf Kütüphaneleri", *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022), s.795.

³⁷ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik* (3. bs.). Timaş Yayınları, İstanbul 2020.; İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DİA* (27), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s.23.; Jale Baysal, "Kütüphanecilik", s.1307.

³⁸ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", s.23.; Ekrem Tak, "Hâfız-ı Kütübdan Kütüphaneciye: Osmanlıdan Günümüze Bir Mesleğin Gelişimi", *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, XIII, (2020), s. 84.

Osmanlı coğrafyasında ilk medrese kütüphaneleri küçük koleksiyonların vakfedilmesi yoluyla 15. yüzyılın ilk yarısında kurulmaya başlanmıştır. Osmanlılardan günümüze ulaşan ilk medrese kütüphanesi II. Murat tarafından yaptırılmıştır. II. Murat'ın yaptırdığı Darülhadis Medresesi'nde sadece hoca ve öğrencilerin kullanımına açık fıkıh, hadis, tefsir ve diğer bilimlere ait konularda, tamamı Arapça eserlerden oluşan 71 cilt kitap içeren bir koleksiyon bulunmaktaydı.³⁹ II. Murat devri vezirlerinden Sarıca Paşa'nın Gelibolu'da yaptırdığı imaret ve medresesinde (M.1442) talebelerin faydalanabilmesi için on sekiz ciltten oluşan küçük bir kitap koleksiyonu bulunmaktaydı. Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey, Bergama'da yaptırdığı medreseye (M.1440) otuz üç cilt kitap vakfetmiştir. Umur Bey yirmi yıla yakın bir müddet zarfında kütüphaneye ilgili bir düzenleme yaparak kitaplarının sayısını üç yüz cilde çıkartmıştır.⁴⁰

Medrese kütüphaneleri Fatih Sultan Mehmet'in padişahlık döneminde önemli gelişmeler göstermiş ve İstanbul'un fethinden sonra ilk medreseyi Ayasofya civarındaki papaz odalarında kuran Fatih, 1464'te bu medresede bir de kütüphane kurmuştur. İkinci medrese kütüphanesini Molla Zeyrek adına Pantokrator Manastırı'nın papaz odalarında, üçüncü medrese kütüphanesini Eyüp Külliyesi'nde, diğer medrese kütüphanesini de Fatih Külliyesi'nde kurmuştur. Fatih, külliyenin merkez yapısı olan Fatih Camii'nin etrafına sekiz adet medrese yaptırmıştır. Medreselerin kütüphaneleri daha sonra (merkezi bir kütüphane meydana getirmek ve kitapların bakımını kolaylaştırmak amacıyla) Fatih Camii'nin içine alınmıştır. Burada çok sayıda teoloji, hukuk bilimleri, hat sanatının güzel örneklerinden olan yazma Kur'anlar bulunmaktaydı. Caminin kütüphanesi halka açıktır, fakat amacı ve konumu gereği bu kütüphane çoğunlukla öğrenciler tarafından kullanılmaktadır.⁴¹

Fatih devrinde İstanbul'da ve diğer şehirlerde kurulan kütüphaneler arasında Fatih Camii Kütüphanesi, koleksiyonun zenginliği ve teşkilatı bakımından diğer bütün kütüphanelerden ayrılan bir niteliğe sahipti. Önce üç yüz civarındaki kitap

³⁹ İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişim ve Organizasyonu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s. 75-83.

⁴⁰ İsmail E. Erünsal, "Osmanlı'larda Kitap ve Kütüphane Geleneği", *Lale*, 3, 1985, s. 16.; İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DİA* (27), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 23.

⁴¹ Müjgân Cunbur, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XII, No: 3-4, 1963, s. 111-112; A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1946, s. 51'den aktaran Hülya Biçer, a.g.e, s. 47.

koleksiyonuyla Fatih Medreselerinde kurulan bu kütüphane yapılan bağışlarla sekiz yüzü aşan bir koleksiyon halini almıştır.⁴²

İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmüş; İstanbul, bu imparatorluğun idari merkezi olmakla birlikte bir kültür merkezi haline getirilmiştir ve bu süreçte ilk saray kütüphanesinin nüvesini teşkil eden bir koleksiyon oluşturulmuştur. Fethin akabinde yaptırılan ilk binalardan biri Beyazıt'taki Eski Saraydır. Eski Saray'ın tamamlanmasının ardından Fatih Sultan Mehmed'in Edirne'deki kütüphanesi buraya nakledilmiştir. Fetih'ten sonra İstanbul'da kurulan ilk kütüphane olan bu saray kütüphanesi daha sonra Yeni Saray'a taşınmıştır.⁴³ Fatih'in sarayda kurduğu bu kütüphane vakıf olarak kurulmayan yegâne kütüphane olarak dikkat çeker. Halka açık olan ilk kütüphane ise Eyüp Külliyesi'nde kurulan kütüphanedir.⁴⁴

Fatih Sultan Mehmed ile temelleri atılmış olan Türk kütüphaneciliği zamanla çeşitli padişah, sadrazam ve devlet hizmetinde bulunan şahısların gayretiyle gelişmiştir. Bu durum İmparatorluk sınırları içerisinde bilhassa da İstanbul'da birçok yeni kütüphanenin kurulmasına yol açmıştır.⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fatih'ten sonraki ikinci büyük koleksiyona sahip kütüphane II. Bayezit'e aittir. 1507'de II. Bayezit'in kendi adına yaptırdığı caminin içerisindeki kütüphanede 1400 ciltten oluşan ve din, hukuk bilimi alanlarına ait olan kitaplar mevcuttu. Cami kütüphanesi şeyhülislam Abdullah Efendi'nin bağışlarıyla daha sonraki tarihlerde zenginleşmiştir.⁴⁶

Yavuz Sultan Selim, askerî faaliyetleri yanında ilme, ulemâya verdiği değer ve kitaba düşkünlüğüyle de bilinir. Bu devirde hem yeni fethedilen Suriye, Mısır gibi ülkelerden gelen hem de sahiplerinin ölümünden sonra müsadere yoluyla temin edilen kitaplarla sarayda büyük bir koleksiyon meydana getirilmiş, bu koleksiyon daha sonraki dönemlerde Osmanlı padişahları tarafından kurulacak olan birçok vakıf kütüphanesinin

⁴² İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1985, s.16.

⁴³ İstanbul'un fethinden itibaren müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar geçen sürede Osmanlı kütüphanelerinin gelişimi ile ilgili olarak bkz. İsmail E. Erünsal, "The Development of Ottoman Libraries From the Conquest of Istanbul (1453) to the Emergence of the Independent Library", *Belleten* 60 (227), 1996, s.93-126.

⁴⁴ Jale Baysal, "Kütüphanecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 42, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, s.1307.

⁴⁵ Şemim Emsen, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciliği*, 9 (3-4), 1960, s.18.

⁴⁶ Hülya Biçer, a.g.e., s.47-48.

temelini oluşturmuştur.⁴⁷ 1517’de Yavuz Sultan Selim’in kurduğu kütüphanede Suriye, Mısır ve fethedilen yerlerden getirilen 1350 cilt kadar kitap vardı. Ayrıca Abbasi halifesinin kütüphanesine ait bazıları çok değerli olan el yazmaları da bu kütüphanede bulunmaktadır.⁴⁸

Kanuni Sultan Süleyman döneminde vakıf kütüphaneleri çoğunlukla bir cami ya da medreseye bağlı olarak devlet adamları veya ulema tarafından Edirne, İstanbul, Tekirdağ, Bursa, Amasya, Kayseri gibi şehirlerde kurulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa ettirilen şehzade Camii’nin kütüphanesi, cami içerisinde ve minberin yanındadır. Nadir ve değerli İran ve Arap el yazmalarından oluşan küçük bir koleksiyona sahiptir. Kütüphanenin vakfiyesine dayanarak, Sultan Süleyman’ın oğlu için yaptırdığı bu kütüphanenin başlangıçta medresede kurulduğu ve padişah tarafından bağışlanan tefsir, hadis, usul-ü fıkıh, furu’, kelam, maani, lugat, nahv, sarf, hikmet, mantık, alanlarındaki eserlerden oluştuğu bilinmektedir.⁴⁹

17. yüzyılın başlarından itibaren, büyük merkezlerin yanı sıra devletin diğer bölgelerinde de kütüphane sayısında artış gözlemlenmiştir. Bu durum, halkın okuma yazma oranından çok, medrese eğitiminin yaygınlaşmasıyla açıklanabilir. Mustafa Dede, Lutfullah Efendi, Müeyyedzâde Pîrî Çelebi, Kaanikli Mehmed Paşa ve diğer hayırseverlerin çeşitli şehirlerde kurduğu kütüphaneler buna örnektir. Bu dönemde yeni kütüphaneler kurulmasının yanı sıra, mevcut kütüphanelere kitap bağışlarıyla koleksiyonların zenginleştirilmesi de yaygın bir uygulamaydı. Ayrıca, bazı hayırseverler kitapları vakfiye düzenlemeksizin, yalnızca vakıf mührü veya kayıt ekleyerek bağışlamaktaydı.⁵⁰

17. asrın sonlarına doğru ulemaya ve talebeye açık medrese ve türbe kütüphaneleriyle hem ulemaya hem halka açık cami ve tekke kütüphanelerine yeni bir kütüphane türü olarak müstakil kütüphanelerin eklendiği görölmüştür. Daha önceki kütüphanelerden işleyiş olarak pek farklı olmayan bu kütüphane türünün en bariz özelliği müstakil bir binada kurulmuş olmasıdır. Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprölü Kütüphanesi’ni (1089/1678), 18. asırda kurulan şehid Ali Paşa (1127/1715),

⁴⁷ İsmail E. Erünsal, “Kütüphane”, s.24.

⁴⁸ Hülya Biçer, a.g.e., s.48.

⁴⁹ Müjėân Cunbur, “Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.XVII, No:3, 1968, s.139-140.; Hülya Biçer, a.g.e., s.48.

⁵⁰ İsmail E. Erünsal, “Kütüphane”, s.25.

Üçüncü Ahmet (1132/1719), Hekimoğlu Ali Paşa (1147/1734), Ayasofya (1153/1740), Atıf Efendi (1154/1741), Fatih (Millet) (1155/1742), Galatasaray (1167/1753), Nuruosmaniye (1169/1755), Ragıp Paşa (1176/1763), Veliüddin Efendi (1182/1768) ve Hamidiye (1195/1781) kütüphaneleri gibi diğer kütüphaneler takip etmiştir.⁵¹

İstanbul kütüphanelerinin belli başlı semt ve mahallelerde, yaygınlaşması 18. asır başlarına rastlamaktadır. O zamanlar şehirde kütüphane tesis etmek, zengin ve kitap sahibi alimler arasında bir moda olmuştur. Bu konuda I. Mahmut öncü bir rol oynamış ve üç ayrı camide büyük kütüphaneler kurmuştur. Sarayda Fatih'ten başlayarak II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın topladığı kitaplardan sadece saray içindekilerin istifade edebildiği göz önüne alınarak I. Mahmut (1730-1754), İstanbul ilim muhiti ve talebeleri için Ayasofya, Fatih ve Yeni Cami gibi mabetlerde birer kütüphane kurmuştur.⁵²

18. yüzyıldan itibaren İstanbul'da genel kullanım amacıyla kurulan kütüphaneler genelde külliye bünyesinde ancak bağımsız binalara sahip olarak oluşturulmuşlardır. Kütüphaneler, bu sayede her ne kadar kısıtlı kullanıcıya sahip olsalar da geleneksel yapıların dışında kalarak genelde herkesin erişebileceği bir düzen oluşturduklarından daha geniş kitleye hitap edebilme imkânı/fırsatı yakalamışlardır.⁵³

Kütüphanelerle ilgili olarak yapılan araştırmalar Osmanlı vakıf kütüphanelerinin 15. yüzyıl başlarında ilk olarak Bursa ve Edirne'de kurulmaya başlandığını, İstanbul'un fethi sonrasında bu faaliyetin İstanbul merkezli olarak yoğunlaştığını 16. yüzyıl ve sonrasında ise bütün Anadolu ve Balkanlara yayıldığını göstermektedir.⁵⁴ Tuba Çavdar'ın, İsmail Erünsal'ın *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* isimli çalışmasını esas alarak yapmış olduğu bir analize göre ilk Osmanlı vakıf kütüphanelerinin ortaya çıktığı 15. yüzyıla kadar Anadolu'da Osmanlı öncesinde 46 kütüphane kurulmuştur. 13. yüzyılda Osmanlı Devleti öncesinde mevcut olan 3 adet kütüphane tespit edilmiştir. 14. yüzyılda ise beylikler ve diğer devletler dönemindeki kütüphanelerle beraber bu sayı 43'e çıkmaktadır. 15. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırlarında 79 adet kütüphane olduğu tespit edilmiştir. Fakat ilginç bir şekilde 15. yüzyılda 79'a ulaşan sayı 16. yüzyılda,

⁵¹ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1985, s.20.

⁵² Süheyl Ünver, "İstanbul'un İlk Kütüphaneleri", *Ülkü*, 17, 1942, s.9.

⁵³ Hakan Anameriç, "İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet'in İlk Yılları)", 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul'da Bilim ve Kültür Kurumları*, cilt 2, İstanbul, 2009.

⁵⁴ Meral Alpay, "Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa", *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Festchrift*, İstanbul: Editions Divit Press, 1987, s.20.

İmparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı ve kültürel bakımdan en güçlü olduğu dönemde 49'a düşmüştür. İmparatorluğun gerileme dönemi olarak kabul edilen dönemde ise vakıf kütüphanelerinin sayısı neredeyse üç katı oranında artarak 17. yüzyılda 137'e ulaşmıştır. 18.yüzyılda ise bir önceki yüzyıla göre küçük de olsa bir düşüş görülmektedir. Bu dönemde vakıf kütüphanelerinin sayısı 119 olarak tespit edilmiştir. 19. yüzyılda kurulan vakıf kütüphane sayısı 5 olarak tespit edilmiştir.⁵⁵ İmparatorlukta kurulan toplam kütüphane sayısı ise 327'dir.

III. Selim, babası III. Mustafa'nın Lâleli'deki kütüphanesini düzenleyerek ve yeni vakıflar ekleyerek geliştirmiş, ayrıca yeni bir kütüphane kurmuştur. Onun döneminde İstanbul'da mevcut kütüphanelere vakıflar eklenirken, yeni kütüphaneler de açılmıştır. II. Mahmut devrinde, idarî ve askerî reformlarla birlikte vakıf kurumlarında da düzenlemeler yapılmış, bu değişiklikler kütüphaneleri de etkilemiştir. Bu dönemde devlet, kütüphanelerin kontrol ve düzenlenmesine daha fazla önem vermiştir. İstanbul'daki cami ve tekkelerde kütüphaneler bulunurken, kasaba ve köylere kadar yeni kütüphaneler kurulmuştur. Bu dönemde Eğridir, Kütahya, Harput, Kavala gibi şehirlerde yeni kütüphaneler açılmış, İzmir, Bursa, Burdur, Çankırı, Kastamonu ve Kıbrıs gibi yerlerde de vakıf kütüphaneleri tesis edilmiştir. İstanbul'da özellikle tekke kütüphaneleri ön plana çıkarken, II. Mahmut Medine'de kendi adıyla anılan bir kütüphane kurmuş, Mekke'de de bir kütüphane açmayı planlamış ancak bunu gerçekleştirememiştir. Daha sonra Sultan Abdülmecid, Mekke'de bu projeyi tamamlamıştır.⁵⁶

Çavdar'ın tespitlerine göre beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde en fazla kurulan kütüphane türü medrese kütüphanesi olup bu sayı 13-19. yüzyıllar arasında 144'e ulaşmaktadır. İkinci sırada camii kütüphaneleri bulunmakta olup camilerde kurulan kütüphane sayısı 90'ı bulmaktadır. Ve üçüncü olarak da en çok kütüphanenin kurulmuş olduğu türlerden birisi olarak tekke ve zaviyeler dikkat çekici bir orana sahiptir. Burada da 36 adet tekke ve zaviyede kütüphane kurulduğu görülmektedir. Diğerleri ise mescid, türbe, ev, külliye, mektep, muallimhane, saray, imaret ve darüşşifalar olarak dağılım göstermektedir. Osmanlı vakıf kütüphanelerinin temelde medrese, cami, tekke ve zaviyelerde yoğunlaştığı bu verilerden anlaşılmaktadır. Vakıf kütüphanelerinin kuruluş yerlerine göre dağılımına bakıldığında zaman İstanbul'un bütün imparatorluğun kültür

⁵⁵ Tuba Çavdar Karatepe, "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yazma Kitabın Seyri", *Doğu El Yazmalarının Aktarımı ve Edisyonuna Teorik Yaklaşımlar*, 28-30 Mart 2001, (Basılmamış Bildiri Metni)

⁵⁶ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", s.28.

merkezi olarak çok baskın bir yere sahip olduğu görülmektedir. İmparatorlukta tespit edilen toplam 327 kütüphaneden 174'ü İstanbul'da kurulmuştur. Bu sayı diğer Osmanlı şehirlerine kıyasla oldukça fazladır. İkinci sıradaki Bursa'da 18, üçüncü sırada yer alan Edirne'de ise 16 adet kütüphane kurulmuştur. Bunlar dışında diğer öne çıkan şehirlerde en güçlü kültür merkezlerinden birisi sayılan Amasya'da kütüphane sayısı ancak 9'u bulabilmektedir. Bunu 8'er kütüphane ile Manisa ve Medine izlemektedir. Kastamonu yine güçlü bir kültür ve ilim merkezi olarak ancak 7 adet kütüphane ile bu listede kendine yer bulabilmiştir. Diyarbakır, Konya ve Mostar'da ise 5'er kütüphane tespit edilmiştir.

İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin türlere göre dağılımına bakıldığında zaman 54 adet kütüphane ile medrese kütüphanelerinin ilk sırada yer aldığı, 34 cami kütüphanesinin bunu takip ettiği, 25 adet ise tekke/zaviye kütüphanesinin mevcut olduğu görülmektedir. Müstakil kütüphanelerin sayısı ise 22'dir. 13 kütüphanenin kurulmuş olduğu yer belirlenememiştir. 7 adet kütüphane ilginç bir şekilde evde tesis edilmiştir. Anlaşıldığı üzere Osmanlı döneminde çeşitli âlimler kendi evlerinde oluşturdukları kütüphaneleri yararlandırmaya açmaktadırlar. İstanbul'da türbelerde kurulan kütüphane sayısı 6, mescidlerde 4, külliyelerde 4, mekteplerde 3, saraylarda ise 2'dir.⁵⁷

Osmanlı vakıf kütüphaneleri koleksiyon bakımından da her yüzyıl gelişmeye devam ederek kitap adedi bakımından sayısal bir artış yaşamıştır. 15. yüzyıl kütüphane koleksiyonlarındaki kitap sayısı birkaç yüzü geçmiyordu. İlk defa II. Murat'ın yaptırdığı medrese kütüphanesi olan Darülhadis Medresesi'nde 71, Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'in Bergama'da yaptırdığı medresede ise 33 cilt kitap mevcuttu. Umur Bey'in daha sonrasında kütüphane ile ilgili yaptığı düzenleme ile 33 cilt olan kitap sayısı üç yüz cilde çıkmıştır. Fatih devrinde kurulan Fatih Camii Kütüphanesi ise koleksiyonun zenginliği ve teşkilât bakımından dikkat çekicidir. Başta üç yüz civarında olan kitap koleksiyonu zamanla sekiz yüzü aşmıştır.

15. yüzyılda Bursa'da ve Edirne'de kurulan kütüphanelere nazaran 16. yüzyılda İstanbul kütüphanelerinin koleksiyonları sayısal bakımdan oldukça gelişmiştir. Bu dönemde kurulan medrese ve cami kütüphanelerinde kitap sayısı yaklaşık 100 ilâ 1000 arasında değişiyordu. Mevcut veriler, dönemin kütüphanelerinin kuruluş yerleri, koleksiyon büyüklükleri ve kurucu kimlikleri açısından çeşitlilik arz ettiğini

⁵⁷ Tuba Çavdar Karatepe, "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yazma Kitabın Seyri".

göstermektedir. Bu çerçevede, Şehzade Mehmed Kütüphanesi (1543, Şehzade Camii) 1077 eserlik koleksiyonuyla dönemin en geniş kitap koleksiyonuna sahip kütüphanelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Rüstem Paşa Kütüphanesi (1551, Mahmutpaşa) 560 eserden oluşan koleksiyonuyla daha sınırlı bir kapsama sahip olsa da büyük bir vakıf kompleksi içinde konumlanması nedeniyle önemli bir eğitim kaynağı işlevi görmüştür. Benzer şekilde, hanedan üyeleri tarafından inşa edilen Esmihan (İsmihan) Sultan Kütüphanesi (1582, Eyüp) 441 eserden, Nurbanu Sultan Kütüphanesi (1583, Üsküdar) ise 826 eserden oluşan koleksiyonlarıyla, vakıf kurucularının bilgiye erişimi yaygınlaştırma çabasını yansıtmaktadır. Daha küçük ölçekli koleksiyonlar arasında Mehmet Ağa Camii Kütüphanesi (1584, Çarşamba) 202 eser, Fındıklı Camii Kütüphanesi (1589, Fındıklı) 172 eser, Mesih Paşa Kütüphanesi (1591, Eski Ali Paşa Camii) 83 eser ve Sinan Paşa Kütüphanesi (1595, Divanyolu) 115 eser ile temsil edilmektedir. Bu kütüphaneler, koleksiyonlarının görece sınırlı olmasına rağmen, mahalle ölçeğinde bilgiye erişimi kolaylaştırmış ve bölgesel eğitim faaliyetlerine katkı sunmuştur. Kurulan bu kütüphanelerin kuruluş tarihi ve kütüphanedeki mevcut kitap sayıları aşağıdaki tablolarda verilmektedir.⁵⁸

Tablo 1.1. 16. yüzyılda İstanbul'da kurulan kütüphaneler

Kütüphanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Şehzade Mehmed	Şehzade camii içi	1543	1077
Rüstem Paşa	Mahmutpaşa	1551	560
Esmihan [İsmihan] Sultan	Eyüp	1582	441
Nurbanu Sultan	Üsküdar	1583	826
Mehmet Ağa Camii	Çarşamba	1584	202
Fındıklı Camii	Fındıklı	1589	172
Mesih Paşa	Eski Ali Paşa camii	1591	83
Sinan Paşa	Divanyolu	1595	115

Genel olarak değerlendirildiğinde, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde inşa edilen vakıf kütüphaneleri, hem kurucularının sosyal ve dini motivasyonlarını hem de dönemin eğitim ve bilgi dolaşımı anlayışını yansıtan kurumlardır. Koleksiyon büyüklükleri, kütüphanelerin hitap ettiği sosyal kesimle doğrudan ilişkilidir; büyük kütüphaneler daha

⁵⁸ Şemim Emsen, a.g.e., s.23-25; Kâmil Su, "Eski İstanbul Kütüphaneleri ve Bir İstatistik", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 24 (3), 1975, s.212-216., 16-19.yüzyıllarda İstanbul'da kurulan vakıf kütüphanelerindeki mevcut kitap sayılarının toplu listesini içeren tablo için bkz. Ek. X.

geniş bir dini-akademik çevreye hitap ederken, küçük kütüphaneler daha yerel ve sınırlı kullanıma yönelik olarak teşkil edilmiştir.

17. yüzyılda kurulan kütüphaneler hem koleksiyon büyüklükleri hem de hizmet sundukları sosyal gruplar açısından farklılık göstermektedir. Bu dönemde inşa edilen kütüphaneler, önceki yüzyıla kıyasla daha sınırlı sayıda olmakla birlikte, Osmanlı toplumunda bilgiye erişimi yaygınlaştırma çabasının sürdüğünü göstermektedir. Kuyucu Murat Paşa Kütüphanesi (1611, medresesinde), yalnızca 21 eserlik mütevazı bir koleksiyon barındırmakta olup, daha çok özel bir eğitim kurumuna hizmet eden bir yapı niteliğindedir. Benzer şekilde, Bayram Paşa Kütüphanesi (1639, Haseki) 13 kitapla son derece küçük bir koleksiyona sahiptir ve bu durum, vakıf kütüphanelerinin bazen yalnızca belirli bir kesime hitap eden sınırlı kaynaklarla kurulduğunu göstermektedir. Buna karşın, Sultan I. Ahmet Kütüphanesi (1618, Camii içinde) 107 eserlik koleksiyonuyla nispeten daha büyük bir bilgi havuzu sunmuş ve cami merkezli kütüphanelerin hem dini hem de akademik nitelikli eserleri barındırdığı görülmüştür. Yakup Ağa Kütüphanesi (1680, Üsküdar) 30 kitaplık bir koleksiyona sahip olup, benzer şekilde mahalle ölçeğinde hizmet veren bir yapıya sahiptir. Dönemin en büyük kütüphanesi ise Köprülü Kütüphanesi (1661, Divanyolu) olup, 3118 eserlik geniş bir koleksiyon barındırmaktadır. Bu durum, 17. yüzyıl Osmanlı kütüphaneleri arasında kurumsallaşma sürecine giren ve bağımsız bir kütüphane olarak örgütlenen ilk örneklerden biri olması bakımından önemlidir. Aynı şekilde, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi (1681, Çarşıkapı) 496 kitaplık koleksiyonuyla büyük ölçekli kütüphaneler arasında yer almakta ve geniş bir kullanıcı kitlesine hitap etmektedir.

Tablo 1.2. 17. yüzyılda İstanbul'da kurulan kütüphaneler

Kütüphanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Kuyucu Murat Paşa	Medresesinde	1611	21
Sultan I. Ahmet	Camii içinde	1618	107
Bayram Paşa	Haseki	1639	13
Köprülü	Divanyolu kütüphanesinde	1661	3118
Yakup Ağa	Üsküdar	1680	30
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	Çarşıkapı	1681	496

Genel bir değerlendirme yapıldığında, 17. yüzyıl Osmanlı kütüphanelerinin büyük bir kısmının cami ve medrese merkezli olduğu, koleksiyon büyüklüklerinin vakıf kurucularının sosyal ve ekonomik gücüyle doğrudan ilişkili olduğu görölmektedir. Köprölü Kütüphanesi, bu yüzyılda Osmanlı kütüphaneciliğinde yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmekte ve bağımsız kütüphaneler modeline geçişin ilk örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Küçük ölçekli vakıf kütüphaneleri ise yerel bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuş ve sınırlı bir kullanıcı kitlesine hizmet etmiştir. 17. yüzyılın sonunda kütüphanelerin giderek artan bir şekilde bağımsız kurumlar olarak organize edilmeye başlandığı ve 18. yüzyılda bu sürecin hızlanarak devam ettiği söylenebilir.

18. yüzyılda ise kütüphane koleksiyonlarında ciddi anlamda büyük bir gelişme ve zenginleşme olduğu görölmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde, 18. yüzyılda kurulan kütüphaneler arasında koleksiyon büyüklüğü bakımından önemli farklılıklar olduğu görölmektedir. Fatih Kütüphanesi (1742), 5.148 eserle dönemin en büyük koleksiyonunu barındırırken, onu Nuruosmaniye Kütüphanesi (1.755, 5.031 eser) ve Ayasofya Kütüphanesi (1.740, 4.000 eser) takip etmektedir. Bu üç kütüphanenin ortak özelliği, bağımsız bir kütüphane binasına sahip olmaları ve geniş bir kullanıcı kitlesine hitap etmeleridir. Diğer büyük koleksiyonlar arasında Enderun-u Hümayun Kütüphanesi (1718, 3515 eser), Veliyüddin Efendi Kütüphanesi (1768, 3484 eser), Atıf Efendi Kütüphanesi (1741, 2857 eser) ve Şehit Ali Paşa Kütüphanesi (1715, 2820 eser) yer almaktadır. Daha orta ölçekli kütüphaneler arasında Ragıp Paşa Kütüphanesi (1762, 1641 eser), Hamidiye Kütüphanesi (1780, 2252 eser) ve Murat Molla Kütüphanesi (1775, 2276 eser) sayılabilir. Bu kütüphaneler, genellikle büyük vakıf sahipleri veya devlet adamları tarafından kurulmuş olup, belirli bir eğitim çevresine hizmet etmek amacıyla organize edilmiştir. Öte yandan, Beşir Ağa Kütüphanesi (1738, 209 eser) ve Gülnuş Valide Sultan Kütüphanesi (1710, 126 eser) gibi küçük koleksiyonlara sahip vakıf kütüphaneleri de mevcuttur. Bu kütüphaneler, daha dar kapsamlı bilgi havuzları oluşturmalarına rağmen, mahalle ölçeğinde bilgiye erişimi kolaylaştırmaları açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda 18. yüzyıl, İstanbul'da bulunan vakıf kütüphaneleri için bir altın çağ olarak nitelendirilebilecek çok büyük ve önemli koleksiyonların ortaya çıktığı dönemdir.

Tablo 1.3. 18. yüzyılda İstanbul’da kurulan kütüphaneler

Kütüphanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Feyzullah Efendi	Fatih	1700	2190
Çorlulu Ali Paşa	Çarşıkapı	1708	455
Gülnuş Valide Sultan	Üsküdar	1710	126
Şehit Ali Paşa	Şehzadebaşı	1715	2820
Enderun-u Hümayun	Topkapı Sarayı	1718	3515
Damat İbrahim Paşa	Şehzadebaşı	1719	1175
Emir Hoca Kemankeş	Üsküdar	1722	826
Yeni Camii	Turhan Valide Sultan Türbesi	1724	1544
Hekimoğlu Ali Paşa	Müstakil kütüphanesi içinde	1732	946
Carullah Efendi	Fatih	1734	2134
Beşir Ağa	Eyüp	1738	209
Ayasofya	Camii içinde	1740	4000 ⁵⁹
Atıf Efendi	Vefa	1741	2857
Aşir Efendi	Sultan Hamamı binası içinde	1741	2264
Fatih	Camii bitişiğindeki binasında	1742	5148
Beşir Ağa	Babıali semtindeki camiinde	1745	690
Süleymaniye	Camii içinde	1751	1160
Amca Hüseyin Paşa	Saraçhanebaşı	1754	535
Galatasaray	II.Bayezid'in kurduğu mektep içinde	1754	550
Nuruosmaniye	Müstakil binası içinde	1755	5031 ⁶⁰
Ragıp Paşa	Koska	1762	1641
Veliyüddin Efendi	Bayezid	1768	3484
Murat Molla	Çarşamba	1775	2276
Hamidiye	Bahçekapısı	1780	2252
Selim Ağa	Üsküdar	1781	1382
Mihrişah Sultan	Eyüp	1800	727

⁵⁹ Ayasofya Kütüphanesi’nin kuruluşundaki kitap sayısı esas alınmıştır (İsmail Erünsal, “Ayasofya Kütüphanesi”, *DİA* (4), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.213).

⁶⁰ Nuruosmaniye Kütüphanesi’nin kuruluşundaki kitap sayısı esas alınmıştır (İsmail Erünsal, “Nuruosmaniye Kütüphanesi”, *DİA* (33), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.266).

18. yüzyılda Osmanlı kütüphaneciliğinde kurumsallaşmanın hız kazandığı, özellikle bağımsız kütüphanelerin artmaya başladığı görülmektedir. Büyük ölçekli kütüphaneler, Osmanlı Devleti'nin bilgi üretimi ve aktarımı konusundaki çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, koleksiyonların büyüklüğü, vakıf kurucularının sosyal statüleriyle doğrudan ilişkili olup, Osmanlı elitlerinin bilgiye verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl, kütüphane kuruculuğu açısından önemli bir dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda kütüphaneler, geleneksel vakıf anlayışı çerçevesinde inşa edilmeye devam ederken, modernleşme sürecine paralel olarak bilgiye erişimi yaygınlaştırmaya yönelik yeni girişimlerle çeşitlenmiştir. Tablo 1.4. incelendiğinde, 19. yüzyılın başlarında açılan kütüphanelerin genellikle medrese ve dini yapılarla bağlantılı olduğu görülmektedir. Örneğin, Laleli Kütüphanesi (1802, 3864 eser), Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi (1805, 1067 eser) ve Pertev Paşa Kütüphanesi (1806, 655 eser) gibi yapılar, geleneksel Osmanlı vakıf kütüphanelerinin devamı niteliğindedir. Aynı şekilde, Çelebi Abdullah Kütüphanesi (1817, 405 eser) ve Halet Efendi Kütüphanesi (1828, 1090 eser) gibi yapılar da belirli topluluklara hizmet eden klasik vakıf modeli içinde değerlendirilebilir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, modern kütüphanecilik anlayışına geçişin belirginleştiği görülmektedir. Özellikle Yıldız Kütüphanesi (1881, 26.766 eser) ve Bayezid Umumi Kütüphanesi (1881, 24.500 eser) gibi büyük ölçekli kütüphaneler, geleneksel vakıf modeliyle sınırlı kalmayarak, geniş kitlelere hitap eden ve Osmanlı'da kamuya açık kütüphane anlayışının temel taşlarını oluşturan yapılar olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, Müze-i Hümayun Kütüphanesi (1888, 15.260 eser) gibi koleksiyonlar, yalnızca dini ve edebi eserleri değil, aynı zamanda bilimsel ve sanatsal içerikli kitapları da barındırarak, Osmanlı'da modern bilgi üretimi ve akademik çalışmalar için önemli bir kaynak olmuştur. Hacı Mahmut Kütüphanesi (1901, 6.949 eser) de bu dönemde önemli bir diğer örnektir. Daha küçük ölçekli ancak belirli cemaat ve sosyal gruplara hizmet eden kütüphaneler de bu dönemde kurulmaya devam etmiştir. Düğümlü Baba Kütüphanesi (1885, 619 eser), Hasan Hüsnü Paşa Kütüphanesi (1894, 1169 eser) gibi yapılar, belirli vakıf ve hayır kurumları tarafından oluşturulmuş, ancak geniş çaplı kütüphaneler kadar büyük koleksiyonlara sahip olmamıştır.

Tablo 1.4. 19. yüzyılda İstanbul’da kurulan kütüphaneler

Kütüphanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Laleli	Medrese içinde	1802	3864
Kılıç Ali Paşa	Tophane	1805	1067
Pertev Paşa (Selimiye)	Üsküdar	1806	655
Çelebi Abdullah	Fatih	1817	405
Halet Efendi	Galata	1828	1090
Yahya Tevfik	Yeni Çeşme medresesinde	1839	492
Darülmecnevi	Çarşamba	1844	595
Esat Efendi	Yerebatan	1845	3943
Nafiz Paşa	Yenikapı	1850	1004
Reşit Efendi	Koca Mustafa Paşa	1851	969
Hüsrevpaşa	Eyüp	1853	934
Yeni Medrese	Çarşamba	1869	259
Pertevniyal Valide	Aksaray	1871	829
Yıldız	Yıldız Sarayı	1881	26766
Bayezid Umumi	Bayezid	1881	24500
Düğümlü Baba	SultanAhmet	1885	619
Müze-i Hümayun	Müze	1888	15260
Hasan Hüsnü Paşa	Eyüp	1894	1169
Hacı Mahmut	Beşiktaş	1901	6949

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kurucu profili, imparatorluğun sosyal çeşitliliğini yansıtır. Bu kütüphaneler, sadece sultanlardan veya devlet adamlarından değil, çeşitli toplumsal kesimlerden insanların katkılarıyla oluşmuştur. Bu durum, Osmanlı toplumunda vakıf kültürünün ve hayırseverliğinin önemli bir parçası olarak kabul edilmiştir. Devletin kuruluşundan itibaren genellikle vakıf kütüphanelerinin kuruluşuna öncülük edenler II. Murat’tan itibaren büyük oranda Osmanlı sultanları olmuştur. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid, III. Ahmet ve I. Mahmut gibi padişahlar İmparatorluğun en önemli kütüphanelerini kurmuş ve geliştirmişlerdir. Kütüphanelerin kuruculuğuna öncülük eden sultanları Osmanlı yüksek yöneticileri olan ve elit bir zümre teşkil eden sadrazam, defterdar, şeyhülislam, kazasker vezir ve beylerbeyleri takip etmişlerdir. Ulema zümresinden de ciddi oranda kütüphane kurucularının mevcut olduğu görülmektedir. Bunlar arasında özellikle şeyhülislamlar, kazaskerler, kadılar ve müderrisler ön plana çıkmaktadır.

15. yüzyıldan itibaren vakıf geleneği etrafında şekillenen Osmanlı kütüphaneleri, 19. yüzyılda modernleşme sürecine girdiğinde hem içerik hem de organizasyon bakımından güçlü tarihi temelleri olan bir kültürel mirası bu yeni döneme devretmiştir. Bu dönemde gittikçe yalnızlaşan ve ihmal edilen bu tarihi ve kültürel miras 19. yüzyıla hem kurum olarak hem de yönetim bakımından birikmiş bir çok sorunu da beraberinde taşımıştır.

Vakıf kütüphanelerinin koleksiyonları kütüphane kurucularının bağışladıkları yazma eserlerden oluşmaktadır. Kurucusu tarafından bağışlanan koleksiyona sonrasında dahil edilen diğer vâkıfların bağışları da katılır ve bu kütüphanelerin koleksiyonları çoğunlukla bağış kabulü yoluyla zenginleşirdi. Bir istisna olarak Selimiye Kütüphanesi'nde kâtipler vasıtasıyla ve istinsah faaliyetleriyle koleksiyona yeni eserlerin kazandırıldığı görülmektedir.⁶¹

Kütüphane koleksiyonlarında 1729'dan itibaren görülmeye başlanan basma kitaplar, yazmalar yanında yer almaya başlamış ve 19. yüzyılda kütüphane koleksiyonlarında basma kitap kültürü gittikçe yaygınlaşmıştır. Vakıf kütüphane koleksiyonlarında süreli yayın ve gazete bulunduğunu gösteren bir kayda ise rastlanmamıştır. Çavdar'a göre kütüphane koleksiyonlarındaki kitap mevcudu en çok 5000 civarında olup genellikle bu sayı da kütüphane kurucusunun ekonomik durumu ve kitaba olan özel merakıyla ilgilidir.⁶²

Vakıf kütüphaneleriyle ilgili olarak yapılan eleştirilerden en önemlisi bu kütüphanelerin kullanımını kolaylaştıracak kataloglarının mevcut olmamasıdır. Vakıf kütüphanelerinde kataloglama çalışmaları basit ve niteliksizdir. Vakfiyelerde kitap isimleri, yazarları ve kitabın bazı özellikleri ile birlikte verilerek hazırlanmıştır. Kitaplar bu listelere İslami ilimlerin tasnif sistemine göre sistematik olarak geçirilmiştir. Bu hususta erken örneklerden biri II. Selim'e aittir. Bu vakfiyenin sonunda yer alan kitapların listesi tefsir, hadis, usul-i fıkıh, furu, kelâm, meani, beyan, lügat ve tarih bölümlerine ayrılmıştır. Köprülü vakfiyesinde de kitaplar benzer şekilde listelenmiş ancak geniş bir tanımlamaya yer verilmemiştir. Fatih kütüphanesinde de günümüzdeki demirbaş defterine benzer bir defter bulunduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Atıf Efendi

⁶¹ Müjgan Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciliği*, 11 (1-2), 1962, s.18.

⁶² Tuba Çavdar, a.g.e., s.27-28.

vakfiyesindeki kitap listesinde kitapların müellif hattı ve nadir oldukları belirtilip yazı çeşitleriyle yaprak ve satır adetleri yazılmıştır. Ragıp Paşa vakfiyesinde birkaç Kur'an ve tefsir kitabı zikredilmiş diğer kitapların vakıf mühürleriyle mühürlenmiş oldukları belirtilmekle yetinilmiştir. Yusuf Ağa vakfiyesinde kütüphaneye bağışlanan kitapların sistematik ve numaralı bir listesi bulunmaktadır. Kitapların bibliyografik künyeleri de oldukça detaylı verilmiş hatta "Mecmuatü'r-resâil" içerisindeki risalelerden tek tek bahsedilmiştir.⁶³

Erünsal, vakıf kütüphanelerindeki kataloglama çalışmalarının bu kütüphanelerin kuruluş tarihleri kadar eski olduğunu söylemektedir. Kütüphane kurucuları kurdukları kütüphanenin idaresi için hazırladıkları vakfiyelerde bazen kitapları sadece sayı olarak vermiş bazen de metin içinde veya sonunda liste halinde ya da ayrı bir defter olarak düzenlemişlerdir.⁶⁴ Vakfiyelerde verilen listeler çoğunlukla sadece kitabın ve müellifin isminden oluşmakta olup bazen de çeşitli ilim dalları altında sınıflandırılan eserlerin ismi ve müellifi yanında fiziki özellikleri de bu listelere kaydedilmekteydi. Kütüphane sayımları sırasında da bu listeler kullanılmaktaydı. Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kataloglarını oluşturan bu listelerin hazırlanış amacı genellikle koleksiyonları korumak içindir. Erünsal, bu katalogların okuyucular tarafından kullanıldıklarına dair herhangi bir belge veya bilgiye rastlamadığını belirtmiştir.⁶⁵

Vakıf kütüphanelerinde ödünç verme yoluyla yararlandırma oldukça sınırlıdır. Çavdar'ın tespitlerine göre bir kitap eğer ödünç verilecekse koleksiyonun kayba uğramaması için vakfiyelerde birçok tedbirin alındığı görülmüştür. Ayrıca kütüphanede çalışan personelin daha nitelikli olması için de çalışmalar yapılmıştır.⁶⁶

İmparatorluğun hızlı bir değişim sürecine girmeye başladığı Tanzimat döneminde sosyal ve iktisadi bakımdan yaşanan değişiklikler şahıslar tarafından kurulan vakıf kütüphanelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum ise kütüphanelerin toplumun entelektüel ve kültürel yapısına bağlı bir şekilde değişim gösterdiğini kanıtlamaktadır.

⁶³ Müjgan Cunbur, a.g.e., 1962, s.18.

⁶⁴ Müjgan Cunbur, "Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIX, S.4 (1970), s.310.; Burak Delibaş, a.g.e., s.47.

⁶⁵ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik* (3. bs.). Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s.387.

⁶⁶ Tuba Çavdar, a.g.e., s.28.

Belirli sebeplerden ötürü etkisini yitirmeye başlayan vakıf kütüphanelerinde bulunan kitapların muhafazası zor bir hale gelmiştir. İlk defa 13 Şubat 1869'da çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnamesi ile vakıf eserlerinin korunması yoluna gidilmiştir. Ancak düzenlenen bu nizamnamede kütüphanelerdeki kitaplarla ilgili bir yaptırım bulunmamaktadır. Çeşitli yıllarda düzenlemeler yapılan bu nizamnamenin 1906 tarihli olanında vakıf kütüphanelerinde bulunan kitaplar ilk kez devlet malı niteliği almıştır.⁶⁷

Vakıf kütüphanelerinde görülen aksaklıklar, dönemin şartlarına göre değişen bilgi ihtiyacı bu kütüphaneleri yeniden düzenleme çalışmalarını gerekli kılmıştır. 19. yüzyılda gerçekleşen siyasal örgütlenmedeki değişme vakıf kütüphaneleri yönetiminde devleti söz sahibi yapmıştır. Devlet bu doğrultuda yeni okullar kurmuş fakat yeni kütüphaneleri henüz oluşturamamıştır. Bu dönemde bilimsel bir temele dayandırılmasa bile toplumda endüstriyel ve teknolojik kalkınma gayreti en üst düzeye çıkmıştır ama bunu gerçekleştirecek insan gücünü yetiştirecek eğitim ve araştırma kurumları henüz meydana getirilmemiştir ya da yetersizdir.⁶⁸

Öte yandan görülen aksaklıklar neticesinde hizmet dışı kalmaya başlayan vakıf kütüphanelerini bir merkezde toplama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin bir merkezde toplanarak bugünkü Süleymaniye Kütüphanesi'ni oluşturma çalışmaları 1914 yılında başlamıştır. 1918 yılında kurulan bu kütüphane Türkçe, Arapça ve Farsça yazmalar bakımından dünyanın en önemli koleksiyonlarına ev sahipliği yapmaktadır. Başta Amcazade Hüseyin Paşa, Damat İbrahim Paşa, Beşir Ağa, Âşir Efendi, Hâlet Efendi, Hüsrev Paşa gibi Osmanlı döneminin önemli kitap koleksiyonerlerinin koleksiyonu olmak üzere toplam 131 koleksiyona sahiptir. Bu koleksiyonlarda yaklaşık 76.000 yazma ve 67.000 Arap harfli basılı kitap bulunmaktadır. Ayrıca, kütüphanede Latin harfli, yabancı dilde eserler ile levha, defter, dosyalar da vardır.⁶⁹ 1924 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra bu merkezlerdeki kitaplar da Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁷⁰

⁶⁷ Sevgi Ağca Diker, "Cami Kütüphane Vakfiyelerinden Nizamnamelere Kitapları Koruma Yöntemleri", *MUTAD*, X (2), 2023, s.374-375.

⁶⁸ Meral Alpay, "Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa", s.21.

⁶⁹ Hatice Aynur, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul Kütüphaneleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt 7, 2015, s.612.

⁷⁰ Tuba Çavdar, a.g.e., s.28.

Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde medreselerin eski önemini koruyamaması, genellikle bu kurumların öğrencilerine hizmet eden vakıf kütüphanelerinin de önemini azaltmıştır. Geleneksel vakıf müessesesi esaslarına göre kurulan kütüphanelerin, yönetim ve işleyişinde görülen aksaklıklar, bu kütüphaneleri günün gereklerini karşılayamayacak duruma düşürmüştür.⁷¹ Bu kütüphanelerdeki kitapların artık günün gereklerini karşılayamadıkları konusundaki ilk iddialar 1788 tarihinde D'Ohsson'un yayınladığı *Tableau Generale de l'Empire Ottoman* adlı eserinde "...bu kitapların büyük bir kısmının şimdiki halkın mütalaasına uygun bulunmadığı hiss olunmaktadır." ifadesiyle gündeme gelmiştir.⁷²

Osmanlı vakıf kütüphaneleri hakkında 6 Teşrinisani 1286 [M.18 Kasım 1870] tarihinde *Hadika* isimli mecmuada yayınlanmış olan "Kütüphaneler Hakkında İhtar" başlıklı yazıda İstanbul'da mevcut olan kütüphanelerden halkın faydalanamadığı vurgulanmaktadır. Şehirde 70.000 kitap ihtiva eden 40 kadar kütüphanenin mevcut olduğu fakat bu kitaplardan değil halkın, hafız-ı kütüblerin bile haberdar olmadığı, halbuki Emevi, Abbasi ve Endülüs alimlerine ait eserlerden ve "*hükemâ-yı Yunaniye'nin tercüme telifât-ı nefise ve nâdirelerini şâmil nice kütüb-i mütenevvi'a*"dan oluşan bu koleksiyonların büyük bir önemi haiz olduğu belirtilmektedir:

"Makarr-ı saltanat-ı seniyye-i Osmaniyan olan Dersaadet'te takriben 70.000 adet kitabı havi ve kırk adedi mütecaviz kütüphane mevcud olup bunlarda Fars ve Emeviye ve Abbasiye ve Endülüs ulema-yı fukahalarının pek çok ulûm ve fûnun-ı asliye ve esasiyeye dair âsâr ve ahbarı hâvî müellefat ve hükema-yı Yunaniye'nin tercüme telifat-ı nefise ve nadirelerini şâmil nice kütüb-i mütenevvi'a mevcûd ise de işbu kütüphanelerimiz henüz istifade-i umûmiyeyi mücib olur bir hâl-i intizama konulamamış olduğundan havi olduğu kütüb ve resâil nelerden ibaret olduğu değil halkın hafız-ı kütüblerin bile meçhulü olup bazı tefasir ve ahâdis-i şerife ile sarf ve nahiv ve edebiyat ve ilm-i beyan misillü medrese-nişin-i tahsil olan tûllab efendiler taraflarından müracaat olunanlardan mâ'adâ âsâr-ı kadime ve ahbâr-ı salife ve'l-hasıl ulûm-ı mütenevvi'aya dair pek çok nüsahaların dolaplara vaz' olunduğu zamandan beri ele alınmamış ve belki yüzleri görülmemiş varakları birbirine geçmiş toz topraklar içinde metruk ve muattal durmaktadır..."⁷³

⁷¹ Leman Şenalp, "Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğimiz", s. 38.

⁷² Jale Baysal, "Kütüphanecilik", s.1307.

⁷³ *Hadika* sayı 40, R. 6 Teşrinisani 1286 [M. 18 Kasım 1870], s. 320.

Hadika'da yayınlanan bu yazının devamında ise kütüphanelerin inşasındaki amacın, herkesin kütüphanelerden faydalanabilmesi ve bu sayede kütüphanelerde mütalaa ile meşgul olanların da kitaplar yazarak tıpkı Avrupa'daki gibi toplumun kültürel gelişimine katkı sağlaması gerektiği vurgulanmaktadır.⁷⁴

19. yüzyılda Osmanlı vakıf kütüphanelerinin sorunları hem döneminde çok tartışılmış hem de modern akademik çalışmalara sıklıkla konu olmuştu. İsmail Erünsal, çeşitli raporlardan, nezaretler arasındaki yazışmalardan, seyyahların müşahedelerinden ve dönemin gazete ve dergilerindeki haberlerden hareketle vakıf kütüphanelerindeki problemleri “kütüphanelerin düzenli olarak hizmet verememesi, hafız-ı kütüblerin aylıklarının yetersiz olmasından dolayı görevlerini layıkıyla yerine getirememeleri, vakıf personelinin görevlerini istediklerinde başkalarına devredebilmeleri, görevlerin babadan oğula miras yoluyla geçmesi, kütüphanelerin şehir içinde dağınık olmalarından ötürü kütüphanelerden istifadenin zorlaşması, vakıf kütüphanelerinin toplu kataloğu bulunmadığından kitaplardan kolaylıkla yararlanılamaması⁷⁵, bu kütüphanelerde bulunan kitapların uygun şartlarda muhafaza edilememesinden dolayı kitapların fiziki olarak yıpranması” şeklinde sıralamaktadır.⁷⁶

⁷⁴ “...Gelelim kütüphanelerin inşasından maksad nedir? Milletimizin istihsal-i menafî etmesi kaziyesidir. Bu dahi ne ile husule gelir. Kütüphanelerin daima herkese açık olmasıyla ve herkes istediğini mütalaa etmesiyle olur. Hele bir kere kütüphanelerimiz yoluna girip de herkes mütalaa ile meşgul olarak kuşe-i nisyanda kalmış kitaplar meydana çıksın. Ol vakit milletimiz istifade edeceği gibi akdemleri ilmimiz dahi ne dereceye varmış olduğu meydana çıkar. Avrupalıların nicesi buradaki kütüphanelerden kitap yazdırıp Avrupa'ya göndermediler mi? Ekserisini kâmilten tercüme ve birtakımı bazı mevâddını tercüme ile kütüphanelerine vaz' ve tab' ve neşr etmediler mi? Ve el'an etmekte değil midirler? Fransa akademisi azasından tebdilen gelmiş olan zat Yerebatan ve Ayasofya vesair kütüphanelerden bunca kitaplar yazdırıp Avrupa'ya nakil ile mesmû'umuza göre şimdi dahi Ayasofya Kütüphanesi'nden Tekâsim-i Ehram isminde Arabiyü'l-ibare olarak bir kitap yazdırmaktadır...”; *Hadika*, sayı 41, 13 Teşrinisani 1286 [M. 25 Kasım 1870], s. 326-327.

⁷⁵ “...Bu sebeplerden halk kütüphanelere müracaat edemediği gibi büyük bir iktiza üzerine işini gücünü terk ederek gidenler dahi fihristlerinin âdem-i intizamından aradığı kitapları bulamayıp bulur ise uzun uzadıya mütalaaaya vakit kalmayıp hiçbir şey istifade edemez veyahut küçük bir bent mütalaaası için beş on günler ihtiyar-ı zahmet külfetine mecbur olur. İşte şu haller ile mezkûr kütüphanelere hapishane-i kütüb demek başka münasib bir unvan bulamayız” (*Hadika* sayı 40, R. 6 Teşrinisani 1286 [M. 18 Kasım 1870], s.320).

⁷⁶ İsmail E. Erünsal, “Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği İle İlgili Belgeler”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXXI, (2008), s. 230.

1.1. İmparatorlukta Yeni Bilginin Üretimi ve Yeni Kütüphane Türlerinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın başlarına kadar bütün İmparatorluk genelinde yaygın eğitim kurumu olarak medreseler hakimdi ve medreseler, bilginin üretiminde belirleyici bir rol oynamaktaydılar. Ancak 18. yüzyılın sonlarında mühendishanelerin kurulmasıyla beraber bilgi üretiminde de yeni gelişmeler meydana gelmiştir. Artık medrese sisteminin üretmiş olduğu bilgi alanından farklı bir alanda yeni bir bilgi türünün doğmuş olduğu ve bunun da öncelikle tercümelerle daha sonra telif eserlerle geliştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda mühendishanelerin kurulmaya başlamasından itibaren Tanzimat'ın kuruluşuna kadar geçen yaklaşık 50 yıllık süreçte açılan yeni okullar yeni bilgi alanlarının ortaya çıkmasını sağlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bilgi tür ve alanları hızla zenginleşerek gelişmiştir. Bu gelişmede Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan teknik ve bilimsel gelişmelerin büyük rolü olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyılda gerçekleşen sanayi devriminden etkilenmiş ve bu süreçte varlığını sürdürmek için reformlar yapmaya başlamıştır. Osmanlıların Batı teknolojisi ve kurumlarını benimsemeye yönelik olarak yaptıkları bu reformlar, devletin hayati olarak gördüğü askeri alanlarda başlamış ve nihai olarak eğitim ve kültür alanlarını da içine almıştır. Osmanlılar bu süreç içerisinde Batıyla artan ilişkilerinde askeri, diplomatik veya ekonomik alanda karşılaşılan sorunların çözümlenmesinde kendi kurumlarının kapasitelerinin yetersiz kaldığını görmüş ve bunun sonucunda yaptıkları yeni düzenlemelerle bu kurumların ıslahı yoluna gitmişlerdir. Bu açıdan Osmanlı Batılılaşması, varlığını sürdürmeye dönük savunmacı bir batılılaşma olarak değerlendirilmiştir.⁷⁷

⁷⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.54.

1.1.1. Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişimler ve Yeni Bilgi Alanlarının Oluşumu

Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kütüphanelerin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasında etkili olan hususların başında eğitim sisteminde yaşanan değişimler gelir. Devlet, bilginin toplumsallaştırılması ve yeni okur-yazar eğitilmiş bir kitlenin oluşması için 19. yüzyıla beraber eğitim sistemini yeniden yapılandırma ihtiyacı hissetmiştir. Yeni açılmaya başlanan okullarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir bilgi ihtiyacı ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak da yeni bir bilgi türü oluşmaya başlamıştır. Bu yeni üretilen bilginin kullanımı, aktarımı eğitim sisteminde görülen önemli değişikliklerle beraber farklı bir boyut kazanarak 19. yüzyıl boyunca çok önemli bir gelişme kaydetmiştir. Yeniden yapılanma dönemi içerisinde dönemin yöneticileri modernleşmeyi bir amaç olarak görmüş ve bu amaca ulaşmak için de en etkili araçların eğitim ve bilim olacağına inanmışlardır. Nitekim bu dönemde askeri nitelikli olanları başta olmak üzere Batı tarzında pek çok okul açılması da bu fikrin en önemli kanıtlarındandır. Osmanlı'da Batı tarzı okullar açılması politikasıyla birlikte askeri okulların yanı sıra birçok sivil meslek okulu da kurulmaya başlamıştır. Avrupa kaynaklı eğitim sistemi ile Osmanlı idarecileri tarafından geleneğe dayalı olan medrese usulü klasik eğitim sistemi bir arada yürütülmeye çalışılmıştır. Mühendishanelerin kurulmasıyla eğitim müesseselerinde Osmanlı-Avrupa karışımı bir eğitim sistemi oluşmaya başlamıştır. 1795 yılında, Sultan III. Selim döneminde kurulan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'daki askeri okullara benzer şekilde askeri mühendislik alanında eğitim veren ilk eğitim kurumudur. Bu okul, Osmanlı İmparatorluğu'nun teknik askeri personel ihtiyaçlarını karşılamak ve bu alanda nitelikli personel yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, batılılaşma hareketinin bir parçası olarak Batı'nın mühendislik ve askeri eğitim yöntemlerini Osmanlı'ya uyarlamayı hedeflemektedir ve bu bağlamda Osmanlı ordusunun modernizasyonuna katkıda bulunmaktadır. Bu kurum hem askeri mühendislik alanında hem de genel olarak Osmanlı'daki teknik eğitimin gelişiminde öncü bir rol oynamıştır.⁷⁸

Mühendishaneler kendi bünyesinde yeni bilgiyi üretme ve yaygınlaştırma pratiklerini eğitimle sınırlı tutmamış, kitap telif etme, tercümeler yapma ve yazılan ve tercüme edilen eserleri basarak çoğaltma faaliyetlerini bir arada sürdürmüştür. Bunun

⁷⁸ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 2008, s.14.

sonucunda da kurum kütüphaneleri bu faaliyetler ile geniş ve zengin bir koleksiyona sahip olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ve Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'un açılışına kadar kurumsal ve sistematik bir teknik bilgi üretimi mevcut değildi. 19. yüzyılın başından itibaren özellikle teknik eğitim vermeye başlayan Mühendishanelerin kurulmasıyla teknik bilgi adı verilen, bu okulun hocaları ve talebeleri tarafından üretilen yeni bir bilgi alanı oluşmaya başladı. Bu yeni bilgi alanı, İmparatorluk için ilk defa sistematik olarak gerçekleştirilen ve düzenli olarak yürütülen bir eğitim faaliyeti içerisinde üretiliyor ve İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu her alanda kullanılan yeni bir bilgi türünü temsil ediyordu. Yeni bilgi üretiminin en önemli kurumlarından olan ve 1797 yılında Mühendishane içerisinde kurulan Mühendishane Matbaası teknik bilgi üretiminin yaygınlaştırılması bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bu matbaada kısa sürede basılan eserlerin sayısı on dokuzu bulmaktadır. Bu eserler içerisinde Mühendishane eğitimine hitap eden ders kitaplarıyla birlikte lugatlar da çoğunluktadır.⁷⁹ Mühendishane'nin kütüphanesinde bu matbaada basılan eserlerden sayıları yüzleri bulan nüshaları mevcuttu. İlk dönem eğitim kurumlarının matbaayı eğitim sisteminin bir parçası olarak gördükleri ve kurumsal bilgi üretimini bu yolla yaygınlaştırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Ordunun ihtiyaçlarından doğan bir diğer yeni bilgi alanı ise tıp alanında olmuştur. 1827'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane açılmıştır. Türkçe, Fransızca ve İtalyanca eğitim verilen bu okula ek olarak 1831'de bir de Cerrahhane kurulmuştur. Bu okulun eğitim dili de Türkçe idi. Zamanla Tıbhane ve Cerrahhanenin yetersiz kalarak başarılı olmadıkları görülmüştür. Bunun üzerine bu kurumu yeniden düzenlemek amacıyla Viyana Üniversitesi profesörlerinden Bernard davet edilmiştir. 1838'de bu okul yeni bir isimle "Darü'l-ulumü'l-Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane" olarak Galatasaray'da açılmıştır. Tıbbiye'nin direktörlüğüne getirilen Viyanalı hekim Dr. Charles A. Bernard (1808-1844) bu kurumu mezun olduğu Askeri Tıp Akademisi Josephinum'u örnek alarak organize etmiştir. Dört yıl olan öğrenim süresi 6 yıla (2 yıl hazırlık, 4 yıl tıp bilimleri) çıkarılmış ve bu yeni okulun eğitim dili de değiştirilerek Fransızca yapılmıştır. Bernard, tıp, cerrahlık ve eczacılık öğrenimini, klinikleri, botanik bahçesini düzenlemiş; cerrahi, dahiliye ve botanik dersleri vermiş ve ayrıca burada zengin

⁷⁹ Kemal Beydilli, "Mühendishane Matbaası", *DİA (gözden geçirilmiş 3.basım)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s.335.

bir kütüphane oluşturmuştur. Bernard'ın "Elémens de Botanique (1842)", "Les Bains de Brousse (1842)", "Précis de Percussion et d'Auscultation (1843)" ve "Pharmacopoea Castrensis Ottomana (1844)" adlı eserleri İstanbul'da basılmıştır.⁸⁰ Bu okulda tıp eğitiminde kadavra üzerinde teşrih eğitimine başlanması geleneksel tıptan ayrılan önemli bir adımdır.⁸¹ Bu eğitimle Avrupa kaynaklı eğitim sisteminin örnek alınmaya başlandığı ve bu bağlamda batı kaynaklı yeni bir bilgi türünün yaygınlaşmaya başladığı açıkça görülmektedir.

Galatasaray döneminde Tıbbiye bünyesinde bir matbaa kurulduğu bilinmektedir ancak kaynaklarda matbaanın okul içindeki konumundan söz edilmemektedir. Okulun matbaası ile ilgili en ayrıntılı bilgiye 1 Ağustos 1847'de okulda yapılan mezuniyet töreninde Dr. Spitzer'in padişaha sunduğu 1846-1847 öğretim yılı raporunda rastlanılmıştır. Bu raporda okulun matbaası hakkında şu bilgiler bulunmaktadır: *"Hekimbaşı hazretleri tarafından tercüme edilmiş çeşitli hazırlık ders kitapları ile bilimsel eserler okul matbaasında basılmaya devam etmektedir. Eserlerin hepsi okul içi kullanımla sınırlı değildir. Her kesimden insanların yararlanabilmeleri için satışa sunulmuştur. Hekimbaşı hazretlerinin tükenmez enerjisi ve gayretleri bilimin ışığını okul sınırlarının dışına yaymaya yönelmiştir. Zaman zaman ihtiyaç ortaya çıktıkça binaya yapılan ekler birbirini izledi; bu şekilde hastane, müzeler, kimya ve eczacılık laboratuvarı, teşrih salonu, kütüphane ve basımevi ana binaya eklendi."*⁸²

Mekteb-i Tıbbiye'nin eğitime başlamasıyla klasik tıp eğitimi tamamen yerini yeni bir tıp anlayışına bırakmış ve bu yeni tıp eğitiminde kullanılmak üzere Avrupa'dan çok sayıda eser tercüme edilmiştir. Döneminin modern eğitim kurumlarından biri olan Mekteb-i Tıbbiye kütüphanesinde bulunan eserler Osmanlı'da yaşanan değişim ve batıya yönelişin önemli bir göstergesidir.⁸³ Nitekim 1847'de Tıbbiye'yi ve Üsküdar'da bir hastahaneyi ziyaret eden ve müşahedelerini hayretle anlatan Mac Farlane Tıbbiye'nin kütüphanesini görünce, *"Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim. Genç bir Türk doktoru oturmuş, dinsizliğin el kitabı olan*

⁸⁰ Meltem Akbaş, *Osmanlı Türkiye'sinde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s.89.

⁸¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.61.

⁸² J. Mason, *Three Years in Turkey; The Journal of a Medical Mission to the Jews*. London, 1860, John Snow, s. 193.; Y. Işıl Ülman, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin 1846-1847 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu", s.143-144'ten aktaran Gülten Dinç, *Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda Basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye'nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003, s.4.

⁸³ Hülya Biçer, a.g.e., s.82.

Système de la nature’ü (Baron d’Holbach’in eseri) okuyordu. Raflar Fransız devrimcilerinin, özellikle materyalistlerin kitaplarıyla doluydu” der ve bu kitapların son baskılar olduğunu, pek çok yerinin çizildiğini, birçokları tarafından okunmuş olduğunu görmekten şaşkınlık duyduğunu belirtir.⁸⁴

Okulun öğretim dili Fransızca olduğundan kütüphane koleksiyonu Fransa’dan satın alınan kitaplarla zenginleştirilmiştir. Adnan Şişman’ın tespit ettiği 20 Temmuz 1868 / 29 Ra 1285 tarihli bir arşiv kaydına göre Mekteb-i Tıbbiye için Paris’ten satın alınarak getirilen Fransızca kitapların bedeli olan 22248,5 kuruşun hazineden ödendiği anlaşılmıştır.⁸⁵ 12 Ekim 1870 / 12 B 1287 tarihli bir diğer belgede ise yine Mekteb-i Tıbbiye’ye gönderilmek üzere Paris’ten getirilen Fransızca kitapların 36944 kuruş 10 para tutan bedelinin hazineden ödenmesi uygun görülmüştür.⁸⁶ Temmuz 1875’te ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye tarih ve coğrafya ile ilgili sözlük, atlas ve kitapların gönderildiği bilinmektedir.⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumsal bilginin ve bilgi kaynaklarının değişiminde asıl önemli gelişme II. Mahmut döneminde ilköğretimi zorunlu hale getiren bir fermanla yaşanmıştır. Bu ferman Müslüman çocukları için sıbyan mekteplerini zorunlu hale getirmek istemiştir. Bu karar ilk aşamada sadece İstanbul merkezli olarak ele alınmış ancak uygulaması gecikmeli olmuştur. Bu kurumlarda Türkçe okuma ve yazma öğretilmesi ve bunun için kitaplar hazırlanması önemli bir değişimin başlangıcını teşkil eder. Daha çok Kur’an okumayı ve ibadet pratiklerini öğreten bu kurumlarda II. Mahmut döneminde yeni dersler eklenmiş ve Türkçe okur-yazar yeni bir kitlenin eğitimi hedeflenmiştir. II. Mahmut, sıbyan okulları sonrasında eğitim yapacak rüşdiye okullarının açılmasını karara bağlayıp söz konusu okulları yönetmek için de Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti’nin kurulmasını öngörmüştür. Ama bu okulların kurulup yaygınlaşması da uzun bir zaman alacaktı.⁸⁸

⁸⁴ Halis Ayhan, “Batılılaşma: Eğitim ve Öğretim”, *DİA* (5), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.160.

⁸⁵ Adnan Şişman, “XIX. Yüzyılda Fransa’dan Kitap, Âlât ve Edevât Celbi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 1999, s.13.

⁸⁶ Adnan Şişman, a.g.e., s.13.

⁸⁷ Adnan Şişman, a.g.e., s.14.

⁸⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.62.

1870’li yıllarda rüşdiyelerin sayısı 250 iken 19. yüzyılın sonlarında bu sayı 600’e kadar çıkmıştır. İdadiler ise 5’ten 104’e yükselmiştir. İlk mektepler olarak bilinen sıbyan okullarının sayısı da 10.000’i aşmış ve tüm bu okullar yeni bir okur-yazar kitlesinin oluşumunu sağlamıştır.⁸⁹

Tanzimat öncesinde geliştirilen eğitim kurumları sadece askeri alanda sınırlı kalırken, Tanzimatla beraber sivil bürokrasinin yaygınlaşmasına paralel olarak sivil eğitim kurumları da gelişmeye başlamıştır. Sivil bürokrasinin olduğu ilk yıllarda eğitim, usta-çırak ilişkisine dayanırken, II. Mahmut’un son yıllarında kurulan Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839) ile bu durum farklılaşmaya başlamıştır. Bu iki okul 1838’de Meclis-i Vala’ca kurulması kararlaştırılan rüşdiye okullarının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Sıbyan okulları sonrasında dört yıllık bir ilköğretim niteliğindeki rüşdiyelerin programında din ve ahlak eğitimi ağır basmakla birlikte dil bilimi eğitimi gibi yenilikler de bulunuyordu.⁹⁰

Bu dönemde askeri meslek okullarının yanısıra sivil meslek okulları da gelişmeye başlamıştır. 1859’da açılan Mekteb-i Mülkiye önce iki yıllık eğitim vermek amacıyla kurulmuştur. Ancak bu okulun eğitim süresi 1861 yılında dört yıla çıkarılmıştır.⁹¹ İmparatorlukta Mülkiye Mektebi’nin kurulmasıyla yeni bir siyasal bilim içeriği üretilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda İmparatorlukta özellikle devletin çeşitli kademelerinde görev yapan Osmanlı paşaları da tercüme ve telif yoluyla yeni eserler üretmeye başlamışlardır.

Okulların dışında devletin eser telif etme ve Batı dillerinden tercümeler yapma amacıyla kurumsal bir faaliyete başlaması Encümen-i Daniş ile olmuştur. Devlet ilk kez toplumun bilgi ihtiyacını dikkate alarak kitap yazdırmakta ve bastırarak çoğaltmaktadır. 1846’da bir eğitim komisyonu niteliğinde kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye Darülfünun açılıncaya değin burada okutulacak kitapların telif ve tercümesini sağlamak amacıyla 1851’de Encümen-i Daniş’i kurmuş ve bu kurum modern bilimin gelişimini sağlayacak bazı girişimlerde bulunmuştur. Zamanın tanınmış ilim adamlarının üyesi

⁸⁹ Ömer Faruk Akün, “II. Abdülhamid’in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri* (2 Mayıs 1992), haz. Coşkun Yılmaz, İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, İstanbul 1992, s.77.

⁹⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.63.

⁹¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.69.

olduğu bu encümende ayrıca Avusturyalı tarihçi Joseph von Hammer, İngiliz dil âlimi James Redhouse gibi yabancı kişiler de bulunuyordu.⁹² Fransız Akademisi'nden esinlenilerek kurulduğu anlaşılan bu kurum tarafından padişaha sunulan ilk kitap Cevdet ve Fuad paşaların birlikte yazdığı ilk Osmanlıca gramer kitabı olan “*Kavâid-i Osmaniye*”dir. Bu kurumun üyeleri genel bir Osmanlı tarihi yazma işini de üstlenmişler ancak ortaya çıkan yalnızca “*Tarih-i Cevdet*” olmuştur.⁹³

Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da bulunan İngiliz, Fransız, İtalyan vb. yabancı hekimler tarafından 1856'da kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ise Osmanlı cephesindeki hastalıklar ve ülke sağlık sorunlarıyla ilgilenmiştir. 1857'de bu cemiyet, *Gazette Medicale d'Orient* isimli dergiyi çıkarmaya başlamıştır. Tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesi ve bu yolla Türk doktorlarının sayısını arttırmak amacıyla da Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye kurulmuştur. Bu cemiyet de Türkçe tıp terimlerinin geliştirilmesinde önemli roller üstlenmiştir.⁹⁴

Devletin bilginin toplumsallaştırılması bağlamındaki ikinci önemli adımı tercüme faaliyetlerini organize etmek olmuştur. Bilimin ve dilin geliştirilmesi, okullar ve halk için ihtiyaç duyulan kitap ve sair eserlerin Arapçaya ve Türkçeye tercüme ettirilmesinin toplumun bilgi ihtiyacını karşılayacağı düşünüldüğünden 1865 yılında Maarif Nezareti idaresi altında bir tercüme heyeti kurulmasına karar verilmiş ve buna dair bir irade çıkarılmıştır. Bu iradede Avrupalıların bütün ilimlerde daha önceki milletlerin ulaşamadığı bir noktaya ulaştığını ve bütün bilgiyi geliştirerek ve genişleterek her tür bilim ve sanayiye en üst dereceye taşıma gayretleri içinde oldukları vurgulanmaktadır. Osmanlıların da bu bilim ve fenden yararlanmalarının bir zaruret olduğu ifade edilmektedir. Bunun için de Fransızca ve diğer ecnebi lisanlarının öğrenilmesine ihtiyaç olduğu, fakat bütün toplumun bu dillerde eğitim görmesinin zor ve oldukça müşkülâtli olduğu söylenerek tercüme faaliyetlerinin bir zorunluluk haline geldiği belirtilmiştir. Bunun için ise daha önceden İslam döneminde Abbasi halifelerinin yaptığı gibi ve Osmanlıların da Yunanca ve Latince'den Arapça ve Türkçeye çok eser tercüme ettiği ifade edilmiştir. Osmanlı Türkçesinin de ilmi ıstılahlar (terimler) bakımından geliştirilmesi gerektiği ve bütün okullar için gereken kitap ve risalelerin de ancak tercüme ve telif

⁹² Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Türkiye Bilimler Akademisi, 2018, s.10.; Halis Ayhan, “Batılılaşma: Eğitim ve Öğretim”, s.160.

⁹³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.73-74.

⁹⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.74.

ettirilerek Maarif Nezareti kontrolünde bir organizasyona ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Bunun için bir Cemiyet-i Mahsusa teşkili gerekli görülmüş ve bir nizamname layihası hazırlanmıştır. Bu cemiyette bir reis, iki musahhih ve azaların yer alacağı belirtilmektedir. Özellikle de servetin arttırılması ve ahalinin zenginliği için öncelikle fenlerin ve ilimlerin tahsilinin bir zorunluluk olduğu ifade edilmektedir. Kurulacak olan Cemiyet-i Mahsusa öncelikle kitap tercüme ve telif ettirerek bunların basımını üstlenecekti. Cemiyetin reisine iki bin, iki musahhihe ise biner kuruş maaş öngörülmüştü. Mütercim ve müellifler ise Meclis marifetiyle seçilecekti ve bu amaçla da yüz bin guruşluk bir mükâfat akçesi tahsis edilmesi öngörülmüştü. Bir sene içerisinde kitaplar tercüme ve telif ettirildikten sonra bu kitaplar Meclis-i Vâlâ tarafından değerlendirilecek ve buna bağlı olarak da bu konu için tahsis edilmiş olan para arttırılacak veya azaltılacaktı.⁹⁵

Eğitim sisteminde yaşanan değişimler sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishane Kütüphanesi başta olmak üzere okul kütüphaneleri Batı kaynaklı bilginin etkisinde koleksiyon değişimine uğramış ve vakıf kütüphanelerinden tamamen farklı içerikte yeni kütüphane koleksiyonları ortaya çıkmıştır. Başta Mühendishane olmak üzere bu kurumların mensuplarının üretmiş olduğu eserler ve basmış olduğu kitaplar sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bilgi türleri hızlı bir şekilde kurumsal olarak üretilmeye başlamıştır. Teknik bilginin üretimi telif ve tercüme olarak öncelikle Mühendishanelerle gerçekleşmiştir. Daha sonra tıp ve siyaset alanlarındaki modernleşmeye bağlı olarak Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye içerisinde açılan matbaalarda basılan kitaplarla hem öğrencilerin eğitimi için ihtiyaç duyulan temel bilgi ve kitaplar karşılanmış hem de İmparatorluk bilgi sistemi yenilenmiştir. Özellikle kurulan matbaalar aracılığıyla kitap üretiminde görülen ciddi artış sebebiyle okul kütüphaneleri koleksiyon bakımından zenginleşmiş ve yenilenmiştir. Ayrıca Avrupa'dan satın alınan kitaplar ve bağışlar sayesinde de bu dönemde kurulan okul kütüphanelerinin koleksiyonları hızlı bir büyüme göstermiştir.

⁹⁵ İrade için bkz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), a.g.e., s.81.

1.1.2. Batıdan Bilgi Transferi ve Kitap Satın Alma

Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kütüphanelerin ortaya çıkışında etkili olan bir diğer husus Batı'dan bilgi transferi ve kitap satın alma faaliyetleridir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı kütüphanelerinin koleksiyonları büyük çoğunlukla medreselilerin ürettiği eserlerden teşekkül ediyordu. Osmanlı coğrafyasında bilgi üretimi 19. yüzyıl başlarına kadar medreseyle kısmen de Saray'ın teknik meslek gruplarıyla sınırlı kalmış ve düzenli / sistematik bir bilgi özellikle de teknik bilgi üretimi gerçekleşmemiştir. Osmanlı dünyasında bilim, klasik İslam mirasının bir devamı şeklinde teşekkül etmiş, kurumsallaşamamış ve çoğunlukla bireysel faaliyetlerle sınırlı kalmıştır. Özellikle de teknik bilimler, bilimsel bir araştırma alanı olarak ilgi görmemiş ancak top dökümü, silah yapımı gibi pratik amaçlar için kullanılmıştır. Bu da usta-çırak ilişkisi içerisinde nesilden nesile aktarılacak var olan bir bilgi olarak kalmış ve kurumsal olarak aktarılan bir bilgiye dönüşmemiştir. Ancak 19. yüzyılda teknik bilgi kurumsal olarak üretilmeye ve aktarılmaya başlamıştır. Avrupa üniversite modeline uygun olarak Darülfünun adıyla kurulan yükseköğretim kurumu ve daha öncesinde kurulan diğer eğitim kurumlarında ilmi araştırmaya gereken önem verilmediğinden bu kurumlar Rusya ve Japonya'dakiler kadar başarılı olamamışlardır. Osmanlı bilim faaliyetlerinde araştırma boyutu ancak 1900 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Osmanlılar, Batı bilim ve teknolojisiyle olan temaslarını uzun süre kendi ihtiyaçlarını kısa vadeli karşılamak amacıyla devam ettirmişlerdir. Bir süre sonra kendi bilim ve geleneklerini terk ederek kalkınma ve ilerlemenin ancak Batı bilim ve teknolojisiyle mümkün olacağı şeklindeki yaklaşımı benimsemişlerdir.⁹⁶

Bilim ve bilimsel bilginin transferi açısından Osmanlı-Batı ilişkisi Avrupa'dan yapılan çeviriler aracılığıyla, Avrupa'ya resmi ziyaretler yapan Osmanlı elçilerinin gözlem ve tespitleri yoluyla ve son olarak Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında kurulan modern eğitim kurumları aracılığıyla olmak üzere başlıca üç yoldan gerçekleşmiştir. 1830'lu yıllarda Osmanlı Devleti Avrupa'ya öğrenci göndermeye başlamış ve bu sayede Batı bilimiyle tanışmıştır.⁹⁷

⁹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı'da Bilim Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s.35.

⁹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlılar ve Avrupa Bilimi", *Bilim Tarihi*, 5, 1992, s.5.

Batı bilimlerinin transferinde yeni bir dönem 19. yüzyılda eğitim için Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin dönüşüyle başlamıştır. II. Mahmut döneminde başlayan bu uygulama askeri eğitimle sınırlı kalmıştır. 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra öğrenciler Avrupa'da öteki disiplinlerde de eğitim görmeye başlamışlardır. 1864-1876 yılları arasında Fransa'ya gönderilen 93 öğrenciden 42'si subaylık ve askeri hekimlik için eğitim alırlarken diğerleri ise eğitimlerini tornacılık, marangozluk, döşemecilik gibi farklı mesleklerde almışlardır.⁹⁸ Buradan hareketle Tanzimat'ın Batı bilimlerinin transferinde askeri alandan sivil eğitime doğru bir değişime yol açtığı anlaşılmaktadır.⁹⁹

Osmanlı kütüphane koleksiyonlarının medrese kültür muhitinin ürettiği eserlerden bağımsız yeni bir içeriğe kavuşması, askeri teknik okulların açılması, yabancı hocaların istihdamı ve Avrupa'dan kitap transfer faaliyetlerinin ilk örnekleri Mühendishaneler için kitap getirilmesiyle başlar. Tanzimat döneminde eğitim için Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin bilgi transferi vasıtasıyla Osmanlı bilgi alanları değişti ve gelişim gösterdi. Teknik okullar için kitap ve okul araç-gereçleri getirilerek Avrupa menşeli kaynakların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde dolaşıma girmesi sağlandı. Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerden biri daha sonra Kimyager Derviş Paşa olarak anılacak olan Derviş Efendi Paris'ten Mühendishane için kitaplar getirmişti. 1828-1829 yılında Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a giren Derviş Efendi bu okuldan mezun olduktan sonra 1835-1836 yılında eğitimini tamamlamak için önce Londra'ya gitmiş, orada 5-6 ay kaldıktan sonra Paris'e geçmişti.¹⁰⁰ Derviş Efendi, kimya ile ilgili çalışmalarını sürdürmek amacıyla Paris'teki eğitimini tamamlarken o sıralarda İstanbul'da imalatı güç olan ve Avrupa'dan getirilmesi gereken kitap, alât ve edevâtı liste halinde hazırlamış ve bu listenin tedariki için de Bâbîâli'ye müracaat etmişti.¹⁰¹ Bu talebi kabul edilen Derviş Paşa'dan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane için de tıp kitapları getirmesi istenmiştir.¹⁰²

⁹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 1992, s.8.

⁹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., 1992, s.8.

¹⁰⁰ Adnan Şişman, a.g.e., s.9.

¹⁰¹ Adnan Şişman, a.g.e., s.9.

¹⁰² Kimyager Derviş Paşa'nın Avrupa'dan getirilmesini talep ettiği kitap, alât ve edevâtı gösterir Fransızca liste için bkz. Adnan Şişman, a.g.e., s.16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 22 Eylül 1854 tarihli bir kitap listesi Paris'ten İstanbul'a getirilen kitapları ihtiva etmektedir.¹⁰³ Listedeki kitaplar 136 bibliyografik başlıkta olmak üzere yaklaşık 700 cilt / adettir. Kitapların toplam bedeli ise yaklaşık 10170 frank civarındadır.¹⁰⁴ Liste genellikle tarih (özellikle Avrupa tarihi ve askeri tarih), coğrafya, lügat, edebiyat, ansiklopedi, tercüme-i hâl (biyografi) ve seyahatname kitaplarından oluşurken hendese, riyaziyat, ilm-i heyet, ilm-i cebir, nümizmatik ve milletler hukukuna dair kitaplar ile atlas ve haritalar oldukça az sayıdadır.¹⁰⁵ Bu kitap listesinde çoğu zaman kitap ve yazar adı belirtilmemiş olsa da bu listedeki kitapların içerikleri sayesinde muhtemel okurları hakkında fikir yürütebilmek de mümkündür. Masrafların Hazine-i Hassa kaleminden karşılanması, söz konusu kitapların ya Topkapı Sarayı Kütüphanesi için ya da Mühendishane ve Tıbbiye gibi okul kütüphaneleri, Babıali Tercüme Odası, Encümen-i Daniş gibi devlet kurumlarının kütüphaneleri için satın alınmış olabileceğini akla getirmektedir.¹⁰⁶ Dıġıroġlu'na göre 1854 tarihli bu sipariş, Osmanlı'da edebiyatı destekleyecek bir okur kitlesinin oluşmaya bařladıġı varsayılan Kırım Harbi (1853-1856) ve Islahat Fermanı (1856) ile aynı döneme denk gelmesi aşınsından ilginç bir nitelik kazanmaktadır.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa için bilim aşınsından da cazip bir pazar haline gelmeye başlamıştır. Avrupa'dan satın alınan kitapların dışında bazı koleksiyonerler ve sahaflar da kendi kütüphanelerini satmak için Osmanlı Devleti'ne müracaat etmişlerdir. Brükselli ünlü sahaf, mezatçı ve kitap koleksiyoneri Jean-Baptiste Verbeyst'in üvey oġlu Janssens Verbeyst, babasının 300.000 kitaptan oluşan koleksiyonun 30.000 kadarını ölümünden sonra Osmanlı Devleti'ne satmak istemiştir. Bu kütüphanenin İstanbul'da kurulmak istenen bir halk kütüphanesi için satılması teklif edilmiştir.¹⁰⁸ Buradan yurtdışındaki yabancı koleksiyonerlerin veya sahafların İstanbul'da bir umumi kütüphanenin kurulması düşüncesinden haberdar oldukları ve bu kütüphaneye kitap satmak teşebbüsünde bulundukları anlaşılmaktadır. Verbeyst'in mektubu üzerine Hariciye Nezareti'nden kendisine gönderilen teklife cevaben Verbeyst, babasından kalan 150.000 ciltlik koleksiyonu 225.000 frank karřılıġında satabileceğini

¹⁰³ Filiz Dıġıroġlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Paris'ten Dersaadet'e Gelen Kitaplara Dair Bir Liste", *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları İtibar ve İhtiras* (2022), yay.haz. Tülay Artan, Hatice Aynur, İstanbul, s.409-431.

¹⁰⁴ Filiz Dıġıroġlu, a.g.e., 2022, s.411.

¹⁰⁵ Filiz Dıġıroġlu, a.g.e., 2022, s.413.

¹⁰⁶ Filiz Dıġıroġlu, a.g.e., 2022, s.416.

¹⁰⁷ Filiz Dıġıroġlu, a.g.e., 2022, s.421.

¹⁰⁸ Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metadolojik Bir İnceleme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (70), 2021, s.280.

ifade etmiş, istenirse de kitapların arasından seçim yapılabileceğini bildirmiştir. Verbeyst'in mektubunda kütüphanecilik tarihini ilgilendiren ilginç bir ifade yer almaktadır. Verbeyst son zamanlarda Belçika gazetelerinde Sultan Abdülmecid'in bir halk kütüphanesi kurma fikrine sahip olduğuna dair haberlerin çıktığını ifade etmektedir. İzmir Gazetesi yazarlarından Fransız Deschan'ın Hariciye Nazırı Mehmed Emin Ali Paşa'ya 1850'de gönderdiği bir mektupta İstanbul'da bir Avrupa Şark Kütüphanesi kurulması düşüncesinin önerildiği belirtilir. Belçika basınında da bu türden haberlerin yansımış olması Abdülmecid döneminde böyle bir kütüphane kurulma düşüncesi olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.¹⁰⁹

Mekteb-i Tıbbiye uzmanlarından Dr. Grazian F. Vallon'un ölümünden sonra eşi Bayan Vallon, 1859 yılında Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa'ya bir mektup göndererek okul çağındaki 3 çocuğunun eğitim ve bakımlarının Osmanlı Devletince karşılandığını ancak Avusturya'ya dönmesi için gereken masrafların karşılanması için de Vallon'a ait kitapların görev yaptığı Mekteb-i Tıbbiye için satın alınmasını rica etmiştir. Vallon'un eşi tarafından gönderilen mektubun ekindeki listeye göre Almanca, Fransızca, Latince ve İtalyanca olmak üzere yaklaşık 240 cilt eser için toplam 890 franklık bir tutar hesaplanmıştır. Vallon'un kitaplarının satın alınması için de son olarak bir buyuruldu yazıldığı tespit edilmiştir. Vallon'un koleksiyonunda yer alan 240 cilt eserin 16 adedinin İstanbul Üniversite Tıp Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nde olduğu tespit edilmiştir. Diğerleriyle ilgili henüz net bir bilgi mevcut değildir.¹¹⁰

Münif Paşa öncülüğünde kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kütüphanesi için yurtdışından birtakım hediyeler gönderildiği bilinmektedir. Amerika'da 1860-1863 Kuzey-Güney savaşları yaşanırken Osmanlı Devleti Kuzey'in tarafını tutar. Bu sebeple Birleşik Devletler'den Osmanlı sarayına ve ricaline pek çok kitap, harita ve tablo gönderilmişse de bunların cemiyet kütüphanesine hediye edildiğine dair bir malûmat yoktur.¹¹¹

¹⁰⁹ Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme", s.281.

¹¹⁰ Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme", s.283-284.

¹¹¹ M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği: Münif Paşa*, Elips Kitapları, Ankara, 2005, s.74.

İstanbul'da günlük Fransızca [Le] *Stamboul* (İstanbul) gazetesinin idareciliği ve başyazarlığını yapan Delbeuf'ün gazete yazıları ve kitapları için oluşturduğu bir kütüphanesinin olduğu bilinmektedir. 1911 yılında vefat eden Delbeuf'ün Fransızca 1000'den fazla kitaptan oluşan koleksiyonunda doğuya ilişkin bazı kitaplar Maarif Nezareti'nce belirlenerek satın alınmak üzere işlemler başlatılmıştır. Maarif Nezareti bu kitapların 200 lira bedel karşılığı satın alınması görüşünü Maliye Nezareti'ne iletmış ve bu görüş 1912 yılında Maliye Nezareti tarafından kabul görmüştür. Yaşamının en üretken dönemlerini Türkiye'de geçiren bir entelektüel olan Delbeuf'ün koleksiyonunun belli bir bölümünün satın alınması girişimi oldukça önemlidir. Ancak ne yazık ki Delbeuf'ün satın alınan kitaplarının hangileri olduğu ve bunların nerede olduğu ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Hakan Anameriç bu koleksiyonun, ya 1911'de kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi Kütüphanesi'ne ya da çok sayıda şark eserleri barındıran Asar-ı Atika Müzesi'nin 1903'te kurulan kütüphanesine aktarılmış olabileceği ihtimalleri üzerinde durmaktadır.¹¹²

Döneminin önde gelen şarkiyatçı ve seyyahlarından olan Kazan Üniversitesi profesörlerinden Nikolay Federoviç Katanov'un koleksiyonunun büyük bir bölümü de 8000 ruble karşılığında satın alınmıştır. 7000 ciltten fazla kitap ihtiva ettiği bilinen bu koleksiyon 1918 yılından itibaren Süleymaniye Umumi Kütüphanesi (Katanof Şubesi)'nde muhafaza edilmiştir. 1922'de 7325 adet kitabı olan koleksiyon zaman içerisinde çeşitli bağışlarla zenginleşerek 9000 cilde yaklaşmış ve bu koleksiyon 1924'te Darülfünun bünyesinde kurulan Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Koleksiyon; Türk tarihi, edebiyatı, kültürü ve sosyal hayatı bakımından nadir eserleri ve döneminin önde gelen Batılı doğubilimci-Türkologların matbu kitaplarını ve çok önemli dergi koleksiyonları içermekte olup halen İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde kendi adı ile anılan koleksiyondadır.¹¹³

Tanzimat Dönemi'nde Batı'dan bilgi transferi ve kitap satın alma faaliyetleri, Osmanlı aydınlarının modernleşme çabalarının önemli bir parçası olmuştur. Bu süreçte, Batı'daki bilimsel, teknik ve edebi eserler tercüme edilerek Osmanlı entelektüel hayatına kazandırılmış, devlet ve özel girişimler aracılığıyla kitap temini hız kazanmıştır. Avrupa'dan getirilen kitaplar, kütüphanelerin ve eğitim kurumlarının gelişimine katkıda

¹¹² Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme", s.291-293.

¹¹³ Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme", s.301-303.; Gülcan İnalçık, *Nikolay Federoviç Katanov'un Hayatı, Kütüphanesi ve Türkoloji Alanındaki Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022, s.82.

bulunarak modern eğitim anlayışının yayılmasını sağlamıştır. Bu çabalar, Osmanlı toplumunda yeni düşünce akımlarının oluşmasına ve Batı ile daha güçlü kültürel bağların kurulmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, bilgi transferi süreci, Tanzimat reformlarının temel dinamiklerinden biri olarak Osmanlı'nın modernleşme yolculuğunda belirleyici bir rol oynamıştır.

1.1.3. Matbaa ve Yeni Okur-Yazar Kitlenin Oluşumu ve Kütüphanelere Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kütüphanelerin ortaya çıkışında etkili olan ve 200 yıl boyunca kütüphane koleksiyonlarının değişimine sebep olan faaliyetlerden biri de matbaalar ve kitap basımının yaygınlaşmasıdır. 18. yüzyıl Osmanlı toplumunun kültürel gelişiminde ve yeni bir okur-yazar kitlenin oluşumunda matbaa ve özellikle de Mütferrika Matbaası çok önemli bir yere sahiptir. Osmanlı coğrafyasında ilk kez çoğu tarih ve coğrafya alanında olmak üzere 19 kadar eser on iki binin üzerinde basılan nüshalarıyla başta İstanbul olmak üzere diğer Osmanlı şehirlerinde de dolaşıma girmiştir. İbrahim Mütferrika'nın basım için seçmiş olduğu eserler Osmanlı toplumunun tarih ve coğrafya alanındaki bilgi düzeyini yükseltmeyi amaçlar ve bu eserler alanın en seçkin ve değerli eserleridir. Mühendishane Matbaası ise daha sınırlı bir toplum kesimine sınırlı amaçlar için eser üretmiştir. Kitaplar genellikle askeri, teknik eserlerden ibarettir.

Matbaanın gerekliliğini savunan İbrahim Mütferrika'nın 1726 tarihli *Vesiletü't-Tıbaa* adlı risalesi, matbaanın toplumsal değişimi öngören bir amaca hizmet edeceğinin açık bir göstergesidir. Risalede matbaanın eğitim alanına getireceği faydalar, özellikle basmaların yazmalara nazaran daha ucuza elde edileceği, basılacak eserlerin lügat, tarih, tıp, fizik, astronomi ve coğrafyaya dair olacağı vurgulanmaktadır. Din kitaplarının basılmayacağı ve Arap harfleriyle basım imtiyazının yabancılara verilmemesi gerektiği üzerinde de durulmaktadır.¹¹⁴ Bu risalede basım sanatının faydaları 10 madde halinde listelenmiştir. Özellikle bu risalenin yedinci maddesi matbaa ve kitap basımının kütüphaneciliğin ve kütüphanenin gelişimine katkısını vurgulaması bakımından dikkate değerdir.¹¹⁵ Bu maddede İstanbul'da ve imparatorluğun öbür şehirlerinde basım sayesinde kütüphanelerin kurulacağı, talebelerin tahsilleri için gerekli kitapları kolayca

¹¹⁴ Kemal Beydilli, "Mütferrika Matbaası", *DİA (gözden geçirilmiş 3.basım)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s.342.

¹¹⁵ Buket Candan, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Yayıncılık ve Kütüphanecilik Etkileşimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s.16.

temin edeceği ve memleketin kalkınacağı ifade edilir.¹¹⁶ Risalede basılı eserlerin başlarına ve sonlarına fihristler eklemek suretiyle aranılan konuların eserde kolayca bulunmasının sağlanacağı, kitabın basıldıkça ucuzlamasından ötürü taşra şehirlerinden de herkesin kitap satın alabilmesinin mümkün olacağı cehaletin ortadan kalkacağı ve kitapların basım yoluyla çoğaltılmasının Müslümanlara büyük hizmet olacağı kaydedilir (5. 6. ve 8. maddeler).¹¹⁷

Batı etkisinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilmeye başlanan yeni bilgi türünün topluma ve kütüphanelere etkilerinin izlenebileceği en önemli mekânlardan biri matbaalardır. 1720 yılında Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi Paris'e elçi olarak gönderdiğinde ondan resmi görevinin yanında Fransa'da gelişen yeni bilim çalışmalarının geldiği seviyeyi takip etmesini ve mümkün olanları da Osmanlı'ya transfer etmesini istemişti. Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlu Sait Çelebi, Paris'te bulundukları süre zarfında bilginin dolaşımı hususunda bir dönüm noktası olan matbaanın önemini kavradılar. Bu yeni tekniğin Osmanlı'ya transferi ise ancak yine bu önemli gelişmenin kıymetini anlayabilecek bir zihniyet tarafından uygulanabilirdi. İbrahim Müteferrika ise o dönemde bu zihniyete sahip kişilerdendi. Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlu Sait Çelebi, İstanbul'a döndüklerinde İbrahim Müteferrika'yı matbaa kurma konusunda desteklediler. Bu yeni teknik sayesinde İstanbul'da basılmış olan bir kitap, imparatorluğun diğer ucunda okunabilecekti. Öte yandan basım kolaylığı ve ulaşılabilirlik ile kütüphanelerin sayısı arttırılarak bilgi herkes için daha hızlı erişilebilir hale gelecekti ve bu da toplumun eğitim seviyesini ciddi oranda arttıracaktı.¹¹⁸

Müteferrika Matbaası'nda 1729-1742 yılları arasında 22 cilt halinde olan Raşid ve kronolojik devamı olan Küçükçelebizâde tarihleri müstakil sayıldığında 17, bir arada sayıldığında ise 16 kalem eser basılmıştır. Bu eserlerin hepsi 23 ayrı ciltten oluşmakta olup 12.500 nüsha basılmıştır. Son eserin basım tarihi yılı ise 1742'dir.¹¹⁹ Bazı eserler ise

¹¹⁶ Buket Candan, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Yayıncılık ve Kütüphanecilik Etkileşimi*, s.17.; Buket Candan, "Matbaadan İnternet'e Türkiye'de Yayın Hayatı ve Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciliği*, 25 (4), 2011, s.473.

¹¹⁷ Buket Candan, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Yayıncılık ve Kütüphanecilik Etkileşimi*, s.17.

¹¹⁸ Mehmet İpşirli, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s.33-42; Nihal Özdemir, *Konaklardan Cemiyetlere, Kahvehanelerden Mecmualara Osmanlı'da Yeni Bilimin Kamusallaşması*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2024, s.115.

¹¹⁹ Adnan Ötüken, *Bibliyotekçinin El Kitabı I*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947, s.24.

1000 (*Tuhfetü'l-kibâr*) veya 1200 (*Tarih-i Seyyâh*) adet basılmıştır. Bazı kitapların basım adedi ise genelde 500'dür.¹²⁰

1797 yılında kurulan Mühendishane Matbaası'nda basılan eserlerin toplam sayısı ise on dokuz kalemi bulmaktadır. Mahmut Raif Efendi'nin Nizam-ı Cedid hareketini tanıtmak amacıyla 36 gravür, 27 levha içeren ve 200 adet basılan *Tableau des nouveaux réglemens de l'Empire ottoman* adlı eseri burada basılan eserlerin en kıymetlisidir. Bu eser Fransızca kaleme alınmıştır. Basılan diğer eserlerin içerisinde Mühendishane eğitime hitap eden ders kitaplarıyla birlikte lugatlar da çoğunluktadır.¹²¹

Mühendishaneden sonraki kurum matbaalarının en önemlilerinden birisi de Mekteb-i Tıbbiye Matbaasıdır. Kaynakların hemen hemen tamamı matbaanın 1846 yılında kurulduğuna işaret etmektedir. Gülten Dinç'in tespitlerine göre ise Tıbbiye basımevinde ilk kitap 1844 tarihinde basılmıştır. Dolayısıyla bu tarihi iki sene geriye almak gereklidir. Matbaada ilk olarak Hayrullah Efendi'nin "*Risale-i Dürûrî'l-Muhât*" isimli eseri basılmıştır.¹²² 1844-1928 yılları arasında faaliyet gösteren bu matbaada Arap harfleri ile Türkçe olarak 256 adet kitap basılmıştır. 256 adet kitaptan 104 adeti çeviri, 152 adeti ise derleme ya da telif eserdir. Çevirilerin 56'sı Fransızcadan, 9'u Almancadan, 39'u ise hangi dilden çevrildiği belli olmayan kitaplardan oluşmaktadır. Tıbbiye matbaasında basılan 256 adet kitapta toplam 202 yazar adı belirlenmiştir. Tüzük ve yönetmelik tarzında olan 14 eserde yazar adı bulunmamakta olup 19 yayında ise yazar adı belli değildir. 202 yazardan 99'u yabancısıdır. Türkçe telif ya da derleme eser yazan 103 yazar bulunmaktadır.¹²³ Bu matbaada ayrıca 6 adet dergi (*Askerî Tıb Mecmuası*, *Askerî Tıbb-ı Baytarî Mecmuası*, *Dârülfünun Tıb Fakültesi Mecmuası*, *Mecmua-i Fünûn-ı Baytariye*, *Vakayi-i Tıbbiye I-II*) ve 3 adet yıllık (*Ordunun 339 Senesi Tıbbi Müsamerelei*, *Numero:1*, *Telkîhhane-i Şâhâne'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesi*, *Telkîhhane-i Şâhâne'nin 1320 ve 1321 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesi*) basılmıştır.¹²⁴

¹²⁰ Kemal Beydilli, "Müteferrika Matbaası", s.343.

¹²¹ Kemal Beydilli, "Mühendishane Matbaası", s.335.

¹²² Kitabın son sayfasında *Darü'l-Ulûmü'l-Hikemiye* kaydı bulunmaktadır. Bu kayıt, kitabın yer aldığı kataloglarda matbaa olarak belirtilmiştir. Tıbbiye'nin de bir dönem bu isimle anıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu kitabın içeriğinden ayrıntılı olarak söz eden Hammer de bu eserin Tıbbiye'de bir ders kitabı olduğunu ve Tıbbiye Matbaası'nda basıldığını belirtmiştir. Bu belirlenmeler çerçevesinde Tıbbiye Matbaası 1844'te faaliyetlerine başlamış olup matbaada basılan ilk kitap da "*Risale-i Dürûrî'l-Muhât*" isimli eserdir (Gülten Dinç, a.g.e., s.5.).

¹²³ Gülten Dinç, a.g.e., s.238-239.

¹²⁴ Gülten Dinç, a.g.e., s.178-184.

Mehmed Ali Paşa'nın 1805'te Mısır valiliğine getirildikten sonra giriştiği yenilik hareketleri arasında matbaanın özel bir yeri vardır. Matbaa, 1821 yılında Dârüssinâati'l-âmiriyye adıyla Bulak Tersanesi'nde kurulmuştur. 1985'te Hsu Cheng-Hsiang'ın hazırladığı bir doktora çalışmasına göre 1822-1851 yılları arasında Bulak Matbaası'nda 526, diğer matbaalarda 44 kitap olmak üzere bu dönemde toplam 570 kitabın basıldığı tespit edilmiştir. Bu kitapların 259'u Türkçe, 255'i Arapça, 14'ü Farsçadır; 42 kitabın dili ise belirlenememiştir.¹²⁵

Matbaanın verimli hale gelmesi ve kitap sayısındaki artışın ivme kazanması 1830'lu yıllardan sonra olmuştur. Matbaa artık sadece Batı'dan aktarılan teknolojik bir aygıt olarak kalmayıp yerleşmiş ve Osmanlı açısından yeni anlam ve işlevler kazanmıştır.¹²⁶ II. Mahmut hem yurt içinde hem de yurt dışında kendini kamuya anlatmak amacıyla Mütferrika'dan itibaren kullanılmakta olan matbaayı, yeni personel ve satın alınan malzemeler ile genişleterek 1831 yılında Takvimhâne-i Âmire Nezareti'ni kurmuştur. Nezaretin ilk amacı aynı zamanda o dönem İmparatorluğun ilk resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'yi Türkçe ve diğer dillerde neşretmektir. Buna ek olarak Nezaret, kitap ve bazı gerekli evrakların basımını da yapmıştır.¹²⁷ 1831 yılında Takvim-i Vekayihane-i Amire Nezareti'nin kurulmasıyla Osmanlı matbaa işletmesinde yeni bir dönem “devlet matbaacılığı” başlamış ve bu dönem yönetimin Maarif-i Umumiye Nezareti'ne devrolunduğu 1863 yılına kadar devam etmiştir.¹²⁸ Takvimhâne-i Âmire'nin yoğunluğu, düzenli olarak buradan basılı evrak talep eden devlet dairelerinin yeni çözümler üretmesini gerekli kılmıştır. Takvimhâne dışında matbaa makinesine sahip bir diğer devlet kurumu Seraskerlik'tir. Seraskerliğin ardından 1835 yılında yine bu kuruma bağlı Harbiye Mektebi'nde de bir matbaa açılmıştır. Bu usulün takibi niteliğinde Tanzimat sonrasında askeri okullarda, mülkiye okullarında ve ordularda ders kitapları, ders notları ve eğitim ile ilgili bütün evrakların basılması amacıyla matbaalar açılmaya devam etmiştir: 1842 yılında Mekteb-i Bahriye'de, 1845 yılında Mekteb-i Tıbbiye'de,

¹²⁵ Turgut Kut, “Bulak Matbaası, *DİA* (6), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.389.

¹²⁶ Ayşe Tek Başaran, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2019, s.v.

¹²⁷ Mehmet Erken, *Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2023, s.23.

¹²⁸ 1831-1863 yılları arasında basılan kitaplar için bkz. Ayşe Tek Başaran, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2019.

1849'da Darülmaarif Rüşdiyesi'nde, 1847'de Tophâne-i Âmire İstihkâm Alayları içinde birer matbaa açılmıştır.¹²⁹

Yayıcılık hayatındaki en önemli gelişmeler Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra olmuştur. Bu fermanlar sayesinde hız kazanan batılılaşma hareketleri ve özel yayıncılığın teşvik edilmesiyle hem matbaa hem de yayın sayılarında hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde hazırlanan iradeler, özel girişimcilerin matbaa açarak kitap basımını kolaylaştırıcı düzenlemeler içermektedir. Bu sayede matbaa sayıları hızla çoğalmış ülkedeki elçilikler de kendi matbaalarını kurarak kitap, gazete yayıncılığına başlamışlardır. Ancak bu arada birçok ruhsatsız matbaa kurulduğu ve buralarda da izinsiz kitaplar yayınlandığı saptanmıştır. Bunun üzerine 1856 yılında yayınlanan bir iradeyle basılacak her kitap için Babıâli'den izin alınması zorunluluğu getirilmiş ve bu durum da ilk sansür uygulamalarının başlamasına sebep olmuştur. Kaçak çalışan matbaaların çoğalması sansür ağırlıklı düzenlemelerin artmasına yol açmıştır. Bu sebepten bilgi üretimi ve dolaşımı devlet eliyle engellenmiş ve Türk yayın hayatına istemeden de olsa sınırlamalar getirilmiştir.¹³⁰

1860'lı yıllara gelindiğinde yeni türlerde eser üretiminin artması, özel gazetelerin yayınlanması, yeni eğitim kurumlarının açılması, Batı ile artan entelektüel etkileşim gibi sebepler kitap sayısında artışa ve çeşitliliğe yol açmıştır.¹³¹

Jale Baysal, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1729 yılında kurulan ilk Türk matbaasının hizmete başlamasından 1875 yılına kadar geçen 146 yıllık süre içerisindeki yayın hayatını ele aldığı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde çalışmakta bulunan 151 adet basımevinden muhtelif konularda çıkan toplam yayın sayısını 2900 olarak belirlemiştir.¹³² 1729-1839 yılları arasında basılan kitap sayısı 433 iken¹³³

¹²⁹ Ayşe Tek Başaran, a.g.e., s.11.; Mehmet Erken, *Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)*, s. 31-32.

¹³⁰ Buket Candan, "Matbaadan İnternet'e Türkiye'de Yayın Hayatı ve Kütüphaneler", s.473-474.

¹³¹ Mehmet Erken, "Yayınevi Olarak Kütüphane, Kütüphane Olarak Yayınevi; Kütüphane mi Yayınevi mi?", *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi*, V, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2021, s.150.

¹³² Jale Baysal, a.g.e., s.69.

¹³³ H. İnci Önal çalışmasında bu sayıyı 417 olarak vermiştir.; bkz. H. İnci Önal, "Türkiye'de Basımcılık ve Yayıncılığın Bilgi Hizmetlerine Etkisi", *Bilgi Dünyası* 7 (1), 2006, s.5.

Tanzimat'tan II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar (1876) yılına kadar 2479 yeni kitap basılmıştır.¹³⁴ Bu dönemde batı dillerinden yapılan çeviri yayınların sayısı ise 185'tir.¹³⁵

Abdülaziz'in saltanatının (1861-1876) son yıllarında özellikle İstanbul'daki matbaaların etkinlikleri gözle görülür bir şekilde artmış, çağdaş manada ilk kitabevleri kurulmaya başlanmıştır. Sultan Abdülaziz döneminin ilk 14 senesinde 1547 adet yeni kitap basılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan çok sayıda okulun ders kitapları ihtiyaçlarının giderilmesi matbaalar aracılığıyla sağlanmaktaydı ve bu durum da basım sektöründe büyük bir talep yaratıyordu.¹³⁶ 1864-1865 yılları arasında padişah buyruğu ile 92.382 adet okul kitabı basılıp belli okullara yollanmıştır.¹³⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında, kendisi de bir kitapsever olan II. Abdülhamid'in saltanatı (1876-1909) sırasında İstanbul'daki matbaalarda dikkate değer bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı kitapçılığında bir Avrupalılaşma başlamış, Batı'nın edebi ve bilimsel eserlerinin Osmanlı toplumuna girmesinde önceki yıllara kıyasla önemli bir artış olmuştur. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk 15 yılında 3594 adet kitap basılmıştır.¹³⁸ Bu dönemde Sultan Abdülaziz döneminde 14 yılda basılan eser sayısının iki katından fazla eser basıldığı anlaşılmaktadır.

Mehmet Erken'in tespitlerine göre 1857-1888 yılları arasında kitap yayınlayan 420 matbaa vardır ve bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu dahilinde toplamda 7697 Türkçe kitap yayınlanmıştır. Bu kitapların da yaklaşık %85'i İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu sayılara bakıldığında matbaa başına yaklaşık 18 kitap düşmektedir.¹³⁹

Gazete ve dergi yayıncılığına ise ilk kez 1831 yılında İstanbul'da başlanmıştır. Selim Nüzhet, "*Türk Gazeteciliği*" isimli çalışmasında 1831'den itibaren 1928 senesine kadar İstanbul'da çıkmış olan gazete ve mecmuaların bir listesini oluşturmuş ve bunu 1933 senesinde neşretmiştir. Bu listeye göre Türkiye'de muhtelif dillerde 1.457 gazete ve

¹³⁴ Abdullah Yasir Durmuş, *Mehmed Murad'ın "Devr-i Hamîdî Asarı" Adlı Bibliyografik Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2021, s.7-8.

¹³⁵ Fransızcadan 109, İngilizceden 13, Almancadan 9, İtalyancadan 4, Latince, Slav dilleri ve Yunancadan 3'er kitap ve hangi dilden çevrildiği bilinmeyen 41 kitap olmak üzere toplam sayı 185'tir.; Jale Baysal, a.g.e., s.70.

¹³⁶ Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımları", çev. Erol Üyepazarcı, *Müteferrika*, 1, İstanbul, 1993, s. 7.

¹³⁷ Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2000, s. 79.

¹³⁸ Johann Strauss, a.g.e., s.6.

¹³⁹ Mehmet Erken, *Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)*, s. 201-203.

mecmua yayınlanmıştır. Bunun 230'u 1908 inkılâbından önce ve 1.227'si sonra çıkarılmıştır.¹⁴⁰

1727'den 1923'e kadar devam eden Osmanlı matbaacılığının yaklaşık 200 yıl boyunca ürettiği eserler, konusal ve sayısal bakımdan yazma eserlere göre nasıl bir gelişme göstermişti? Bunu IRCICA'nın hazırlamış olduğu Osmanlı bilim literatürü serisinde görmek mümkündür. Osmanlı bilim literatürünün tespiti amacıyla IRCICA tarafından yapılan kataloglama çalışması 9 ayrı konuda veya başlıkta üretilmiş olan eserleri ortaya koymaktadır.¹⁴¹ İnceleyebildiğimiz bu kaynaklardan tespit edildiği kadarıyla tıp, eczacılık, veterinerlik konularında yazılan ve basılan eser sayısı 5607'dir. 5607 eserin 4560'ı Türkçe (%81), 825'i Arapça (%15), 114'ü Fransızca (%2), 39'u Farsça (%1), 17'si Ermenice (%1'den az), 14'ü Almanca (%1'den az), 14'ü Arapça-Türkçe (%1'den az), 11'i Türkçe-Fransızca (%1'den az), 3'ü Latince (%1'den az), 2'si İngilizcedir (%1'den az). Birer eser ise Yunanca, Urduca, Arapça-Farsça, Latince-Türkçe, Türkçe-Fransızca-İtalyanca, Arapça-Türkçe-Yunanca (toplam 6-%1'den az)'dır. 5605 eserin 4170'i basılmış olup 1437'si yazma halindedir. Bir kısmının ise hem yazma hem matbu nüshası vardır. Bu eserlerin sayısı 130 civarındadır. 4040 eser ise sadece matbudur.¹⁴² Matbaa 200 yıllık bir dönemde tıp, eczacılık ve veterinerlik alanında 1437 yazma esere karşın 4170 yeni eser basmıştı. Bunların tirajları ortalama 1000 üzerinden hesaplanırsa bahsedilen alanlarda yaklaşık 4 milyon eserin dolaşıma girdiği söylenebilir.

Coğrafya hakkında yazılan (atlas ve haritalar dahil) eserlerin sayısı ise 1628'dir. Bu eserlerin 728'inin müellifi belli, 901'inin müellifi belli değildir. Müellifi belli

¹⁴⁰ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul, s.457.

¹⁴¹ Bu eserler için bkz. Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü (OBLT) Serisi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, İstanbul 1997-2011, 18 Cilt.; Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, İstanbul 1997, 2 Cilt.; Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi*, IRCICA, İstanbul 1999, 2 Cilt.; Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, İstanbul 2000, 2 Cilt.; Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, İstanbul 2003, 1 Cilt.; Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, İstanbul 2004, 2 Cilt.; Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar*, IRCICA, İstanbul 2006, 2 Cilt.; Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut*, IRCICA, İstanbul 2008, 4 Cilt.; Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri: Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli, *ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, haz. Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut*, IRCICA, İstanbul 2011, 1 Cilt.; Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri II: (Matematik, Coğrafya, Musiki, Askerlik, Tabii ve Tatbiki Bilimler, Tıbbi Bilimler) ve Osmanlı Mavzu'at al-Ulum Literatürü Tarihi, *ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, haz. Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut*, IRCICA, İstanbul 2011, 1 Cilt.

¹⁴² Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut*, IRCICA, I.Cilt, İstanbul 2008, s.CIII-CIX.

olmayan 901 eserin 741'i matbu haritadır. Toplam 1628 eserin 1542'si Türkçe, 84'ü Arapça, 1'i Farsça, 1'i Arapça-Türkçe'dir.¹⁴³

Askerlik ve harp sanatı hakkında yazılan eserlerin sayısı ise 3273'tür. 3273 eserden 3115 (%95.1)'i Türkçe, 144 (%4.3)'ü Arapça, 3'ü Fransızca, 1'i Almanca'dır. 10 eser ise birden fazla dille yazılmıştır. Bunlardan 4'ü Türkçe-Arapça, 4'ü Türkçe-Almanca, 2'si Türkçe-Fransızca'dır. Bahsedilen bu 3273 eserden 2734'ü basılmış, 447'si ise yazma halindedir.¹⁴⁴ Astronomi hakkında yazılan ve dilleri tespit edilebilen eser sayısı ise 2158'dir. Bu eserlerin 1058 (%46.30)'i Türkçe, 986 (%43.15)'sı Arapça, 114 (%4.98)'ü ise Farsça yazılmıştır. Türkçe-Arapça-Farsça olarak karışık dilde telif edilen eser sayısı ise 128 (%5.60)'dir. Yazılan Türkçe eserlerin önemli miktarı takvimlerden oluşmaktadır. Bu eserlerden 825'i basılmış 333 adet ise yazma halindedir.¹⁴⁵

Matematik kitaplarının sayısı ise 1116'dır. Bunlardan 524 (%48.74)'ü Arapça, 561 (%50.36)'i Türkçe, 8 (%0.74)'i Farsça, 2 (%0.19)'si Türkçe-Fransızca, 2 (%0.19)'si Arapça-Türkçe, 1 (%0.09)'i İngilizcedir. Bu eserlerden 524 tanesinin baskısı yapılmış olup geri kalan 590 eser yazma halindedir.¹⁴⁶

Tabii ve tatbiki bilimler hakkında yazılan toplam eser sayısı ise 3.354'tür. Bu eserlerden 2.954'ü Türkçe, 323'ü Arapça, 19'u Fransızca, 19'u Türkçe-Fransızca, 11'i Türkçe-Arapça, 13'ü Farsça, 10'u Almanca, 1'er tanesi Türkçe-Fransızca-Yunanca, Türkçe-Almanca, Türkçe-Fransızca-Almanca, Türkçe-İngilizce, Türkçe-Arapça-Farsçadır. 3.354 eserin 504'ü yazma halindedir. Bu yazmaların nüsha sayısı ise 1035'tir.¹⁴⁷

Musiki konusunda yazılan toplam eser sayısı 713'tür. Bahsedilen 713 eserin 538 (%75)'i Türkçe, 112 (%16)'si Arapça, 15 (%2)'i Farsça, 16 (%2)'sı Grekçe, 8 (%1)'i Fransızca, 1'i Latince'dir. İki üç dilde yazılan eserlerin ise 12'si Türkçe-Farsça, 7'si Arapça-Türkçe, 3'ü Türkçe-Arapça-Farsça, 1'i Arapça-Farsça'dır. 713 eserden basılan eser sayısı 249'dur. 464 eser ise yazma halindedir.¹⁴⁸

¹⁴³ Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2000, s.V.

¹⁴⁴ Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2004, s.LXIX-LXIII.

¹⁴⁵ Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, I. Cilt, İstanbul 1997, s.XCIX-CIV.

¹⁴⁶ Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 1999, s.LXXXIV-LXXXVIII.

¹⁴⁷ Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2006, s.V-VI.

¹⁴⁸ Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2003, s.X.

Matbaanın 200 yıllık süreçte Osmanlı bilimine yaptığı katkı ve bilginin toplumsallaşmasındaki rolü ve kütüphaneciliğin gelişimine etkisi yukarıda verilen rakamlarda da açıkça görülür. 200 yıllık süreçte matbaanın ürettiği toplam eser sayısı ise daha çarpıcıdır.

Günil Özlem Ayaydın Cebe 19. yüzyılda Osmanlı, Ermeni ve Yunan alfabesi ile Türkçe olarak basılmış 20.119 eser tespit etmiştir. Bu eserlerden basım yılı belli olanların sayısı 16.945'tir. Yıllara göre dağılıma bakıldığında 1820-1860 yılları arasında yavaş ama istikrarlı bir gelişme söz konusudur. 1872'den sonraki dramatik düşüşün başlıca nedeni 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. II. Abdülhamit'in hâkimiyetini güçlendirdiği savaş sonrası dönemde yayıncılık ve basım faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır.¹⁴⁹

Basılı eserlerin alfabelere göre dağılımı da dönemin basılı kültürüne dair bir fikir verecektir. Alfabeler düzeyinde bakıldığında en çok Türkçe yapıtın Osmanlı alfabesiyle basıldığı görülür. 19. yüzyılda Osmanlı alfabesiyle 18140, Ermeni alfabesiyle 1377, Yunan alfabesiyle 602 Türkçe yapıt basılmıştır.¹⁵⁰ Osmanlı alfabesiyle basılan yapıtların %25'ini (yaklaşık 4535 kitap), Ermeni alfabesiyle basılan yapıtların %27'sini (yaklaşık 344 kitap), Yunan alfabesiyle basılan yapıtların %21'ini (yaklaşık 42 kitap) edebiyat kategorisi oluşturur.¹⁵¹ 1851-1900 yılları arasında 700'den fazla roman basılmıştır. Bilinmeyen kategorisinin de birçoğunun roman ya da modern hikâye olduğu tahmin edilebilir. Tiyatro oyunlarının da basılı edebiyat içerisindeki oranı oldukça yüksektir. Söz konusu dönemde 300'den fazla oyun basılmıştır.¹⁵²

1901'den 1928'deki Harf Devrimi'ne dek basılan eser sayısı ise tüm 19. yüzyılın toplam sayısını geçmiştir. 20. yüzyılın ilk yirmi sekiz yılında yaklaşık 27 bin Türkçe eser basılmıştır. Günil Özlem Ayaydın Cebe yazma eser üretiminin 19. yüzyılda basılı üretimin tersine bir etkinlik sergilediğini tespit etmiştir. 19. yüzyıl boyunca 10.729 yazma kaleme alınmıştır. Bunların sadece 465'i teliftir. Yüzyıl başından Tanzimat'ın ilanına kadar (1800-1839) 232 yeni yazma kaleme alınmış (telif), 5269 yazma çoğaltılmıştır (istinsah). 1839'dan 1877'ye kadarki dönemde 132 telif, 3777 istinsah edilmiş yazma

¹⁴⁹ Günil Özlem Ayaydın Cebe, *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler ve Çeşitlilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s.128-129.; Neslihan Demirkol, *1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s.103.

¹⁵⁰ Günil Özlem Ayaydın Cebe, a.g.e., s.169.; Neslihan Demirkol, a.g.e., s.103.

¹⁵¹ Günil Özlem Ayaydın Cebe, a.g.e., s.316.; Neslihan Demirkol, a.g.e., s.103-104.

¹⁵² Günil Özlem Ayaydın Cebe, a.g.e., s.184.; Neslihan Demirkol, a.g.e., s.106.

bulunmaktadır. 1878'den yüzyıl sonuna kadar ise yalnızca 101 telif, 1218 istinsah kayıtlıdır. Bu sayılar, elyazması üretkenliğinde 19. yüzyıl boyunca dramatik bir düşüş yaşandığını açıkça gösterir.¹⁵³

18. yüzyıl sonlarından itibaren İmparatorluk'ta üretilmeye başlanan yeni bilgi türünün Tanzimatla birlikte genişlemesi ve kitlesel yeni bir bilgi alanına dönüşmeye başlamasıyla Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar Osmanlı kütüphanelerinin geçirdiği değişim hem içerik hem de yönetim anlayışı bakımından önemli gelişmelere işaret eder. Batı etkisinde kalan Osmanlı Devleti'nde kütüphaneler Batı'dan gelen yeni bilgi ve bilimsel yaklaşımlara açık hale gelmişlerdir. Bunun sonucu olarak koleksiyonlar da Osmanlıca eserlerin yanısıra Batı dillerinde yazılmış eserlerle genişleyerek çeşitlenmiştir. Kitap basımının arttığı dönemler ise Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleridir. Tanzimat'a kadar yıllık ortalama 10 olan kitap sayısı 1859'lara gelindiğinde ortalama 40'ın üstüne çıkmış, Meşrutiyet Dönemlerinde ise 300'ü geçmiştir.¹⁵⁴

Matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'na girmesiyle beraber İmparatorluktaki kitap üretimi daha önceki yüzyıllarda hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün asırlarında istinsah ve telif yoluyla üretilen kitap sayısı ancak 300 bin civarında iken matbaanın 200 yıllık mesaisi sonucunda üretilen eser sayısı yaklaşık 30 milyon civarında olmalıdır.¹⁵⁵ Osmanlı yazma eser üretkenliği ile basma eser sayısının mukayesesi ilginç sonuçlar vermektedir. Basılan kitapların tirajlarının ortalama bin olduğu kabul edilirse basılan kitap sayısının ciddi anlamda artış kaydettiği anlaşılır. Tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda yazma kitap sayısı 300.000 civarında iken¹⁵⁶ matbaanın etkinleşmesiyle beraber iki yüzyıl kadar bir sürede yaklaşık olarak 30 milyon civarında kitabın dolaşıma girdiği söylenilebilir. Osmanlı kitap piyasasındaki 30 milyon civarında

¹⁵³ Günil Özlem Ayaydın Cebe, a.g.e., s.128-129.

¹⁵⁴ Arslan Kaynardağ, *Yayın Dünyası*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 10, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.2824'ten aktaran Müşerref Avcı, a.g.e., s. 21.

¹⁵⁵ Osmanlı'da kitapların 500 ila 1000 nüsha arasında basıldığını kabul edersek ortalama bir rakamla bunun 30 milyon civarında olduğu söylenebilir.

¹⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze ulaşabilmiş tüm yazma eserlerin toplam rakamı dikkate alındığında mevcut güncel bilgiler ışığında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı 17 yazma eser kütüphanesinde 220.730, Milli Kütüphane Başkanlığı'nda 27.464 ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı müzelerde de yaklaşık 30.000 olmak üzere toplamda 278.194 adet yazma eserin mevcut olduğu düşünülmektedir. (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2023 Yılı Faaliyet Raporu", http://www.strateji.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/FAALİYET_RAPORU.pdf, Erişim tarihi: 12.08.2024.; "Elyazması Eserler", <https://www.millikutuphane.gov.tr/page/ELYAZMASI-ESERLER>, Erişim tarihi: 12.08.2024.; "Türkiye'de ne kadar el yazması eser vardır?", <https://www.ktb.gov.tr/TR-132687/turkiyede-ne-kadar-el-yazmasi-eser->
[vardir.html#:~:text=K%C3%BClt%C3%BCr%20ve%20Turizm%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20K%C3%BCt%C3%BCphaneler,30.000%20kadar%20yazma](https://www.ktb.gov.tr/TR-132687/turkiyede-ne-kadar-el-yazmasi-eser-), Erişim tarihi: 12.08.2024.)

kitabın kütüphane koleksiyonlarına girmesiyle beraber kütüphanelerdeki kitap sayısında da hızlı bir artış gözlenmiştir. Bu bağlamda kütüphanelerin nitelik ve nicelik bakımından değişiminde matbaanın önemli ve güçlü bir değiştirici rolü olduğu görülmektedir.¹⁵⁷

Matbaanın gelişmesi, basılan kitap sayısının artışı, yaşanan teknik gelişmeler ve bütün bu gelişmelere bağlı olarak yapılan hukuki düzenlemeler kitabın üretimini ve okura ulaşma kanallarını da değişikliğe uğratmıştır.¹⁵⁸ 19. yüzyılda yaşanan gelişmeler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda bilgi üretimi ve Batı temelli bilgi aktarımı, matbaalar ve kütüphaneler aracılığıyla çok kanallı bir hale getirilmiştir.

¹⁵⁷ Adnan Ötüken, “Türkiye’de Ne Kadar Kitap Basılıyor?”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1 (2), 1952, s. 161; Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar-Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete Kadar 1729-1875 (Kitapların Tam Listesi ile)*, (3.bs), yay. haz. Hasan S. Keseroğlu, İlkin Mengölerek, Hiperyayın, İstanbul 2020, s. 30; H. İnci Önal Milli Kütüphane kayıtlarına göre bu sayının 30.839’u bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. H. İnci Önal, “Türkiye’de Basımcılık ve Yayıncılığın Bilgi Hizmetlerine Etkisi”, s. 5.

¹⁵⁸ Mehmet Erken, *Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)*, s. 2.

II. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI KÜTÜPHANELERİNİN GELİŞİMİ

Yüzyıllar boyunca Osmanlı toplumuna ve eğitim kurumlarına hizmet eden vakıf kütüphaneleri özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra eski işlevlerini yerine getiremez olduklarından yerlerini yavaş yavaş yeni tür kütüphanelere bırakmaya başlamışlardır. 19. yüzyılın başlarında vakıf kütüphanelerinin artık sadece bazı araştırmacılara ve geleneksel eğitim veren medrese öğrencilerine hizmet veren bir kurum haline geldiği söylenilebilir.¹⁵⁹

19. yüzyılda bilim, sanayi ve teknoloji alanlarında meydana gelen gelişmeler, okullaşmanın bütün dünyada ve Osmanlılarda yaygınlaşması, bilgi üretiminde ve buna bağlı olarak kitap basımındaki artış yeni bir kütüphane anlayışını zorunlu kılmıştır. Osmanlı Devleti'nde de Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Türk kütüphanecilik tarihini etkileyen önemli hadiseler meydana gelmiştir. Bir taraftan vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması ve hizmetlerinin düzenlenmesi sağlanırken diğer taraftan da imparatorlukta kurulmaya başlanılan yüksekokul, hastane ve müze gibi kurumlarda çoğunluğu yabancı dilden eserlerden ve ders kitaplarından oluşan kütüphanelerin tesisine girişilmiştir.¹⁶⁰

Tanzimat ve Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte ortaya çıkan yeni dünya görüşünün etkisiyle Osmanlı Devleti, Batı'ya kapı aralamış ve bu sayede müstakil kütüphane kurumları oluşmaya başlamıştır.¹⁶¹ Kuruluşu ve yönetimi açısından vakıf kütüphanelerinden farklılıklar gösteren bu yeni tür kütüphaneler, değişmeye çalışan bir zihniyetin, gelişmenin modelini Batı olarak kabul eden bir anlayışın ürünleridir.¹⁶²

Bu çalışmada, 19. yüzyıl Osmanlı kütüphaneleri incelenirken yeni tür kütüphanelere göre bir sınıflandırma yapılması uygun görülmüştür. Araştırma kapsamına giren dönemde vakıf kütüphaneleri varlığını sürdürmelerine rağmen eski geleneğe bağlı

¹⁵⁹ İsmail E. Erünsal, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Sona Doğru", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Eleazar Birnbaum Armağanı, yay. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, yay.haz. Virginia Aksan, XXIX, (2005), s.165.

¹⁶⁰ İsmail E. Erünsal, 2020, a.g.e., s.337-338.

¹⁶¹ Selçuk Mülayim, "Osmanlı Kütüphâne-i Umûmisi", Muhammet Görür (yay.haz.), *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan (3-6 Mayıs 2006), Bildiriler* (s.529-538) içinde. T.C. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara 2009, s.529.

¹⁶² Tuba Çavdar, a.g.e., 1995, s.V.

olarak bireysel koleksiyonların vakfedilmesiyle oluşturuldukları ve değişim göstermemeleri sebebiyle bu kütüphaneler sınıflandırmaya dahil edilmemiştir.

Bu çalışma kapsamındaki kütüphane türlerine göre yapılan sınıflandırmanın başlangıcını üniversite kütüphaneleri olarak nitelendirebileceğimiz Mühendishane, Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye kütüphaneleri oluşturmaktadır. Batı tarzı okullar arasında bulunan Mekteb-i Maarif-i Adliye, Galatasaray Sultanisi, Sanayi-i Nefise Mektebi gibi okullarının kütüphaneleri ise bir diğer grubu oluşturur. Okul kütüphaneleri toplumsal değişimin yönünü göstermesi bakımından önemlidir. İlk modern kütüphane olarak değerlendirilen Mühendishane Kütüphanesi, yeni kütüphane türlerine yer veren akademik çalışmalarda¹⁶³, askerî veya sivil okul kütüphaneleri sınıflandırmasına dahil edilmiştir. Ancak bu çalışmada bu kütüphanenin, bugünkü üniversite kütüphanelerinin oluşumuna temel teşkil ettiği düşünüldüğünden, üniversite kütüphanesi sınıflandırmasına dahil edilmesi uygun görülmüştür. Eğitimde yapılan değişiklikler neticesinde, Avrupa kaynaklı eğitim sisteminin örnek alınmasıyla batı tarzı okullar kurulmuş ve bu okullarda ders programlarını desteklemek için çeşitli bilgi kaynaklarını içeren kütüphane ve laboratuvarlar da kurulmaya başlanmıştır. 1773'te kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, ders programının niteliğinin yanı sıra etkin bir eğitim için gerekli ortamı sağlaması sebebiyle bu girişimin öncü ve somut bir örneğidir.

Yeni kütüphane türlerine ait bir diğer örnek, devlet teşkilatında meydana gelen değişimler sonucu ortaya çıkan ve kurumların bilgi ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kurulan resmî daire kütüphaneleridir. Batılılaşma hareketi sonucu kurulan bilim ve meslek cemiyetleri ise cemiyet kütüphanelerini meydana getirmiştir. Siyasi ideolojilerin değişmesi sonucunda Türkçülüğe geçiş sağlanarak millet kavramı güç kazanmış ve milli bir kütüphane kurma çalışmaları başlamıştır. İlk müstakil kütüphane olarak kurulan Bayezid Devlet Kütüphanesi'nin milli bir kütüphane olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği bir tartışma konusu olarak varlığını devam ettirmiştir. Öte yandan mevcut kütüphanelerin yetersizliği sebebiyle kütüphane ihtiyacını gidermek amacıyla kütüphane-i umumiler kurulmaya başlanmıştır. Bu kütüphaneler de yeni tür kütüphane

¹⁶³ Modern dönem kütüphaneleri hakkındaki akademik çalışmalar için bkz. Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.; Hakan Anameriç, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Sürecinde Bilginin Toplumsallaşması ve Bilgi Merkezleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.; Hülya Biçer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devralınan Kütüphanecilik Mirası: Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğin Kurumsallaşması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2013.

sınıflandırmasına dahil edilmiştir. Bu çalışma kapsamında saray kütüphaneleri sınıflandırması mevcuttur. Yıldız ve Dolmabahçe Sarayı kütüphaneleri yeni bir tür olmamasına rağmen teşkilât, koleksiyonu ve işleyişi bakımından önceki saray kütüphanelerinden farklı olmaları sebebiyle sınıflandırmaya dahil edilmiştir. Yıldız ve Bayezid Umumi Kütüphanesi'nden sonra koleksiyon bakımından öne çıkan ve Osmanlı'nın ilk müze kütüphanesi olarak kabul edilen Arkeoloji Kütüphanesi de bu çalışmada yer alan yeni tür kütüphanelerdendir.

2.1. Kütüphane Türlerinde Farklılaşma: Yeni Tür Kütüphanelerin Doğuşu

19. yüzyıl, modern devletlerde kütüphane kurmanın bir devlet görevi haline geldiği bir dönem olmuştur. Batılılaşma döneminde Osmanlı Devleti'nde de bu düşünce gecikmeli olsa da kabul görmüş ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeni kütüphaneler kurma fikri devlet ve kamuoyu nezdinde tartışılmaya başlanmıştır. Devletin bu yeni siyaseti doğrultusunda kurumların ve toplumun ihtiyaç duyduğu bilgileri elde edebilmesi için Batı kaynaklarının çevrilmesi, yayıncılık faaliyetlerinin yoğunlaşması ve Batılılaşma siyasetini destekleyecek kadroların yetiştirilmesi amacıyla yeni okullar ve kütüphaneler kurulması gerekmiştir. Devletin siyasetinin değişmesi ya da devlet düzeyinde bir modernleşmenin gerçekleşmesi olarak bilinen batılılaşmada toplum düzeyinde bir modernleşme söz konusu değildir. Dolayısıyla batılılaşma siyasetine rağmen mevcut olan vakıf kütüphaneleri tamamen ortadan kalkmayarak kurumsal varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.¹⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıldan itibaren gerçekleştirilen askeri ve teknik modernleşme çabalarının önemli bir yansıması olarak kurulan Mühendishane kütüphanesi, eğitim alanındaki reformların ayrılmaz bir parçası olmuştur. 1773 yılında Sultan III. Mustafa tarafından Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un, 1795'te ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kurulmasıyla birlikte, modern mühendislik eğitiminin gerekliliği daha fazla hissedilmiş ve bu doğrultuda bilimsel kaynakların temin edilmesi amaçlanmıştır. Mühendishane kütüphanesi, başta matematik, geometri, haritacılık ve topçuluk gibi teknik alanlarda olmak üzere, Batı'dan tercüme edilen eserler ve çeşitli mühendislik kitaplarıyla zenginleştirilerek Osmanlı eğitim sisteminde yeni bir bilgi merkezi olarak konumlanmıştır. Bu kütüphane, yalnızca askeri ve teknik bilgiyi destekleyen bir kaynak olmanın ötesinde, Osmanlı'da modern kütüphanecilik anlayışının gelişimine de katkıda bulunmuş; düzenli kataloglama, koleksiyon yönetimi ve bilimsel eserlerin erişilebilirliği açısından önemli bir örnek teşkil etmiştir.

19. yüzyılda, bilimsel bilginin hızla artması ve eğitim sistemlerinde köklü değişimlerin yaşanması, üniversite kütüphanelerinin modern anlamda gelişimine zemin hazırlamıştır. Modernleşmenin etkisiyle akademik araştırmaların çeşitlenmesi ve yükseköğretim kurumlarının kurumsallaşması, bu kütüphanelerin daha sistemli bir yapıya kavuşmasını zorunlu kılmıştır. Avrupa ve Amerika'da üniversitelere bağlı

¹⁶⁴ Hülya Biçer, a.g.e., s.77-79.

kütüphaneler, yalnızca kitap koleksiyonlarını genişletmekle kalmamış, aynı zamanda akademik kaynaklara erişimi kolaylaştırmak ve bilimsel üretimi desteklemek amacıyla organizasyonel yapısını da güçlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde de modernleşme hareketleri çerçevesinde üniversite kütüphanelerine yönelik girişimler hız kazanmış, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Darülfünun gibi kurumlarla birlikte üniversite kütüphanelerinin temelleri atılmıştır. Bu süreç, kütüphanelerin yalnızca birer kitap deposu olmaktan çıkarak bilgiye erişimi kolaylaştıran ve akademik gelişimi destekleyen merkezler haline gelmesine olanak sağlamıştır.

Osmanlı, Tanzimat sonrasında Batının bilim ve teknoloji konusundaki üstünlüğünü kabul ederek Batı tarzında yeni okullar kurma çabasına girişmiş ve yeni okulların yanında mevcut okulların ıslahı konusunda da çalışmalar başlatmıştır. Batı örneğinde kurulan yeni okullar arasında bulunan Galatasaray Sultanisi, Darüşşafaka, Robert Koleji ve benzeri yabancı okullar ve diğer batılılaşma dönemi okulları bulunmaktadır. Bu okulların kütüphaneleri de toplumsal değişimin yönünü göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶⁵ Batı örnekli okulların, oluşumlarına uygun kütüphaneler kuracağı şüphesizdir. Ancak 19. yüzyıldan itibaren gerçekleştirilen eğitim konusundaki düzenlemeler kapsamında ne yazık ki kütüphanelere ilişkin kararlar ihmal edilmiştir. Meclis-i Umur-ı Nafia'nın çalışmalarında, 1845'te toplanan Meclis-i Muvakkat'ın çalışmalarında ve 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda okul kütüphanelerine değinilmemiştir. Okul kütüphaneleri konusu ancak 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile resmi olarak ele alınmıştır. Bu nizamnamede Darülmualimin ve Darülfünun'da kütüphane kurulmasına ve bu kütüphanelerin idari oluşumlarına ilişkin maddeler yer almaktadır.¹⁶⁶

Batı örnekli okullarda kurulan kütüphaneler, Osmanlı'nın klasik eğitim kurumları olan medreselerde bulunan kütüphanelerden farklıdır. Bu kütüphaneler, vakıf olarak teşkil edilmiş değildir ve koleksiyonları bireysel koleksiyonların vakfedilerek kütüphaneye dönüştürülmesiyle oluşmamıştır. Aksine bu okul kütüphanelerinin koleksiyonları satın alma ve bağış yoluyla oluşturulmuş ve okul bütçelerinde kütüphane giderleri için de bir tahsisat ayrılmıştır. Kütüphane koleksiyonlarındaki değişim ise yabancı dilde, özellikle de Fransızca kitaplardaki artış şeklinde gözlenebilir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Hülya Biçer, a.g.e., s.72-73.

¹⁶⁶ Tuba Çavdar, a.g.e., s.31.

¹⁶⁷ Tuba Çavdar, a.g.e., s.41.

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nde merkeziyetçi idari yapının güçlendirilmesi, modern bürokrasinin tesis edilmesi ve eğitim alanında reformların hayata geçirilmesi açısından önemli bir dönüşüm sürecini temsil eder. Bu reform hareketleri çerçevesinde, devlet kurumlarında bilgiye erişimi kolaylaştırmak ve bürokratik işlemleri desteklemek amacıyla resmi daire kütüphaneleri kurulmaya başlanmıştır. Özellikle Babıâli, Meclis-i Vâlâ, Şura-yı Devlet ve çeşitli nazırlıklara bağlı olarak kurulan bu kütüphaneler, devlet memurlarının hukuki, idari ve mali konularda güncel bilgilere ulaşmalarını sağlamayı hedeflemiştir. Batılı anlamda modern arşivleme ve kataloglama yöntemleri bu dönemde yaygınlaşmaya başlamış, tercüme edilen veya doğrudan Avrupa'dan getirilen eserler sayesinde koleksiyonlar zenginleşmiştir. Tanzimat reformlarının getirdiği yeni idari yapı ile birlikte, bilgi ve belge düzeninin önemi daha fazla anlaşılmış, bu da resmi daire kütüphanelerinin gelişimini hızlandırarak Osmanlı bürokrasisinin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur.

Tanzimat döneminde Batı'daki bilimsel ve kültürel gelişmelerin etkisiyle eğitim, hukuk ve kültür alanlarında köklü reformlar yapılmaya başlanmış, bu da cemiyet kütüphanelerinin gelişimini hızlandırmıştır. Tanzimat reformlarının bir parçası olarak kurulan bu kütüphaneler, halkın bilgiye erişimini kolaylaştırmak ve toplumun eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla önemli bir rol oynamıştır. Cemiyetler aracılığıyla oluşturulan kütüphaneler, özellikle okuma alışkanlıklarının gelişmesine, entelektüel birikimin artmasına ve Osmanlı toplumunun kültürel hayatının şekillenmesine katkı sağlamıştır. Bu kütüphaneler, yalnızca kitap ve dergi koleksiyonlarıyla değil, aynı zamanda eğitim veren ve kültürel etkinlikler düzenleyen merkezler olarak da önemli bir yer tutmuştur.

Umumi kütüphaneler, halkın bilgiye erişimini sağlamak ve kültürel birikimi yaymak amacıyla halk için kurulan ilk kütüphanelerdir. Bu kütüphanelerin ortaya çıkışı, genellikle 18. yüzyılın sonlarına ve 19. yüzyılın başlarına denk gelir. Sanayi Devrimi ve aydınlanma hareketlerinin etkisiyle, bilgiye olan talep artmış, toplumların eğitim seviyelerini yükseltmek ve kültürel gelişimi desteklemek için devletler, üniversiteler ve çeşitli cemiyetler tarafından umumi kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu dönemde Batı'daki gelişmelerin etkisiyle umumi kütüphaneler ortaya çıkmış ve eğitimde modernleşme sürecinin bir parçası olarak halkın kültürel yaşamına katkıda bulunmuştur. Bu kütüphaneler, sadece kitap ve yazılı materyalleri

depolamakla kalmamış, aynı zamanda okuma alışkanlıklarının gelişmesine ve halk arasında kültürel bir diyalog oluşturulmasına da olanak tanımıştır.

Milli kütüphaneler, bir ulusun kültürel mirasını koruma, yayma ve gelecek nesillere aktarma amacı güden, ulusal kimliği pekiştiren önemli kurumlardır. Bu kütüphanelerin ortaya çıkışı, özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, ulus devletlerin şekillenmesiyle paralel olarak gerçekleşmiştir. Modern ulusların kültürel birikimlerini derleyip koruma gereksinimi, milli kütüphanelerin kurulmasına öncülük etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde de bu dönüşümle birlikte, ulusal hafızanın güçlendirilmesi adına milli kütüphaneler önemli bir yer tutmuştur.

Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme sürecinin başladığı ve toplumsal yapının hızla değiştiği bir dönem olarak, yeni tür kütüphanelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Batı'dan alınan etkilerle birlikte eğitimde, kültürde ve toplumsal yaşamda önemli yenilikler yapılmış, cemiyet kütüphaneleri ve umumi kütüphaneler gibi yeni kütüphane türleri ortaya çıkmıştır. Bu kütüphaneler, yalnızca kitap ve yazılı materyalleri depolamakla kalmamış, aynı zamanda halkın bilgiye erişimini kolaylaştırmış, okuma alışkanlıklarının gelişmesine katkı sağlamış ve toplumda entelektüel bir uyanışı tetiklemiştir. Tanzimat ile birlikte kurulan bu kütüphaneler, Osmanlı toplumunun kültürel ve eğitimsel gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, modern Türkiye'nin kütüphane anlayışının temellerini atmıştır. Bu süreç, hem bireylerin bilgiye olan erişimini artırmış hem de toplumsal değişim ve modernleşme hedeflerine ulaşmada kilit bir rol oynamıştır.

2.1.1. Üniversite ve Okul Kütüphanelerinin Gelişimi

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde idari, mali ve askerî açıdan yaşanan gerilemeler sonucunda devlet mekanizmasının tekrar düzene girmesi için birçok ıslahat girişiminde bulunulmuştur. Bu dönemde askeri nitelikli olanları başta olmak üzere Batı tarzında pek çok okul açılması da önemli ıslahat girişimlerindendir. Sultan III. Mustafa (1757-1774) zamanında, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'dan başlayarak Batı tarzı okullar açılması politikası, özellikle II. Mahmut (1808-1839) ve Sultan Abdülmecid (1839-1861) devirlerinde genişlemiş ve askeri okulların yanı sıra birçok sivil meslek okulu da kurulmuştur.¹⁶⁸ 19. yüzyıl boyunca Osmanlı'da geleneğe dayalı olan medrese

¹⁶⁸ Togay Seçkin Birbudak, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteb-i Mülkiye'de Bir Islahat Girişimi: Mehmet Hikmet Bey'in Layihası", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, VI/16, (2019), s.592.

usulü klasik eğitim sistemi ve yeni ortaya çıkan Avrupa kaynaklı eğitim sistemi Osmanlı idarecileri tarafından bir arada yürütülmeye çalışılmıştır. Mühendishanelerin kurulmasıyla eğitim müesseselerinde Osmanlı-Avrupa karışımı bir senteze doğru ilk adımlar atılmıştır.¹⁶⁹

29 Nisan 1775 tarihinde Tersane’de kurulan Hendesehane (Hendese Odası), Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyılda kurulan mühendis mekteplerinin nüvesini oluşturmuştur. Fransızca kaynaklarda “Ecole de Théorie” veya “Ecol de Mathématiques”, Türkçe kaynaklarda “Hendesehâne” yahut “Hendese Odası” olarak geçen ve Tersane’de gemilerin çekildiği boş bir hangarda açılan okul, içlerinde ileri yaşlarda olanların da bulunduğu az sayıda talebeyle eğitime başlamıştır. Baron de Tott’un öncülüğünde yapılan sınavdan geçen ilk öğrenciler genelde başlangıç düzeyinde matematik bilgisine sahip eski kaptanlardan, bunların veya yüksek rütbeli bazı memurların çocuklarından oluşuyordu. Bu okulda başlayacak olan eğitim için gerekli olan bazı kitaplar ve aletler Paris’ten getirtilmişti.¹⁷⁰ Bu kurumun çalışma prensiplerini belirleyen ilk nizamname 1776 (H.1190) yılında çıkarıldı. 1776 tarihli bu nizamname sonraları birçok değişikliğe uğramasına rağmen II. Mahmut dönemine kadar oluşturulacak olan mühendishane nizamnamelerine temel teşkil etmiştir.¹⁷¹

1781 yılından itibaren bu müesseseye Hendesehane yanında “Mühendishane” de denmeye başlandığı bilinmektedir. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, 1781 yılında Mühendishane-i Tersane-i Amire adıyla anılmaya başlandı ve 1784’te Halil Hamid Paşa’nın sadareti esnasında yeniden düzenlendi. Önce yer darlığı sorunu giderilmeye çalışıldı, daha sonra ders programları yeniden ele alındı ve eğitim kadrosu Fransa’dan getirtilen mühendislerle takviye edildi. Bu mühendisler aslında kara mühendisleri olup hizmete alınma sebepleri kara mühendisliği alanındaki boşluğu da doldurma amacı taşımaktaydı. Bu vesileyle 1795’te açılacak olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun’un ilk adımları da atılmış oluyordu.¹⁷² III. Selim döneminde yeniden yapılanma (Nizam-ı Cedid) sonrasında oluşan en önemli kurumlardan biri olarak 1795 yılında Hasköy’de açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun, imparatorluğun ikinci mühendishanesi

¹⁶⁹Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, II*, (1998), s.125.

¹⁷⁰ Kemal Beydilli, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun”, *DİA (31)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.513.

¹⁷¹ Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, s.86.

¹⁷² Kemal Beydilli, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun”, 2020, s.513.

olmuştur. Kuruluş sebebi Nizam-ı Cedid ordusunun oluşumuyla bağlantılıdır. İlk dönemiyle ilgili belgelerde bu kurum, Fünun-ı Harbiye Talimhanesi, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye veya Mühendishane-i Sultani gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁷³

Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da olduğu gibi bu mektepte de yabancı hocalar istihdam edilmemiştir. Matematik ve geometri ağırlıklı olarak verilen dersler, uzun yıllar okulun idareciliğini ve baş hocalığını da üstlenen Abdurrahman Efendi öncülüğünde Hüseyin Rıfıkı, İbrahim Kâmi, Hafız Seyyid İbrahim Edhem ve Elhac Hafız Abdullah gibi Türk hocaları tarafından yürütülmüştür. Derslerde kullanılan ders kitapları birtakım cetveller ve geometrik şekiller içerdiğinden hatasız çoğaltılması için en iyi biçimde basılması gerekiyordu ve bu materyallerin öğrencilerin istifadesine daha ucuz bir şekilde sunulması düşünülmekteydi. Bu düşünceden hareketle 1797 yılında mühendishane binasının zemin katında bir matbaa açıldı. Bu matbaanın 1800 tarihli bir nizamı mevcuttur. Bu nizam matbaada istihdam edilecek kişilerin kimlerden oluşacağı, alacakları maaşlar ve maaşların tanzimiyle ilgili bilgileri içermektedir.¹⁷⁴ Bu matbaanın Türk matbaacılığında önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.¹⁷⁵

1773'te kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, ders programının niteliğinin yanı sıra etkin bir eğitim için gerekli ortamı sağlaması sebebiyle de çağdaşlaşma girişiminin öncü ve somut bir örneğidir.¹⁷⁶ Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da öğretim programının kapsamı yanında ders programının desteklenmesi ve etkin bir eğitim ve öğretimin bütünlük arz etmesi bakımından, değişik türde bilgi kaynaklarını içeren bir kütüphane ve laboratuvar kurulmuştur.¹⁷⁷ Kütüphane ve laboratuvarın kurulması, kurumsal modernleşmenin yanı sıra bilgi kaynaklarının yenilenmesi ve Avrupa menşeli bilginin dolaşıma girmesi bakımından önemlidir. Bu kurumlarda ortaya çıkan kütüphaneler de vakıf kütüphanelerinden bağımsız yeni bir kütüphane türüne, bu bağlamda da amaç, koleksiyon, personel ve hizmet bakımından vakıf kütüphanelerinden farklılaşan modern bir kütüphane kavramının doğuşuna işaret etmektedir.

¹⁷³ Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Berri-i Hümayun", *DİA* (31), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.515.

¹⁷⁴ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, s.427.

¹⁷⁵ Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Berri-i Hümayun", 2020, s.515.

¹⁷⁶ Özer Soysal, "Deniz Harp Okulu Kütüphanesinin Tarihsel Konum ve Çağdaş Niteliği Üzerine", *Türk Kütüphaneciliği*, XXXIV/1, (1985), s.23-24.

¹⁷⁷ Özer Soysal, 1985, a.g.e., s.25.

Mühendishane öncesi kütüphaneleri bir kurumun inisiyatifi dahilinde teşekkül etmemiş kütüphaneler olarak nitelendirmek mümkündür. Dolayısıyla bir kurumun inisiyatifi dahilinde, vakıf olarak kurulmayan ilk kütüphane Mühendishane Kütüphanesi'dir. Medrese kütüphane koleksiyonları, genellikle bireysel koleksiyonların kamuya açılarak vakfedilmesiyle ve yaygın olarak da kütüphane kurucularının tercih, ilgi, teamül ve entelektüel kimlikleriyle şekillenmekteydi. Yani mevcut bir koleksiyon, kişisel maksatlarla edinilmiş bir koleksiyon, zamanı geldiğine inanıldığında kamunun yararına açılıyordu. Bu durum, Mühendishane'nin kuruluşundan itibaren değişiklik göstermiştir. Kütüphane koleksiyonlarının oluşma süreçleri artık kurumsal bağlamda satın alma ve bağışlarla teşekkül etmeye başlamıştır. Vakıf kütüphaneleri bütünüyle hanedan, ulema ve bürokrat kökenli kuruculara sahipken Mühendishane kütüphanesi, tamamen bir kurum içerisinde teşkil edilen ve kurumsal bir kimlik kazanan ilk kütüphane türü olarak öncü bir rol oynamış ve yeni bir türün doğuşuna işaret etmiştir. Kurucusunun birey değil bir kurum olduğu bu kütüphane türü, üniversite kütüphanelerinin ilk örneği olarak da kabul edilebilir.

Günümüzdeki İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi'nin temelini oluşturan Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi'nin kuruluş amacı ise Mühendishanede verilen eğitimi desteklemektir. Mühendishane'nin baş hocası İshak Efendi, derslerin işleniş tarzında da bazı değişiklikler yapmıştır. İshak Efendi, her gün sabah erkenden öğrencilerin okul kütüphanesinde toplanmalarını ve üçer kişilik gruplar halinde oturarak kendisinin vereceği dersleri bu şekilde dinlemelerini istemiştir. Derslerin işleniş tarzındaki bu yeni uygulama, kütüphanelerin hem derslerin işlenebileceği hem de gerektiğinde kaynaklardan faydalanılabileceği, eğitimin bir parçası ve ders mekânı olarak algılanmaya başlandığının en önemli kanıtıdır.¹⁷⁸

Kütüphaneye kitap sağlama işine 1793 yılında başlanmış; kütüphane, 1796 yılında hizmete açılmıştır. Bu kütüphanenin bir de 6 Mart 1797 tarihli bir nizamnamesi mevcuttur. Bu nizamname Mühendishane Kütüphanesi Nizamı başlığını taşır ve satın alınan ve tedarik edilen yeni kitaplar, haritalar ve resimler için Mühendishane Kütüphanesi'nin ihyası, kütüphane kurallarını içeren bir berat-ı seniyye yazılması ve bu malzemelerin Mühendishanede sağlam bir dolaba konulması ve bu dolabın anahtarının

¹⁷⁸ Hakan Anameriç, "Tanzimat'tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)", s.7.

da hafız-ı kütüb makamında olması şartıyla Mühendishane hocası olan kimselerde bulunması gerekliliğini içeren maddeler / şartlar ihtiva eder.¹⁷⁹

Bu kütüphanenin koleksiyonunun nüvesini, dönemin padişahı III. Selim'in emriyle Topkapı Saray Kütüphanesi'nden Mühendishane Kütüphanesi'ne aktarılan 14 başlık altındaki 20 ciltlik kitap oluşturur. Bu kitapların dökümü aşağıdaki gibidir:¹⁸⁰

Tablo 2.1. Mühendishane Kütüphanesi'ne aktarılan ilk kitapların dökümü

Bibl. Künye	Kitap İsmi	Cilt / Adet
1	Macesti mine'l-hey'et	1
2	Şerh-i Macesti-i Nişâbü'rî	1
3	Öklides	1
4	Şerh-i Öklides	1
5	Mecmû'a evveluha hall-i şükûk fi kitabı	1
6	Hediyyetü'l-Mühtedî	1
7	Cihannüma. Basma	3
8	Şerh-i Hulâsatü'l-hesâb	1
9	Keşfü'l-Hakâyık fi İlmi'l-hesâb	1
10	Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-ümem	1
11	Fuyûzatü'l-mıknâtıs	1
12	Kitâb-ı Behâ'iyye	1
13	Terceme-i Montekukuli	2
14	Kitâb-ı de Lafit	4
14		20

1797 tarihinde kütüphanede mevcut 20 cilt kitaba ek olarak iki parça eser dahil olmuştur. Bu iki parça eserden biri dokuz, diğeri üç ciltten oluşmaktadır ve kütüphane mevcudu da bu ek eserler ile 32 cilt halinde 16 kitaptır. Beydilli'nin tespitlerine göre 1797-1801 yılları arasında Mühendishane kütüphanesine giren kitap sayısı sınırlıdır. 1798 yılında Nazır-ı esbak Mustafa Bey zamanında satın alınan kitap, alet ve edevatlar ile genel kütüphane koleksiyonu 22 bibliyografik künyede 48 parçaya vasıl olmuştur.¹⁸¹

¹⁷⁹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.426.

¹⁸⁰ MMD (Maliyeden Müdevver Defter), s.461.; neşreden Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.277.

¹⁸¹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.278.

Mühendishane Kütüphanesi'nin en önemli kitap kaynaklarından biri de Mühendishane Matbaasında basılan kitaplardır. Bunlar koleksiyonda önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁸²

Mühendishane-i Berri-i Hümayun kütüphanesinin 1797 yılına ait kitap listesinden anlaşıldığı kadarıyla kütüphanede klasik İslam bilimleri, yeni telif ve Avrupa kaynaklı astronomi, askerlik, geometri, aritmetik ve coğrafya eserleri bulunmaktadır. Buradaki kitaplar arasında Batlamyus'un astronomi eserinin klasik İslam biliminde yapılan çevirisi "*El-Macesti*", Bahaeddin el-Amîli'nin "*Hülasatul'l Hisab*", Euclides'in geometri eserinin Nasreddin Tusî tarafından yapılan çevirisi "*Eşkal'üt-Tesis*", Katib Çelebi'nin Müteferrika tarafından basılan "*Cihannüma*"sı ve "*Füyûzat-ı Mıknatisiye*", "*Ulsülü'l Hikem fî Nizâmü'l-Ümem*" eserleri, Batı kaynaklı eserler olarak Osman b. Abdülmennan'ın geometri ve harp sanatından bahseden çevirisi, askerliğe ait Avusturyalı ünlü kumandan ve devlet adamı Raymond Montecuccoli'nun ve J. Lafitte-Clave'in eserlerinin çevirileri, coğrafya alanında ise saray nüshasından istinsah edilen "*Atlas Minor*" vardır.¹⁸³

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kütüphanesinde bulunan kitapların önemli bir bölümünün de 1795'te reisülküttab olan, III. Selim döneminde gerçekleştirilen reformlarda etkisi bulunan Ebu Bekir Ratip Efendi'nin Osmanlı'nın Viyana Orta Elçiliğini yaptığı sırada (1791-1792) temin ettiği kitaplardan meydana geldiği belirtilmektedir. Ratip Efendi'nin 1800 yılındaki vefatından sonra kendi kişisel kütüphanesi satın alınarak Mühendishane Kütüphanesi'ne dahil edilmiştir. Mühendishane kütüphanesine nakledilenler arasında askeri mühendislik, askeri taktik ve teknik, fen bilimleri, matematik, coğrafya, nümizmatik alanlarındaki eserler ile coğrafya atlasları, haritalar ve hendese aletleri bulunmaktadır. Toplam 234 cilt kitap, 3 atlas ve 17 parça hendese aletinden oluşan Ratip Efendi Kütüphanesi, Mühendishane Kütüphanesi ile mukayese edilemeyecek kadar zengin bir koleksiyona sahiptir.¹⁸⁴ Ratip Efendi'nin kütüphaneye verilen kitapları arasında Antonie de Ville'nin "*La Fortification du Sieur Antoine de Ville ou Lingenieur Partait*" adlı eserinin 1672 tarihli Paris baskısının Amsterdam'da yapılan tıpkı basımı, M. Le Blond'un "*Traité de Defense Des Places*"

¹⁸² Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, haz. Sadık Erdem, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s.22.; Kenan Erzurum, a.g.e., s.1.

¹⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.351'den aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.95.

¹⁸⁴ Mesut Uyar, Hayrullah Gök, "Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi'nin Akıbeti-I", 4.Kat, *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, Temmuz, Ağustos, Eylül, 2003, s.34.; Hülya Biçer, a.g.e., s.95.

eserinin 1762 Paris baskısı ve “*L’Aritmétique et La Géométrie de L’Officier*” adlı eserin 1767 Paris baskısı, Joly de Maizeroy’un “*Traité de Tactique Pour Servir de Supplément au Cours de Tactique Théorique*”, “*Pratique et Historique*” isimli eserlerinin 1767 tarihli Paris baskısı, Domenico Sestini’nin yazdığı ve İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Robert Ainslie’nin antik sikke koleksiyonunun tanıtıldığı “*Lettere e Dissertazioni Numismatiche Sopra Alcune Medaglie Rare Della Collezione Ainslieana*” adlı İtalyanca eserinin üç cildinin bulunduğu tespit edilmiştir. Ratip Efendi’nin Mühendishaneye devredilen kitaplarının tamamının Fransız yazarların eserlerinden oluştuğu ve bu kitapların o dönemlerde Avusturya ve diğer Avrupa ülkelerinin askeri okullarında ders kitabı olarak okutulduğu belirtilmektedir.¹⁸⁵

Mühendishane-i Berr-i Hümayun’dan sonra varlığını devam ettiren Mühendis Mekteb-i Âlisi Kütüphanesi koleksiyonu, Hendese-i Mülkiye Kütüphanesi’nin mirası üzerine kurulmuştur. Sonraki dönemlerde koleksiyon, süreli yayın abonelikleri, bağışlar ve mektepteki akademik kadronun yazdığı çeşitli kitaplarla zenginleşmiştir.¹⁸⁶ Mühendis Mekteb-i Âlisi kütüphane memuru tarafından hazırlanan 77 sayfalık kütüphane kataloğu (*Table des Matieres de la Cathalogue de la Bibliotheque de l’Ecol des Ingenieurs*) bu mektebin kütüphane koleksiyonu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kataloğun oluşturulma yılı belirtilmemiştir. Ancak, Batı dillerindeki bazı süreli yayınlarda 1914 tarihi bulunmaktadır. Dolayısı ile bu kataloğun 1914 yılı veya daha sonrasında hazırlandığı düşünülmektedir. Katalogda Batı dillerindeki yayınlar; 43 farklı konu başlığı altında listelenmiştir: Aritmetik, Cebir, Geometri, Tasarı Geometri, Analitik Geometri, Matematiksel Analiz, Matematik Dersi, Jeodezi, Topoğrafya, Astronomi-Kozmoğrafya, Trigonometri, Logaritma, Teorik Fizik, Mekanik, Teorik Elektrik, Teorik Kimya, Grafik Tasarım, Mühendislik Tarihi, Malzeme Elastisitesi, İnşaat Malzemeleri, Mimarlık, Sondaj, Nehirler ve Yollar, Köprüler ve Viyadükler, Demiryolları, Posta Ulaşımı, Hidrolik, Dahili Navigasyon, Limanlar, Endüstriyel Tarım, Ekonomi Politik, Seyahat Rehberleri, Pedagoji, Felsefe, Sözlükler, Diğer Konular (Tıp, Bakterioloji, Binicilik, Moda, Müzik, İktisat, Botanik), Almanca, İngilizce, İtalyanca, Teoloji ve Fransız Dili ve Edebiyatı.

¹⁸⁵ Mesut Uyar, Hayrullah Gök, “Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi’nin Akıbeti-II”, 4.Kat, *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, Ekim, Kasım, Aralık 2003, s.12.; Hülya Biçer, a.g.e., s.96.

¹⁸⁶ Ulaş Duygu Aysal Cin, “Mühendishane’den Mühendis Mekteb-i Âlisi’ne Mektep Kütüphanesi”, *Türkiye’de Mühendislik ve Mimarlığın 250 Yılı, I. Cilt*, ed. Eminalp Malkoç, İTÜ Yayınevi, İstanbul 2023, s.613.

Osmanlı Türkçesi yayınlar, 24 farklı konu başlığı altında listelenmiştir: İlm-i Hesâb, İlm-i Cebir, İlm-i Hendese, Hendese-i Tahliliye, Hendese-i Tersimiye, Hesâb-ı Nazari, Riyâzîyat, Taksim-i Arazi, Topoğrafya, İlm-i Heyet, Müsellesat, Hikmet, Mihanik, Kimya, Mukavemet, Elektrik, Usûl-i Umûmiye-i İnşaat, İnşaat, Köprüler, Demir Köprüler, Turuk, İrva ve Teybis ve Islâh-ı Enhâr, Fenn-i Mimari, Mütenevvia (Tarih, İktisat, Tarım, Teoloji, Mizah).¹⁸⁷

Konu başlıklarından anlaşıldığı üzere, Mühendis Mekteb-i Âlîsi Kütüphanesi'nde mühendislik ve mimarlık yayınlarının yanı sıra pedagojiden ekonomi politığe ve tarihten felsefeye birçok alanda eser bulunmaktadır. Yabancı dil öğrenimini destekleyen kitapların o dönemde itibar edilen dil olan Fransızca ile sınırlı olmaması; Almanca, İngilizce ve İtalyanca dil öğrenimine yönelik eserlerin bulunması ayrıca vurgulanmalıdır.¹⁸⁸

Mühendis Mekteb-i Âlîsi Kütüphanesi Avrupa'dan çok sayıda eser satın almıştır. Yayın satın almalarda, doğrudan ilgili yayınevi ile temas kurma yoluna gidildiği gibi, aracı kurumlar aracılığı ile de kitap temini yapılmıştır. Dunod & Pinad Yayınevi, mektebin en çok kitap satın aldığı yayınevlerinden birisidir. 1911 yılına ait Dunod & Pinad'a yazılan bir sipariş mektubunun ekinde trigonometri, aritmetik, cebir, geometri, matematik, analitik geometri konularında toplam 93 adetlik kitap listesi bulunmaktadır. Mektep, aynı zamanda, Fransa'daki Ecole Speciale des Travaux Public gibi muadili olan okullardan da kitap temin etmekteydi. Mektebin ilk müdürü olan Mehmet Refik Fenmen döneminde kütüphaneye 500'den fazla kitap satın alınmıştır. Mehmet Refik Bey, yurt dışındaki mühendislik okulları ile temas kurmuş ve bu okulların yayınlarının mektebe temin edilmesinde rol oynamıştır. Bu kitapların büyük çoğunluğunun halen İTÜ Nadir Eserler Koleksiyonu'nda bulunuyor olması ise kütüphane koleksiyonun iyi muhafaza edildiğini göstermektedir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi: 1909-1944 Dönemi Mühendislik ve Mimarlığın Değişimi*, ed. U. Duygu Aysal Cin, İTÜ Yayınevi, İstanbul 2023, s.450-451.

¹⁸⁸ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.451.

¹⁸⁹ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.453.

Mehmet Karaca tarafından yayınlanan “İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz” isimli eserde İTÜ Kütüphanesi Nadir Kitaplar Koleksiyonu’nda kitaplar üzerinde bulunan bazı damgalar neşredilmiştir. Bu kütüphanedeki eserler üzerinde III. Selim, II. Mahmut ve II. Abdülhamid’e ait tuğralı olarak vakıf mühürleri bulunmaktadır. Bu mühürlerden Sultan III. Selim’e ait olanı “*Min Kütüb-i Mühendishâne-i Hümayun der Hasköy, 1216 (1801-1802)*”, Sultan II. Mahmut’a ait olanı “*Min Kütüb-i Mühendishâne-i Hümayun der Hasköy, 1247 (1831-1832)*” Sultan II. Abdülhamid’e ait olan vakıf kütüphanesi mührü ise “*Min Kütüb-i Mühendishâne-i Hümayun der Hasköy, (II. Abdülhamid Dönemi)*” yazılarını ihtiva etmektedir. Mühendis Mektebi Kütüphanesi’nin ayrı bir mührü de bulunmaktadır. Bu kütüphanenin mührü ise “*Mühendis Mektebi Kütüphanesi, 1327 (1909-1910)*” yazısını ihtiva etmektedir.¹⁹⁰

Mühendis Mekteb-i Âlisi Kütüphanesi’nin bağışlar ile de zenginleştiğini söylemek mümkündür. 1910 yılında, Mektep Kütüphanesi’ne hediye ettikleri kitaplardan dolayı Yusuf Razi Bey’e, Şakir Efendi’ye ve Mehmet Galip Efendi’ye gazeteler aracılığıyla teşekkür edilmiştir. Mektep Kütüphanesi’ne yüz kırk dört cilt fen bilgisi kitabı hediye ettiği için Mösyö Peykar’a teşekkür yazısı gönderilmiştir. Yusuf Razi Bey, belediye başkanı olmak için Mektep’ten ayrılmış ve bütün kitaplarını Mektep Kütüphanesi’ne bağışlamıştır. Bu hareketinden dolayı kendisine ikinci rütbeden Maarif Nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır. Zeki Paşa’nın varisleri ise Paşa’nın kitaplarını Mektep Kütüphanesi’ne bağışlamışlardır.¹⁹¹

Mühendishane kütüphanesi kuruluş yeri ve amacına uygun olarak kitap dışı materyale de yer vermekteydi. Bu materyaller mühendislik alanında kullanılan, çoğunlukla vefat edenlerin terekelerinden satın alınarak veya ayrıca imal ettirilerek kütüphaneye kazandırılan haritalar, kale planları ve marangozluk aletleri idi.¹⁹²

Mühendishane kütüphanesinin kitapları ile alet ve edevatı az sayıda olduğu için 1796 senesine gelinceye kadar müstakil bir kütüphane yeri ve kitapların muhafazasından sorumlu bir kütüphanecisi olmamıştır. Ancak 6 Mart 1797 tarihinde hazırlanan

¹⁹⁰ Mustafa Kaçar, vd., *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, İTÜ Yayınları, İstanbul 2012, s.195.

¹⁹¹ Ulaş Duygu Aysal Cin, “Mühendishane’den Mühendis Mekteb-i Âlisi’ne Mektep Kütüphanesi”, *1773’ten 2023’e İTÜ Tarihi*, s.463.

¹⁹² Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.288.

Mühendishane Kütüphanesi Nizamı'na¹⁹³ göre kütüphanede mevcut olan kitapların sağlam bir dolaba konulması ve bu dolabın anahtarlarının da Mühendishane hocası olan şahsın elinde bulundurulması sebebiyle hocanın aynı zamanda hafız-ı kütüb makamında olmasına karar verilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda Beydilli, Mühendishane kütüphanesinin ilk hafız-ı kütübünün o dönemde Mühendishane'nin tek hocası olan Abdurrahman Efendi olduğunu tespit etmiştir.¹⁹⁴ Uzun yıllar kütüphanedeki kitap, alet ve edevatın muhafazası görevini üstlenen Abdurrahman Efendi'nin yalnızca matbaa işleri ile uğraşmak üzere hocalıktan alınması ile yerine halife-i sani Hüseyin Rıfkı Efendi atanmıştır. Mühendishane'nin kuruluşundan itibaren ancak bir dolabı doldurabilecek sayıdaki ve ayrı bir kütüphaneci gerektirmeyen kütüphanesi için müstakil bir kütüphaneci atanmadığından Hüseyin Rıfkı Efendi de tıpkı Abdurrahman Efendi gibi bir müddet kütüphanecilik vazifesini yürütmek zorunda kalmıştır. Ancak hocanın olmadığı zamanlarda kütüphanenin kapısı kapalı ve kilitli tutulduğundan öğrencilerin kütüphaneden rahatça istifade etmesi mümkün olamamıştır. Bu durum kütüphaneye nihayet müstakil bir kütüphaneci atanması ile çözülmüştür. Kütüphanenin ilk hafız-ı kütübü kendisine aylık 15 kuruş maaş bağlanan Mühendishane'nin beşinci müslazımlarından Hasköylü Ali veled-i Abdullah'tır.¹⁹⁵

1796-1797'de bir kütüphane nizamnamesi çıkartılarak senevi tahsisatı 300 kuruş¹⁹⁶ olacak şekilde bir hafız-ı kütüb tayin edilmiştir. Nizamnameye göre hafız-ı kütübün görevleri kitaplara sahip çıkmak, korumak, dışarıya ödünç kitap ve alet edevat vermemek, görev değişikliği halinde yerine gelecek hafız-ı kütübe bunları eksiksiz teslim etmek ve eğer eksik çıkarsa bunu tazmin etmek idi. Osmanlı kütüphanelerinde personel gelişimini inceleyen Ekrem Tak, buradan hareketle Mühendishane hafız-ı kütüplerinin sadece kitaplardan sorumlu olmadıklarını, bunun haricinde kütüphanede bulunan alet ve edevattan da sorumlu olduklarını ve dolayısıyla 19. yüzyılda hafız-ı kütüplerin sorumluk alanlarının genişlediğini söylemiştir.¹⁹⁷ Kütüphane nizamnamesi gereğince bu kütüphaneye bir hafız-ı kütüb tayin edilmeye başlandıktan sonraki yıllarda, kütüphane

¹⁹³ Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.426.

¹⁹⁴ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.293.

¹⁹⁵ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.293.

¹⁹⁶ Mehmed Esad, a.g.e., s.20.

¹⁹⁷ Ekrem Tak, a.g.e., s.89.

koleksiyonun düzenli bir şekilde sayılarak kontrolünün sağlandığı ve varsa tamire muhtaç kitap ve aletlerin tamiri yapıldığı arşiv belgelerinden tespit edilmiştir¹⁹⁸

Mühendishanenin bağlı bulunduğu Humbaracı ve Lağımcı Ocaklarından ayrılması sonucu 1806 yılında dönemin Mühendishane nazırı Seyyid Abdullah Ramiz Efendi ilk müstakil kanunnameyi hazırlamıştır. Mühendishane hocalarını, çalışanlarını ve talebelerini ilgilendiren temel düzenlemeleri ihtiva eden bu kanunname benzer şekilde hazırlanan 1808 Kanunnamesi ile mukaddimesi haricinde aynı ayrıntıları içermektedir. Her iki kanunnamenin de müştereken öngördüğü kadro, maaş ve tayinat dökümleri listesinde Mühendishane hafız-ı kütübü için ayda 25 kuruş günde yarımşar vukiyyeden bir çift ekmek tahsis edildiği bilgisine yer verilmektedir.¹⁹⁹

1846-1847'de Mühendishane'nin genişletilmesi sonucu öğrencilerin birçoğu yurtdışına gönderilmiş ve böylece yükseköğretimdeki reformlara başlanmıştır. Bu okulların yenilenmesi kapsamında, yeni ders ve kaynak kitapların yazılması, çevrilmesi, modern eğitim tekniklerinin uygulanması ile yerli ve yabancı kaynakların yer aldığı kütüphanelerin oluşturulması gibi planlar yer almıştır. Mekteb-i Hendese için *Düstur*'da mühendislerin tahsillerini kolaylaştırmak için bir kütüphanenin de kurulacağı ve alet edevatın da burada muhafaza edileceği kaydedilmektedir:

(Mekteb-i Hendese-i Mülkiye)

On beşinci madde: Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin ihdasından maksad ilmi ve ameli dersler tedris ve tederrüsden ibaret olup bunlar hıdemat-ı mütenevviada istihdam olunacak ve bundan maada bir de kondüktör mektebi küşad edilerek gerek bu mektepte ve gerek Dersaadet civarında derdest-i inşa bulunan yollarda rüesa-yı amele yetiştirilecek ve kantovine yani yol bekçileri yetiştirmeye mahsus amele postaları dahi ihdas olunacaktır. Mühendislerin tahsillerine medar-ı yüsr ve suhulet olmak için mektepte bir de kütüphane ihdas edilerek tedarik olunacak model ve alat ve edevat-ı saire mahall-i mahsusunda hıfz olunacak velhasıl mühendislere lazım ve bilhassa dahil-i memlekette kabil-i icra olacak ameliyat tarifnameleriyle imalat-ı resim ve örneklerini tehiye edecektir. Fi gurre-i Zilkade sene 86.²⁰⁰

¹⁹⁸ DABOA D.BŞM.d (Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri), No: 10295- , H.10.03.1252.

¹⁹⁹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi* (1776-1826), s.78-84.

²⁰⁰ *Düstur*, cilt I/IV, H.1296, s.483.

Metinde geçen ifadeler oluşturulması düşünülen kütüphane planlarına örnek gösterilebilir. Bu planların gerçekleşen kısımlarını ülkeyi ziyaret eden yabancıların anı yazılarından tespit etmek mümkündür.

Devlet kademesinde görev alacak çeşitli memurları yetiştirmek amacıyla kurulan Bâb-ı Defterdârî Mektebi (1834-1836) ve Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) gibi okulların faaliyet süreleri kısa sürmüştür. Kaymakam ve kaza müdürlerini yetiştirmek üzere kurulan şimdiki Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin temelini oluşturan Mekteb-i Mülkiye ise 1859'da eğitime başlamıştır. Ali Çankaya'nın tespit ettiği 1860 yılına ait bir tezkerede bu okulun kütüphanesi için satın alınan kitaplardan bahsedilmektedir. Tezkerenin tarihinden yola çıkarak 1859'da eğitime başlayan Mekteb-i Mülkiye'nin kütüphanesinin de okulun açılışı veya hemen sonrasında kurulduğu anlaşılmaktadır. Kütüphane için satın alınan kitaplar için ödenen miktar ise 17.800 kuruştur.²⁰¹ Mekteb-i Mülkiye'nin 1339-1340 öğretim yılında kütüphanede 1525 adet kitap bulunduğu tespit edilmiştir.²⁰²

Ordunun ihtiyaçlarından doğan bir diğer bilgi alanı ise tıp alanında olmuştur. 1827'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane açılmıştır. 1838'de bu okul yeni bir isimle "Darü-l-ulum-ül Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane" olarak Galatasaray'da açılmıştır. Bu yeni okulun eğitim dili de değiştirilerek Fransızca yapılmıştır.²⁰³ Mekteb-i Tıbbiye'nin eğitime başlamasıyla klasik tıp eğitimi tamamen yerini yeni bir tıp anlayışına bırakmıştır ve bu yeni tıp eğitiminde kullanılmak üzere Avrupa'dan çok sayıda eser tercüme edilmiştir. Döneminin modern eğitim kurumlarından biri olan Mekteb-i Tıbbiye kütüphanesinde bulunan eserler Osmanlı'da yaşanan değişim ve batıya yönelişin önemli bir göstergesidir.²⁰⁴ Okulun öğretim dili Fransızca olduğundan kütüphane koleksiyonu Fransa'dan satın alınan kitaplarla zenginleştirilmiştir. Çavdar'a göre bu durum bilim politikalarının kütüphanelere yansımalarının bir örneğidir.²⁰⁵

1848 yılında meydana gelen Büyük Beyoğlu yangını, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin matbaasının ve kütüphanesinin büyük hasar görmesine yol açmıştır.²⁰⁶ Yangın sonrası Tıbbiye çeşitli yerlerde hizmet vermeye başlamış, 1867'de askeri

²⁰¹ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c.1, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969, s.63'ten aktaran Tuba Çavdar, a.g.e., s. 36.

²⁰² Tuba Çavdar, a.g.e., s. 36.

²⁰³ Hülya Biçer, a.g.e., s. 82.

²⁰⁴ Hülya Biçer, a.g.e., s. 82.

²⁰⁵ DABOA İ.HR. (İrade Hariciye), No: 10-491, H.20.03.1257.; DABOA HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi), No: 195-57, H.03.11.1273.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.34.

²⁰⁶ Feza Günergun, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, XI (1-2), 2009-10, s.337.

tıbbiyede sivil tıp eğitimi (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye) başlamış ve eğitim dili Türkçe olmuştur. Buna karşın askeri tıbbiyedeki eğitim dili 1864 senesine kadar Fransızca olarak devam etmiştir. 1853 senesinde Mekteb-i Tıbbiye'nin başına getirilen Cemaleddin Mehmed Efendi, tıbbiyede yetişen Müslüman hekim sayısının azlığının sebebinin eğitimin Fransızca olmasından kaynaklandığını düşünmüş ve kaynak kitapların Türkçe'ye çevrilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tıp eğitiminin Türkçe yapılması için Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin 1866 yılında başlattığı çalışmalar neticesinde tıp eğitimi 1870 yılında tamamen Türkçeleştirilmiştir. Bu cemiyet, İbni Sina, El-Zehravi gibi tıp alimlerinin kullandığı Arapça tıbbî terminolojiyi incelemek ve Türkçe'ye uyarlamak üzere çalışmalar yapmıştır.²⁰⁷ Tıp eğitim dilinin tamamen Türkçeleştirilmesiyle kütüphanedeki Türkçe kitapların sayısı artsa da yabancı dildeki yayınların sayısı çok daha fazladır.²⁰⁸ Askeri tıbbiye kütüphanesinde hem tıbbiye matbaasında basılan eserler hem de bağış yoluyla edinilen eserler yer almıştır.

Tanzimat Dönemi öncesi kurulan bazı okul kütüphaneleri batılı tarzdaki okul kütüphanelerinin temelini oluşturmuştur. Buna örnek olarak kurulan Galata Sarayı Mektebi Kütüphanesi 1754 yılında kurulmuştur. Okulun mektep binası 1838 yılında yangında hasar görünce II. Mahmut, burada yeni bir bina inşa ettirerek, bu yeni okula Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane (Galata Sarayı Tıbbiyesi) adını vermiştir. Yani Galata Sarayı Mektebi Kütüphanesi, daha sonra batılılaşma döneminde kurulacak olan okulların temelini oluşturmuştur.

Patrona Mustafa Paşa, 27 Nisan 1848 tarihinde hazırlayıp Bahriye Meclisi'ne sunduğu layihada Mekteb-i Bahriye'nin öğrenci sayısı, öğrencilerde aranan nitelikler, sınıf geçme sistemi, ders programı, eğitim kadrosu, ders kitapları ve ders araç-gereçlerinin kullanımına ilişkin konuları ele almıştır.²⁰⁹ Derslerde kullanılan logaritma cetvelleri ve irtifa tayini için gerekli olan cetveller "frengiyülibare" (yabancı dille) yazılmıştır ve diğer kitaplar da Türkçe değildir. Logaritma ve irtifa cetvelleri de yine Fransızca olarak okutulmalı fakat öğrencinin elinde Türkçesi de bulunmalıdır. Mustafa Paşa, Türkçe kitap sorununun, hocaların tercüme yapmasıyla çözülebileceğini, bu tercümelerden beğenilenlerin, okul matbaasında basılmasını teklif etmektedir. Layihada değinilen son mesele de eğitimde kullanılan ders araç gereçlerinin korunmasıyla ilgilidir.

²⁰⁷ Rüçhan Dedeoğlu, *Sultan Abdülaziz Döneminde (1861-1876) Sosyo-Kültürel Değişim ve Etkileri: İstanbul Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2024, s.81.

²⁰⁸ Tuba Çavdar, a.g.e., s.34-35.; Hülya Biçer, a.g.e., s.84.

²⁰⁹ Meltem Akbaş, *Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*, s.55.

Okul kütüphanesinde muhafaza edilen tüm araç gereçler, şekilleri çizilerek ve sayıları belirlenerek demirbaşa kaydedilmiştir. Bu eşyaların zarar görmesini ve kaybolmasını önlemek için bazı tedbirler alınmalıdır. Layihaya göre, hocanın onayıyla öğrenciye bu eşyalardan birinin verilmesi gerektiğinde, öğrencinin adı ve verilecek eşyanın cins ve sayısının yazılı olduğu bir senet hazırlanmalı, okul nazırının imzası alındıktan sonra senet kütüphane memuruna teslim edilmelidir. Eğer araç gereçlere bir zarar gelirse, araçlar kimin üzerinde görünüyorsa zarar ona tazmin ettirilmelidir.²¹⁰

Patrona Mustafa Paşa'nın hazırladığı layiha dışında Bahriye Nezareti'nde müşavir sıfatıyla istihdam edilen Starcke'den da Tersane-i Amire ve Mekteb-i Bahriye ile ilgili inceleme yapması ve devlete sunacağı raporlarla reform önerileri getirilmesi istenmiştir. Starcke Paşa'nın tespit edilebilen ilk raporu Mekteb-i Bahriye hakkındadır. 9 Şubat 1885 tarihli Fransızca rapor, Osmanlıca tercümesiyle birlikte Padişah'a sunulmuştur. Rapor, 27 sayfalık bir ana bölüm ve 17 sayfalık üç ekten oluşmakta olup beş madde halinde düzenlenmiştir.²¹¹ Starcke, raporunda Mekteb-i Bahriye'nin kütüphanesinde bilim ve teknik konulara ait kitap, harita, araç ve gereçlerden oluşan geniş bir koleksiyon bulunmasını ve en üst üç sınıf öğrencileri için bir okuma odası tahsis edilmesini ister.²¹²

Osmanlı bahriyesinde Mühendishane-i Bahriye kütüphanesi haricinde denizcilikle ilgili kitapların muhafazası amacıyla Tersane-i Amire'de 1837 yılında Tersane-i Amire Kütüphanesi kurulmuştur. II. Mahmut tarafından inşa ettirilen bu kütüphaneye askeri kâtip sınıfından Ahmet Efendi 1850'de hafız-ı kütüb unvanıyla tayin edilmiştir. Avrupa'daki denizcilikle ilgili gelişmeleri takip amacıyla alınan kitap ve risalelerin de kütüphane koleksiyonuna dahil edildiği bu kütüphane, ıslahat hareketleri sonucunda 1877'de Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi altında Erkân-ı Harp Zabıtlığı bünyesine alınmıştır. Dolayısıyla Tersane-i Amire Kütüphanesi adı sonraki yıllarda Erkân-ı Harbiye-i Bahriye kütüphanesi bazen de Bahriye Kütüphanesi olarak kayıtlara geçmiştir.²¹³

²¹⁰ Meltem Akbaş, *Osmanlı Türkiye'sinde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*, s.57.

²¹¹ Meltem Akbaş, *Osmanlı Türkiye'sinde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*, s.64.

²¹² Meltem Akbaş, *Osmanlı Türkiye'sinde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*, s.69.

²¹³ Mehmet Korkmaz, "Bahriye Kütüphanesi", *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi*, V, (2021), Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2021, s.105-106.

Kütüphanenin resmi açılış törenine katılan Bahriye Nazırı Hasan Paşa, Piri Reîs'in Kitab-ı Bahriye'sinin nüshaları ile kendisinde bulunan fazlaca yazma ve matbu eserleri kütüphaneye bağışlamıştır. Kütüphaneye bağışta bulunanların isimleri teşekkür maksadıyla Ceride-i Bahriye'de ilan edilmiş ve bağışlanan kitabın ilk sayfasına da bağışçının adı yazılmıştır. Ayrıca bağışçılara Nezaret tarafından takdir yazısı verileceği ve fazla miktarda kitap bağışı yapanlar için de kütüphanede özel bir raf tahsis edilerek o rafa bağışçının adının yazılacağı belirtilmiştir.²¹⁴

Bahriye Matbaası'ndaki işlerin artmasıyla mevcut bina yeterli gelmemeye başlamış, bunun üzerine 1891'de matbaa ve kütüphane için Divanhane karşısındaki arsaya yeni bir bina inşa ettirilmiştir. İnşaat tamamlanınca matbaa ve kütüphane buraya taşınarak Tersane-i Amire haricine çıkarılmıştır. Bu sayede matbaa ve kütüphanenin aynı binada faaliyetlerine düzenli bir şekilde devam etmesi ve kitapların daha iyi muhafazası hedeflenmiştir. Bahriye Matbaası'nda basılan kitaplardan beş nüshanın kütüphaneye konulması, kütüphaneye gelen ve basılı olmayan eserlerin ise önemli görülmesi halinde matbaada bastırılması kararlaştırılmıştır. Bahriye Mektebi Kütüphanesi'nden olmak üzere Bahriyenin çeşitli birimlerinden nakledilen kitaplarla kütüphane koleksiyonu zenginleşmiştir.²¹⁵

Bahriye'deki köklü kütüphanecilik geleneğinin temsilcisi olan Bahriye Kütüphanesi, 2020 yılının Temmuz ayında faaliyet gösterdiği Dolmabahçe'deki eski Arabacılar Dairesinden Deniz Müzesi binasına taşınmıştır.²¹⁶ İstanbul Deniz Müzesi'nin 1994 envanterine göre müzede toplam 3472 eser bulunmaktaydı. Yeni alınan ve bağışlanan eserlerle kütüphanede bazıları yazma olmak üzere 15.000'in üzerinde kitap bulunmaktadır.²¹⁷ Türk ve dünya denizciliği, deniz harp tarihi ve deniz ticareti gibi konularda giderek zengin bir koleksiyona sahip olan kütüphanede günümüzde 23.385 eser mevcuttur. Bunlardan yaklaşık 7500'ü Osmanlıca matbu nadir eser, 289'u ise el yazması eserdir. Harita, atlas ve portolonların toplam sayısı ise 1120'dir.²¹⁸

Osmanlıcılık ideolojisi doğrultusunda gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde kendi okullarını tesis edebildiklerine dair en iyi örnek, 29 Temmuz 1861 yılında kuruluş

²¹⁴ Mehmet Korkmaz, "Bahriye Kütüphanesi", s.106.

²¹⁵ Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.106.; Osmanlı Devleti döneminde Bahriye Kütüphanesi ismiyle faaliyet gösteren bu kütüphane günümüzde Deniz İhtisas Kütüphanesi adıyla hizmet vermektedir (Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.107).

²¹⁶ Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.107.

²¹⁷ Tayfun Akkaya, "İstanbul Deniz Müzesi", *DİA* (23), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.305.

²¹⁸ Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.107.

çalışmalarına başlanılan Robert Koleji'dir. Osmanlı vatandaşı olan bütün Hristiyanların istifade edebilmeleri için Amerikan vatandaşı New Yorklu Robert isimli bir zat, İstanbul'da büyük bir okul inşa ettirmeyi düşünmüş ve okulun başkanı Hamlin, Amerika Sefareti Maslahatgüzarı Brown'a yazdığı mektupta bu okulun ücretli olacağını, Bay Robert'ın masrafları karşılaması üzerine arsa satın alınıp binalar inşa edildikten sonra bilimsel aygıtlar ve bina mobilyalarının New York sakinleri tarafından, içerisinde kurulması planlanan harikulade olarak tanımladığı kütüphanenin ise Boston sakinleri tarafından tefriş edileceğini dile getirmiştir.²¹⁹ Hamlin, 1860'da kolej için para toplamak üzere Amerika'ya gittiğinde Hamlin'e Harvard Üniversitesi'nin, açılacak kütüphane için hukuk kitapları bağışında bulunduğu aktarılmıştır. 1862'de kolejde görevlendirilen R. Henry Albert Schaffler, Almanya'ya gönderilmeden evvel kütüphane için 1220 dolar topladığını ve Harvard Üniversitesi'nin de 200 cilt kitap bağışladığını söylemektedir.²²⁰ Daha sonra Schaffler'in 2000 dolarlık kitap alımıyla birlikte 1871 yılında kolejdeki kitap sayısı 5000'e ulaşmıştır. 1897 yılında kolejden mezun olarak kolejin kütüphanecisi vazifesine getirilen Kaspar Tüygil, kolejin çeşitli fakülte odalarında ve diğer binalarında dağınık halde bulunan kitapları bir araya toplayarak 1892 yılında yapılan Albert Long Hall binasının birinci katına yerleştirmiş ve burada ilk defa kayıt, kataloglama ve ödünç işlemlerini başlatmıştır.²²¹

Osmanlı döneminde kurulan bir başka okul kütüphanesi ise 1882'de kurulup 1883'te eğitime başlayan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kütüphanesidir. 1882'de Ticaret Nazırı Mehmet Raif Efendi'nin çabalarıyla kurulan bu okulun başına Müze-i Hümayun müdürü olan Osman Hamdi Bey getirilmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk yönetmeliğinde kütüphanesine de değinilmektedir. Yönetmeliğin 2. maddesinde okulun idare işleri kadrosu açıklanırken, "*kütüphane memurluğunu da yapacak olan nümune ve sanat eserleri muhafızı*" ifadesiyle kütüphane görevlisinden bahsedilmiş, 12. maddesinde özel kalem tarafından verilecek belgeyle (öğrenci kimliği gibi) okuldaki derslere olduğu gibi kütüphaneye de yalnızca okulda kayıtlı bulunan öğrencilerin değil, güzel sanatlar eğitimi gören herkesin girip yararlanabileceği bildirilmiştir. 21. maddesinde okul müdürünün kütüphanede okuma ve inceleme süresini ve kütüphaneye alınacak kitapların verilme şeklini tayin edeceği ve kütüphanede bulunan kitap ve diğer eserlerin muhafazası

²¹⁹ Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), a.g.e., s.71-72.

²²⁰ Emine Kocamanoğlu, *Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s.37.; George Washburn, *Cennetin Sonbaharı: Robert Kolej Anıları*, çev. Z. Bilge Yenice, İstanbul, Atlantis Yayıncılık, 2002, s.40'tan aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.87.

²²¹ "Kütüphanenin Tarihçesi", (Çevrimiçi) https://www.library.boun.edu.tr/kutuphane_hakkinda.php, 05.07.2023.

için gerekli tedbirleri alacağı kaydedilmiştir.²²² Kütüphanede ağırlıklı olarak sanat tarihi alanında eserler bulunmaktadır. Bu kütüphane için gerekli olan 3250 franklık kitapların Fransa'dan getirilmesi hakkında kayıtlı bir arşiv belgesi mevcuttur.²²³ Osman Hamdi Bey, Sanayi Nefise Mektebi'nin kütüphanesi için Avrupa'dan arkeoloji, nümizmatik, sanat tarihi, epigrafi konularıyla ilgili pek çok kitap, sözlük ve ansiklopediler getirmiştir. Daha sonra İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'ne aktarıldığı anlaşılan kütüphanede tarih ve “fenn-i âsar-ı atika” ya ait 1500 cilt kitap vardır.²²⁴

Mühendishanelerin kurulmasıyla Osmanlı'daki eğitim müesseslerinde görülen modernleşme 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumi'nin Darülfünun kurma hedefiyle devam etmiştir. Darülfünun'u ilk kurma girişimi 1863'te gerçekleştirilmiştir. Bu ilk girişimde Darülfünun Kütüphanesi kurulabilmesi amacıyla Hazine'den talep edilen 1000 kese altınla hem Darülfünun'da okutulacak ders kitaplarının alınması hem de gerekli olan diğer kitaplar, haritalar ve matematik aletlerinin de alımı gerçekleştirilmiştir.²²⁵ Üniversitenin koleksiyonu daha sonra satın alma ve bağışlarla geliştirilmiştir. Üniversitenin kütüphanesine alınacak kaynakların listesi Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) müdürü Mösyö Sava tarafından hazırlanmıştır. Bilim, tarih, coğrafya, tıp, edebiyat, felsefe vb. alanların yanında Avrupa'da basılan bazı süreli yayınlar da listede yer almış ancak daha sonra iptal edilerek satın alınmamıştır. Daha çok ders kitaplarının tercümesine önem verilmiştir. Hümanizm ve pozitivizm akımlarıyla ilgili ana kaynakların hepsi Paris'ten satın alınarak Darülfünun kütüphanesine yerleştirilmiştir.²²⁶

İlk iki teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra 1874'te üçüncü girişim olarak Mekteb-i Sultani içinde Darülfünun-ı Sultani açılmıştır. Bu Darülfünun da devamlılığı sağlayamayarak 1882'de kapatılmıştır.²²⁷ Dölen'e göre bu üç girişimdeki başarısızlığın en önemli nedenlerinden biri, ortaöğrenim görmüş öğrenci

²²² Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, C.II, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.461-463'ten aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.103.

²²³ DABOA, Dahiliye İradeleri, No. 69453.; Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, C.II.; Hülya Biçer, a.g.e., s.103.

²²⁴ Alpay Pasinli, *İstanbul Arkeoloji Müzesi*, Akbank Kültür ve Sanat Merkezi, İstanbul 2003, s.60'tan aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.103.

²²⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, s.399-401'den aktaran Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, s.37.

²²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, s.409-413'ten aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.99.

²²⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da kültürel modernleşmenin odağı*, yay. haz. Hümeysra Zerdecı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi: İstanbul 2010, s.819.

bulunamamasıdır.²²⁸ Bu iddia Ahmet Cevdet Paşa'nın Tanzimat maarifi için "binaya orta katından başlandı" tabirini kullanmış olması ile de desteklenebilir.²²⁹

Darülfünun-ı Sultani'nin mekteplerinin nizamnamelerinden anlaşıldığı üzere Darülfünun 1876'da tamamen gayrimüslimler tarafından yönetilmiştir. İdare heyeti Maarif Vekaleti nezareti altında müdür (Sava Paşa), kalem müdürü ve mütercim (Yanko Efendi), kalem müdürü muavini (Ekonomus Efendi) ile kütüphaneciden (M.C. Labo) oluşmuştur.²³⁰ Bu nizamnamelerde dört kişiden oluşan idare heyetinde kütüphaneciye de yer verilmesi, Darülfünun'nun bu dönemde de bir kütüphaneye sahip olduğunun ilk kanıtıdır. Darülfünun-ı Sultani kütüphanesi için Avrupa'dan bilimsel kitaplar getirilmiştir. İlk üç girişimdeki kütüphaneler, Darülfünun ders programı doğrultusunda biçimlenmiştir. 1863 ile 1910 arasında kalan dönemde Darülfünun'da Fransız eğitim modeli ve Fransızca hâkim olmuştur. Kütüphanelerdeki kaynaklar da çoğunlukla Fransa'dan getirilmiştir.²³¹

"Osmanlılık" ideolojisini destekleyen Fransız hükümetinin tavsiyesiyle dönemin Eğitim Bakanı Victor Duruy'a 1867'de Osmanlı eğitim sistemi için bir proje hazırlatılmıştır. Bu projede milletler ve dinler arası bir ortaöğretim kurumları tesisi ile fen, tarih, hukuk gibi derslerin okutulacağı bir üniversite tesisi ve genel kitaplıkların açılması öngörülmektedir. Darülfünun'da yeni bir kütüphane kurulması girişimi de Duruy'un projesinde yer alan konulardan biridir.²³² Somel'e göre Duruy'un hazırladığı bu reform projesi 1869 yılında 198 maddeyi havi hukuk metni olarak yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin temelini oluşturmaktadır.²³³ Bu nizamname ile kütüphane hizmeti vâkıfın kişisel sorumluluk alanından çıkarak devletin sorumluluk alanına girmiştir. Yani bu nizamname ile devlet, kütüphane kurma hizmetini bir kamu görevi olarak kabul etmiştir.²³⁴ Bu nizamnamenin 79-128. maddeleri Darülfünun'a ayrılmıştır. 79. maddede yer alan "Dersaâdet'de Dârülfünun-ı Osmanî namıyla bir Dârülfünun te'sis olunacaktır." hükmü ile başlayan nizamnamede, 119. maddede ise Darülfünun'da bir

²²⁸ Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X/1*, 2008, s.1.

²²⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (M.Ö. 200, M.S. 2012), PegemA Yayınları, Ankara, 2012, s.164.; Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020, s.215.

²³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş II, Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani", *Belleten*, C.LVII, No:218, Ankara 1993, s.202-209'dan aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.100.

²³¹ Hülya Biçer, a.g.e., s.100.

²³² Adnan Şişman, a.g.e., s.12.

²³³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.119.

²³⁴ Hüseyin Türkmen, a.g.e., s.651.

kütüphane kurulması öngörülmüştür. 121.maddede, kütüphane müdürünün atanma usulü ve aylık maaşı belirlenmiş/belirtilmiş; 122. maddede kütüphanenin kitap sağlama usullerine yer verilmiştir. Darülfünun'da yeni kurulacak olan bu kütüphaneye her türlü ilme dair kitaplar lazımdır.²³⁵ Kütüphanenin Darülfünun muallimleri ve öğrencileri için her gün, dışarıdan müracaat edecek halk için ise tayin edilen zamanlarda açık bulundurulacağı hususu ise nizamnamenin 123. maddesi ile hükme bağlanmıştır. Darülfünun'da bir kütüphane kurulmasına birçok kereler teşebbüs edilmesine rağmen Darülfünun Kütüphanesi'ni oluşturma meselesi, Osmanlı geleneksel kütüphanecilik yaklaşımından daha farklı bir şekilde ele alınmıştır. 1863, 1869 ve 1874 yıllarında Darülfünun'da birer laboratuvar ve müze kurulmasının yanında bir de kütüphane oluşturulması fikri hasıl olmuş, ancak hiçbirinde modern anlamda bir kütüphane kurulamamıştır.²³⁶

Darülfünun, devamlılık arz edecek şekilde, "Darülfünun-ı Şahane" adı altında ve II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25.yıldönümünde [1 Eylül 1900] resmen açılmıştır. Darülfünun'un 12 Ağustos 1900 tarihinde hazırlanan nizamnamesinin 25. maddesine göre Darülfünun-ı Şahane'de bir kütüphane ve laboratuvar kurulması kararlaştırılmıştır.²³⁷ Bu kütüphanenin 20 Safer 1328 [3 Mart 1910] tarihinde Maarif Nazırı Emrullah Efendi tarafından törenle açıldığı anlaşılmaktadır.²³⁸ Bu kütüphanenin şekillenmesi ve kitapların niteliği dönemin toplumsal özellikleri ile ilişkilidir. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeniden tanzim edilecek Darülfünun eğitim programında Fransa ekolünün yerine Alman ekolünü tercih etmiştir. Darülfünun'un dördüncü teşebbüsü Fransız yerine Alman üniversite modeline dayanmaktadır. Darülfünun'a Almanya'dan hocalar davet edilmiştir. Alman hocaların her biri için, içinde bir kütüphanesi de bulunan darülmesaiyer (enstitüler) kurulmuştur.²³⁹

Leman Şenalp ise İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ni konu alan bir çalışmasında Darülfünun kütüphanesi için Paris'ten sipariş edilen bir kitap listesi yayınlamıştır. Darülfünun için 1896 yılında, 3500 frank ödenerek Paris'teki çeşitli yayınevlerinden sipariş edilen 500 cildi aşkın Fransızca kitap listesi pek çoğu edebiyat

²³⁵ Nizamname metni için bkz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), a.g.e., s.113.

²³⁶ Tuba Çavdar, a.g.e., s.37.; Murat Candemir, a.g.e., s.365.

²³⁷ Murat Candemir, a.g.e, s.365; Nizamname metni için bkz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), a.g.e., s.218-222.

²³⁸ Emre Dölen, a.g.e., s.5.; *İkdam* sayı 5552, H.22.02.1328 / M.04.03.1910, s.3.; *Sabah* sayı 7345, H.22.02.1328 / M.04.03.1910, s.3.; *Tasvir-i Efkar* sayı 273, H.21.02.1328 / M.04.03.1910, s.3.

²³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, C.I., s.249-256'dan aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.101.

(184 cilt) olmak üzere matematik, fizik, kimya ve astronomiden (162 cilt) oluşmaktadır.²⁴⁰

O dönem Avrupa'nın en tanınmış kitapçılarından olan Gustav Fock, 23 Ocak 1917'de Maarif Nezareti ile darülmualimler, Darülfünun, darülmesai ve kurulacak kütüphaneler için 1917-1919 yılları arasında Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca yayınların sağlanması hususunda Osmanlıca ve Almanca bir mukâvelenâme (sözleşme) imzalamıştır. Bu sözleşmeye göre Gustav Fock, teslim ettiği kitapların kataloglarını da gönderecek ve bu sayede kütüphanelere hangi kitapların satın alındığı ayrıca bir kataloglama işlemine tabi tutulmadan hızlıca kullanıma sunulabilecektir.²⁴¹

Darülfünun'a 1910 yılından itibaren bağış, hediye ve satın alma ile kitap sağlanmıştır. Gustav Fock ile yapılan sözleşme sonrası Gustav Fock'un [Prof. Dr.] Adolf Wagler'e ait kitapları İstanbul Darülfünunu Hukuk Şubesi (fakülte) kitaplığına satması Darülfünun kütüphanesinin koleksiyonunun zenginleştirilmesi için yapılan en önemli girişimlerdenidir. Satın alınan kitapların iktisat konusunda olması Darülfünun kütüphanesi dermesinin bünyesinde bulunan fakültelerin gereksinimlerine göre zenginleştirilmeye çalışıldığını göstermektedir.²⁴²

Darülfünun kütüphanesine satın alma yoluyla sağlanan bir diğer önemli koleksiyon ise Hazine-i Hassa Müsteşarlığı ve Muhasebeciliği görevlerini yürüten Mehmed Halis Efendi'nin koleksiyonudur. Bu koleksiyon 1917 yılında satın alındıktan sonra 1924 yılına kadar Bayezit Umumi Kütüphanesi'nin depolarında kalmış, sonrasında Darülfünun'a bağışlanmıştır.²⁴³

Ülkenin ilk ve tek üniversitesi olarak bilinen Darülfünun'un umumi bir kütüphaneye sahip olması hususunda atılan ilk ciddi adım ise İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Kasım 1923'te Darülfünun eminliğine (rektörlüğüne) seçilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Baltacıoğlu, Darülfünun'da yapmayı planladığı reformlar hakkında gazetelere verdiği beyanatında kütüphane konusuna öncelik vererek Edebiyat

²⁴⁰ Leman Şenalp, *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Başlangıçtan Günümüze*, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara 1998, s.33-46.; Filiz Dıgıroğlu, a.g.e., 2022, s.410.

²⁴¹ Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metadolojik Bir İnceleme", s.295.

²⁴² Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metadolojik Bir İnceleme", s.297.

²⁴³ Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metadolojik Bir İnceleme", s.300.

ve Hukuk medreseleri ile Haydarpaşa’da bulunan Tıp Fakültesi kütüphanelerinin Türkiye’nin en yeni ve en zengin kitap koleksiyonuna sahip olmalarına rağmen kitap sayısının az olduğunu dile getirmiştir. Darülfünun Tıp Fakültesi Nizamnamesinde “Fakülte kütüphanesi tanzim ve muhteviyatını teksir talebenin kütüphaneden azami istifadesini temin...” şeklinde geçen ifade kütüphane koleksiyonunun zenginleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²⁴⁴ Bu sayının üniversitede yapılan ilmi çalışmalar sonucunda eserlerin hazırlanmasıyla ve yurtiçi ve yurtdışından kitapların satın alınmasıyla artacağını belirten Baltacıoğlu, bütün bilim dallarında ihtiyaç duyulan kitapların satın alınması için H.1340 [1924] senesi Darülfünun bütçesine de ayrı bir tahsisat koydurmuştur.²⁴⁵

1924 yılında Dârülfünun Kütüphanesi koleksiyonu İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun girişimleri ve Maarif Vekaleti’nin buyruğuyla bağış ve satın alma yoluyla geliştirilmiştir. Koleksiyon; Rıza Paşa, Halis Efendi, Mollazâde İbrahim Bey’den satın alınan kitaplar, İttihat ve Terakki kitapları, Hakkı Paşa’nın 3.998 kitabı, Şevki Paşa’nın üniversiteye bağışladığı kitaplar ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın bağışladığı 4.000 yazma ve eski harfli basma kitaplarla önemli bir mahiyet kazanmıştı. 1925 yılında 7.000 yazma, 1.500 eski harfli basma, 1.800 albüm ve haritadan oluşan Yıldız Sarayı Kitaplığı Koleksiyonu Dârülfünun Kütüphanesi’ne taşınmıştır.²⁴⁶ Darülfünun kütüphanesine nicelik ve nitelik bakımından en büyük katkı ise Yıldız’daki Saray Kütüphanesi’nin buraya getirilmesiyle olmuştur. 1 Haziran 1924 tarihinde çıkarılan bir kararname ile Yıldız Sarayı’nda bulunan çoğu paha biçilemeyecek kıymette olan yaklaşık 35.000 cilt yazma ve basma eserin yanında çok değerli tarihi fotoğraf koleksiyonunun da Darülfünun’a devri gerçekleşmiştir. İkdâm gazetesinin 11 Eylül 1924 tarihindeki haberine göre kütüphane koleksiyonu ile birlikte bütün kütüphane eşyasının da devri Heyet-i Vükelâca kararlaştırılmıştır.²⁴⁷ Bu nakilden sonra Maarif Nezareti de bazı umumi kütüphanelerden ve vakıf kütüphanelerinden çok sayıda kitap ve evrakı Darülfünun kütüphanesine dahil etmiştir. Şahsi bağışlarla birlikte Darülfünun kütüphanesinde bulunan eser sayısı 100.000 cilde ulaşmış bu da kütüphaneyi İstanbul’un kitap sayısınca en zengin kütüphanesi

²⁴⁴ *Takvim-i Vekayi* sayı 2471, H.1334 / M.1915, s.1.

²⁴⁵ Leman Şenalp, *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Başlangıçtan Günümüze*, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara 2001; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e, s.819.

²⁴⁶ Tuba Çavdar Karatepe, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (43), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.; Ayşe Buluş ve Burak Delibaş, "Türk Kütüphanecilik Tarihinde Hasan Fehmi Edhem Karatay ve Yayımlanmamış Bir Belge", *Türk Kütüphaneciliği* 35 (1), 2021, s.90.

²⁴⁷ *İkdâm* sayı 9856, M.11.09.1924.

konumuna yükseltmiştir.²⁴⁸ 1926-1927 Devlet Sâlnâmesi'ne göre bu tarihlerde İstanbul Darülfünun Kütüphanesi'nde kayda geçmiş 88.530 basma, 17.817 yazma eser olmak üzere toplam 106.347 yayın bulunmaktadır.²⁴⁹

3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün okul, medrese ve kütüphanelerin Maarif Vekaleti'ne bağlanmasının yanı sıra çıkarılan başka bir kanun ile de Şeriyye, Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye nezaretleri kaldırılarak bu nezaretlerden boşalan binaların birçoğu Darülfünun'a tahsis edilmiştir. Bu durum ise Baltacıoğlu'nun umumi bir kütüphane oluşturma planlarının gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Medresetü'l-Kuzat binasının bir kütüphane oluşturmak maksadıyla Darülfünun idaresine bırakılmasıyla önce binanın bakım ve onarım çalışması yapıp daha sonrasında ise Fen, Edebiyat ve Hukuk medreselerindeki kitapların buraya taşınması için çalışmalar başlatılmıştır. Medreselerden gelen kitaplar haricinde Tercüme Odası mütercimlerinden Yusuf Halis Efendi, eski Adliye ve Evkaf nazırlarından Hüseyin Rıza Paşa, eski şeyhülislamlardan Sahip Molla ve oğlu İbrahim Bey ile eski sadrazamlardan Hakkı Paşa'nın kitapları da Darülfünun'a bağışlanmıştır. İttihat ve Terakki Kütüphanesi'nden kitaplar gelmesiyle Necip Asım gibi bazı müderrislerin Darülfünun kütüphanesine şahsi kitaplarını bağışlamaları ve ayrıca İstanbul ve Avrupa'dan çok sayıda kitap satın alınması²⁵⁰, kütüphanedeki kitap sayısını daha da arttırarak kısa zamanda kütüphanenin zenginleşmesini sağlamıştır.²⁵¹

Darülfünun Emaneti, sadece kitap sağlayarak ve bunların muhafazası ile kütüphanenin nitelikli bir hale gelemeyeceğinin, ancak buradaki kitapların modern metotlarla tasnif edilmesiyle kütüphanenin asri bir konuma yükseleceğinin farkındadır. Bunun için de Galatasaray Lisesi'nden ve Sanayi-i Nefise mektebinden mezun olan Fehmi Ethem (Karatay) Edebiyat Medresesi'nin kütüphanesinin tasnifi ile görevlendirilmiştir. Fransa'ya kütüphanecilik tahsili için ilk gönderilen kütüphaneci olan Fehmi Ethem, burada bir yıl kalmış ve dönüşünde Darülfünun Umumi Kütüphanesi'nin başına getirilmiştir. Fehmi Bey, öncelikle Darülfünun Kütüphanesi'nde bulunan kitapların tespiti ve kataloglarının tanzimi ile ilgilenmiştir. İkinci olarak da bütçe

²⁴⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e, s.824.

²⁴⁹ Murat Candemir, "Cumhuriyetin Başlangıcında Kaleme Alınan İstanbul Darülfünunu Kütüphanesi'ne Ait Bir Dahili Nizamname Layihası", *Türk Kütüphaneciliği*, XVIII/4, (2004), s.373.; Ayşe Buluş ve Burak Delibaş, a.g.e., s.90.

²⁵⁰ Darülfünun Mektebi Kütüphanesi için Almanya'dan "Elsine-i Şarkiye Darülfünunu Tettebbuat-ı İlmiye Mecmuası" koleksiyonunun satın alındığı arşiv kayıtları arasında yer almaktadır.; bkz. DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:1151-55, H.16.04.1328.

²⁵¹ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.283-284; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e, s.824.

imkânları dahilinde Avrupa'daki ilmi, edebi ve fenni mecmualara abone olmuştur.²⁵² Fehmi Bey gazetelere verdiği röportajlarında sıklıkla Avrupa ve Amerika kütüphanelerinden övgü ile bahsederken, yeni oluşturulan İstanbul Darülfünunu Kütüphanesi hakkında ihtiyatlı ifadeler tercih etmiştir. İhsanoğlu'na göre bu kıyas, Darülfünun Kütüphanesi'nin ve genel olarak o dönemde Türkiye'deki kütüphaneciliğin durumunu açıkça göstermektedir.²⁵³

Fehmi Ethem tarafından R.28 Teşrin-i Sani 1341 / 28 Kasım 1925 tarihinde hazırlanan elli maddelik İstanbul Darülfünun Kütüphanesi Talimatnamesi, Candemir'e göre Osmanlı'nın yükseköğretim kurumunda görev yapan bir kütüphanecinin yenilik arayışını yansıtmaktadır.²⁵⁴ Gerek 1924 yılında hazırlanan İstanbul Darülfünun Kütüphanesi'ne ait Dahili Nizamname Layihası ya da tasarısının gerek 1925 yılında hazırlanan elli maddelik İstanbul Darülfünun Kütüphanesi Talimatnamesi'nin kurgulanmasında kütüphaneye Darülfünun ile ilişkisi bulunanlar dışında kimsenin kabul edilmemesi ve oluşturulan koleksiyonun sadece Darülfünun eğitime yönelik olması üniversite ölçeğinde oluşturulmaya çalışılan bir merkez ihtisas kütüphanesi düşüncesini akla getirmektedir.²⁵⁵ Öte yandan bu talimatname, kütüphane yönetimi ve katalog hazırlama gibi teknik hizmet kurallarına detaylıca yer veren önemli çalışmalar arasındadır.

Darülfünun kütüphanesi kurma çabası 1863, 1869 ve 1874 yıllarındaki Darülfünun kurma girişimlerine paralel olarak gelişmiştir. Eğitim-öğretimde benimsenen anlayışa göre (Fransa veya Alman üniversite modeli) çoğunlukla yapılan bağışlar ve yurtdışından satın alınan kitaplar ile sınırlı düzeyde ve çapta bir Darülfünun Kütüphanesi kurulmuştur. Üniversite kütüphanelerinin Osmanlı geleneksel kütüphanecilik anlayışı veya Osmanlı Batıcılışma anlayışı dışında modern üniversite kütüphanesi olarak düzenlenmesi Cumhuriyet döneminde gerçekleşecektir.²⁵⁶

19. yüzyılda eğitim alanında yapılan düzenleme çalışmaları neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtiyaç duyulan eğitilmiş insan yetiştirmeye yönelik okullar kurulduğu ve bu okullarda da kütüphanelere önem verildiği anlaşılmaktadır. Kurulan bu

²⁵² Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s.825.

²⁵³ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s.826.

²⁵⁴ Murat Candemir, a.g.e., s.367.

²⁵⁵ Murat Candemir, a.g.e., s.367.

²⁵⁶ Hülya Biçer, a.g.e., s.102.

kütüphanelerden bazıları çeşitli sebeplerden varlıklarını sürdüremeseler de bazıları günümüze kadar gelerek uzun ömürlü olabilmişlerdir.²⁵⁷

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve kütüphane sisteminin modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde üniversite ve okul kütüphaneleri, Batı tarzı eğitim anlayışının etkisiyle kurumsallaşmaya başlamış, koleksiyonlarını zenginleştirerek kullanıcılar için daha sistemli bir bilgi erişimi sunmuştur. Özellikle Rüşdiyeler, İdadiler ve Darülfünun gibi eğitim kurumlarında kütüphanelerin oluşturulması, bilimsel bilginin yaygınlaşmasını ve okuma kültürünün gelişmesini sağlamıştır. Ancak, bu süreçte karşılaşılan altyapı eksiklikleri ve sınırlı mali kaynaklar, kütüphanelerin tam anlamıyla modern bir yapıya kavuşmasını geciktirmiştir. Yine de Tanzimat Dönemi, Osmanlı'da üniversite ve okul kütüphanelerinin gelişimi açısından önemli bir başlangıç olmuş ve ilerleyen yıllarda daha kapsamlı reformlara zemin hazırlamıştır.

2.1.2. Resmi Daire Kütüphaneleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası değişen siyasi atmosferin etkisiyle ve devlet yapısında görülen yeniden yapılanma faaliyetlerinin bir sonucu olarak kurulan resmi daire kütüphaneleri, mevcut kurumların bilgi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulmuşlardır. Bu kütüphanelerin kuruluşunda ileri görüşlü devlet adamlarının etkisi vardır. Kütüphanelerin yararlandırma, sağlama politikaları kurumların özelliklerine göre değişim göstermekle birlikte koleksiyonlarında Türkçe, Arapça ve batı dillerinde eserler yer almaktadır.²⁵⁸

Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce oluşturulduğu aşikâr olan Babıali Tercüme Odası'nın kütüphanesinde bulunan kitaplar ve bu kitapları okuyan memurlar, daha sonraki yıllarda bilim, düşün, edebiyat ve tarih gibi branşlarda Türk entelektüel hareketinin önemli bir adımını oluşturmuşlardır. Hariciye Nezareti Tercüme Odası bünyesinde oluşturulan bu kütüphane, sadece mütercimlerin değil, neredeyse bütün devlet memurlarının entelektüel gelişimine büyük katkıda bulunmuştur ve Tanzimat sonrasında resmi dairedeki memurların bilgi ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kurulacak olan kütüphanelere model teşkil etmiştir.²⁵⁹

²⁵⁷ Tuba Çavdar, a.g.e., s.40.

²⁵⁸ Tuba Çavdar, a.g.e., s.41.; Hülya Biçer, a.g.e., s.123.

²⁵⁹ Babıali Tercüme Odası Kütüphanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sezai Balcı, "Babıali Tercüme Odası Kütüphanesi", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s.333-368.

Davison, Tercüme Odası hocalarından Prusyalı Emin Efendi'nin bu kütüphaneyi idare ettiğini belirtmektedir.²⁶⁰ Balcı'nın tespit ettiği bir arşiv belgesine göre 1857'de alınan Fransızca bir kitabın Babıali Tercüme Odası Kütüphanesi'ne konulmak üzere Hoca Emin Efendi'ye teslim edilmesi bu bilgiyi doğrulamaktadır.²⁶¹

29 Zilhicce 1255 tarihinde alınan bir kararla Tabhane-i Amire Matbaası'nda basılan kitapların her birinden birer takımının Babıali Tercüme Odası Kütüphanesi'ne konulması istenmiştir. Bu amaçla Tabhane-i Amire'de basılan 1265 kuruş değerinde 40 takım kitap Tercüme Odası Kütüphanesi'ne alınmıştır. Bu kitaplar *Mizanü'l-Edep*, *Nuhbe Şerhi*, *Molla Cami'*, *Fenari Haşiyesi*, *Tuhfetü'r-Rüşdi*, *Cami'ü'l-İcareteyn*, *Menakıb-ı Halid*, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, *Ebyan Şerhi*, *Ali Efendi Fetvası*, *Ahkamü'l-Emraz*, *Pend-i Attar*, *Gülşen-i Maarif*, *Envarü'l-Aşkın*, *Baharistan Şerhi*, *Hall-i Rumuz*, *Haşiyey-i Tasavvurat*, *Tarikat-ı Muhammediye*, *Kâffe-i Şerh-i Asım*, *Şahidi Risalesi* gibi kitaplardır. Öte yandan *Avrupa Kitası*, *Asya Kitası*, *Avrupa Risalesi*, *Afrika Kitası* isimli modern dünyayı tanıtıcı eserler de kütüphane koleksiyonuna dahil edilmiştir.²⁶² *Hammer Tarihi*'nin Sultan II. Mahmut'a sunulduktan sonra tercüme edilmek üzere Tercüme Odası'na gönderildiği bilinmektedir.²⁶³ Tercüme Odası kütüphane kayıtları da mütercimlerin *Hammer Tarihi* okuduklarını göstermektedir.²⁶⁴ Ayrıca bu kütüphaneye basılmış ve basılacak olan kitap ve risalelerden birer nüsha da ücretsiz olarak gönderilmiştir.²⁶⁵

Tercüme Odası Kütüphanesi'nden şahıslardan başka Tanzimat Meclisi ve Zaptiye Komisyonu gibi devlet organlarının da ödünç kitap aldığı belirtilmektedir. 29 Kasım 1884 tarihli bir belgeden bu tarihte kütüphanede 545 Fransızca, 255 Türkçe kitap bulunduğu tespit edilmiştir.²⁶⁶

1868 yılı Osmanlı-Türk bilim tarihi açısından önemli bir yıl olmuştur. Bu yıl içerisinde Osmanlı Devleti'nin ilk resmi rasathanesi olan Rasadhane-i Amire (Rasadhane-i Havaiyye-i Osmaniye) açılmış ve hizmete başlamıştır. Bu rasathane içerisinde kurulan kütüphanenin de Türk kütüphanecilik tarihinde önemli bir yeri

²⁶⁰ Roderic H.Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Papirüs Yayınları, Ankara, 1997, s.40.

²⁶¹ Balcı, a.g.e., 2017, s.347.

²⁶² Babıali Tercüme Odasındaki kütüphane için Takvimhane Nazırı Said Bey tarafından teslim olunan kitapların listesi için bkz. DABOA C.DH (Cevdet Dahiliye), No: 160-7968, H.29.12.1255.; Balcı, a.g.e., 2017, s.348.

²⁶³ Tuğba İsmailoğlu Kacır, "Osmanlı Belgeleri Işığında Hammer", *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies (AVID)*, V/1, (2016), s.14-15.

²⁶⁴ Balcı, a.g.e., 2017, s.351.

²⁶⁵ DABOA İ.DH (İrade Dahiliye), No: 231-13873, H.29.05.1267.; DABOA A.MKT.MHM (Mühimme Kalemi Evrakı), No: 31-44, H.97.06.1267.

²⁶⁶ Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s.143-145.; Hülya Biçer, a.g.e., s.106.

bulunmaktadır.²⁶⁷ Rasathanenin içerisinde oluşturulan bu kütüphane için devletten ödenek istenmiştir. Rasadhane-i Amire kütüphanesi, Osmanlı Devleti'nde devlet desteği ile oluşturulan ilk kütüphaneler arasında yer alır.²⁶⁸

Rasadhane-i Amire'ye alınan kitaplar genelde son dönemde yazılmış veya çevrilmiş eserlerden oluşmakta olup konuları jeoloji, matematik, geometri ve astronomi üzerinedir. Rasathane kütüphanesine ilk etapta 52 cilt kitap alınması planlanmış ve bunun karşılığında 2.965 kuruşluk bir bütçe çıkarılmıştır. Bu eserler rasathanenin ilk direktörü olan Aristid Kumbari'nin döneminde (1868-1895) alınmıştır.²⁶⁹ Osmanlı Arşivleri'nde yer alan diğer belgelerden de dermenin zaman zaman geliştirildiği ve birçok eserin günümüze kadar geldiği bilinmektedir.²⁷⁰ Rasathane Kütüphanesi'nde bulunan yazma eserlerin bir kataloğu da hazırlanmıştır. Rasathane Kütüphanesi'nin değerli el yazmaları ve diğer basılı eserlerle zenginleştiği dönem, Fatin Gökmen (1911-1943) dönemidir. Fatin Gökmen'in bu önemli çabası, Türkiye'de ilk defa Astronomi konusunda özel bir dermenin de hazırlanmasına olanak tanımıştır. Fatin Gökmen'in özel çabaları ile oluşturulan bu dermede 828 cilt içinde 1340 yazma eser yer almaktadır. Kütüphanede yer alan eserler Arapça, Farsça ve Türkçe olup astronomi, astroloji, matematik, coğrafya ve diğer konulardan oluşmaktadır.²⁷¹

1873 yılında eğitim işleri ile ilgilenen resmi bir kurum olan Maarif Dairesi'nde bir kütüphane tesis edilmesi tasavvuru resmi daire kütüphanelerinin kurulmasına dair düşüncelerin varlığını ortaya koyması açısından önemlidir. Arşiv belgelerine göre bu kütüphane tesisi için bir de nizamname hazırlanmıştır.²⁷² Bu kütüphanenin zenginleştirilmesi için gerekli girişim ve faaliyetlerde bulunulmuş; idaresi için maarif memurları tayin edilmiştir.²⁷³ Söz konusu kütüphaneye konulmak üzere Matbaa-i

²⁶⁷ Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, "Rasadhane-i Amire'ye 1869 Yılında Alınan Bazı Araç ve Kitaplar Hakkında Belgeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 (2), 2009.

²⁶⁸ Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, a.g.e., s.226.

²⁶⁹ Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, a.g.e., s.235.

²⁷⁰ Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Yazmalar Kataloğu. Haz. Günay Kut [ve diğerleri]. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları'ndan aktaran Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, a.g.e., s.235.

²⁷¹ Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi, Astroloji, Coğrafya, Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları I: Türkçe Yazmalar. Haz: Günay Kut [ve diğerleri]. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 2007. s. 25. Ayr. Bkz. Kandilli Rasathanesi Kitaplığı Yazma Eserler Kataloğu I. Haz: Muammer Dizer. İstanbul: MEB Kandilli Rasathanesi, 1973; Kandilli Rasathanesi Kitaplığı Takvim Kataloğu I. Haz: Muammer Dizer ve Atilla Özgüç. İstanbul: MEB Kandilli Rasathanesi, 1973; Kandilli Rasathanesi Kitaplığı Yazma Eserler Kataloğu II. Der: Rifki Seven. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1977; Kandilli Rasathanesi Kitaplığı Yazma Eserler Kataloğu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi. 1988'den aktaran Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, a.g.e., s.235.

²⁷² DABOA ŞD (Şura-yı Devlet), No: 207-7, H.24.01.1290.

²⁷³ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 16-34, H.05.11.1290.

Amire’de basılmış ve basılacak olan kitaplardan birer nüsha ile o zamana kadar çıkmış olan Takvim-i Vekayi nüshalarının ciltli olarak gönderilmesi talebinde bulunulmuştur.²⁷⁴

Mushafları ve dini kitapları incelemekle görevli olan Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müellafat-ı Şer’iyye Meclisi, Meşihat bünyesindeki heyetlerden biri olup bu meclis bünyesinde kurulan bir kütüphane de mevcuttur.²⁷⁵ Bu kütüphane Osmanlı’nın en kayda değer resmi daire kütüphane örneklerinden olan Babıali Kütüphanesi, Tercüme Odası Kütüphanesi gibi kitaplıklarla kıyaslandığında oluşumu bakımından farklılıklar arz etse de söz konusu resmi daire kütüphanelerine benzer yapıdadır. 1888 tarihinde inşa edilen bu kütüphanede 493’ü yazma eser olmak üzere toplam 3330 adet Arapça ve Türkçe eser mevcuttur. Eserlerin büyük bölümü fıkıh ve fetva kaynaklarından oluşmaktadır.²⁷⁶ Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müellafat-ı Şer’iyye Meclisi kütüphanesi, II. Meşrutiyet’in matbaalar kanununda yaptığı değişiklikler çerçevesinde kuruma gelen kitap nüshalarından oluşmaktadır. Bu kütüphanede ilk sayım yapıldığı 24 Kasım 1922 tarihi itibarıyla 365 adet kitap mevcuttu.²⁷⁷ Asıl amacı dini neşriyatı takip etmek olan bu kütüphane, II. Meşrutiyet’ten erken Cumhuriyet dönemine kadar olan yaklaşık çeyrek asırlık bir döneme şahitlik etmiştir.²⁷⁸

Enver Paşa, Harbiye Nazırı ve Osmanlı Ordusu Başkumandan Vekili olmadan önce kurduğu “*Teşkilât-ı Mahsusa*” veya “*Umur-ı Şarkıyye Dairesi*” adı verilen resmi olmayan istihbarat teşkilâtı bünyesinde Umur-ı Şarkıyye Kütüphanesi adlı bir kütüphane kurmuştur. 1922 yılında saltanatın kaldırılmasıyla resmen kaldırılan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti de kendi bünyesinde bir kütüphane oluşturmuştur. Bu iki kütüphane de döneminin resmi daire kütüphanesi niteliğindeki kütüphanelerindendir.²⁷⁹

1876 yılında I. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra çalışmalara başlayan ilk Osmanlı meclisinde, meclis üyelerinin yararlanması için birtakım kitapların derlendiği ve bir kütüphane kurulduğu bilinmektedir.²⁸⁰ II. Meşrutiyet zamanında meclis çalışmalarının yapıldığı Adliye Sarayı’nda bir kütüphane kurulmuş; meclisin Çırağan Sarayı’na taşınmasından sonra bu kütüphane de yangınla birlikte ortadan kalkmıştır. 1901’den 1910

²⁷⁴ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 13-132, H.19.08.1290.

²⁷⁵ Filiz Dıñoğlu, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Kurum Kitaplığı: Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi ‘Kütüphanesi’”, *Müteferrika*, 52 (2), 2017, s.81.

²⁷⁶ Pehlül Düzenli, “İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi”, *Ağa Kapısından Şeyhülislamlığa: İstanbul Müftülüğü*, ed. Ayhan Işık, Kâmil Büyüker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s.331.

²⁷⁷ Filiz Dıñoğlu, a.g.e., 2017, s.88.

²⁷⁸ Filiz Dıñoğlu, a.g.e., 2017, s.82.

²⁷⁹ Müşerref Avcı, a.g.e., s.49.

²⁸⁰ Jale Baysal, *Resmi Daire Kütüphaneleri ve Dokümantasyon Merkezleri*, İstanbul, TÜBİTAK, 1972, s.44-45’ten aktaran Tuba Çavdar, a.g.e., s.41.; Hülya Biçer, a.g.e., s.124.

yılına kadar Mebusan ve Ayan Meclisleri'nin kütüphaneleri Çırağan Sarayı içerisinde kalmıştır. Yangından sonra bu kütüphaneler sırasıyla Rıza Paşa Konağı ve Çifte Saraylar'a taşınarak 1920 yılına kadar buralarda hizmet vermişlerdir. Meclis-i Mebusan bünyesinde bir kütüphane kurulması için gerekli olan ilk çalışmaları Meclis-i Mebusan'da Bağdat milletvekili olan Sason Efendi başlatmıştır. Bu kütüphanede ilk görev alan kişiler ise Ercüment Ekrem (Talu) ve Nebil (Emirbuharioğlu) Beylerdir.²⁸¹

Resmi anlamda Meclis-i Mebusan Kütüphanesi'nin kurulması, I. TBMM'nin açılmasından beş ay sonra Meclis'e sunulan önerenin kabul edilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu kütüphanenin adı daha sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi olarak değiştirilmiştir.²⁸²

Meclis-i Mebusan Kütüphanesi'nin kurulmasından sonra kütüphanedeki kitap sayısının arttırılması için yoğun çaba sarf edilmiş özellikle hukuk ve iktisat alanına dair eserler toplanmıştır. Çırağan Sarayı yangınından sonra kütüphanedeki eserlerin akıbeti hakkında pek bilgi bulunmamakla birlikte Bağdat mebusu Sason Efendi tarafından kütüphane hakkında hazırlanan raporda kütüphanede bulunan eser sayısı 2.277 olarak belirtilmiştir.²⁸³ Bugünkü Meclis Kütüphanesi'nin temel dermesi oluşturulurken ise Meclis-i Mebusan Kütüphanesi'nde bulunan 3000-5000 civarındaki değerli kitap, gazete, dergi, tutanak vb. malzeme bu kütüphaneye nakledilmiştir.²⁸⁴ Buradan hareketle Mebusan Meclisi Kütüphanesi'nde mevcut eser sayısının 5000'leri bulduğunu söylemek mümkündür.

Meclis-i Mebusan Kütüphanesi hakkındaki ilk bilgiler, Çavdar'ın tespit ettiği, Bağdat Mebusu Sason Efendi tarafından hazırlanan H.1333 [1914-1915] tarihli 15 sayfalık matbu rapor ve buna ek olarak yer alan 'Nizamname-i Dahili'de yer almaktadır. 9 maddelik nizamnamede kütüphane yönetimi hakkında ayrıntılı bilgiler mevcutken, 28 maddelik rapor, 2277 cilt kitaptan oluşan kütüphanenin nasıl düzenleneceğine dair önemli bilgileri haizdir. Bu rapora göre kitaplar, ayniyat defterine kaydedilecek ve yazar kataloğu ile konu listeleri hazırlanacaktır. Kart kataloğun hazırlanışı hakkında bilgiler yer alan raporda fişlerin nasıl yazılacağı ayrıntılı biçimde ve örneklerle anlatılmış, fişlerin

²⁸¹ Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, *TBMM Kütüphanesi'nin Kuruluş Süreci ve İlk Sınıflama Çalışmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2004, s.3.; Adı geçen kişilerin biyografileri için bkz. Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, a.g.e., s.8-9.

²⁸² Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, a.g.e., s.3.; Hülya Biçer, a.g.e., s.124.

²⁸³ Ercan Çelebi, "Bağdat Mebusu Sason Efendi'nin Meclis-i Mebusan Kütüphanesi Hakkındaki Raporu Üzerine Değerlendirmeler", *I. Uluslararası Gelenekten Geleceğe Bilgi ve Belge Yönetimi Sempozyumu*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022, s.172-173.; DABOA ŞD (Şura-yı Devlet), No: 2839-9, H.21.02.1336.

²⁸⁴ Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, a.g.e., s.1.

yerleştirilmesinde katalog dolaplarının kullanılacağı bildirilmiştir. Raporun bu bölümü ilk fiş kataloğunun kullanılışı konusundaki görüşlere yeni bir bakış açısı getirmektedir.²⁸⁵

1924-1925 yılları arasında kayıt altına alınan Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri'nde de Meclis Kütüphanesi hakkında önemli bilgiler mevcuttur. 1 Mart 1924 tarihinde bütçe görüşmelerinde yapılan bir konuşmada²⁸⁶ meclis üyelerinin bir kısmı kütüphane için bütçeden ayrılan iki bin liranın yetersiz olduğunu ve bu tahsisatın arttırılarak kütüphane koleksiyonunun genişletilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Buna karşın kütüphanede yeterince kitap bulunduğunu, hatta üyelerin bu kütüphanedeki mevcut kitapların isimlerinden veya fihristinden haberdar bile olmadıklarını, dolayısıyla kütüphaneye yeni kitap alımının gereksiz olduğunu savunan meclis üyeleri de mevcuttur.

Bu meclis konuşmasının üzerinden bir sene geçtikten sonra 18 Mart 1925 tarihinde gerçekleştirilen başka bir meclis konuşmasında ise yine kütüphanenin yetersizliği konu edilmiştir. Meclis üyeleri, bu görüşmede meclisin en büyük eksikliğinin kütüphanesizliği olduğunu dile getirmektedirler.²⁸⁷ Mevcut kütüphanenin koleksiyon bakımından yetersizliğinin belirtildiği bu görüşmede, Ankara'da mebusana tahsis edilen Meclis Kütüphanesi haricinde başka bir kütüphanenin bulunmadığından da yakınılarak bu kütüphanenin umuma da açılması gerektiği savunulmuştur. Bunlar haricinde kütüphaneden daha kolay istifade edilebilmesi için bir an evvel kütüphane kataloglarının hazırlanması gerektiği ve kütüphanenin cuma günleri de açık bulundurulmasının sağlanması dile getirilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında kayıt altına alınan bu meclis zabıtlarına göre Meclis Kütüphanesi kuruluşundan itibaren mebuslar tarafından beklenen hizmeti karşılayamayıp yetersiz kalmıştır. Ayrıca 1914'lü yılların sonlarına doğru Sason Efendi tarafından özenle hazırlanan, meclis kütüphanesinin yönetimi ve düzenlenmesine dair

²⁸⁵ Tuba Çavdar, a.g.e., s.43.

²⁸⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Celse:1, İctima:4, 16.Cilt, Ankara, 1924, s.130-131., bkz. Ek VI.

²⁸⁷ “Vehbi Bey (Karesi): Meclisin en büyük bir nakıası da kütüphanesizliğidir. İhtimal arkadaşlar yukarıda bir kütüphanenin olduğunu söyleyeceklerdir. Fakat yukarıdaki kütüphane meclis kütüphanesi değildir. Mesela bendeniz burada filan kanunun filanca maddesinden bahsederken diğer bir arkadaş böyle olmadığını iddia ediyor, burada da müzakere cereyan etmektedir. Bendeniz hemen kürsüden indiğimde şuracıkta bir kütüphane bularak derhal o kanunu tetkik ederek tekrar müzakereye gelebilmeliyim. Nitekim İstanbul meclisindeki meclis kütüphanesi içtima-i umumi salonunun yanı başında idi. Heyet-i idareye bu vaziyetten şikâyetle bulunduğu zaman diyor ki meclis binasının müsaadesi yoktur. Bendeniz şube odalarının hiç olmazsa birisinde 8-10 dolap konulup onun içerisine 324 senesinden biri 16-17 senelik zabıt cerideleri ve encümen mazbataları, kavanin mecmuaları, eski düsturlarla evâmîr ve talimat mecmuaları yani meclisin hayat-ı teşriyesinin esasını teşkil edecek mümessikleri burada bulundursun, heyet-i idareden bunu temenni ederiz. Heyet-i idaremizden gelecek seneye kadar ya bir ufacık oda olsun veya mevcut şubelerden, kalemlerden birisiyle bunu temin eylesin. Bu da olmazsa mecliste kütüphane yok demektir. Nasıl olur ki herhangi bir kanunun bir maddesini aramak için buradan ta yukarıya kadar gitmek veya o müzakereden vazgeçmek icab eder. Nitekim böyle olmaktadır.” (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Celse:2, İctima:87, 16.Cilt, Ankara, 1925, s.282.)

önemli bilgiler içeren raporunun uygulamaya geçirilemediği de raporun hazırlanış yılından yaklaşık on sene kadar sonra tutulan meclis zabıtlarından anlaşılmaktadır.

Resmi daire kütüphanelerine bir diğer örnek ise 1895 yılında Sadrazam Ahmet Cevad Paşa tarafından memurların boş zamanlarında kitap okumalarını sağlamak üzere Babıali'nin bahçesinde yaptırılan Babıali Kütüphanesi'dir.

9 Rebîülâhîr 1311 (20 Ekim 1893) tarihli Maarif Mecmuası'nda Babıali Kütüphanesi ile ilgili ilginç bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede özellikle yeni çağda kütüphanelerin önemine vurgu yapılmaktadır. Gazetede bu makalede “*Temeddünce ilerleyen devletler payitahtlarında ve bazı bilâd-ı meşhurelerinde birtakım kütüphaneler tesis edilmiştir.*” denilerek gelişmiş memleketlerin başkentlerinde ve mühim şehirlerinde kütüphanelerin kurulmasının önemine dikkat çekmiştir.²⁸⁸

Babıali Kütüphanesi'nin kuruluş amacı, Babıali'de (sadaret makamı ve diğer bakanlıklar) çalışan memur ve katiplerin mesleklerine ait eserlerden faydalanma isteğidir. Bu bağlamda kütüphanenin bir kurum kütüphanesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kütüphanenin kurum kütüphanesi olmasının yanı sıra bir özelliği de derleme kütüphanesi olarak görev yapmasıdır. Bu derleme görevi, dönemin yayın politikası gereği yayınlanması ve dağıtımına ruhsat verilen eserlerin, Yıldız Sarayı'ndaki Kütüphane-i Hümayun'un yanı sıra bu kütüphaneye gönderilmesini isteyen Sadaret emri ile verilmiştir. Ahmet Cevat Paşa, bu kütüphanenin kurulması için gösterdiği çabasını kişisel ilişkileri ile ilerletmiş ve dönemin elçileri ile yaptığı yazışmalarda yabancı dilde eserlerin de kütüphaneye kazandırılmasını sağlamıştır.²⁸⁹ Kütüphane koleksiyonunda 1451 adet kitap mevcut olduğu kataloglarından anlaşılmaktadır.²⁹⁰

²⁸⁸ Bu makalede İstanbul'un kütüphaneler bakımından dünyanın en zengin şehirlerinden biri olduğu vurgulanmaktadır. “Memalik-i şahane” bütün ülkeler arasında kıdem ve birinciliğe haiz olarak nitelendirilmiştir. Bu yazının temel düşüncesi *darûs's-saltanatı's seniyye* olan *şehr-i şehîr-i İstanbul*'da çok sayıda kütüphanenin bulunduğu ve bu kütüphanelerin kuruluşunda özellikle Osmanlı padişahlarının rolünün olduğudur. Makalede, son on yedi on sekiz sene zarfında Sultan Abdülhamid'in eserlerinden olmak üzere çok sayıda kütüphanenin kurulduğu ve öncelikle Beyazıt'taki meşhur kütüphanenin tesisinin Abdülhamid tarafından ferman buyurulduğu, son olarak da Babıali bahçesinde daha mükemmel bir kütüphanenin inşasının ferman buyurulduğu ve bu inşaata hemen başlandığı vurgulanır ve bu kütüphanenin en nefis, nadir ve en yeni eserlerle donatılacağı söylenir. Araştırmacıların ulaşamadıkları çok sayıda nadir eserlere bu kütüphanede istedikleri zaman istedikleri kadar serbest şekilde ulaşabilecekleri ve kendilerinin bilim ve fen konularındaki bilgilerini arttırabilecekleri kaydedilir. Bu makalenin yazarı Burhan-ı Terakki muallimi Hocaade Ahmet Cevdet'tir. Babıali Kütüphanesi tesisi için ayrıca manzum bir tarih de yazılmış olup bu şiir makalenin sonunda nesredilmiştir (*Maarif* cilt V, sayı 117, H.09.04.1311 / M.20.10.1893, s.195-196.).

²⁸⁹ Hakan Anameriç, “Tanzimat'tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)”, s.20.

²⁹⁰ Katalog için bkz. Murat Candemir, *Babıali Kütüphanesi Katalogları*, Titiz Yayınları, İstanbul 2010.; Hakan Anameriç, “Tanzimat'tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)”, s.20.

Söz konusu kütüphane binası daha sonra bir süreliğine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin idare ve okuma salonu olarak hizmet vermiştir.²⁹¹ Bu kütüphanede resmi yazışmalarla arşiv belgeleri de yer almış; Saray-ı Atık'te bulunan bazı arşiv belgelerinin buraya taşınması söz konusu olmuştur. Bir süre sonra kütüphane tamamen arşiv deposu haline gelince içerisinde bulunan kitaplar Tarih-i Osmani Encümeni'ne devredilmiştir. 20. yüzyıl başlarında kurulan önemli kurum kütüphanelerinden biri de Tarih-i Osmani Encümeni çatısı altında teşekkül etmiştir. Tarih-i Osmani Encümeni'nin feshedilmesiyle bu kütüphane Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne dönüştürülmüştür.²⁹²

20. yüzyıl başında tarih yazıcılığına daha farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmaya başlanmıştır. Objektif ve ilmi usullerle mükemmel bir Osmanlı tarihi yazılması fikri sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın da teklifiyle Tarih-i Osmani Encümeni'nin kuruluşunu hazırlamıştır.²⁹³ 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'nin bu amacını gerçekleştirmek için ihtiyaç duyacağı en önemli araç iyi bir kütüphane idi.²⁹⁴ Kurumun başlangıçta koleksiyon olarak oldukça zayıf bir kütüphanesi vardı. Kurum talimatnamesine göre encümenin bir kütüphanesi olacak ve toplantı günleri haricinde her gün hizmet verecekti. Kütüphanede 1 kütüphane memuru ile 2 kâtip istihdam edilecekti. Kütüphaneye yayın sağlama yolları satın alma ve bağış olarak belirlenmiş, koleksiyon sadece kitap ve süreli yayımlarla sınırlı tutulmayıp her türlü vesikanın da koleksiyonda yer alacağı belirtilmiştir.²⁹⁵ 1920 yılında encümen görevlilerinden Ahmet Refik, encümende iyileştirilme yapılması için gerekli çalışmalar arasında ilk olarak Encümen'in mükemmel bir kütüphaneye sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Kütüphane koleksiyonunun doğu ve batı coğrafyasında bulunan Osmanlı/Türk milli tarihi konulu eserlerle genişletilmesi; Avrupa'da müzelerde yer alan Türk hayatına dair ne kadar tablo ve resim varsa hepsinin birer kopyasının bu kütüphanede bulundurulması gerektiği üzerinde durulmuştur.²⁹⁶ Ancak söz konusu düzenlemelerden hiçbirinin 1928 yılına kadar gerçekleştirilemediği belirtilmektedir.²⁹⁷ Tarih-i Osmani Encümeni 1932 yılında feshedildiğinde bu kütüphanede dönemin politik ve mali çalkantılarına rağmen oldukça ileri adımlar atılmış satın alma, bağış ve becayiş yoluyla yazma ve basma 3000 kadar eser

²⁹¹ Abdülkadir Özcan, "Cevad Paşa", *DİA* (7), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.430.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.44.; Hülya Biçer, a.g.e., s.124.

²⁹² Tuba Çavdar, a.g.e., s.44-46.; Hülya Biçer, a.g.e., s.125.

²⁹³ Tuba Çavdar, a.g.e., s. 46.

²⁹⁴ Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmani Encümeni", *DİA* (40), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.83'ten aktaran Tuba Çavdar, a.g.e., s. 47.

²⁹⁵ Tuba Çavdar, a.g.e., s. 47.

²⁹⁶ Hülya Biçer, a.g.e., s.125.

²⁹⁷ Mehmet Halit Bayri, "Türk Tarih Encümeni", *Tarih Dünyası*, C.III, No:30-31, 1952, s.1215-1216; Hülya Biçer, a.g.e., s.125.

derlenmiştir.²⁹⁸ Bu koleksiyon, 1931 yılında kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Kütüphanesi'ne devredilmiştir.

Resmi daire kütüphanelerine ilginç bir örnek 1915 yılında mahkumların boş zamanlarını okuyarak geçirmelerini sağlamak amacıyla İstanbul'da kurulan Hapishane-i Umumi Kütüphanesi'dir.²⁹⁹

Devlet teşkilatının verimli çalışması ve bu teşkilat içerisinde görev alan memurların ihtiyaçları için kurulmuş olan resmi daire kütüphaneleri, yönetimleri açısından bağımsız olmadıkları için dönemin politik, mali ve bürokratik birçok çalkantılarından etkilenmişlerdir. Ancak kart kataloğun ilk defa kullanılması, modern kütüphane binalarının inşası gibi ileri adımlar, önemli girişim veya uygulamalar halinde bu türden kütüphanelerde görülmüştür.³⁰⁰

Tanzimat Dönemi'nde resmi daire kütüphaneleri, devletin modernleşme çabaları doğrultusunda gelişim göstermiş ve bürokrasinin bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla daha sistemli bir yapıya kavuşmuştur. Devlet dairelerinde kurulan kütüphaneler, özellikle hukuk, idare ve maliye gibi alanlarda kaynak sağlayarak memurların eğitime ve devlet işleyişinin daha verimli hale gelmesine katkıda bulunmuştur.

2.1.3. Cemiyet Kütüphaneleri

Osmanlı'da 19. yüzyılın ortalarına doğru yeni bilimin yayılmasına aracı olan kurumlar arasında bilim dernekleri olarak tanımlanabilecek oluşumlar da katılmıştır. Avrupa'da ilk örneklerine 17. yüzyılda rastlanılan bu dernekler yeni bilimin tanıtılması ve bilinirliğinin arttırılmasında Batı'da öncü bir rol üstlenmiştir. Bu dernekler Osmanlı'da ise yaklaşık iki yüzyıl gecikmeyle etkili olabilmıştır.³⁰¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda dernek türünden tüzel kişiliğin ilk kanuni dayanağı olan Cemiyetler Kanunu 1909 yılında çıkarılmıştır. Ancak bu tarihten önce de pek çok dernek kurulmuş ve faaliyet göstermiştir. Osmanlı'da kurulan bilim ve meslek dernekleri, Batı biliminin temel kabul edilip aktarılmasının gereğine inanıldığı ve buna dayanarak

²⁹⁸ Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmani Encümeni", 2011, s.85.

²⁹⁹ Konuyla ilgili arşiv belgeleri için bkz. DABOA MF. İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi), No:482-23, H.15.03.1332.; DABOA DH.MB.HPS.M (Müteferrik), No: 20-65, H.26.05.1333.; Hayrünisa Alp, a.g.e., s.25.

³⁰⁰ Tuba Çavdar, a.g.e., s. 49.

³⁰¹ İrfan Elmacı, "Osmanlı Türkiye'sinde Bilim Akademisi Kurma Girişimleri ve Deney", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 18 (2), 2017, s.77-92.; Nihal Özdemir, a.g.e., s.127.; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmaniye", *DİA* (7), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.333-334.

Batı'da örnekleri mevcut olan bilim kurumlarının benzerlerini Osmanlı'ya taşımak isteyen görüşün hâkim olduğu dönemde, 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır.³⁰²

Bilimin yaygınlaştırılması amacıyla kurulan bu dernekler, Tanzimat sonrası yeni bir kütüphane türünün doğuşuna da olanak sağlamıştır. Cemiyet kütüphaneleri olarak adlandırılabilen bu kütüphaneler geleneksel usulle kurulmuş olan kütüphanelerden amaç, hizmet ve koleksiyon açısından farklılıklar göstermektedir. Cemiyet kütüphaneleri diğer kütüphane türlerinden farklı olarak başlangıçta kendi kültür varlıklarını sürdürme ve geliştirme maksadıyla kurulmaktadır. Yabancı dilde kitap ve dergilerin bu türden kütüphanelerin koleksiyonlarında yer alması, Batı bilim anlayışının transfer edilmek ve yaygınlaştırılmak isteğinin açık bir ifadesidir.³⁰³

1861 yılında Münif Paşa öncülüğünde kurulan ve Türk tarihinin ilk Türk bilim derneği olarak bilinen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kuruluş amacı dini ve siyasi konular dışında bilim ve eğitime dair kitap ve broşürler telif ve tercüme etmek, konferanslar ve umumi dersler vermektir.³⁰⁴ Avrupa dilleri ve “fünûn-ı nâfia” ile ilgili ücretsiz derslerin de verildiği cemiyet merkezinde bir kütüphane ve okuma salonu açılmış, bu salonda otuzdan fazla Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice gazete ve dergi okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Ayrıca kütüphanede fen ve bilim alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış 1000 kadar kitap bulundurulmuştur. Cem'iyet-i İlmiye-i Osmâniye, şimdiye kadar sanıldığı gibi Avrupa'da kurulan Royal Society ve Académie des Sciences benzeri, ilim adamlarının oluşturduğu bir ilmî cemiyet olmayıp daha ziyade Batı kültürünü tanıma imkânı bulan ve lisan bilen devlet adamlarından teşekkül eden bir kuruluştur. Müessese olarak da uzun süre devam edebilecek şekilde planlanmamıştır.³⁰⁵

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kütüphanesinin, Türkiye'de Batı'daki esaslara dayalı olarak kurulan ilk kütüphane olduğu ifade edilmektedir. Dönemin siyasi ve kültürel şartları dikkate alındığında bu kütüphanenin kuruluşu düşünceden eyleme geçirilebilmiş “cesur bir girişim” olarak değerlendirilmiştir. Münif Paşa öncülüğünde kurulan bu kütüphane uzun ömürlü ve sürekli olamasa da döneminin çağdaş

³⁰² Tuba Çavdar, a.g.e., s.49-50.

³⁰³ Tuba Çavdar, a.g.e., s.50.

³⁰⁴ Müjgân Cunbur, “İlk Dernek Kütüphanemiz”, *Türk Kütüphaneciliği*, 16 (1), 1967, s.3.

³⁰⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Cem'iyet-i İlmiye-i Osmaniye”, *DİA* (7), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.333-334.

örneklerinden olup kendinden sonra kurulacak olan Kütüphane-i Umumilerin amaç belirlemede örnek olmuştur.³⁰⁶

Bu cemiyetin Türk kütüphanecilik tarihinde de önemli bir yeri bulunmaktadır. Cemiyetin başkanı olarak bilinen Münif Paşa'nın, kuruluş sırasında başka bir statüsü bulunduğundan cemiyetin asıl başkanı Petersburg Sefiri Halil Bey'dir. Meclis-i Ticaret azasından Morgan Efendi ise hafız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir.³⁰⁷ Derneğin yayın organı olan Mecmua-i Fünun, ilk bilimsel dergilerden biri olma niteliği taşıırken, dernek bünyesinde oluşturulan kütüphane de ilk dernek kütüphanesi olarak nitelendirilmektedir. Dernek bünyesinde kurulan bu kütüphane, batı tarzında modern eğitim ve bilim anlayışına getirmiş olduğu yenilikler ile sonraki çalışmalara da öncülük etmesi ile tanınmaktadır. Kütüphanenin "*Nizam-ı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*" başlığı altındaki nizamnamesi derneğin kuruluşundan hemen sonra hazırlanmış olup daha sonra Mecmua-i Fünun'un Muharrem 1279 [M.1863] tarihinde yayımlanan ilk sayısında çıkmıştır. Bu nizamnamenin 12., 25., 33. ve 35. maddelerinde dernek içinde kurulacak kütüphane konusuna çeşitli yönlerden değinilmiştir.³⁰⁸

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bir başkanı, iki yardımcısı, ikisi Türkçe ve biri Fransızca yazışmalar için üç yazmanı, bir veznedarı ve bir de kütüphanecisi vardır. Bunlar derneğin devamlı üyeleri arasından seçilecekler, maaşsız ve bir yıl süreyle çalışacaklar ve yılın bitiminde yeniden seçilebileceklerdir. Derneği yönetecek 15 kişilik bir komisyon oluşturulacak ve bu komisyon her sene yeniden teşkil olunacak ve çıkacak üye tekrar seçilebilecektir. 33. madde Türk kütüphanecilik tarihi açısından ilgi çekici bir hususu içermektedir. Bu husus dernekler arasında kitap mübadelesi fikrinin ülkemizde ilk defa bahis konusu edilmesidir. 35. madde ise derneğin dağılışı ve dernek dağıldığında kitap ve sair eşyanın satılıp toplumun yararına hayırlı bir işe sarf edilmesine dairdir.³⁰⁹

³⁰⁶ Meral Alpay, "Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa", s.21.

³⁰⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri; I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*. İstanbul, IRCICA, 1987; 203'ten aktaran Tuba Çavdar, a.g.e., s.51-52.

³⁰⁸ Kütüphaneye ait talimatname 1862'de yayımlanmıştır. Bu talimatnamede kütüphanedeki kitapların ilk sayfasına cemiyet mührünün basılacağı, devamlı üye olanlarla olmayanların kütüphaneden ücretsiz yararlanacağı, kütüphanede tutulacak defter, ödünç verme kuralları gibi konulara yer verilmiştir. Cemiyet yayını Mecmua-ı Fünun'da çıkan bir yazıda cemiyetin faaliyete geçmesinin ikinci yılında açılan okuma salonunda 7 Türkçe, 10 Fransızca, 5 İngilizce, 4 Ermenice, 3 Rumca gazete bulunacağından bahsedilmektedir (Müjgân Cumbur, "Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmi Talimatname", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C.XIII, No: 1-2, 1964, s.30-31.*; Hülya Biçer, a.g.e., s.107.; Müjgân Cumbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", s.4.).

³⁰⁹ Müjgân Cumbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", s. 4-5.

12. madde: Cemiyetin bir reisi ve iki reis kaimmakamı ve iki tahrirat-ı Türkiye'ye ve bir tahrirat-ı Franseviyye kâtibi ve bir sandık emini ve bir hafız-ı kütübü olacaktır. Memurin-i mumaileyhim azalık sıfatı üzerlerinde kalmak üzere cemiyetin aza-yı müdavemesinden intihab olunacaktır ve bunlar bilâ-maaş ifa-yı memuriyet eyleyecekler ve müddet-i memuriyetleri bir sene olup sene hitamında infisal eyleyeceklerdir ve bir memurun tekrar intihabı caiz olacaktır.

25. madde: Hafız-ı kütüb nizamname-i mahsusu mucibince ifa-yı memuriyet eyleyecektir.

33. madde: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye neşr-i fûnun ile iştigal eder cemiyetler ile mürasele ederek yek-diğer ile mübadele-i telifa hususunu teklif eyleyecektir.

35. madde: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye hudanekerde il-sebebinin el-esbab münfesihi olduğu halde metrukâtı beyn el-aza taksim olunmayıp mevcut olan nûkud ve kütüb ve eşya-yı sairesi fûruht olunarak ekseriyet-i ârâ ile menfaat-ı umumiyye için bir emr-i hayra sarf olunacaktır.

Mecmua-i Fûnun'un aynı sayısında yayımlanan “*Cemiyetin Usul-i İdare-i Dahiliye Nizamnamesi*” nin 33. maddesinde derneğe bağışlanacak eski eserlerin kütüphanecinin idaresi altına verileceği belirtilmiştir.³¹⁰ Mecmuanın yine aynı sayısının 14.-15. sayfalarında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi'nin 10 maddelik yönetmeliği de yayımlanmıştır. Müjgân Cunbur, bu yönetmeliği kütüphanecilik tarihimizde ilk yönetmelik olarak nitelendirmiştir. Fakat Mühendishane Kütüphanesi'nin yönetmeliği henüz o tarihlerde bilinmediği için Cunbur'un verdiği bu bilgiyi ve tarihi epeyce geriye götürmek gerekecektir. Mühendishane Kütüphanesi hakkındaki ilk nizam 1797 yılında yayınlanmıştır.

“(…) bu yönetmelik, bambaşka karakterde olan kütüphane vakfiyeleri bir yana bırakılırsa, kütüphanecilik tarihimizde şimdiye kadar ele geçen ilk yönetmeliktir, hem de modern batı kütüphaneciliğinin memleketimizdeki etkisinin ilk eseridir.”³¹¹

“*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir*” isimli on maddelik bu nizamnamenin, kitapların mühürlenmesi, kütüphane üyelerinin kitaplardan ücretsiz yararlanması, hafız-ı kütüblerin kütüphanede tutacakları üç defter (bunlar; kitapların ismi ve pahası, müelliflerin ismi, ait oldukları fenne dair cedvel), senet ile üyelere kitap ödünç

³¹⁰ “*Cemiyette bazı asar-ı atika ihda olunduğu halde kabul olunarak bunlar dahi hafız-ı kütübün taht-ı idaresinde bulunacaktır.*” (Müjgân Cunbur, “İlk Dernek Kütüphanemiz”, s.5.)

³¹¹ Müjgan Cunbur, “Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri”, s.693.; M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa*, s.73-74.

verilmesi, ödünç verilen kitabın zarar görmesi halinde yenisinin tedariki, el yazması kitabın ödünç verilmesi için komisyon kararı alınması, el yazması kitabın zayii olması durumunda munasip görülen komisyon kararının uygulanması ve iade süresi geçmiş kitap için hafta başına yirmi kuruş ceza verilmesi maddelerini içeren toplamda sekiz maddesi dernek bünyesinde oluşturulan kütüphaneyi ilgilendirmektedir.³¹²

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir.

Birinci madde – Kütüphanede bulunacak kitapların ilk sayfaları arkasına cemiyet mührü basılacak ve mümkün olabildiği halde ciltleri üzerine dahi cemiyet unvanı tab' olunacaktır.

İkinci madde – Cemiyet aza-yı müdaveme ve gayr-ı müdavemesinin kütüphane kitaplarını bila-ücret istiare ve mütalaaya salahiyetleri olacaktır.

Üçüncü madde – Hafız-ı kütüb üç defter tutacak olup bunların birisine kitapları tarih-i tedarikleri tertibiyle ism ve bahaları ve yahud ihda eden zevatın isimleri ve ikincisine huruf-ı heca tertibi üzere kütüb-i mezkûre veya müelliflerinin esamisi yazılacak ve üçüncüsünde harfine müteallik kütüb başkaca bir cedvel-i mahsusa kaydolunacaktır.

Dördüncü madde – Cemiyet azasından birisi kendi hanesinde mütalaa etmek üzere kütüphaneden bir kitap istiare etmek istedikde kitabın ve kendisinin ismini şamil olmak üzere müverrah ve müvezza' hafız-ı kütübe bir küt'a sened verecek ve işbu sened hafız-ı kütübün indinde hıfz olunup kitabın iadesinde sahibine red olunacaktır ve istiare olunan kitaplar için dahi mahsus bir defter tutulacaktır.

Beşinci madde – Eğer müstair kirletir yırtar ve yahud zayi ederse kendi kesesinden bir cedid nüshasının tedarikiyle kütüphaneye teslim mecbur olacaktır.

Altıncı madde – El yazısı ve ziyade kıymetli olan kitaplar cemiyet mahallinden hârice çıkarılamaz ise de hafız-ı kütübün teklifi üzerine hâlât-ı fevkaladede o makûle kütüb-i muteberenin çıkarılmasına komisyon ruhsat verebilecektir.

Yedinci madde – Eğer müstair kusuru olarak nüsh-ı nadireden bir kitap bozulur veyahut zayi olur da yerine aynının tedârîki mümkün olamaz ise komisyonda takdir olunacak bahasının veya diğer munasib bir kitabın iştirasıyla kütüphaneye teslim eylesine komisyon tarafından hükmolunur.

Sekizinci madde – Her bir mücelledin istiare müddet-i âdiyesi bir mâh olup fakat müstair istid'ası ve hafız-ı kütübün muvafakatı üzerine işbu müddet bir mah dahi temdid olunabilecektir.³¹³

Sekizinci [Dokuzuncu] madde – İstiare olunan kitabı müddet-i muayyenenin inkizasından sonra iade etmeyenler müddet-i mezkûreden ziyade yanlarında kalmış olan müddet için cemiyet sandığına ait olmak üzere hafta başına yirmi kuruş ceza-yı nakdi itasına mecbur olacaklardır.

³¹² Mecmua-i Fünun, I, 1 (İstanbul 1279), s.14-15.; neşreden İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.), 1982, a.g.e., s.317-318.

³¹³ Müjgân Cunbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", s.6-7.

Onuncu madde – Kütüphaneye vürud edecek hedaya cemiyetin meclis-i atisinde ilan olunacak ve reis-i cemiyet tarafından mehdi olan zata bir küt'a teşekkürname tahrir ve irsal kılınacaktır.

Nizamnamesini Mecmua-i Fünun'da yayınlamış olan ve 1864 yılının Mart ayında açılan bu kütüphane ile cemiyet, yabancı dilde gazete ve kitapları halkın yararlanmasına sunma amacı taşıyordu. Bu kütüphane aynı zamanda topluma sunduğu hizmetler bakımından da bir halk kütüphanesi niteliği taşımaktadır.³¹⁴

Amacı ve koleksiyonu bakımından önceki kütüphanelerden farklı olan bu kütüphaneden her ay belli bir miktar para ödeyerek cemiyete üye olanlar ücretsiz yararlanabilecekti. Nizamnamesinde cemiyet üyelerine ödünç kitap verilebilmesi, ancak kitabın zarar görmesi halinde tazmin ettirilmesi, iade tarihi geçtiğinde para cezası uygulanması ve nadir eserlerin komisyon kararıyla ödünç verilebilmesi gibi durumlar da düzenlenmiş ve kütüphane sistematik bir şekilde yayın satın alabiliyordu. Daha önce kurulan vakıf kütüphanelerinde yeni kitap alımı için bütçe ayrılmadığından, yeni yayınlar düzenli şekilde satın alınamıyordu. Her ne kadar bu kütüphanecilik çabaları uzun ömürlü olmamışsa da Türk kütüphanecilik anlayışına olumlu katkılar yapmıştı.³¹⁵

Cemiyet-i İlmiye'nin bünyesinde H.1280 (M.1864)'de bir kütüphane oluşmaya başlamış ve Taşmekebin bir odası buna ayrılmıştır. İzmir-Aydın demiryolu müteahhidi olan İngiliz Mühendis Cramton cemiyete 137 kitap³¹⁶, 46 kalem alet ve model, 140 kalem harita ve resim hediye etmiştir.³¹⁷ Ertesi ay Hayrullah Efendi, Ârifî Bey, Kadri Bey, Vahan Efendi gibi cemiyet üyeleri de 155 kitap, 7 kalem harita ve küre bağışlamışlardır. Hediyeler arasında yer alan üç ciltlik *Lord Bacon Külliyyatı*'nı ise Amerikalı Mister Trobriç vermiştir.³¹⁸

³¹⁴ Hasan Keseroğlu, *Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum*, Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul, 1989, s.90-91'den aktaran Ahmet Altay, "The Libraries in the Ottoman State", *Journal of Balkan Libraries Union*, 3 (2), 2015, s.51.

³¹⁵ Rüçhan Dedeoğlu, *Sultan Abdülaziz Döneminde (1861-1876) Sosyo-Kültürel Değişim ve Etkileri: İstanbul Örneği*, s.219-220.

³¹⁶ Ali Budak doktora tezinde kitap sayısını 132 olarak belirtmektedir.; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 2002, s.214.

³¹⁷ M. Kayahan Özgül, *XX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa*, s.74.; Mösyö Cramton tarafından bağışlanan kitap ve diğer araç gereç listesi için bkz. Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.215.; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s.199-200.

³¹⁸ M. Kayahan Özgül, *XX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa*, s.74.

Hayrullah Efendi'nin hediye etmiş olduğu kitapların yanı sıra haritalar ve küreler de bulunmaktadır. Bunlar, Büyük Mikyasta Küre-i Musattaha, Avrupa Kıtası, Asya Kıtası ve Akdeniz'i gösteren bir harita şeklindedir. İsmi verilmeden musavver olduğu belirtilen bir Fransızca gazetenin de takım halinde Hayrullah Efendi tarafından kütüphaneye bağışlandığı ifade edilir. Divan-ı Hümayun tercümanı Arifi Efendi ise 1780'den 1848 senesine kadar gelen bir Avrupa Tarihi'nin yanı sıra Avrupa Diplomatları Tarihi ve çeşitli Fransızca külliyatlar hediye etmiştir. Tulcu Mutasarrıfı Raşid Paşa ise daha çok matematik, edebiyat ve tarih alanında eserler bağışlamıştır. Onun bağışladığı eserler arasında Usûl-i Hendese, Hendese gibi matematik alanındaki eserlerin yanı sıra tiyatro, İngiltere tarihi, Fenn-i Ahlak, Napolyon Tarihi gibi eserler de bulunur. Kadri Bey tarafından bağışlanan eserler daha çok tarih ağırlıklıdır. Bu tarihi eserlerin yanı sıra Hendese, Hesap gibi eserler de bulunmaktadır. Mektubi-i Seraskerî hulefasından Tahsin Efendi ise Mustatraf Tercümesi isimli bir eser bağışlamıştır. Son bağışçı ise Üçüncü Ticaret Mahkemesi Reisi Vahan Efendi'dir. O da İlm-i Nebatat, İlm-i Hayvanat gibi eserlerin yanı sıra lügatlar, tarih eserleri, edebi eserler bağışlamıştır.³¹⁹

Mecmua-i Fünun'un Şevval 1280 [Mart 1864] tarihli 22. sayısında "Cemiyet Merkezinde Kıraathane Küşadı" başlığıyla çıkan yazı, kütüphanenin kuruluş tarihi ve amacı hakkında bilgi vermektedir. Bu makalede kütüphane kavramı yerine "kıraathane" kavramının tercih edilmesi de ilginç bir detaydır. Dergide çıkan bu yazıdan cemiyet bünyesinde kurulan kütüphanenin yabancı dilde gazete ve kitapları halka sunan ve "mütalaa" ortamı sağlayan bir kütüphane olabilmek maksadıyla oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıya göre ilim ve irfanın yalnızca mektep veya medreselerde öğrenilemeyeceği, halk arasında bunların yayılabilmesi için çeşitli araçlara da ihtiyaç olduğu, kitap, gazete ve benzeri matbuatın bu konuda en güzel yardımcı kaynak olacakları belirtilir. Ancak bunların hepsinin alınması mümkün değildir. Medeni memleketlerdeki gibi halkın yararlanacağı kütüphane ve okuma yerleri açılarak bu zorluğun giderilmesi gerektiği belirtilmektedir. İstanbul'da gayet zengin kütüphaneler varsa da gazete okunacak bir yerin bulunmayışı sebebiyle Çiçek Pazarı'ndaki cemiyet merkezinde bir

³¹⁹ Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.220-221.

kıraathane açılıp³²⁰ otuz yerli ve yabancı gazetenin istifadeye sunulduğu, bunların sayısının yapılan siparişlerle 40'a yükseleceği bildirilmiştir: ³²¹

Derginin 21. ve 22. sayılarında yer verilen, çeşitli şahıslar tarafından kütüphaneye yapılmış bağışların dökümü şu şekildedir: 301 cilt kitap, 46 küre, maket... gibi kitap dışı malzeme, 140 bilimsel şema, resim, 6 takım gazete. Dernek kütüphanesinde 1000 kadar kitap bulunduğu bilinmekle beraber 7 Türkçe, 10 Fransızca, 5 İngilizce, 4 Ermenice ve 3 Rumca gazete bulunmakta idi. 3'ü Fransızca, diğerleri Arapça ve Farsça olmak üzere 5 yeni gazetenin sipariş edildiği de *Mecmua-i Fünun* aracılığıyla duyurulmuştur.³²²

Bu cemiyet, uzun süre hizmet verebilecek şekilde planlanmadığından sistem bakımından batının uzun süre yaşatabildiği ilmi cemiyet ve akademilerle bir benzerliği yoktur. Osmanlı geleneği içerisinde daha önceden gelen vakıf usulüyle kurulmayan bu cemiyet, sadece kuruluşunda yer alan müteşebbislerin bireysel faaliyetleri ile sınırlı kalmıştır. İhsanoğlu, Batıdaki ilim akademileriyle karşılaştırılan bu cemiyetin, gerçek anlamda batıdan bir bilim transferi yapmayı düşünmediği ve Türkiye'de bilim üretilmesine yönelik bir hedefin farkında olmadığı görüşündedir. Cemiyetin bünyesinde konusunda uzman bilim adamları veya araştırmacıların bulunmayışı da bu gibi faaliyetlerin gerçekleşmesine imkân tanımamıştır.³²³ Bu kütüphane özel araştırma kütüphanesi olma amacıyla koleksiyonunu oluştururken herkese yönelik genel konulu gazete ve dergilere de yer vermesi bakımından öncü bir rol oynamıştır.³²⁴ Münif Paşa

³²⁰ "...Eğerçi Dersaadet'te salâtin-i i'zam ve eslâf-ı kirâm âsârı olarak gayet zengin ve nefis kütüphaneler mevcut ise de gazete mütalaasına mahsus kiraathaneler olmadığından alâ-kaderi'l-imbân şu noksanın ikmâli niyet-i hayriyyesiyle bu def'a cemiyet-i âcizânemiz, Çiçek Pazarı'nda vâki' merkezinde ol vech ile bir kiraathane tanzim küşad eylemiştir. Zira esâmisi muharrer olduğu veçhile işbu kiraathanede el-yevm yerli ve ecnebi elsine-i muhtelifede otuzdan mütecaviz muteber gazete mevcut olup bir takım dahi mahallerine sipariş olunduğundan bunların dahi vürudunda cem'an kırka balığ olacağı meczumdur. (Müjgân Cunbur, "Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmi Talimatname", s.31.; Ali Budak, Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa, s.217.; M. Kayahan Özgül, XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa, s.75.)

³²¹ "...İşbu gazetelerden maada elsine-i şarkıye ve garbiyede her dürlü fûnun ve sanayi'e dair bin cild kadar kütüb-i mutebereyi şamil cemiyet kütüphanesi dahi eyyam-ı malûmede kiraathane azası için açık olup Dersaadet'de ise şimdiye kadar elsine-i ecnebiyede kütübü havi olmak umuma mahsus hiçbir kütübhane olmadığından bunun emsali namesbu muhassenatdan olduğu derkâr ve beminnet-i te'alâ erbab-ı fütüvvetin muavenet-i hayrhanesi ile işbu kütüphanemizin günbegün kesb-i cesamet edeceği meczumdur." (Müjgân Cunbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", s.8.; Ali Budak, Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa, s.216-218.)

³²² *Mecmua-i Fünun*, I (1280 / 1864) 22; 423-427.; neşreden Tuba Çavdar, a.g.e., s.52-53.

³²³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *İlmi Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi No:3*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1987, s. 8.

³²⁴ Meral Alpay, "Harf Devriminin Kütüphaneler Açısından Önemi", *Kütüphane; Dünü Bugüne Bağlayan Köprü*, 2.bs. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1991, s.68; Hasan Keseroğlu, *Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1989, s.184'ten aktaran Tuba Çavdar, a.g.e., s.52-53.

öncülüğünde kurulan bu cemiyet ve kütüphanesi 1865'te çıkan kolera salgını sebebiyle dağılmıştır.³²⁵

Bünyesinde bir kütüphane de bulunan bir diğer cemiyet ise Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'dir. 19. yüzyılda açılan okullardaki Fransızca tıp eğitiminin Türkçe verilmesini sağlamak amacıyla kurulmuş olup 1862 yılında çalışmalara başlamış ve 1865 yılında resmen kurulmuştur. Cemiyetin tüzüğüne göre idare heyetinde bir de hafız-ı kütüb bulunmaktadır. Unat'ın 1873 yılına ait Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'den tespit ettiği kayıtlara göre hafız-ı kütübün Yüzbaşı İbrahim Efendi olduğu anlaşılmaktadır.³²⁶ Cemiyetin ilk nizamnamesinde hafız-ı kütüb kitapların muhafazasını sağlamakla beraber mevcut kitaplar ile bir sene içinde basılacak kitapların isimlerini gösteren ayrı bir defter tutmakla görevlendirilmiştir. Bu görev ile, ilk defa hafız-ı kütübler artık kütüphane fihristi (katalogu) oluşturmakla da sorumlu olmuşlardır. Kütüphanenin hafız-ı kütüblüğüne daha sonra Mustafa Münif Paşa'nın seçildiği görülmektedir.³²⁷

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti, mühendislik ve mimarlığa ait inceleme ve bilimsel araştırmalar yapmak amacıyla 1908 yılında kurulmuştur. Hendese-i Mülkiye Mektebi muallimlerinden Mehmed Refik (Fenmen) kütüphane memuru göreviyle cemiyet kadrosunda yer almıştır. Cemiyetin kuruluş amacı ve açılan kütüphane memuru kadrosu cemiyetin bir kütüphanesi olduğuna işaret etse de kütüphane hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır.³²⁸

Müzakere-i Fünun-ı Maliye Cemiyeti'nin R.11 Temmuz 1324 [24 Temmuz 1908] tarihinde yayınladığı nizamnamesinde yer alan maddelerde bu cemiyetin bir kütüphanesi olduğuna işaret edilmektedir. Nizamnamenin on dördüncü maddesi "*Kütüphane cemiyete ihda edilen ve cemiyet tarafından mübayaa olunan kitaplardan terekkeb eder. Azadan her biri kütüphanenin bir fihristini alıp istediği zaman ve istediği kitabı mütalaa etmek hakkını haizdir.*" şeklindedir.³²⁹ Nizamnameden, bu kütüphanenin "...muhafaza-i kütüb

³²⁵ Müjân Cunbur, "Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmi Talimatname", s.32.

³²⁶ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri; I.Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*, İstanbul: IRCICA, 1987, s.89.; Nil Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Türk Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, haz.Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1987, s.121-122.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.53-54.

³²⁷ Ekrem Kadri Unat, a.g.e., s.95.

³²⁸ Feza Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri; I.Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*, s.159'dan aktaran Tuba Çavdar, a.g.e., s.51.

³²⁹ *Müzakere-i Fünun-ı Maliye Cemiyeti Nizamname-i Harici ve Dahilisi*, numara 32, 11 Temmuz 1324, s.8-9.

memuru” şeklinde adlandırılan İngiliz Ali Beyzâde Süreyya Rıza Bey isminde bir de kütüphane memuru olduğu anlaşılmaktadır.

10 Cemaziyelahir 1329 (8 Haziran 1911) tarihli “*Tasavvuf*” adlı mecmuada ilginç bir haber bulunmaktadır. Bu yazı Kütüphane-i Sufiye isimli bir kütüphanenin kurulmasından bahsetmektedir. Yazıda bütün tarikatlara ait kitapların ve nadir eserlerin tamamının bir araya toplanılarak İstanbul’da bir “sufiye kütüphanesi” veya “Kütüphane-i Sufiye” tesisinin düşünüldüğü ifade edilmektedir. Cemiyet-i Sufiye tarafından teşebbüsü planlanan bu kütüphane gerek İstanbul ve gerekse taşradaki kütüphanelerde tasavvufa dair kıymetli eserlerin başlıcalarını toplayacaktır. Özellikle de “merkez-i hilafet-i İslamiye olan” İstanbul’da böylesi bir müessese-i ilmiyenin tesisi Meşrutiyet’in ilk önemli icraatlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Nadir eserler iştira (satın alma) veya istinsah yoluyla tedarik edilecek bazı kitaplar ise tarikat mensupları tarafından kütüphaneye hediye yoluyla temin edilecektir.³³⁰

R.6 Kanunu Evvel 1339 [6 Aralık 1923] tarihinde nizamnamesi yayınlanan İstanbul İşçi Tesanüd ve Teavün Cemiyeti’nin kuruluş amaçlarından birisi de kütüphaneler tesis etmektir.³³¹ Nizamnamede yer alan maddeler, Cumhuriyet’in kuruluşunun ilk dönemlerine tesadüf eden bir tarihte işçi sınıfının eğitime verilen önemi ve eğitim için kütüphanelerin de olmazsa olmaz bir yeri olduğunu açıkça ifade etmektedir.

İstanbul’da Kafkasyalılar arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti’nin H.1330 [1911-1912] yılında yayınlanan programının 25. maddesi “*Cemiyet konferans ve tiyatro vermeye, kiraathane, kütüphane küşad etmeye ve gazete çıkarmaya, hasılı cemiyet maksadının tervicine çalışacaktır.*” şeklindedir.³³² Bu madde eğitimin yayılması için kütüphane açma gerekliliği ifade edilmektedir.

Tanzimat Dönemi’nde cemiyet kütüphaneleri, toplumun eğitim ve kültürel seviyesini yükseltme amacıyla kurulan önemli bilgi merkezleri haline gelmiştir. Bu dönemde basın-yayın faaliyetlerinin artması ve sivil toplumun güçlenmesiyle birlikte

³³⁰ “Kütüphane-i Sufiye”, *Tasavvuf*, cilt 1, sayı 12, İstanbul: Şeyh Saffet, 10 Cemaziyelahir 1329, s.8.

³³¹ Nizamnamenin 5.ve 16.maddeleri şu şekildedir: “5) İşçinin tenvir-i efkârına ihtimam ile hayatındaki esbab-ı muvaffakiyetini teshil etmek, bunun için de dersler küşad, konferanslar ita ve kütüphaneler tesis eylemek.; 16) Halkçılık zihniyetini kuvvetlendirmek üzere kulübler, tiyatro ve sinemalar tesis; gazete, kitap ve mecmualar neşrini temin ettirmek.”; İstanbul İşçi Tesanüd ve Teavün Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, 6 Kanunu Evvel 1339, s.2-3.

³³² İstanbul’da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti Programı, Dersaadet, Necm-i İstikbal Matbaası, H.1330 / M.1911-1912.

çeşitli dernekler, vakıflar ve hayır cemiyetleri tarafından kütüphaneler açılmıştır. Özellikle halka açık kütüphaneler, okuma alışkanlığının yaygınlaşmasını sağlarken, aynı zamanda modern düşünce akımlarının Osmanlı toplumuna girmesine de zemin hazırlamıştır. Ancak, bu kütüphanelerin gelişimi finansman, nitelikli personel eksikliği ve düzenli koleksiyon oluşturma gibi sorunlarla sınırlı kalmıştır. Buna rağmen Tanzimat Dönemi, cemiyet kütüphanelerinin kurumsallaşmasına ve halkın bilgiye erişimini kolaylaştıran modern kütüphane anlayışının yerleşmesine önemli katkılar sağlamıştır.

2.1.4. Saray Kütüphaneleri

Saray kütüphanelerinin kuruluşu II. Mehmed'in Manisa'dan Edirne Sarayı'na götürdüğü kitaplarla başlamıştır. Buradaki kitaplar İstanbul'un fethinden sonra öncelikle Bayezit'teki Eski Saray'a, sonrasında Topkapı Sarayı'na nakledilmiştir. II. Bayezid'in, alimleri İstanbul'a davet ederek ulema ve sanatkârlara karşı takındığı koruyucu tutum, ilmî ve edebi alanlardaki gelişime zemin hazırlamıştır.³³³ II. Bayezid, babası II. Mehmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphaneyi daha da zenginleştirmiştir.³³⁴

Topkapı Sarayı'nda Enderun'da yer alan Sultan Üçüncü Ahmet Kütüphanesi, Revan Odası Kütüphanesi ve Bağdat Köşkü Kütüphanesi en meşhur saray kütüphanelerindendir. Bu kütüphaneler çok kıymetli eserleri ihtiva etmektedir.³³⁵

Saray kütüphanelerinin gelişiminde III. Ahmet'in önemli bir rolü vardır.³³⁶ Sultan Üçüncü Ahmet Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan yazmalar tezhip, minyatür, cilt ve kitap sanatları yönüyle kıymetlidir. Mevcut olan 3889 eserin³³⁷ önemli bir kısmı Arapçadır. Geri kalanı Türkçe ve Farsça olup Bizanslılardan kalma ve çoğu tek nüsha olan 146 adet basma eser de vardır.³³⁸ Fetih zamanlarında Rum ve Sırlardan ganimet olarak alınmış birçok kitap da bu kütüphaneye konulmuştur. Topkapı Sarayı içerisinde yer alan Revan Odası Kütüphanesi ise saray kütüphanelerine en güzel örneklerdendir. Bu kütüphane Sultan IV. Murat'ın Bağdat Seferinden önce gerçekleşen Revan Seferi'nin

³³³ Lale Uçan, "Abdülmedid Efendi Kütüphanesi: Son Halife Abdülmedid Efendi'nin Entelektüel Hayatının Simge Mekânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 49, İstanbul, 2023, s.68.

³³⁴ Lale Uçan, a.g.e., s.68.

³³⁵ Tahir Harîmî Balcıoğlu, *Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler*, Büyüyenay Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2018, s.444.

³³⁶ Lale Uçan, a.g.e., s.68.

³³⁷ Balcıoğlu çalışmasında bu sayıyı 3515 olarak geçirmektedir., bkz. Tahir Harîmî Balcıoğlu, a.g.e., s.445.

³³⁸ İsmet Binark, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası", *Vakıflar Dergisi*, XIII, 1981, s.735.; Nurgül Tanrıverdi, *Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kütüphanesi Kumaş Ciltlerinin Araştırma ve Uygulaması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 2019, s.32.

hatırası olarak inşa edilmiştir ve 1000’den fazla eseri ihtiva etmektedir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Macaristan’ın Osmanlı himayesine girmesinden sonra Macaristan’ın payitahtı olan Budapeşte’deki kral hazineleri, saraydaki nefis eşyalar, toplar ve silahlarla birlikte sarayın zengin kütüphanesi de İstanbul’a nakledilmiştir.³³⁹

Topkapı Sarayı’ndaki bu kütüphane, varlığını Cumhuriyet dönemine kadar devam ettirmiştir.³⁴⁰ 1928’de Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ismini alan kütüphane, esasında Osmanlı döneminde sarayın içinde farklı yerlerde bulunan koleksiyonların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Başta, Revan Köşkü, Hazine, Bağdat Köşkü, Emanet Hazine, Üçüncü Ahmet, Mehmed Reşad, Tiryal Hanım, Hırka-i Saadet olmak üzere 13 koleksiyon bulunmaktadır. Koleksiyondaki kitapların kataloğu Fehmi Edhem Karatay tarafından 2 cilt Türkçe, 1 cilt Farsça, 4 cilt Arapça olmak üzere 7 cilt olarak hazırlanıp yayınlanmıştır.³⁴¹

Topkapı Sarayı’ndan sonra 19. yüzyıl sonlarında kurulan Yıldız Sarayı Kütüphanesi dikkate değer ikinci önemli saray kütüphanesidir. II. Abdülhamid’in, tahtta kaldığı sürece (1876-1909) ikâmet ettiği Yıldız Sarayı’nda kendi şahsi kitaplarından oluşturduğu Yıldız Sarayı Kütüphanesi Türk kütüphanecilik tarihinde önemli bir yeri teşkil eder. II. Abdülhamid usta bir marangoz, bir porselen ve fotoğraf meraklısı olmasının yanı sıra bir kitapsever olarak tanınırdı.³⁴² Polisiye romanlarına düşkünlüğüyle tanınan sultan meşhur olduğunu bildiği, Türkçeye henüz çevrilmemiş yabancı polisiye romanlarını ülkeye getirterek tercüme ettirirdi.³⁴³ Bu amaçla Yıldız Sarayı’nda Mabeyn-i Hümayun Mütercimliği adıyla bir birim de kurulmuştu.³⁴⁴ II. Abdülhamid’in saltanatı yıllarında 252 yazara ait toplam 505 adet polisiye roman Türkçe’ye tercüme edilmiştir.³⁴⁵

³³⁹ Tahir Harîmî Balcıoğlu, a.g.e., s.445.

³⁴⁰ Tuba Çavdar, a.g.e., s.69.

³⁴¹ Hatice Aynur, “Cumhuriyet Dönemi İstanbul Kütüphaneleri”, s.612.

³⁴² Dündar Alıkcı, “Sultan II. Abdülhamid Han’ın Türk Kütüphaneciliğine Katkıları”, *Divanyolu Dergisi*, 54, 2018, s.22-23’ten aktaran Ahmet Altay ve Nuri Taşkın, “II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kitaplar İle Geçen Bir Ömür Mustafa Vedat Sönmez’e Armağan, Kitap ve Kütüphane*, ed. Alpaslan Demir, Sezai Balcı, Tuba Tombuloğlu, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s.56.

³⁴³ Ahmet Altay ve Nuri Taşkın, “II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, s.56.

³⁴⁴ Sezai Balcı, *Babıali Tercüme Odası*, Libra Kitap, İstanbul 2013, s.232-236’dan aktaran Ahmet Altay ve Nuri Taşkın, “II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, s.56.

³⁴⁵ Erol Üyepazarcı, “II. Abdülhamid’in Çevirttiği Polisiye Romanlar”, *Müteferrika* 28 (2), 2005, s.27.; Başak Parlar, *II. Abdülhamid’in Türk Kütüphaneciliğine Katkıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2019, s.28.

1893 yılında Resimli Gazete dergisinde Hüsnü Tahsin tarafından kaleme alınan “Kütüphanelerimiz” başlıklı yazıda II. Abdülhamid’in Türk kütüphaneciliğine yaptığı katkılar öne çıkarılmıştır. Bu yazıda II. Abdülhamid tarafından İstanbul’un hemen bütün mahallerinde birçok kütüphaneler oluşturulduğu ifade edilmiştir. Bu dönemde kurulan kütüphanelerin sayıca çokluğunu, “*Hatta yalnız Dersaadet dahilindeki kütüphanelerin mikdarı Avrupa payitahtlarının cümlesindeki kütüphanelerden daha vafır olup bu sebeple şehrimiz Avrupa şehirlerinin kütüphaneler cihetiyle en zenginidir diyebiliriz.*” ifadeleriyle belirtir. Hüsnü Tahsin, kütüphane sayısı çok olmasına rağmen kütüphane görevlilerinin hizmeti karşılığı aldığı ücretin çok kısıtlı olmasından dolayı geçinebilmek için başka işler yapmak zorunda olduğundan kütüphanelerin daima kapalı bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazıda bu sebepten kütüphanelerden istifadenin de zorlaştığı vurgulanmaktadır. II. Abdülhamit bu konuları dikkate alarak mezkûr kütüphanelerde görevli hademelerin yeterli miktarda ücret almalarını ve bu sayede kütüphanelerin açık kalmasını sağlamıştır. Yazıya göre kütüphanelerden istifadenin kolaylaşmasını sağlayan II. Abdülhamid, ayrıca her bir kütüphane için birer fihrist hazırlanmasını da irade ve ferman buyurmuştur.³⁴⁶

II. Abdülhamid döneminde kütüphanecilik alanında yapılan önemli çalışmaları II. Abdülhamid’in kitap-kütüphane sevgisiyle sınırlandırmak doğru olmaz. Zira aynı zamanda bu dönemin önemli entelektüellerinden birisi olan Münif Paşa’nın özellikle Maarif Nazırlığı boyunca eğitim ve kütüphane konularında yaptığı önemli çalışmalar; dönemin sadrazamlarından birisi olan Küçük Mehmed Said Paşa’nın “*nahiyelere kadar kütüphane kurulmalı*” temennisinde bulunması³⁴⁷ ve yine aynı dönemde sadrazamlık yapan Ahmet Cevad Paşa’nın da dönemin önemli kütüphanelerinden birisi olan Bâbîâli Kütüphanesi’nin hizmete girmesi için gösterdiği çaba ve çalışmalar dönemin yönetiminin kitap ve kütüphaneye verdikleri değerin en önemli yansımalarındandır.³⁴⁸ Dönemin önemli kütüphanelerinde görev yapan insanların kütüphanecilik alanında oldukça nitelikli insanlar olduğu da bilinmektedir. Yıldız Sarayı Kütüphanesi Müdürü Süleyman Hasbi Efendi, Fındıklılı İsmet Bey, Teodor Kasap, Mustafa Sabri, Mehmet Lütfi,

³⁴⁶ Hüsnü Tahsin, “Kütüphanelerimiz”, *Resimli Gazete*, cilt III, sayı 119, 24 Haziran 1309, s.915-916.

³⁴⁷ Hasan Duman, “Bayezit Devlet Kütüphanesi’nin Dünü-Bugünü-Geleceği”, s.2-3.

³⁴⁸ Ahmet Altay ve Nuri Taşkın, “II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, s.56-57.

Kalkandelenli Sabri, İsmail Saib Sencer Efendi vb. hafız-ı kütüblerin de dönemin kütüphanecilik alanında yapılan çalışmalarda önemli katkıları bulunmaktadır.³⁴⁹

II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında rüşdiyelerin sayısı 250 iken saltanatının sonlarına doğru bu sayı 600'e çıkmıştır. İdadiler ise 5'ten 104'e yükselmiştir. İlk mektepler olarak bilinen sıbyan okullarının sayısı da 10.000'i aşmış ve tüm bu okullar yeni bir okur-yazar kitlesinin oluşumunu sağlamıştır. Okulların sayısını arttırmak için mali kaynak sorunu ve yetişmiş insan bulma güçlüklerinin yaşandığı bu dönemde II. Abdülhamid, öğretmen sıkıntısını azaltmak için Darülmualimin denilen öğretmen yetiştiren okulların da sayısını 4'ten 32'ye yükseltmiştir.³⁵⁰

II. Abdülhamid'in özel olarak inşa ettirdiği dört bölümlü saray kütüphanesinde 25.000 kadar yazma ve basma kitap bulunmaktadır. Abdülhamid, kütüphanesinin düzeni için Fındıklılı İsmet, Teodor Kasap gibi dönemin tanınmış isimlerini istihdam etmesinin yanı sıra 1883 yılı sonlarında sarayda bir de çeviri bürosu kurmuştur. Büronun öncelikli amacı dünya basını ve yabancı dildeki kitapların taranmasını sağlamaktır. Bunun yanında büro, padişahın özel ilgi alanlarından olan roman, gezi ve yaşam öyküsü yapıtlarını da çevirmekle meşgul olmuştur.³⁵¹

II. Abdülhamid, vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması, kütüphane hizmetleri konusunda çaba göstermiştir. Diğer yandan İmparatorlukta kurulmaya başlanılan yüksekokul, hastane ve müze gibi kurumlarda koleksiyonları genelde yabancı kaynaklardan oluşan kütüphaneler kurmuştur.³⁵²

Sultan Abdülhamid'in kültür ve eğitime verdiği önemin en önemli göstergelerinden olan büyük bir kültür projesi hayata geçirilememiş bir teşebbüs olarak kalmıştır. II. Abdülhamid, Sultan Ahmet meydanında muhteşem bir kültür sitesi kurmayı düşünmüş ve bunun mimari projesini hazırlatmak üzere Fransa'dan bir şehircilik

³⁴⁹ Ahmet Altay ve Nuri Taşkın, "II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme", s.57.

³⁵⁰ Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", s.77.

³⁵¹ Günil Özlem Ayaydın Cebe, *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler ve Çeşitlilik*, s.240.

³⁵² İsmail E. Erünsal, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2012, s.153-154.; Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", s.79.

mütehassısı getirtmiştir. Muazzam cepheli binaların elle çizildiği resimleri içeren albüm de Yıldız Sarayı Kütüphanesi koleksiyonu içerisinde yer almaktadır.³⁵³

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerde Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin resmi adı "Kütüphane-i Hümayun-ı Cenab-ı Mülükane" olarak geçmektedir. Kısaca "Kütüphane-i Hümayun" denilen bu kütüphane Dış Kütüphane ya da Büyük Kütüphane adıyla da anılmaktadır.³⁵⁴

Yıldız Sarayı'nda birden fazla kütüphane mevcuttur. Bu kütüphaneler sırasıyla saray dışındaki Kütüphane-i Hümayun, bir dönem Silahhane olarak kullanılan ve yakın zamanda da IRCICA tarafından kullanılan mekandaki kütüphane, Yıldız Sarayı'nın Cumhurbaşkanlığı'na devrinden önce Şehir Müzesi olarak kullanılan mekandaki tıp kütüphanesi ile Küçük Mabeyn Köşkü'ndeki Kütüphane-i Hususidir.³⁵⁵

Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin kuruluş yılı araştırmacılar tarafından kaynak gösterilmeden H.1299 / 1882 olarak kabul edilse de Karatepe, kütüphanenin daha erken bir tarihte kurulduğunu ifade etmiştir. Yazar, bu savını II. Abdülhamid'in kitaba ve kütüphaneye karşı bilinen hassasiyetini ve kütüphanenin 'Kütüphane-i Hümayun' ismiyle anılacak zenginliğe ulaşabilmesi için belli bir süre geçmesi gerektiğini öne sürerek desteklemiştir.³⁵⁶ Karatepe, Gelenbevizade Tevfik Efendi'nin 1876'dan itibaren başkâtipliğe tayin edilmesi ve büyük kütüphaneye Malta Köşkü'nden kitap getirilmesi gibi bilgilere dayandırarak bu erken tarihin 1876 olarak kabul edilebileceğini düşünmektedir.³⁵⁷

Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin zengin bir koleksiyonu bulunmaktadır. II. Abdülhamid, uzun süren saltanatı boyunca Türkçe, Arapça ve Farsça eserler yanında birçok dilde yabancı kitabı da kütüphanesinde toplamıştır. Bu koleksiyon yabancı araştırmacıların da ilgisini çekmiş ve kütüphaneyi ziyaret amacıyla birçok başvuruda

³⁵³ Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", s.81.

³⁵⁴ DABOA Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), No: 397-398-399, t.y.; Murat Candemir, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi: Saray'dan Üniversite'ye", *Tarih Dergisi*, XXXV/2007, (2008), s.125.

³⁵⁵ Hüseyin Türkmen, "Yıldız Sarayı Kütüphanesinin Hazin Serencamı", *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi*, V, (2021), Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2021, s.206.

³⁵⁶ Tuba Çavdar Karatepe, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", s.544.

³⁵⁷ Tuba Çavdar Karatepe, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", s.544.

bulunulmuştur. Mösyö Vambéry ve Macaristan Encümen-i Daniş azası kütüphaneyi ziyaret etmek için Hariciye Nezareti aracılığıyla başvuruda bulunmuşlardır.³⁵⁸

II. Abdülhamid, Osmanlı sınırları içerisinde yaptırdığı eserlerin fotoğraflarını albüm haline getirerek bunların bir kopyasını Yıldız Kütüphanesi'ne koymuş, diğer kopyasını da kendi döneminde neşredilen salnamalar, kavanin mecmuaları ve takvimlerle birlikte Amerika'daki Library of Congress'e göndermiştir. Bu tutum, II. Abdülhamid'in yabancı kütüphanelerle iş birliği içerisinde olmaya verdiği önemi göstermektedir.³⁵⁹ İnci ve elmaslarla süslü nadide ciltleriyle, yazı ve tezhipleriyle her biri ayrı bir değer olan ve 40.000 kadar yazma ve basma kitapla, harita, albüm ve notalardan müteşekkil olan Yıldız Kütüphanesi'nin koleksiyonu daha sonra İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.³⁶⁰

Yıldız Sarayı Kütüphanesi gerek kuruluş gerekse koleksiyon bakımından Türk kütüphanecilik tarihinde farklı bir öneme sahiptir. Türkmen, bu kütüphanenin tarihinin üç dönemde ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bunlardan ilki II. Abdülhamit'in saltanat yılları (1876-1909), ikincisi padişahın tahttan indirilmesi ve kütüphanenin Darülfünuna devri arasında geçen dönem (1909-1924), üçüncüsü ise kütüphanenin Darülfunun'a devrinden günümüze kadar uzanan dönemdir (Haziran 1924 sonrası).³⁶¹

Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin idaresinde 1908'den sonra Maarif Nezareti, Cumhuriyet Dönemi'nde ise İstanbul Darülfünunu yetkili olmuştur.³⁶² II. Abdülhamid'in 26 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilmesinden sonra kütüphane Maarif Nezareti'ne devredilmiştir. Devir işlemleri için bir komisyon kurularak sayım yapılmıştır.³⁶³ Bu komisyonda tespit edilen bir arşiv kaydına göre Maarif Nezareti'nden Hayri Bey ile birlikte üç memur tayin edilmiştir.³⁶⁴ Bu sayımın sonuçlarını gösteren defterler de Osmanlı arşiv kayıtları arasında yer almaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı Defterleri fonunda Yıldız Kütüphanesi'ne ait küçük hususi bir defter ile üç ciltlik büyük bir defter serisi mevcuttur.³⁶⁵ Bu defterlerde kütüphanenin mevcut koleksiyonu

³⁵⁸ Tuba Çavdar, a.g.e., s.70.; Müşerref Avcı, a.g.e., s.53.

³⁵⁹ İsmail Erünsal, a.g.e., 2012, s.155.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.70.

³⁶⁰ Müşerref Avcı, a.g.e., s.53.

³⁶¹ Hüseyin Türkmen, a.g.e., 2021, s.206.

³⁶² Murat Candemir, 2008, a.g.e., s.150.

³⁶³ Tuba Çavdar, a.g.e., s.71.

³⁶⁴ DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3666-274888, H.08.11.1327.

³⁶⁵ DABOA Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), No: 397-398-399, t.y., DABOA Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), No: 400-, t.y.

oldukça tafsilatlı bir şekilde verilmektedir. Bunlar haricinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Defterleri fonunda Yıldız Sarayı'ndaki kütüphane-i hümayunun muhteviyatı hakkında yine oldukça tafsilatlı bilgiler veren bir kayıt mevcuttur.³⁶⁶

Yıldız Kütüphanesi'nin, 10.09.1924 tarihinde Gazi Mustafa Kemal tarafından imzalanan bir kararname ile koleksiyonu ve tüm eşya ve mefruşatının Darülfünun'a devri gerçekleşmiştir.³⁶⁷ II. Abdülhamid döneminde Yıldız Kütüphanesi'nden yaklaşık olarak 5460 kitap ve defter İstanbul Üniversitesi (Eski Eserler) Kütüphanesi'ne devredilmiştir. Bu kütüphanede mevcut olan *Türkçe Yazmalar Katalog Defteri*³⁶⁸'nin 104-240. sayfalarında kayıtlı olan kitaplar Yıldız Kütüphanesi'nden devralınmıştır.

Kütüphanenin Darülfünun'a devrinin gerçekleşmesinden önce, bu kütüphaneden ele geçen birkaç kitabın Darülfünun kütüphanesine gönderildiğine dair bilgiler mevcuttur. 17.03.1910 tarihli Sabah gazetesinde Yıldız Sarayı'nda ele geçen Mısır “âsâr-ı atıfakı”na mahsus iki adet Fransızca katalog ile bir nüsha İngilizce kitabın Darülfünun Kütüphanesi'ne gönderildiğinden bahsedilmektedir.³⁶⁹

Kütüphanenin devri sırasında kütüphanede hırsızlık yapıldığına dair arşiv kayıtları mevcuttur. Bu arşiv kayıtları³⁷⁰ bizlere Yıldız Sarayı'nın harici kütüphanesindeki hırsızlığın buranın Hazine-i Hassa'ya devrinden sonra buradaki zabıta memurunun görevine son verilmesinden kaynaklanmış olacağını ve bu konuda acilen tahkikat yapılması gerektiğini söylemektedir.

Ayrıca Sabah gazetesinin M. 05.12.1910 tarihli 7618 sayılı bir haberine göre Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra tetkik edilen kütüphanesinde çok kıymetli eserlerin ortaya çıkması üzerine bunların düzenlenmesi maksadıyla ve kütüphanenin de mükemmel bir kütüphaneye dönüştürülmesi amacıyla bir İngiliz kütüphanecinin getirtilmesinin düşünüldüğü yabancı basında konu edilmişti.³⁷¹

³⁶⁶ DABOA HH.d (Hazine-i Hassa Defterleri), No: 16667-, H.09.04.1339.

³⁶⁷ DABCA Cumhuriyet Arşivi Başbakanlık 30-0-0-0 / 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, No: 11-43-3, 10.09.1924.

³⁶⁸ Bkz. Ek VII.; Bu defterin varlığından beni haberdâr eden ve bu defterden tuttuğu kayıtlardan oluşan notlarını bana veren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın'a teşekkür ederim.

³⁶⁹ Sabah sayı 7358, 17.03.1910, s.4.

³⁷⁰ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemî), No:1153-81, H.06.06.1328.; DABOA DH. MUİ (Muhaberat-ı Umumiye İdaresi), No:6-3., H.09.09.1328

³⁷¹ Sabah sayı 7618, 05.12.1910, s.2.

Yıldız Sarayı Kütüphanesi, kuruluş amacı ve gelişim süreci açısından değişikliğe uğramış bir kütüphanedir. II. Abdülhamid'in kendi şahsi kitaplarından oluşup zenginleşmeye başlayan bu kütüphane, bir saray kütüphanesi olarak kurulmuş, vakıf olmamasından dolayı da padişahın tahttan indirilmesinden sonra önce Maarif Nezareti'ne sonra Darülfünun'a devredilerek kamuya açık hale getirilmiştir.³⁷²

Yıldız Sarayı'ndaki kitapların bir kısmı da Abdülmecid Efendi'nin halifelik yıllarında Dolmabahçe Sarayı'na nakledilmiştir. Halife Abdülmecid Efendi, özellikle Yıldız'dan getirilecek kitaplar için mekân seçiminde titiz davranmış, kitapların naklinden önce kütüphane için gerekli camekânları taktırmış ve buradan nakledilecek kitaplar için bir fihrist hazırlanmasını istemiştir.³⁷³ 15 Nisan 1910 tarihli bir arşiv belgesine göre de Yıldız Kütüphanesi koleksiyonunun bir kısmı Müze-i Hümayun'a nakledilmiştir.³⁷⁴

Osmanlı döneminde yaptırılan son saray kütüphanesi olan Dolmabahçe Sarayı'ndaki kütüphane Yıldız Sarayı'ndaki kitapların da nakliyle oldukça zenginleşmiştir. Türkiye'deki saray/devlet kütüphanelerinin oluşumu ve biçimlenişi daima devletin mevcut siyasetinden etkilenmiştir. Dolmabahçe Sarayı'ndaki Abdülmecid Efendi Kütüphanesi de Cumhuriyet döneminde değişim sürecine giren kütüphanelerden olmuştur.³⁷⁵

Dolmabahçe Sarayı Kütüphanesi, içerdiği değerli el yazmaları, Abdülmecid'in yurtiçi ve yurtdışından satın aldığı farklı dillerdeki basılı kitaplar, gazeteler, müzik ve resimler, Abdülmecid ailesine ait fotoğraflar, haritalar ve kartpostallarla oldukça zengin bir koleksiyon haline gelmiştir. Ancak halifeliğin kaldırılmasıyla Abdülmecid Efendi'nin

³⁷² Tuba Çavdar, a.g.e., s.73.; *Maarif-i Umumiye Nezareti Müze-yi Hümayun Müdüriyet-i Aliyesine Atıfettü efendim hazretleri*

Ulum-u riya'ziye ve tabiiyye ait olup müze-i hümayun kütüphanesinde mevcut bulunan kütüb-i mütenevviadan Sanayi-i Nefise Mektebi talebesince istifade melhuz olmadığından bahisle bunların bu babda ihtiyacı derkâr olan Darülfünun-ı Tabiiye Şubesine nakillerine Darülfünun-ı Osmani Müdüriyeti Umumiyesince lüzum gösterilmiş olmakla ber-vech-i iş'ar ifa-yı muktezası mütemmennadır. Ol babda emr-ü irade efendim hazretlerindir. Fi 25 Rebiülahir 330 ve fi 21 Mart 1328.

Maarif-i Umumiye Nazırı Emrullah (MÜZ. ARK. (Müze-i Hümayun Arkeoloji Müzesi), No:47-20, H.17.03.1328.)

³⁷³ Lale Uçan, *Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı- Şehzadelik, Velihtlık ve Halifelik Yılları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.190.

³⁷⁴ *Maarif Nezaret-i Celilesine*

2 Haziran 326

Yıldız'daki kütüphaneye dair

Şifâhen telhis ettiğim emr-i âli-yi nezaret penahileri üzerine vuku bulan tetkikat neticesinde irade-i bendegânemdir. Kütüphane muhteviyatını işab edecek mahal bulunduğu anlaşılmış olduğundan müze-i hümayun kütüphanesinin zaafından fazla bir surette kesb-i yes'ar etmesine vuku bulan inayat-ı celile nezaretpenahilerinden dolayı nam-ı samilerinin ilelebet hatıra pira-yı erbab-ı maarif olacağını arz ile kütüphanenin nakli hakkındaki irade-i celile-i nezaretpenahilerinin bir an evvel tebliği ettirilmesine muntazır bulunduğumu arz ederim. (MÜZ. ARK. (Müze-i Hümayun Arkeoloji Müzesi), No:39-34, H.02.04.1326.)

³⁷⁵ Hülya Biçer, a.g.e., s.171.

ülkeyi terk etmesi sonucu bu kütüphane devlet malı haline gelmiştir. Kitaplara ve okumaya olan ilgisi ve entelektüel yönleriyle tanınan Abdülmecid Efendi'nin özel kütüphanesi 1927 yılından itibaren Dolmabahçe Sarayı'nda ikâmet eden Mustafa Kemal Atatürk tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde “Saray Kütüphanesi” olarak anılmaya başlanan bu kütüphanede Mustafa Kemal'e hediye edilen bazı kitaplar saklanmaya başlamış ve bu kütüphaneye en son İsmet İnönü döneminde yeni kitaplar eklenmiştir.³⁷⁶

1952 yılında tüm Milli Saraylar bazında yapılan envanter çalışması Dolmabahçe Sarayı Kütüphanesi için de gerçekleştirilmiştir. 1992-1993 yıllarında bu envanter yeniden gözden geçirilerek kütüphanenin bir kataloğu oluşturulmuş ve elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Ancak depo ve bodrumlarda âtil halde bulunan çok sayıda eser bu katalog çalışmasına dahil edilmemiştir.³⁷⁷

Tanzimat Dönemi'nde saray kütüphaneleri, Osmanlı yönetiminde bilgi ve kültüre verilen önemin bir yansıması olarak gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde, sarayda bulunan kütüphaneler yalnızca padişahın ve devlet adamlarının değil, aynı zamanda akademisyenlerin ve aydınların da yararlanabileceği birer bilgi merkezi haline gelmiştir. Özellikle Batı ile artan etkileşim sonucunda, koleksiyonlar zenginleşmiş ve klasik İslam eserlerinin yanı sıra Avrupa kaynakları da kütüphanelerde yer almaya başlamıştır. Ayrıca, kitapların korunması, tasnifi ve erişilebilirliği konusunda daha sistemli yöntemler uygulanmıştır. Ancak, bu gelişmelere rağmen saray kütüphaneleri genellikle belirli bir zümrenin kullanımına açık kalmış ve halkın geniş kesimlerine erişim sağlanamamıştır. Yine de Tanzimat Dönemi, saray kütüphanelerinin modernleşmesi ve Osmanlı entelektüel hayatına katkılarının artması açısından önemli bir aşama olmuştur.

2.1.5. Müze-i Hümayun (Arkeoloji) Kütüphanesi

19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'da antik eserlerin toplanmaya başlanmasıyla İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin temeli atılmıştı. 1869 yılında Sadrazam Ali Paşa döneminde toplanan bu eserlerin bir araya getirilmesiyle “Müze-i Hümayun” adı altında Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk müzesi açıldı. Toplanan eserlerin sayısının

³⁷⁶ Akile Çelik, “Dolmabahçe Sarayı'nda Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Kütüphanesi”, *Milli Saraylar Kültür-Sanat-Tarih Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 2010, s.68-69.; Hülya Biçer, a.g.e., s.171.

³⁷⁷ Akile Çelik, a.g.e., s.69.; Hülya Biçer, a.g.e., s.171.

artması üzerine yeni bir yer arayışına girildi ve bu müzenin Çinili Köşk'e taşınmasına karar verildi. Çinili Köşk'e taşınan müze, 1880 yılında faaliyete geçmiş ve 1881 yılında Osman Hamdi Bey, bu müzeye müdür olarak atanmıştır. 1891 yılında ziyaretçilerini ağırlamaya başlayan müzeye, açıldıktan kısa bir süre sonra kütüphane, fotoğraf laboratuvarı ve maket atölyesi gibi kısımlar eklenmiştir.³⁷⁸

15.260 kitap ile 1893 yılında kurulan Müze-i Hümayun Kütüphanesi, Yıldız ve Bayezid Umumi Kütüphanesi'nden sonra koleksiyon bakımından öne çıkan önemli kütüphaneler arasındadır. Bu kütüphane, Topkapı Sarayı ile Gülhane Parkı arasında Osman Hamdi Bey Yokuşu üzerinde bulunan İstanbul Arkeoloji Müzeleri merkez binasının ikinci kat kuzey kanadında II. Daire denilen kısımda yer almaktadır. Kütüphanenin inşaatı 1903 yılında bitirilmiş olup 7 Kasım 1903'te II. Daire'nin açılışıyla birlikte kütüphane de faaliyete geçmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, eski adıyla Müze-i Hümayun'un kuruluşuyla birlikte kurulan kütüphane Osmanlı'nın ilk müze kütüphanesi olarak kabul edilir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, müzelerin ve müze ile beraber kütüphane kurma fikrinin de yaygınlaştığı dönem olan II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur. Bu dönemde Osman Hamdi Bey'in emekleri ile kurulan Asar-ı Atika Müzesi'nin yanında inşa edilen bu kütüphane ilk dermesini dönemin aydınlarının bağışları ile oluşturmuştur.³⁷⁹ Kitap mevcudu 60.000 civarında olan bu kütüphanede 2000 civarında yazma eser mevcuttur. Mevcut olan 2000 civarındaki yazmanın 1304'ü Türkçe, 633'ü Arapça, 179'u Farsçadır. Yirmi üçünde minyatür olan yazma eserlerin Bursalı Mehmed Tahir ve Kilisli Rıfat Bey tarafından fihristli bir kayıt defteri tutulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılan *Târîh-i Cevdet* ile Abdurrahman Şeref tarafından yazılan *Târîh-i Lutfî*'nin müsveddeleri de bu koleksiyonda yer almaktadır.³⁸⁰

Kütüphaneye başlangıçta satın alma, değiştirme ve bağış yoluyla birçok kıymetli eser sağlanmıştır. Yapılan toplu bağışlar kütüphanede önemli bir yer tutmaktadır. Varisleri tarafından 1900 yılında bağışlanan Sadrazam Ahmet Cevad Paşa koleksiyonu arkeoloji, askerlik, edebiyat, fotoğrafçılık, güzel sanatlar, kimya, matematik, seyahat, tıp, tarih gibi konuları içermekte olup toplamda 5000 ciltten oluşmaktadır. Bu koleksiyonun 1898 yılında basılmış bir de kataloğu bulunmaktadır. 1914 yılında Şakir Paşa'nın eşi tarafından bağışlanmış askerlik, istatistik, kimya, seyahat, siyaset, takvim, talim ve

³⁷⁸ "Türkiye'nin İlk Müzesinin Hikâyesini Biliyor Musunuz?", <https://www.turkishmuseums.com/blog/detail/turkiye-nin-ilk-muzesinin-hik-yesini-biliyor-musunuz/10037/1> Erişim tarihi: 22.01.2025.

³⁷⁹ İrem Tekne, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi", *Arşiv Dünyası 11 (1)*, 2024, s.82-83.

³⁸⁰ Havva Koç, "Arkeoloji Kütüphanesi", *DİA (3)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.381.

terbiye, tarih ve ticaret konularında toplamda 510 ciltten meydana gelen Mehmed Şâkir Paşa koleksiyonu bulunmaktadır.

Kütüphanedeki bir diğer önemli koleksiyon Sultan Mehmed Reşad koleksiyonudur. Bu koleksiyon, Alman Dostluk Yurdu üyelerinden bir komisyonun padişaha hediye ettiği Osmanlı İmparatorluğu ve Şark dünyasıyla ilgili eski Avrupa baskılarının da mevcut olduğu 686 ciltlik bir koleksiyon olup 1917 yılında kütüphane koleksiyonuna dahil edilmiştir. İç kapağında Alman Dostluk Yurdu komisyonunun Almanca ve Osmanlıca ithaf yazısı bulunan iki ciltlik alfabetik bir kataloğu mevcuttur. 1910 yılında kütüphaneye hediye edilen edebiyat, felsefe, akaid, fetva, fıkıh, hadis, hikmet, kelâm, kıraat, Kur'an, mantık ve ahlâk, tarih, tasavvuf, tıp gibi konularda olup 602 ciltten oluşan Diyarbakirli Said Paşa koleksiyonu da kütüphanenin önemli koleksiyonları arasındadır. Bu koleksiyonun içerisindeki yazma kitap sayısı 184'tür.³⁸¹

15 Mart 1917 tarihinde Türk Yurdu dergisinde yayınlanan bir makaleye göre Berlin'de Türk muhiblerinden ve "Türk-Alman Dostluk Yurdu" azalarından olan İmhof Paşa'nın reisliği altında bulunan bir heyet tarafından Türkiye'ye armağan edilen Şark'a ait kitapları Doktor (Alfred Nosiç) İstanbul'a getirmiş ve 25 Kanun-ı Sani tarihinde bu kitaplar Müze-i Hümayun Kütüphanesi Dairesi'ne konularak bu kütüphanenin açılış merasimi icra edilmiş ve kütüphaneye "Sultan Mehmed-i Hâmis Kütüphanesi" adı verilmişti. Üç kısma ayrılmış olan bu kütüphane, Türkiye'ye, Kafkasya'ya, İran'a, Hindistan'a ve Mısır'a dair yazılmış gayet mühim ve nefis eserleri ihtiva etmekteydi. Kitapların yazılmış olduğu diller ise Almanca, Latince, Fransızca, İtalyanca ve İngilizce idi. İlgili makalede *"İlmi, siyasi ve ictimai sahalarda milliyet fikirlerinin en esaslı noktalarını keşf, tayin ve tatbikte en çok muvaffak olan Alman dostlarımızın bizim de kendi benliğimizi tanıtmaya yarayacak olan bu armağanları herhalde takdir ve teşekkürle layıktır."* denilerek kütüphanenin kuruluş amacının ilmi, siyasi ve ictimai sahalarda milliyet fikirlerinin geliştirilmesi olduğu belirtilmiştir.³⁸²

Kütüphanede mevcut olan Rezaizade Ekrem Bey koleksiyonu ise 1914 yılında oğlu Ercümen Ekrem (Talu) tarafından kütüphaneye armağan edilmiş olup çeşitli konularda 395 ciltlik bir koleksiyondur. Bu koleksiyonun da elli beş adedi yazmadır. Kütüphanedeki Hattat Mektebi koleksiyonu ise Medresetü'l-Hattâtîn'in yerine kurulan

³⁸¹ Havva Koç, "Arkeoloji Kütüphanesi", s.381.

³⁸² "Sultan Mehmed-i Hamis Kütüphanesi", *Türk Yurdu (1.Seri), cilt: XII, sayı: 2 (130)*, 15 Mart 1333, s.3372-3374.

ve 1928 yılında kapatılan Hattat Mektebi'nin müzeye gönderilen bir kısım kitabından oluşmaktadır. 135 ciltlik bu koleksiyon çeşitli matbu eserlerle devrin ders kitaplarını ve birçok kütüphane defterini içermektedir.³⁸³

Kirmasti nâibi Kâzım Tevfikî Efendi'nin annesi Murtaza Hocaşâde Hatice Hanım koleksiyonu ise elli dört ciltten oluşan küçük bir koleksiyon olup bu koleksiyondaki her kitabın iç kapağında bir bağış ibaresi ve Hatice Hanım'ın mührü bulunmaktadır. İslam medeniyeti üzerine yazılmış eserlerde yaptığı tercümelerle Pierre Loti'nin kendisine hediye ettiği kitaplardan oluşan Zekî Mugamîz koleksiyonu ise toplam yirmi beş kitaptan ibarettir.³⁸⁴

Bu farklı bağışlar kütüphane koleksiyonunu zenginleştirmiş ve bu sayede kütüphane, çeşitli alanlardan kıymetli eserlerle değer kazanmıştır. Bu bağışlar dışında 1979 yılında çoğu arkeoloji ve tarih konulu 250 ciltlik kitapla Kâmrân Büyükkayra'nın, 1981 yılında da 784 ciltlik kitapla Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun eski ve yeni yazı basma eserlerden oluşan koleksiyonları Arkeoloji Kütüphanesi'nin koleksiyonuna dahil edilmiştir. Ayrıca bu toplu bağışlar dışında British Museum, Berlin, Viyana, Kensington, University of Pennsylvania gibi kuruluşların; müze araştırmacılarından Baltacışâde, Macridy, Mistakidis beylerle Osman Hamdi Bey, Halil Edhem Bey gibi şahısların ve Fransa, Avusturya, İspanya, Almanya gibi hükümetlerin yaptığı bağışlarla da kütüphane koleksiyonu zenginleşmiştir.

Kütüphanenin koleksiyon gelişimini İstanbul Arkeoloji Müzelerinin yıllıklarından izlemek mümkündür.³⁸⁵ Koleksiyona giren kitap sayısı zaman içinde dalgalanmış belirgin bir istikrar eğilimi göstermemiştir. Kütüphane koleksiyonu için satın almalar 1930 yılından sonra yavaşlamış olup kütüphane zaman zaman yapılan bağışlarla varlığını sürdürmüştür. Kütüphanenin tasnifi, numaralı dolap sistemine göre yapılmış tamamen özel bir uygulamadır. Sadrazam Ahmet Cevad Paşa ve Sultan Mehmed Reşad koleksiyonları haricindeki kitaplar için herhangi bir matbu katalog bulunmamaktadır. Kütüphanede yazar ve kitap adlarıyla kabaca konulara göre düzenlenmiş bir alfabetik fiş katalog uygulaması mevcuttur.

³⁸³ Havva Koç, "Arkeoloji Kütüphanesi", s.381

³⁸⁴ Havva Koç, "Arkeoloji Kütüphanesi", s.381.

³⁸⁵ Bkz. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No.2-16, İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları, 1937-1969.

Bu kütüphanenin koleksiyonu, müzenin kurucusu Osman Hamdi Bey sayesinde satın alım, bağış ve değişim yoluyla arkeoloji, tarih, sanat tarihi, coğrafya, güzel sanatlar, epigrafi, etnografya, eski Ön Asya kültürleri, nümizmatik, seyahat kitapları gibi konularda genişleyerek yaklaşık 60.000 kitapla sadece İstanbul'un değil, Türkiye'nin en iyi koleksiyonlarından biri haline gelmiştir.³⁸⁶

Tanzimat Dönemi'nde arkeoloji kütüphanesi, Osmanlı'da modern arkeoloji çalışmalarının başlamasıyla birlikte gelişmeye başlamış ve bu alandaki araştırmaları destekleyen önemli bir kaynak merkezi haline gelmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin tarihi mirasına yönelik artan ilgi ve Avrupa'daki müzecilik anlayışının etkisiyle, arkeolojiye dair eserlerin toplanması, tasnifi ve korunması konusunda yeni adımlar atılmıştır. Müze-i Hümayun'un (İmparatorluk Müzesi) kurulması ve Osman Hamdi Bey'in çalışmaları sayesinde, arkeolojiye dair yazılı kaynakların bir araya getirildiği ve araştırmacılara sunulduğu bir kütüphane oluşturulmuştur. Ancak bu süreçte finansman, uzman eksikliği ve sistemli kataloglama gibi konularda bazı sınırlamalar yaşanmıştır. Buna rağmen Tanzimat Dönemi, Osmanlı'da arkeoloji kütüphaneciliğinin temellerinin atıldığı ve ilerleyen yıllarda daha kurumsal bir yapıya evrildiği bir dönem olmuştur.

2.1.6. Umumi Kütüphane Kurma Düşüncesi ve Milli Kütüphanelerin Gelişimi

Meşrutiyet sonrası benimsenmeye başlayan modernleşme anlayışı ile devletin idari kurumlarında da önemli bir dönüşüm başlamış, kütüphaneler de yer aldığı devlet ve toplumdaki değişimlere bağlı olarak önemli dönüşümler geçirmiştir.

Bir kütüphane türü ve kavramı olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan “kütüphane-i umumi” Osmanlı toplum yapısında oluşan değişiklikler neticesinde meydana gelmiştir. Medrese eğitiminin yerini yavaş yavaş modern eğitim kurumlarına terk etmesi üzerine vakıf kütüphaneleri yeni öğretim kurumlarının bilgi ihtiyacına cevap vermekten uzak kalmış ve halkın yararlandığı, gereksinimlerini karşılayabildiği bir kurum olmaktan çıkmıştır. 19. yüzyılda kurulmaya başlanan ve “kütüphane-i umumi” adını taşıyan bu kütüphanelerin vakıf kütüphanelerinden tamamen farklı olduğu

³⁸⁶ Hatice Aynur, “Cumhuriyet Dönemi İstanbul Kütüphaneleri”, s.609.

bilinmektedir. Medrese dışına çıkan, Batı dillerinde yazılmış ya da tercüme edilmiş matbu kitaplarla desteklenen bir eğitim okuyucu taleplerini de değiştirmiştir.³⁸⁷

Osmanlı Devleti de halkı bilgilendirmek için bir yandan yaygın eğitimi geliştirme girişimlerinde bulunurken bir yandan da canlı bir yayın hayatı oluşturmaya yönelmiştir. Ancak mevcut vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarının tamamen mesleki amaçlar için oluşturulmuş, özel alanlarla sınırlı olması ve yeni yayınların bu koleksiyonlara ilavesini anlamsız kılmış ve yeni kütüphaneler kurma ve kütüphanelerde ıslahat hareketleri girişimlerinde bulunulmuştur. Bunun sonucunda da vakıf kütüphanelerinden ayrı müstakil bir kütüphane türü olan kütüphane-i umumiler doğmuştur.³⁸⁸ Kütüphane-i umumiler, başlangıcı 19. yüzyıla dayanan ve Cumhuriyet döneminde, kütüphane-i umumi olarak değerlendirilebilecek misyonları üstlenen başka kütüphanelerin kuruluşuyla sonuçlanan bir dönem aralığında varlığını sürdürmüşlerdir.³⁸⁹

Kütüphane-i umumiler, 19. yüzyılda kütüphanelerdeki farklılaşmaya bağlı olarak yenilik hareketleri sonucunda ortaya çıkmıştır.³⁹⁰ Erünsal’a göre bu yenilik girişimi için fikrî planda her ne kadar yeterli hazırlık yapılmışsa da İmparatorlukta ekonomik durumun gittikçe kötüleşmesi bu hazırlığın fiiliyata geçirilmesini uzun bir süre mümkün kılamamıştır.³⁹¹

Osmanlı döneminde devlet eliyle kurulan ve oluşum şartları teferruatı ile bilinen ilk kütüphane, “Kütübhane-i Umumi-i Osmani”, yani bugünkü adı ile “Bayezit Devlet Kütüphanesi”dir. Batı ülkelerinin o güne kadar milli kütüphanelerini kurmuş oldukları bilinmektedir. Osmanlı aydınlarının yeni bir kütüphane olarak “umumi kütüphane” düşüncesini Osmanlı’ya taşıma isteği ve bunun devlet kademelerince de ilgi ile karşılanması bu kütüphanenin oluşum sürecine zemin hazırlamıştır.³⁹²

İsminde kütüphane-i umumi geçen Kütüphane-i Umumi-i Osmani, şimdiki bilinen adıyla Bayezit Devlet Kütüphanesi’nin kuruluş gayesiyle alâkalı farklı görüşler mevcuttur. Aslında telif ve tercüme olarak yayınlanan her eserden bir nüshanın bu

³⁸⁷ Tuba Çavdar Karetepe, “Bayezit Devlet Kütüphanesi”, Türk Maarif Ansiklopedisi, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/beyazit-devlet-kutuphanesi#yazar-1> (24.02.2025).

³⁸⁸ Hülya Dilek Kayaoğlu, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi-Karşılaştırmalı Bir Çalışma: 1982-2003”, *Türk Kütüphaneciliği*, 18 (3), (2004), s.241; Müşerref Avcı, a.g.e., s. 63.

³⁸⁹ Tuba Çavdar, a.g.e., s.54-55.

³⁹⁰ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.230.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.55.

³⁹¹ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.230-231.

³⁹² Hasan Duman, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 329.

kütüphanede toplanmasının öngörülmesi kütüphanenin en başından beri “milli kütüphane” olma amacıyla kurulduğuna işaret etse de³⁹³ Soysal’a göre 1880’li yıllarda Bayezit’teki kütüphanenin kurulduğu dönemde ‘merkezi’, ‘umumi’, ‘milli’ ya da ‘devlet’ kütüphanesi kavramlarının doğru algılanamayışı nedeniyle bu kütüphanenin kuruluş gayesi ve konumu tam olarak tespit edilememektedir. Soysal, bu durumu yorumlarken onun devletçe kurulmuş ilk umumi kütüphane olma niteliğinin bile yalnızca bir olasılığa bağlanabileceği görüşünü dile getirmektedir.³⁹⁴ Duman ise temelinde millilik yatan kütüphanenin isminin, o günün şartları ve Osmanlı Devleti’nin yapısı da dikkate alınarak bir kısım kayıtlarda “kütüphane-i umumi”, bazı gazetelerde de “milli kütüphane” olarak geçmesinden yola çıkarak bu kütüphanenin dönemin şartları çerçevesinde kurulan milli bir kütüphane olduğunu dile getirmektedir.³⁹⁵

Kütüphane-i Umumi kuruluş amacı ile paralel olarak dermesini çeşitli yöntemlerle geliştirmeye başlamıştır. Yurt içi ve dışından kitap bağış ve hediyelerinin yapıldığı, yabancı dillerde kitapların ve bazı özel koleksiyonların bu kütüphane için satın alındığı bilinmektedir. Dersaadet İstinaf Mahkemesi (İstanbul Hukuk Mahkemesi) üyelerinden Mehmed Emin Efendi’nin 1892 yılındaki vefatından sonra terekesinde bulunan 10 sandık kitap Beytü’l-Mâl İdaresi memurları tarafından incelenmiş ve dönemin Matbuat Nizamnamesine uygun içerikte olanların Kütüphane-i Umumi için satın alınması Maliye Nezareti’ne bildirilmiştir. 1894 yılında Maarif Nezareti, söz konusu kitapların Maliye Nezareti’nce Kütüphane-i Umumi için 2174 kuruşluk bedel ile satın alınmasını talep etmiştir. Mehmed Emin Efendi kütüphanesinin bir kısmının bu şekilde kamu yararına satın alınmasında Mehmed Emin Efendi’nin dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa ile olan tanışıklıkları da etkili olmuştur. Satın alınan kitapların listesi, konuları, yazarları veya kaç adet olduklarına dair net bir bilgi mevcut değildir.³⁹⁶

1877 Aralık ayında Kütüphane-i Umumi’nin kuruluş çalışmalarına başlanmış fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) dolayısıyla bu çalışmalar netice vermemiştir.³⁹⁷ Takvim-i Vekayi’nin 30 Haziran 1877 tarihli haberine göre Maarif Nazırı

³⁹³ Filiz Dıgıroğlu, “Kütüphane-i Umumi-i Osmani ve Bağış Koleksiyonları: Çerkeşşeyhizade Kitaplığı”, *Arşiv Dünyası*, 8 (2), (2021), s.108.

³⁹⁴ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.84-85.

³⁹⁵ Hasan Duman, a.g.e., s. 329.

³⁹⁶ Hakan Anameriç, “Osmanlı Devleti’nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metadolojik Bir İnceleme”, s.286-287.

³⁹⁷ Hakan Anameriç, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet’in İlk Yılları)”, s.540.

Münif Efendi tarafından İstanbul’da “kütüphane-i umumi” namıyla bir kütüphane tesis edileceği ilan edilmiştir:

*Maarif Nazırı Münif Efendi Hazretlerinin Kütüphane-i Umumi namıyla gayet mükemmel bir kütüphane teşkil buyurmakta oldukları ve bu kütüphanenin Arabi ve Farsi ve Türkçe ve Rumca ve Ermenice ve Bulgarca ve Avrupa lisanlarınca birçok müellefat ve müdevvenatı hâvî olacağı havâdis-i saridendir.*³⁹⁸

1881 yılında Tercüman-ı Hakikat’te çıkan bir yazıya göre ise İstanbul’daki kütüphanelerin birbirinden uzak ve genellikle kapalı olmaları sebebiyle kütüphanelerden faydalanmanın güç olduğu aktarılmış, bu kütüphanelerin bir araya getirilip nitelikli kütüphanecilerin tayin ettirilmesi ve Avrupa’dan kütüphanecilikle ilgili uygulamaların ve uzmanların getirilerek mükemmel bir merkezi kütüphane fonksiyonunda bir kütüphane-i umumi kurulması teklif edilmiştir.³⁹⁹

H. 1 Muharrem 1300 [M. 12 Kasım 1882] tarihli *Vakit* gazetesindeki bir haber, Osmanlı Devleti’nde yayınlanan kitaplardan birkaç nüshanın Beyazıt’taki kütüphane-i umumiye verilmesini içermektedir. Ayrıca bu kütüphane için İstanbul’da daha önceden yayınlanmış eserler de araştırılarak kütüphane koleksiyonuna kazandırılacaktır. Kütüphanenin koleksiyonunun oluşturulması amacıyla kitapseverlerin hediye ve bağışlarının da önemli olduğu belirtilerek kitap sahiplerinden bağış yapmaları istenmiştir.⁴⁰⁰

Dönemin gerek yazılı basınında gerek arşiv kayıtlarında geçen kütüphane-i umumi kavramı 1882’de Bayezit külliyesi içinde kuruluş çalışmalarına başlanılan ve 1884’te ‘Kütüphane-i Umumi-i Osmani’ resmi adıyla açılan kütüphane için bir temel teşkil etmiş ve bu adım kütüphanecilik tarihimizdeki en önemli girişimlerden biri olmuştur.

Eylül 1882’de Başvekalet Dairesi Divan-ı Hümayun Vilayat-ı Mümtaze ve Muhtare Kalemi tarafından bir düzenleme yapılmış ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde metruk halde bulunan ve kullanılmayan kütüphanelerde bulunan kitapların zâyi olmamaları için hepsinin İstanbul’da toplanmaları gerektiği belirtilmiştir. Açılışından

³⁹⁸ *Takvim-i Vekayi* sayı 1940, H.1294 / M.1877., s.4.

³⁹⁹ *Tercüman-ı Hakikat* no 1008, H.1298 / M.1881., s.2.; neşreden Tuba Çavdar, a.g.e., s. 56.; Müşerref Avcı, a.g.e., s.64.

⁴⁰⁰ Hakan Anameriç, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet’in İlk Yılları)”, s.541-542.

önce, dönemin “derleme kanunu” sayılabilecek bir irade, ismindeki Osmânî ibaresiyle birlikte değerlendirildiğinde, bu kütüphanenin, dönemin “millî kütüphane”si olma arzusuna da işaret eder. Bu iradede, yazar ve çevirmenlerin, telif veya tercüme ettiği her kitabın bir nüshasını kütübhâne-yi umûmiye vermeye mecbur olduğu hükmü yer almaktadır.⁴⁰¹ Ayrıca bu iradeye göre başta Bulgaristan olmak üzere tüm vilayetlerdeki âtıl vaziyette olan kütüphane ve mekanlardaki kitaplar toplatılarak İstanbul’a getirilecek ve bu işlem için gerekli olan masraf da Maliye Nezareti tarafından karşılanacaktır. Ayrıca bu çalışma gerçekleştirilirken kitapları hem fiziksel hem içerik yönünden değerlendirebilecek ehil bir kişi de görevlendirilecektir.⁴⁰² Bu girişimin amacı, İstanbul ve Anadolu’nun çeşitli vilayetlerinde bulunan kütüphanelerdeki önemli eserlerin Batı ülkelerine götürülmesinin önüne geçilmeye çalışılmasıdır.⁴⁰³

Erünsal’ın tespitine göre Bayezit Umumi Kütüphanesi’nin idare esasları ve personelinin vazifelerine dair oldukça detaylı hazırlanmış bir talimatname müsveddesi mevcuttur.⁴⁰⁴ Kütüphanede görevli ser (baş) hafız-ı kütüb, hafız-ı kütüb efendiler ve kütüphanedeki başka işlerden sorumlu diğer görevlilerin (ser mubassır veya mustahfız, mustahfız-ı sani, hademe, fihrist-i umumi memuru, Farisi ve Türki fihrist memurları, tasnif ve tertib memuru, mücellid) vazifelerinin neler olduğu bu talimatnamede detaylıca açıklanmaktadır. Talimatnamede ser hafız-ı kütübün görevleri arasında kütüphanede mevcut bilumum eserleri ilmi bir şekilde tasnif etmek ve tasniflerini fişlere işleyerek sonrasında bu fişleri görevlendirilen fihrist-i umumi memurlarına iletmek bulunmaktadır. Ser hafız- kütübe verilen bu tasnif işleri ve sonrasındaki kataloglama işleri için ve dahi farklı lisanlardaki kitapların kataloglanması için ise ayrı ayrı memurların (fihrist-i umumi memuru, Farisi ve Türki fihrist memurları) görevlendirilmesi, Bayezit Umumi Kütüphanesi’nde modern kütüphanecilik hizmetlerinden olan kataloglama ve sınıflandırmaya verilen önemi açıkça göstermektedir. Kütüphane-i Umumi müdürünün kütüphanelerde bulunan kitapların çoğunluğunun Arapça olması sebebiyle; Arap diline ve bu dilin literatürüne hakkıyla vâkıf olması, bibliyografyayı ve bir veya iki Batı dilini bilmesi istenmiştir. Bu bilgiler ışığında tespit edilen H.19.04.1311 [30 Ekim 1893] tarihli bir arşiv belgesinde modern kütüphanecilik hizmetlerine hakimiyeti ve bilgisi dolayısıyla

⁴⁰¹ Tuba Çavdar Karetepe, “Bayezit Devlet Kütüphanesi”.

⁴⁰² DABOA İ. DH (İrade Dahiliye), No: 860-68882, H.07.11.1299.; Hakan Anameriç, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet’in İlk Yılları)”, s.542.

⁴⁰³ Hakan Anameriç, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet’in İlk Yılları)”, s.542.

⁴⁰⁴ [Beyazıt Umumi Kütüphanesi’nin İdare Esasları ve Personelinin Vazifelerine Dair Talimatname Müsveddesi] / DABOA.MF.KTU, 2/27.; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.235-241.

Mekteb-i Sanayi müdürü Ebüzziya Tevfik Bey'in üç bin kuruş maaşla Kütüphane-i Umumi'nin tanzim ve tertibine memuriyetine karar verildiği belirtilmiştir. Kütüphane-i Umumi'de çalışmak üzere alınacak personelden Arapçayı bilenlerin diğerlerine tercih edilmesi ve halen çalışmakta olanlara iki sene müddet verilerek ancak yapılacak imtihan sonucunda başarılı olanların görevlerine devam etmeleri gibi yeni prensipler ortaya atılmıştır.⁴⁰⁵

Kütüphane-i Umumi-i Osmanî, kuruluşundan beri derleme kütüphanesi olsa da vakıf, bağış ve nakil usulleri ile gelen kitaplarla her dönem koleksiyonunu zenginleştirmiştir. Kütüphane-i Umumi'nin koleksiyonunun geliştirilmesi için gösterilen gayreti o dönemde kayıt altına alınmış birkaç yazılı belgeden de görebilmek mümkündür. 28 Muharrem 1302 [17 Kasım 1884] tarihinde kaydedilen bir belgeye göre kütüphane dermesinin zenginleştirilmesi için Simitsonyan Enstitü (Smithsonian Institute) adlı bir cemiyet tarafından hükümete hediye edilen kitapların bir kısmının Babıali'ye gönderildiği, diğerlerinin de mahallerine ve Kütüphane-i Umumi'ye gönderilmek üzere olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰⁶ 19 Rebiülahir 1311 [30 Ekim 1893] tarihinde kaydedilen bir diğer belgeye göre ise bu kütüphanede bulunan mevcut kitap sayısı ve bunların hangi ilim dalına ait olduğunu bildiren düzenli bir defterin hızlıca tutulması gerektiği yazılıdır.⁴⁰⁷

Şura-yı Devlet üyelerinden Yusuf Hâc, 1895 yılında dönemin padişahı II. Abdülhamid'e sunduğu layihasında⁴⁰⁸ Kütüphane-i Umumi'nin o güne dek beklenen hizmeti veremediğini, kütüphane dermesinin nicelik ve nitelik yönünden geliştirilerek daha etkili duruma getirilebilmesi için ülkede yapılan yayınların iki nüshasının Umumi Kütüphane'ye, sağlayacağı diğer yararlar açısından da birer nüshasının Maarif Nezareti ile Matbuat Müdüriyeti'ne tesliminin zorunlu kılınmasını dile getirmektedir.⁴⁰⁹

Kütüphaneler Müfettişi Mahmut Bey, 3 Temmuz 1325 [16 Temmuz 1909] tarihli takririnde yer alan;

Yirmi beş sene mukaddem te'sis olunup istikmal-i esbab-ı intizamına ciddi bir gayret sarf olunmadığı halde el-yevm yirmi bini mütecaviz asâra malik bulunan kütübhane-i umuminin ekser muhteviyatı müellefat-ı kadimeden ibaret olmasıyla bunun terakkiyat-ı

⁴⁰⁵ DABOA Y.A.RES (Yıldız Resmi Maruzat), No: 67-41, H.19.04.1311

⁴⁰⁶ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 85-31, H.28.01.1302.

⁴⁰⁷ DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 302-22611, H.19.04.1311

⁴⁰⁸ Orijinal metin için bkz. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, c.III. Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, s.137.

⁴⁰⁹ Özer Soysal, 1998, c.III., a.g.e., s.138.

hazıra-i ilmiye ve fenniyyeye göre ve şan-ı milliyet ve şeref-i meşrutiyetle mütenasib bir surette ikmal-i nevakısıyla Darü'l-fünun ve mekatib-i aliye talebesiyle sa'ir erbab-ı daniş ve irfanın istifadelerine te'min ve ihtiyaçlarını tehvin edecek bir derece-i mükemmeliyete isaline teşebbüs lazımedendir. [...]⁴¹⁰

ifadesinde Bayezit'teki Umumi Kütüphane'nin 20 bini aşkın eseri içermesine rağmen bu eserlerin ve yazarlarının eski olmasından ötürü ilim ve fennin ilerlemesine hiçbir katkı sağlayamayacağını belirtmektedir. Mahmut Bey'e göre Darülfünun ile diğer yüksek öğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin bu kütüphaneden faydalanabilmesi için ihtiyaçlarını giderecek eserlerin bir an evvel bu kütüphaneye kazandırılması ve yetersiz olan koleksiyonun geliştirilmesi için tedbirler alınması gerekmektedir.

Kütüphane-i Umumi-i Osmani'nin İstanbul'da bir milli kütüphane mahiyetinde okuyucuya hizmet vermesi, koleksiyonun gelişmesini olumlu manada etkiler. Çünkü varisler yakınlarının kendilerine miras kalan kitaplıkları için Beyazıt'taki kütüphaneyi yeni ve güvenilir bir adres olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirme için en teşvik edici unsurlardan biri kuşkusuz kurumsal güvenilirliktir. Varisler, kitapların herkesin istifadesine sunulacağı bir imkânı görmezden gelmemiş ve koleksiyon zenginleştirme seferberliğine dâhil olmuşlardır.⁴¹¹ Filiz Dıġıroġlu'nun Kütüphane-i Umumi-i Osmani'nin bağışçı koleksiyonu üzerine yaptığı çalışması⁴¹², hem bu kütüphanenin bağışçı profilinin ortaya çıkarılmasına hem de kütüphanenin kurumsal tarihine önemli bir katkı sağlamaktadır.

Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı gibi hadiseler bu yıllarda kütüphaneden yararlanma potansiyelini tabii olarak düşürmüştür. Ancak o dönemde Türkiye'ye göç eden birçok insanın beraberinde getirdikleri kitapları Kütüphane-i Umumi-i Osmani'ye bağışlaması koleksiyonun genişlemeye devam etmesini sağlamıştır.⁴¹³ Yıllar geçtikçe bu kütüphanenin koleksiyonunun zenginleştiği, Umumi Kütüphane'de mevcut kitaplara yer kalmaması dolayısıyla binanın yan tarafının satın alınarak kütüphanenin genişletildiği bir arşiv kaydında yer almaktadır.⁴¹⁴ Kütüphane koleksiyonu ilerleyen yıllarda da epeyce zenginleştirilmiştir. H.1339 [1921] senesinde

⁴¹⁰ Bayezit'teki Umumi Kütüphane'nin yetersiz olan koleksiyonunun geliştirilmesi için alınabilecek tedbirler hakkında Kütüphaneler Müfettişi Mahmut Bey'in hazırladığı bu tahrir (DABOA.MF.KTU, 3/58, 3 Temmuz 1325.) İsmail E. Erünsal tarafından neşredilmiştir (İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.249.).

⁴¹¹ Filiz Dıġıroġlu, 2021, a.g.e., s.109.

⁴¹² Filiz Dıġıroġlu, 2021, a.g.e.

⁴¹³ Hasan Duman, a.g.e., s. 330.

⁴¹⁴ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 1132-16, H.04.06.1327

Hazine-i Hassa eski müsteşarı Halis Efendi'den Umumi Kütüphane için otuz beş bin liraya on üç bin cilt kitap satın alınması dermeye önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir.⁴¹⁵

Kütüphane-i Umumi koleksiyonunun zenginleşmesi, bu kütüphaneye olan ilgiyi de arttırmaktadır. Kütüphane-i Umumi Osmani Müdürlüğü'nden yazılan 3 Ağustos 1327 [16 Ağustos 1911] tarihli bir yazıda Bayezid Kütüphane-i Umumisi'nin okuyucusunun arttığını ancak kütüphane çalışanlarının aldığı cüzi maaşların masraflarını karşılayamadığı kütüphaneyi açık tutma zorunluluğunu yerine getiremediklerini belirtmektedir ve iyileştirme talep etmektedir.⁴¹⁶

Beyazıt'taki Kütüphane-i Umumi'nin 1881 yılındaki kuruluşundan sonra tüm halkın istifadesine sunulması için yapılan çalışmalar ilerleyen yıllarda yetersiz kalmaya başlamıştır. 1919 yılında Sebilü'r-Reşad gazetesinde *Darülfünun müdavimlerinden Ferit* isimli bir zat tarafından yayınlanan bir yazıda kırk seneye yakın zamandan beri halka açık bulunan bu kütüphaneden İstanbul'un yüzde doksanın bihaber olduğu ve bina şartlarının kütüphaneden faydalanabilmeyi mümkün kılmadığı vurgulanmaktadır:

“...Yurdumuzda belli başlı Bayezid'de “Kütüphane-i Umumi” namı altında cennetmekân Sultan Abdülhamid Han-ı sani tarafından bina ettirilen ve kırk seneye yakın zamandan beri umuma küşade bulunan yalnız bir kütüphanemiz olduğu halde İstanbul'un yüzde doksanı bundan bihaberdir. İçerisinde pek mühim asar-ı nefise bulunan bu zavallı binaya umumi bir kütüphane demek için intizamdan ve birçok asar-ı cedideden mahrum bulunuyor. Evvela fihrist namıyla kitapların ismi yazılı ufak bir mektep defterinin muhtelif nüshaları mevcut olduğundan bir kitap intihabı için saatlerce nöbet beklemek mecburiyetinde kalınıyor. Mesela bir tarih kitabını bulmak için bu karmakarışık yazılı defteri tamamiyle gözden geçirmek lazım geliyor. Kütüphane-i mezkûrun (303) senesinde tab' ettirilen umumi fihristini karıştıracak olursanız birçok asara müsadif olacaksınız. Bunlardan birini talep etmenize mukabil hafız-ı kütüb efendilerden istediğiniz kitabın ciltsiz bulunduğu için mütaliine verilemediği cevabını alacaksınız. Bu kadar senedir tecdid edilemeyen kitapların mevcudu ise üç dört bine baliğ oluyormuş. Son zamanlarda haber aldığımıza göre

⁴¹⁵ DABOA.DH.İ.UM (Dahiliye İdare-i Umumiye) No: 19-1., H.21.05.1339

⁴¹⁶ *Huzur-ı ali-i ekremilerine ma'ruz-ı da'ıyanemizdir. Şeref-i hizmeti ile mübahi olduğumuz Bayezid Kütübhane-i Umumisine gelip giden erbab-ı mütalaa zaten pek çok olduğu ve Ramazan-ı Şerif gecelerinde de kütübhane-i mezkur ber muceb-i irade-i nezaret-penahi erbab-ı istifadeye küşâde bulundurulacağı cihetle esasen cüz'i olan ma'aşatımız geceleri bi'l-mecburiye kütübhane civarında iftara ve mesarif-i sa'ire ihtiyarına gayri müsa'id olduğundan hiç olmazsa bu gibi leyali-i mübarekede hasbe'l-vazife ihtiyar edeceğimiz masarif-i zaruriyeye karşılık olmak üzere mikdar-ı münasib meblağın bi'l-ifraz tehvin-i havayicimiz hususuna delalet buyurulmasını uluvv-i şime-i hakkaniyet-perverilerinden niyaz eyleriz. Ol babda emr u irade efendim hazretlerindir. Fi 3 Ağustos sene 1327. Mühür Kütübhane-i Umumi-i Osmani. (DABOA.MF.KTU, 8/38, 3 Ağustos 1327.; neşreden İsmail E. Erünsal, 2008, a.g.e., s.252.)*

Süleyman Paşazade Sami Bey merhumun altı yedi yüz cilt kadar kütübü'l mütenevviasi vakfedilmiş, bunlar da teclid edilmemiş olduğundan kütüphanenin arka tarafında giru toz içerisinde farelerin tume-i dendanı olmakta bulunuyorlar. Bunlardan müstefid olmak kabil değil mi? Tabii hayır! Çünkü ciltsiz kitaplar birkaç kişinin elinde okuna okuna parçalanacak şayet ciltlenmesi beklenecek olursa nihayet otuz kırk sene sonra...’’⁴¹⁷

Kütüphane-i Umumi-i Osmani için, milli kütüphanenin temeli olduğu söylenmekte olup 1876-1920 yılları arasında kurulan diğer bütün kütübhane-i umumiler için de bu durumun geçerli olduğu ve hepsinin milli kütüphane olma çabası gösterdikleri gibi değerlendirmeler mevcuttur.⁴¹⁸

1884 yılında kurulan Kütüphane-i Umumi ile toplumun kütüphanelere olan ilgisinin artması kütüphanelerden istifadeyi daha planlı bir hale getirmeyi gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda halkın faydalanabilmesi için İstanbul dışında da umumi kütüphaneler kurulma girişiminde bulunulduğu ve hatta kurulan kütüphaneler olduğu birtakım arşiv kaynaklarından tespit edilmiştir. H.19.03.1311 [30 Eylül 1893] tarihli bir arşiv belgesine göre Erzurum’un İspir kazasında tesis edilmesi planlanan kütüphane için Erzurum Valiliğine yazı yazılarak konu hakkında ne düşündüklerinin bildirilmesi istenmiştir.⁴¹⁹ H.29.04.1314 [7 Ekim 1896] tarihli bir arşiv belgesinde Sivas’ta bir kütüphane inşa edilmek istendiği ancak şehirde bir kütüphane bulunduğu anlaşıldığından bunun tahkiki yapılmadan yazışmalara başlanmaması gerektiği bilgisi yer almaktadır. Yakın tarihli iki arşiv kaydına⁴²⁰ göre ise Erzincan’da umumi bir kütüphane tesis edilerek H.23/25.02.1324 [Nisan 1906]’te açılışının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. H.23.02.1324 [18 Nisan 1906] tarihli arşiv kaydına göre bu kütüphane için Hazine-i Hassa’dan yüzlerce cild kütüb-i nefise gönderilmiş ve kütüphanenin açılışında dördüncü ordu-yı hümayun müşiri ve ahali hazır bulundurulmuştur. H.06.02.1324 tarihinde kaydedilen bir arşiv belgesine göre de Urfa’nın Birecik ilçesinde Redif Binbaşısı Mehmed Bey’in öncülüğünde ve memurların yardımıyla bir umumi kütüphane tesis edilmiş ve açılışı gerçekleşmiştir. H.26.05.1333 [11 Nisan 1915] tarihinde kayıt altına alınan bir arşiv belgesinde ise Kastamonu, Trabzon, Hicaz vilayetleriyle Kale-i Sultaniye ve Urfa

⁴¹⁷ Sebilü’r-Reşad, cilt 16, aded 391, H. 12 Cemaziyelevvel 1337 [M.13 Şubat 1919], s.16.

⁴¹⁸ Hasan Duman, “Bayezit Devlet Kütüphanesi’nin Dünü-Bugünü-Geleceği” *Bayezid Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1984, s.3.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.58.

⁴¹⁹ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:182-37, H.19.03.1311.

⁴²⁰ DABOA DH.MKT (Dahiliye Mektubi Kalemi), No: 1070-23, H.23.02.1324.; DABOA Y.A.HUS (Yıldız Hususi Maruzat), No: 501-176, H.25.02.1324.

livalarında kütüphane-i umumi tesisi için mezkûr yerlerin 1332 senesine ait hususi bütçelerine tahsisat konulması isteği dile getirilmiştir.⁴²¹

Osmanlı ülkesinde bazı bilimsel ve kültürel faaliyetlerin başlangıç uygulamalarının Mısır, Selanik, Manastır ve Şam'da görülmesi dikkat çekici bir nitelik taşımaktadır. Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda açılan ilk “umumi kütüphane” de Şam'da Zahiriye Medresesi içerisinde teşkil edilmiştir.⁴²² Şam Umumi Kütüphanesi H. 12 Şaban 1298 [M. 9 Temmuz 1881]'de dönemin yöneticileri ve halkın iştirakiyle hizmete açılmıştır.

Bu dönemde Türk kütüphanecilik tarihini etkileyen önemli hadiseler meydana gelmiştir. Bir taraftan vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması ve hizmetlerinin düzenlenmesi sağlanırken diğer taraftan da imparatorlukta kurulmaya başlanılan yüksekokul, hastane ve müze gibi kurumlarda çoğunluğu yabancı dilden eserlerden ve ders kitaplarından oluşan kütüphanelerin tesisine başlanmıştır.⁴²³

20. yüzyılın başında İstanbul haricindeki diğer büyük Osmanlı şehirleri de yeni kütüphane türleriyle tanışmıştır. Bunlardan biri 9 Eylül 1913 tarihinde talimatnamesi yayınlanan ve Bursa'da kurulan Tedrisat-ı Cedide-i İlmiye Kütüphanesi'dir.⁴²⁴ 1913 yılında kurulması planlanan bu kütüphane, Osmanlı kütüphanecilik ve medrese kütüphaneleri tarihi bakımından oldukça önemlidir. İlk defa medrese talebelerine hizmet verecek bir kütüphane vakıf dışı bir teşekkül olarak planlanmış ve kurulmuştur. Medreselerin ve kütüphanelerin kuruluşunda vakfiyelere müracaat etme yönteminin değişmesi; Tedrisat-ı Cedide-i İlmiye Kütüphanesi'nin ilk defa 1913 yılında yayınlanan talimatnamesi ile gerçekleşmiştir. Dıĭıroĭlu, Meşihat bünyesinde taşrada oluşturulan ıslah-ı medaris meclislerinden biri tarafından kurulması ve mekân olarak medrese binasını kullanmasından dolayı bu kütüphaneyi yeni bir tür olarak zikretmenin doğru olmadığını ifade etmektedir. O dönemde uygulanan ıslah-ı medaris politikaları neticesinde Tedrisat-ı Cedide-i İlmiye Kütüphanesi'nin ıslahı da gerekli görülmüş ve bu

⁴²¹ DABOA DH. UMVM (Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü), No: 66-49, H.26.05.1333.

⁴²² Mehmet Canatar, “Şam Umumi Kütüphanesi'ne Dair Bir Değerlendirme”, *Abdülkadir Özcan'a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, yay. haz. Hayrünisa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aycibin ve Muhammet Ali Kılıç, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.621.

⁴²³ İsmail E. Erünsal, 2020, a.g.e., s.337-338.

⁴²⁴ Filiz Dıĭıroĭlu, “II. Meşrutiyet Dönemi Taşrasında Bir Medrese Kütüphanesi: Bursa Tedrisat-ı Cedide-i İlmiye Kütüphanesi”, *Arşiv Dünyası*, 6 (1), (2019), s.43.; Osmanlı kütüphanecilik literatüründe “yeni medrese kütüphanesi” modeline dair müstakil bir çalışma bulunmamakla birlikte Dıĭıroĭlu, Bursa'da kurulan Tedrisat-ı Cemiyet-i İlmiye Kütüphanesi'nin talimatnamesini incelediği çalışmasıyla literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

kütüphane mevcut medrese kütüphanelerini modernleştirme çabalarının bir ürünü olarak meydana gelmiştir.⁴²⁵

Bursa'daki canlılık 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Bu canlı kültür ve düşünce hayatının ilginç bir tezahürünü 1916 yılında hazırlanan bir rapor dolayısıyla kütüphanecilik düşüncesi alanında da görebilmek mümkündür.⁴²⁶ Osmanlı şehirleri arasında Bursa'da kütüphaneler ve kütüphanecilik hakkındaki görüşleriyle öne çıkan Bursa Maarif Müdürlüğü görevinde bulunan Ahmet Hamdi dikkat çekici bir isimdir. Ahmet Hamdi'nin Bursa kütüphanelerine dair hazırladığı teftiş layihası (H.1334 / 1916)⁴²⁷, yaklaşık yüz on sene evvel hazırlanan ve dünya hakimiyeti ile kütüphaneler arasında ilk defa doğrudan ilişki kuran bir manifesto niteliğindedir. Bundan önce hazırlanan bu tür metinlerde, daha çok kütüphane faaliyetlerinin teknik boyutunun geliştirilmesi konu edilmiştir. Adı geçen layihanın diğer metinlerden farkı, kütüphanelerin toplumların kalkınma düzeyleri ile doğrudan bir ilişkisi olduğunu ilk defa düşünsel bir zeminde ele almış olmasıdır. Metin incelendiğinde Ahmet Hamdi'nin üzerinde durduğu önemli birkaç husus göze çarpmaktadır. Ahmet Hamdi'ye göre gerçekte kütüphaneler, bugünkü milletler arasındaki bilgi birikiminin gelişme ve ilerleme düzeylerini gösteren ve bu düzeylerde birbirleri arasında kıyas yapmaya imkân veren en önemli kurumlar arasındadır. Ve bu kurumların en çoğuna, en büyüğüne ve en zenginlerine sahip olan milletler, azami ilerleme ve başarı kaydeden milletlerdir. Bu bilgi, toplumların kalkınma düzeylerinin kütüphaneler aracılığıyla ölçülebileceği düşüncesini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ahmet Hamdi, bu layihada kütüphanelere verdikleri önem noktasında Almanya örneğini vermektedir. İlim neşrine gerçekten yardımcı ve bu hususta en etkili başarı aracı olan bu kurumlar, Berlin gibi büyük şehirlerde pek donanımlı, sayıca fazla ve kırsal kesimlere göre de gelişmiş vaziyettedir. Ve bu kurumlar gerçekten bulundukları mahallerdeki toplumun ihtiyacını giderecek surette oluşturulmuştur. Bu kütüphanelerden esnaf, tüccar velhasıl her meslekten insan yararlanabilmektedir. Özellikle büyük okulların mutlaka zengin birer kütüphanesi bulunmaktadır. Buradaki öğrenciler aldıkları derslere paralel olarak kütüphanedeki kitapları okumak ve yaptıkları bu okumalar üzerine birer makale yazmakla görevlendirilmiştir. Hamdi, buradan, Alman gençlerinin daha okulda

⁴²⁵ Filiz Dıgıroğlu, a.g.e., s.44.

⁴²⁶ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Tarih, İstanbul 2013, s.55.

⁴²⁷ Bursa Kütüphanelerinin 1331-1332 Ders Yılına Ait Teftiş Layihası / MF. KTU. 9/27, 7 Rebiülevvel 1334, 21 Kânûn-ı Evvel 1331.; neşreden İsmail E. Erünsal, 2008, a.g.e., s.253-257.

iken muhakeme ve yazma yeteneğine sahip olduğunu ve basma kalıp ezber sisteminden uzaklaştıkları sonucunu çıkarmaktadır.

Layihada daha sonra Osmanlı şehirlerinde bulunan kütüphanelerin durumunu ele alan Ahmet Hamdi, bu kütüphaneler arasında pek kıymetli olanlarının bulunduğunu ancak mevcut kütüphanelerin koleksiyonlarının neredeyse %95'inin Arapça olmasından dolayı kütüphanelerden faydalanmanın zorlaştığını dile getirmektedir. Ahmet Hamdi'ye göre eğitim alanında yeni adımlar atılan Osmanlı Devleti'nde, Tahir Bey'in kaleme aldığı "*Osmanlı [Türk] Müellifleri: Kütüphaneler Fihristi*" isimli eserin basılması kütüphane hizmetleri hususunda büyük bir yenilik sunmuştur. Hamdi gerek İstanbul'da gerek diğer vilayet, kaza ve hatta nahiyelerde hakiki birer umumi kütüphane meydana getirmeyi belgeleyecek bir nizamnamenin bakanlıklarca yayınlanmasının önemli sonuçlar doğuracağını vurgulamıştır. Memleketin ihtiyacına göre oluşturulacak umumi bir kütüphanede tüccar ve esnaf gibi eğitim seviyeleri nispeten düşük olanların ve dil bilmeyenlerin faydalanmasını sağlamak üzere bir iki tercüman bulundurulması gerektiği de layihadaki dikkat çeken bir diğer önemli husustur. Günümüz için bile orijinal olan bu düşünce ve görüşler önemli bir yenilik sayılabilir.

Ahmet Hamdi'nin Bursa vilayetinde bulunan dokuz kütüphanenin teftişinden edildiği sonuç aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Tablo 2.2. Bursa vilayetinde mevcut olan kütüphanelerin durumu

<i>Kütüphaneler</i>	<i>Kitap Sayısı</i>	<i>Türkçe Kitap</i>	<i>Yüzdelik Oran</i>
Münzevi Abdullah Efendi	2277	197	%8,65
Merhum Said Paşa	1159	186	%16,04
Haraçsızade Hüseyin Ağa	1358	-	-
Hüseyin Çelebi	1167	63	%5,39
Eşrefzade	428	76	%17,75
İsmail Hakkı el-Bursevi	149	52	%34,89
Kurşunizade Hacı İbrahim Ağa	113	20	%17,69
Atinavi Şeyh Ali Rıza	111	36	%32,43
Şeyh Mehmed Efendi	258	52	%20,15

Ahmet Hamdi, Bursa'daki dokuz kütüphanenin koleksiyonlarını dillere göre dağılımı bakımından incelemiştir. Onun incelediği dokuz kütüphaneden ilki Yıldırım Bayezid Camii'nde Münzevi Abdullah Efendi tarafından tesis olunan kütüphanedir. Bu kütüphanenin koleksiyonunda yalnızca 197'si Türkçe olan 2277 kitap bulunmaktadır. Bursa'da incelenen kütüphanelerin ikincisi Orhan Camii'nde Said Paşa'nın

Hüdavendigâr vilayetinde bulunduğu yıl olan 1294 (M.1877-1878)'te kurduğu kütüphanedir. Burada bulunan toplam 1159 kitabın 186'sı Türkçedir. Üçüncüsü Haraçcızade Medresesi'nde Haraçcızade Hüseyin Ağa Kütüphanesidir. Bu kütüphanede Türkçe eser bulunmamakla birlikte toplamda 1358 kitap mevcuttur. Yukarı İnebey Medresesi'nde Hüseyin Çelebi tarafından kurulan kütüphanede altmış üç Türkçe kitap bulunmakla beraber toplam kitap sayısı 1167'dir. Beşinci kütüphane İncirli Mahallesi'nde Eşrefzade Dergâhı içerisinde Eşrefzade tarafından tesis edilen kütüphanedir. Bu kütüphanenin içerdiği dört yüz yirmi sekiz adet kitabın yetmiş altısı Türkçedir. Altıncı kütüphane Tekye Mescid Mahallesi'nde İsmail Hakkı Dergahı'nda 1135 (M.1722-1723) tarihinde İsmail Hakkı el-Bursevi tarafından meydana getirilen kütüphanenin koleksiyonundaki 149 kitabın yalnız 52'si Türkçedir. Yedincisi Kurşunizade Medresesi'nde Kurşunizade Hacı İbrahim Ağa tarafından oluşturulan kütüphanedir. Bu kütüphanedeki yüz on üç adet kitaptan sadece yirmi tanesi Türkçedir. Veli Şemseddin Mahallesi'nde Atinavizade Dergahında bin üç yüz (?) elli üç senesinde Atinavi Şeyh Ali Rıza Efendi tarafından oluşturulan kütüphanedir. Burada otuz altısı Türkçe olan yalnız yüz on bir kitap mevcuttur. Dokuzuncusu Mevlevihane içinde Şeyh Mehmed Efendi tarafından bin iki yüz altmış iki tarihinde yapılmış kütüphane olup bunda da elli ikisi Türkçe olmak üzere yalnız iki yüz elli sekiz kitap vardır.

Kütüphanelerde bulunan toplam kitap sayısı ile Türkçe kitapların oranına bakıldığında, İsmail Hakkı el-Bursevi kütüphanesinin koleksiyonunda toplam kitap sayısı içerisinde Türkçe kitapların oranının %34,89 olduğu görülür. Bu oran, en fazla Türkçe eserin bu kütüphanede yer aldığını göstermektedir. Koleksiyonundaki Türkçe kitapların oranı %32,43 olan Atinavi Şeyh Ali Rıza Kütüphanesi'nin koleksiyonunda da Türkçe mevcudu bakımından zengin olduğu anlaşılmaktadır. Haraçcızade Hüseyin Ağa Kütüphanesinin 1358 adet koleksiyonunda ise hiç Türkçe eser bulunmamaktadır.⁴²⁸

Ahmet Hamdi bu kütüphaneler haricinde vilayette yer alan Mekteb-i Sultani ve Darülmuallimin ve Darülmuallimat'a ait teftiş layihalarında birer kütüphane tesisine başladığını ve bu kütüphanelerin de kısa zamanda zenginleşmelerinin uygun bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Hamdi, vilayetin başka hiçbir mahallinde kütüphaneyi barındıran bir kurum olmadığını da dile getirmiştir.

⁴²⁸ Bursa Kütüphanelerinin 1331-1332 Ders Yılına Ait Teftiş Layihası / MF. KTU. 9/27, 7 Rebiü'l Evvel 1334, 21 Kânûn-ı Evvel 1331.; neşreden İsmail E. Erünsal, 2008, a.g.e., s.253-257.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle, 1908 yılında yönetimi devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasal programını oluştururken toplumsal örgütlenme kapsamında eğitim ve kültür sorunlarına da yer vermiştir. Cemiyet, toplumsal bir gelişme aracı olarak gördükleri kütüphane kurumunu da toplumun her kesiminin istifade edebilmesi için daha planlı bir şekilde örgütlemek amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuştur.⁴²⁹

1909 yılında Sadrazam Hüseyin Paşa'nın talebi üzerine, Mısır Nazırlar Meclisi ikinci kâtibi Ahmet Zeki Bey'den İstanbul kütüphaneleri hakkında bir rapor hazırlanması istenmiştir. Ahmet Zeki Bey, hazırladığı 96 maddelik raporunda, İstanbul'da birbirinden uzak yerlerde bulunan kütüphanelerin bir araya toplanması ve bir milli kütüphane kurulmasının gerekliliğini dile getirmiştir.⁴³⁰ İstanbul'daki vakıf kütüphanelerini de bir mekânda toplama konusunda çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Evkaf-ı Hümayun Nazırı tarafından Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne havale edilen H.29 Şevval 1327 [13 Kasım 1909] tarihli tezkirede bu konu ele alınmıştır.⁴³¹ Belgede *Dersa'adet'in muhtelif mahallerinde mevcut kütübhaneler ve kitapların hüsn-i muhafazası ve erbab-ı 'ulum ve fününun te'min-i istifadesi zımında mezbur kitapların cem'iyle bir kütübhaneye-i umumi te'sisi hakkında.*” denildiğine göre İstanbul'un çeşitli mahallerinde dağınık halde bulunan vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarında bulunan kitapların bir arada toplanması görüşü Nezaretçe benimsenmiş olmalıdır. Belgede ayrıca kitapların iyi muhafaza edilebilmesi ve ilim ve fenle uğraşan kişilerin de bu kitaplardan kolayca faydalanabilmesi için tüm kitapların bir araya getirilebileceği umumi bir kütüphane tesisi talep edilmektedir. Ancak Nezaretin ve Fetvahane'nin yazdığı H.2 Zilhicce 1327 [15 Aralık 1909] tarihli;

Fetvâ-hane-i aliye Fi 2 Zilhice sene 327

Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i aliyyesinin havale buyurolan işbu tezkiresi mütala'a edildi. Lede'l-icab mütala'a kılınan ekser vakfiyelerde kütüb-i mevkufenin kütübhanenin haricine çıkarılmaması şart ve tahsis kılınmış olduğu görülegelmekte olmasına ve bu gibi şart-ı vâkıfa her vecihle ri'ayet lazmeden bulunmasına bina'en kütüb-i mevkufe-i mezkurenin bulundukları mahallerde hüsn-i muhafaza etdirilmesi ve bunun te'min ve tevsiki zımında vakıflarının müsa'adesi nisbetinde hafız-ı kütübler vazifesinin tezyid olunması iktiza ider. Ol babda emr u ferman Hazret-i veliyyü'l-emrindir.

⁴²⁹Hayrünisa Alp, a.g.e.; Müşerref Avcı, a.g.e., s. 67.

⁴³⁰İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982; Leman Şenalp, “Türkiye Milli Kütüphanesi”, *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 407.; Müşerref Avcı, a.g.e., s. 67.

⁴³¹[İstanbul'daki Vakıf Kütüphanelerini Bir Mekânda Toplama Konusunda Yapılan Çalışmalar], Meşihat Arşivi, Bab-ı Meşihat Tahrirat Kalemi Evrakı, tasnif numarası verilmemiştir.; neşreden İsmail E. Erünsal, 2008, a.g.e., s.279-281.

cevabından anlaşıldığı üzere kütüphanelerin kuruluşuna ve işleyişine dair şartları belirleyen vakıf kitaplarının kütüphane haricine çıkarılmaması ve bu şarta da riayet edilmesi gerektiğinden talep olumsuz karşılanmış ve kitapların bulundukları mahallerde muhafaza edilmesine devam edilmesi, ancak hafız-ı kütüb sayısının arttırılması gerektiği belirtilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle II. Meşrutiyet sonrasında devlet sisteminde meydana gelen yeni yapılanma dolayısıyla kütüphanecilik konusu da bu yeni görüşler doğrultusunda ele alınmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programı çerçevesinde ilk defa milli kütüphaneler adı altında çeşitli kütüphaneler kurulma teşebbüsü başlatılmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrudan iktidar olmadığı ancak devletin yönetiminde egemen olduğu dönemde Selanik, İttihat ve Terakki'nin önemli merkezlerindendi. Bu dönemde orada 'Selanik Kütübhane-i Milli-i Osmanisi' (Kuruluş 1909) ismiyle kurulan kütüphane Milli Kütüphane kurumlarının öncülerinden olmuştur. Milli ve Osmani kavramlarının yan yana kullanılması dönemin siyasi ve sosyal şartlarının bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Çavdar, İttihat ve Terakki'nin milli kütüphane olarak kurmaya çalıştığı bu kütüphane için zamanın erken olduğu, bunun ancak Cumhuriyet'ten sonra mümkün olabileceği görüşündedir.⁴³²

II. Meşrutiyet Dönemi, Türk kütüphaneciliğini de toplumsal açıdan, eğitim-kültür bağlamında etkileyen önemli bir dönüm noktasıdır. Başlangıçta 'Osmanlılık' ilkesi ile yola çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 yılından sonraki programlarında 'Milliyetçilik' ilkesi egemen olmaya başlamıştır. Milliyetçilik ilkesi doğrultusunda yineledikleri 'milli kütüphane' kurma önerisi ise bir kurum şeklinde somutlaşma olanağı bulamasa da kütüphanecilik yaşamında yeni bir akıma yol açmıştır.⁴³³

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 tarihli dördüncü kongresinde kabul edilen siyasal programın "Kısm-ı Maarif" başlığı altındaki 44. maddede yer alan "...*bilumum kütüphanelerin imar ve idame-i intizamları ve payitahtta mükemmel bir kütüphane-i milli tesisi*"⁴³⁴ ifadesi başkent İstanbul'da mükemmel bir milli kütüphane tesisinin yeniden gündeme geldiğini göstermektedir. Böylece kütüphane kurma, yönetme, geliştirme ve

⁴³² Tuba Çavdar, a.g.e., s.66-67.

⁴³³ Özer Soysal, 1981, a.g.e.

⁴³⁴ Jale Baysal, "Kütüphanecilik", s.1309.

yaygınlaştırma çalışmalarını toplumsal ve kültürel alanlarda cemiyetin siyasi programına alınarak bu işlerin devlet eliyle yapılması resmileşmiştir.⁴³⁵

II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde kütüphane politikaları genellikle İstanbul merkezli olarak planlanmıştır. Anadolu’da kütüphanelerin kurulup geliştirilmesiyle ilgili bütüncül bir politika eksikliği göze çarpmaktadır. II. Meşrutiyet’in bu alanda getirmiş olduğu en önemli yenilik ise İstanbul merkezinin dışına çıkarak kütüphane kurma faaliyet ve düşüncesinin Anadolu’ya da yaygınlaştırılması olmuştur. Bu bağlamda da İzmir başta olmak üzere Konya, Trabzon ve Eskişehir gibi önemli kent merkezlerinde de kütüphane kurma teşebbüslerinde bulunulmuştur.⁴³⁶

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle duyulan ihtiyaç sonucu Anadolu’nun bazı kentlerinde ‘milli kütüphane’ niteliği taşımayan yalnızca halk kütüphanesi işlevi gören fakat milli kütüphane şeklinde isimlendirilen kütüphaneler kurulmaya başlamıştır.⁴³⁷ Bunlardan en önemlisi İzmir’de umumi bir kütüphane olarak tesisi tasarlanan kütüphanedir. İzmir şehrinde umumi bir millet bahçesi, bir Osmanlı kulübü ve umumi bir kütüphane ile tiyatro tesisinin memleketçe arzu edildiğine dair birtakım belgeler mevcuttur.⁴³⁸ Burada bulunan kışlanın küçük olması ve mevkiinin uygunsuzluğu sebebiyle yıkılarak daha münasip bir yerde yeni bir bina şeklinde inşa edilmesi ve bu bina içerisinde bir millet bahçesi, kütüphane ve tiyatronun yer alması planlanmaktadır. Tespit edilen arşiv kayıtlarına göre bu binanın inşaat masraflarının karşılanması için belediye adına bir piyango çekilişi tertip edilmesi düşünülmüştür. Bu piyango çekilişinin düzenlenmesi için bir planlama yapılması istenmektedir. Sonrasında buna dair, 7 Eylül 1911 tarihinde Âhenk gazetesinde “*Kütüphane-i Milli İçün Piyango Tertib Olunuyor*” başlığıyla bir haberde kaleme alınmıştır.⁴³⁹

1914 tarihinde “*İzmir Milli Kütüphane ve Sineması Nizamnamesi*” yayınlanmıştır. Avcı’ya göre bu nizamnamede dikkati çeken iki önemli husus bulunmaktadır. Bu hususlardan ilki, nizamnamenin ilk maddelerinde bulunan “*İzmir Milli Kütüphanesi*” kavramının yerine sonraki maddelerde “*Kütüphane-i Milli*”

⁴³⁵ Müşerref Avcı, a.g.e., s.69.

⁴³⁶ Nisa Öktem, “II.Meşrutiyet’ten Sonra İttihat ve Terakki’nin Kültür Politikaları Çerçevesinde Milli Kütüphaneler Kurma Projesi: İzmir ve Konya Örnekleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10 (2023), s.195.

⁴³⁷ Nisa Öktem, a.g.e., s.195.

⁴³⁸ DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3462-259612, H.03.12.1326.; DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3514-263539, H.25.02.1327.; DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3528-264540, H.12.03.1327.

⁴³⁹ “Kütüphane-i Milli İçün Piyango Tertib Olunuyor”, *Ahenk*, 7 Eylül 1911.; neşreden Özer Soysal, 1998, c.III, a.g.e., s. 200.

kavramının tercih edilmesidir. Böylelikle kütüphanenin aslında bir milli kütüphane olduğu vurgulanmaktadır. Dikkat çeken ikinci önemli husus ise piyango düzenlenmesinden kütüphaneye bina bulunmasına, kitap bağışından kütüphaneye kalıcı gelir sağlanmasına kadar bütün çalışmaların içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yer almasıdır.⁴⁴⁰ Türk fikir dünyasının zenginleşmesinde eğitimin önemli rolü olduğuna inanan İttihat ve Terakki, ilk olarak kütüphaneleri bu iş için hem toplumsal bir araç olarak görmüş, hem de kuruluşuna katkıda bulunduğu ve adında milli kelimesini taşıyan kütüphanelerle benimsenen bu politikanın kalıcı ve somut ifadesini gerçekleştirmiştir.⁴⁴¹

İstanbul dışında taşrada bir milli kütüphane kurulması fikri İzmir ile sınırlı kalmamıştır. Eskişehir'de İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1916'da bir milli kütüphanenin kurulması için çalışmalar başlatmıştır. Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Üçüncü İctima dönemine ait zabıtlarda kütüphanenin kurulmasına büyük önem verildiği görülmektedir.⁴⁴² Meclis-i Umumi'nin milli kütüphane için beş yıllık süre boyunca belirlediği harcama miktarları *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı*'nda yayınlanmıştır. Buna göre 1916 yılında 45.000 liralık bir bütçe öngörülmüştür. Meclis-i Umumi 1916 bütçesine daha sonra 117.900 kuruş bir tahsisat eklemiştir. Eskişehir Milli Kütüphanesi bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra 29 Mayıs 1917'de Mutasarrıf Zekai Bey tarafından açılmıştır. Milli kütüphane okuma salonlarının yanı sıra çeşitli sergilerin yapılabileceği salonlara da sahiptir. Kütüphane politikasına göre kütüphanede okuyucuların faydalanabilmesi için günlük gazete ve haftalık dergilerin hepsi bulundurulacaktı.⁴⁴³ Ayrıca 6 Temmuz 1917 tarihli Tanin gazetesinde Eskişehir'deki bu kütüphane ile ilgili yayınlanan bir habere göre kütüphane, maarif idaresine bağlı olarak hizmet verecek ve bir kadın kütüphaneci de bulundurulacaktır.⁴⁴⁴

R.23.04.1334 [23 Haziran 1918] tarihli bir belge Kastamonu'da Hükümet Konağı haricinde bir mahalde milli kütüphane inşasına başlanıldığını bildirmektedir.⁴⁴⁵ Bu bilgi, Takvim-i Vekayi'nin H.1337 [1918] tarihli nüshasında yayınlanan ve Kastamonu

⁴⁴⁰ Müşerref Avcı, a.g.e., s. 71-72.

⁴⁴¹ Tuba Çavdar, a.g.e., s. 65-66.

⁴⁴² "Eskişehir kadar büyük ve mükemmel dünyada hiçbir şehir yoktur ki kütüphanesiz olsun. Kütüphane şehrin dimağıdır. Halkı imâl-ı fikre sevk etmek, mektepleri ikmâl eden gençlerin mütalaa-ı arzu ve hevesini idâme eylemek için kütüphanenin pek büyük hizmeti vardır. Maarif meselesi yalnız mektep meselesi olmayıp ictimaiyât meselesi olduğuna göre kütüphanenin bu halde pek büyük nafi' ve te'siri olması tabiidir."; bkz. Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukarreratı, s.21.; neşreden İhsan Güneş ve Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2007, s.128.

⁴⁴³ İhsan Güneş ve Kemal Yakut, s.g.e., s.129.

⁴⁴⁴ Nisa Öktem, a.g.e., s.201.

⁴⁴⁵ DABOA ML.EEM (Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti), No: 1265-15, R.23.04.1334.

vilayetinin 1335 senesi bütçe nizamnameleri başlığı altında yer alan “16. Milli Kütüphane mesarif-i inşaiye ve tesisyesi” alt başlığı ile de doğrulanmaktadır.⁴⁴⁶

Milli bir kütüphane kurulması, Osmanlı İmparatorluğu’nda yıllarca ihmal edilen ve çözüme ulaştırılması beklenen bir mesele haline gelmiştir.⁴⁴⁷ Mevcut kütüphanelerin dağınık halde bulunması, gelir kaynaklarının sınırlı olması, çoğu kütüphanelerdeki kitapların çağdaş tasnif metotları ile sınıflandırılmaması dolayısıyla aranılan bir kitabın kolay bulunamaması ve binalar ile okuma tertibatının da genellikle eski ve noksan olması gibi sebepler milli bir kütüphaneye olan ihtiyacı açıkça göstermektedir.⁴⁴⁸

1909 yılında *Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiye* dergisinde “*Milli Bir Kütüphaneye Olan İhtiyacımız*” başlığıyla yayımlanan bir yazıda hilafet-i İslamiye’nin merkezi sayılan İstanbul’un mevki bakımından benzersiz bir şehir olmasına rağmen henüz dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak herhangi bir kütüphanenin mevcut olmadığı vurgulanmıştır. Bu şehir Kahire başta olmak üzere diğer İslam merkezlerine kıyasla pek geridedir. Yazıda “*Asrımızda hiçbir payitaht yoktur ki mükemmel kütüphanelere malik olmasın.*” şeklinde bütün başkentlerin her birinde milli kütüphane olduğu vurgulanmış ve İstanbul’da da bir milli kütüphaneye ihtiyaç olduğu özellikle belirtilmiştir. Ayrıca İstanbul’da mevcut ve dağınık bir halde bulunan küçük kütüphanelerdeki eserlerin bir araya toplanılıp yeni ve modern bir kütüphanenin de kurulmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁹

İngiltere’de British Museum 1759’da Fransa’da Bibliotheque Nationale 1792’de, Berlin’de Prusya Kütüphanesi 18. yüzyıl başlarında, Amerika’da Congress of Library ise 1800 yılında açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun ise 19. yüzyılın son çeyreğinde bile henüz bir milli kütüphanesi bulunmamaktadır.⁴⁵⁰ Bunun gerekliliğini ilk hisseden ve İstanbul’da *Millet Kütüphanesi* adıyla bir kütüphane kurulmasını devrin sadrazamı Ali Paşa’ya öneren Münif Paşa olmuştur.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ *Takvim-i Vekayi* sayı 3616, H.1337 / M.1918.

⁴⁴⁷ Hikmet İlaydın, “Milli Kütüphane Meselesi Dolayısıyla”, *Fikirler, İzmir Halkevi Kültür Dergisi*, 334, (1947), s. 1. Dünyada milli kütüphane örneklerine baktığımızda Osmanlı Devleti’nin ve devamında Türkiye’nin bu alanda oldukça geç kaldığı söylenebilir. Fransa’da Bibliotheque Nationale 1480, İngiltere’de British Museum 1753, ABD’de Library of Congress 1800, İtalya’da Biblioteca Nazionale 1804, Yunanistan’da Ulusal Kitaplık 1828’de kurulmuştur.

⁴⁴⁸ Hikmet İlaydın, “Milli Kütüphane Meselesi Dolayısıyla”, s. 4.

⁴⁴⁹ “Milli Bir Kütüphaneye Olan İhtiyacımız”, *Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiye*, sayı 1, 1327, s.31-32.

⁴⁵⁰ Müjgân Cunbur, “Münif Paşa Layihası ve Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II (2-3), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1964, s.223.; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, s.238-239.

⁴⁵¹ Ali Budak, a.g.e., s.239.

Münif Paşa Layihası adıyla bilinen raporda iki önemli husus üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki İstanbul’da sultanlar ve hayır sahipleri tarafından kurulan, önemli İslami eserleri içeren kırk kadar kütüphane bulunmasına rağmen bu kütüphanelerdeki eserlerin pek azının fenne dair kitaplar içerdiği. İkinci husus ise Darülfünun ve çeşitli sanat okullarının açılmasıyla yeni bilimlere ilgi duyanların sayısı arttığından kütüphanelere olan ihtiyacın da eskiye oranla daha da arttığıdır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda kütüphane koleksiyonları hızlıca tamamlanmalı ve şehrin çeşitli semtlerine dağılmış olan kütüphanelerdeki koleksiyonlar da bir araya getirilmelidir.⁴⁵²

Münif Paşa’nın Sadrazam Âli Paşa’ya sunduğu bu layihadan sonra İkinci Maarif Nazırlığı döneminde de bir devlet kütüphanesi kurma girişiminde bulunduğu bilinmektedir. Münif Paşa’nın dostlarından Gustaf Noring’in İsveç Krallık Kütüphanesi Müdürü Gustaf Klemming’e 21 Mayıs 1880 tarihinde yazdığı bir mektuba göre İstanbul’da bir devlet kütüphanesi kurulması yolunda bir karar alındığı ve bu karar tasarısıyla ilgili olarak da Gustaf Noring’e yabancı uzman meslek adamlarından bilgi alma görevi verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵³

Ali Emiri tarafından çıkarılan *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*’nın 1338 / 1922 tarihli sayısında Hariciye Nazırlığı ve aynı zamanda sadrazamlık görevini yürütmekte olan Âli Paşa’nın zamanında (yazının yayınlanmasından 55 sene önce) Millet Kütüphanesi’nin kuruluşuna teşebbüs ile ilgili bir yazıya yer verilmiştir. “*Hariciye Nezareti’nin İnzimamına Sadrazam Bulunan Ali Paşa Zamanında Bundan 55 Sene Evvel Teşebbüs Olunan Millet Kütüphanesi Layihası*” başlıklı bu yazıda Münif Paşa’nın paşalık devrinden önce bir cemiyet teşkil ederek 1287 / 1870 yılı ortalarında bir layiha kaleme aldığı belirtilmektedir. Layihada Çemberlitaş’ta o tarihte Osmanbey Matbaası ve daha önce Elçiler Hanı adıyla bilinen meşhur yerde muazzam bir millet kütüphanesi inşasına karar verilmiş olduğu vurgulanmaktadır. Suret-i Layiha başlığıyla yayınlanan bu layihada İstanbul’da çeşitli dönemlerde hayır sahipleri ve ulema tarafından kırk kadar kütüphanenin yaptırıldığı belirtilmekte ve bir Millet Kütüphanesi’ne olan ihtiyaç

⁴⁵² Müjân Cunbur, a.g.e., s.229.; Ali Budak, a.g.e., s.239.

⁴⁵³ Özer Soysal, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Türk Ulusal Kütüphanesini Kurma Girişimi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 1 (1), 1987, s.13.; Ali Budak, a.g.e., s.241.

vurgulanmaktadır.⁴⁵⁴ “Münif Paşa Layihası” adıyla bilinen bu rapora konu olan ne millet kütüphanesi ne de devlet kütüphanesi girişimlerinden bir sonuç alınabilmiştir.⁴⁵⁵

Ancak ne layihaya konu olan millet kütüphanesi ne de devlet kütüphanesi girişimlerinden bir sonuç alınamamıştır. Yine de bu çabaların boşa gittiği söylenemez. Sadrazam Said Paşa’nın çabalarıyla 1882 yılında kurulan Bayezit Umumi Kütüphanesi’nin Münif Paşa Layihasında belirtilen kütüphane niteliklerine yakın olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁶

1920-1928 yılları arası Türk kütüphaneciliğinde bir geçiş dönemidir. Soysal’a göre kütüphaneciliğimizdeki yapısal değişim irdelenirken Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ve Cumhuriyet hükümetlerinin uygulamaları, özellikle de devletin kurumlaşma çabası gözetilmek zorundadır. Geçiş döneminin ilk yıllarında anılmaya değer tek gelişme Maarif Vekâleti’nde bir ‘Kütüphaneler Müfettişliği’ oluşturulmasıdır. 1922 yılında Maarif Vekâleti, Veled Çelebi, Yunus Nadi ve Ziya Gökalp’in dermelerini alarak Ankara’da bir “Kütüphane-i Umumi” kurmuştur. Açılışını Maarif Vekili Vehbi Bey’in yaptığı bu kütüphane ile bugün “Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi” adı altında hizmet veren kuruluşun temeli atılmış olmaktadır.⁴⁵⁷

1924-1926 yılları arası kütüphane ve kütüphanecilik faaliyetleri için ‘*bir uyanış devri*’ olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemdeki ilk değişim 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun çıkarılmasıyla başlamıştır. Bu kanunla Türkiye Cumhuriyeti, eğitimde birliği sağladığı gibi eğitimin vazgeçilmez parçalarından olan kütüphaneleri de yönetim altına alarak kütüphanelerin kurumsal niteliklerini onaylamıştır.⁴⁵⁸ Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile vakıf kütüphanelerinin 1924’e dek süren bağımsız konumu da sona ermiştir. Bu tarihten sonra kütüphaneler, vakıf tüzel kişiliğinin malı olmaktan çıkıp devlet malına

⁴⁵⁴“Hariciye Nezâreti’nin İnzimâmıyla Sadrazam Bulunan Ali Paşa Zamanında Bundan 55 Sene Evvel Teşebbüs Olunan “Millet Kütüphanesi” Lâyihası”, *Tarih ve Edebiyat [Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası] cilt I, sayı 2*, İstanbul: Ali Emîrî Efendi, 1338 [1922], sayfa: 34-36.; Bu layihanın orijinal metninden çevirisi Müjgân Cunbur’un “Münif Paşa Layihası ve Değerlendirilmesi” isimli makalesinde verilmiş olup bu tez çalışmasının ekine de konulmuştur., bkz. Ek.V.

⁴⁵⁵ Müjgân Cunbur, “Münif Paşa Layihası ve Değerlendirilmesi”, s.230-231.

⁴⁵⁶ Müjgân Cunbur, a.g.e., Ali Budak, a.g.e., s.241.

⁴⁵⁷ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.106.

⁴⁵⁸ Elif Köklü, *Türkiye’de 1960 Sonrasında Kütüphanecilikteki Yenilikler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Anabilim Dalı, İstanbul 2001, s.147.; Murat Candemir, “Cumhuriyetin Başlangıcında Kaleme Alınan İstanbul Darülfünunu Kütüphanesi’ne Ait Bir Dahili Nizamname Layihası”, s.367.

dönüşmüştür. Böylece Türk kütüphaneciliğine yüzyıllar boyu egemen olmuş bu özellik ortadan kalkmıştır.⁴⁵⁹

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yayınlanmasından sonra vakıf kütüphanelerinin Maarif Nezareti'ne devredildiği medreselerde bulunan kitapların da Nezarete toplandığı anlaşılmaktadır. Anadolu'daki vakıf kütüphanelerinin ise fihristleri hazırlanmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla vakıf kütüphaneler, medreselerde bulunan kitaplar tamamıyla vekaletle devredildi. İstanbul'da bulunan vakıf kütüphaneler bir dereceye kadar şayan-ı itimat fihristlere malik bulunuyordu ise de Anadolu kütüphaneleri ekseriyetle gayr-ı mazbut ve layıkıyla gayr-ı malûm idi. Mahallerinde teşkil edilen hususi heyetler marifetiyle bu müessesat imkân derecesinde tedkik edilmiş, itimat-bahş fihristler yaptırıldığı gibi bir nüshaları Maarif Vekâletine celb olunmuştur. Umum için mucib-i istifade olunmaktan uzak olmakla beraber uzun asırlardaki irfan tarihimizin birer yadigâr-ı tarihisi olan bu kütüphaneler aynı zamanda san'at nokta-i nazarından da tettebbu edilerek tezhib, teclid, hat gibi milli sanatlarımız için mühim birer hazine olduğu görülmüştür.⁴⁶⁰

Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasına İlişkin Kanunun (1925) 4. ve 5. maddeleri de kütüphanelerle ilgili girişimleri öngörmektedir. Bu maddelere göre tekke ve türbelerde bulunan müteferrik eserler, doğruca Ankara'daki Kütüphane-i Umumi'ye gönderilecek ve buradaki kitapların iki nüsha mufassal fihristi oluşturularak bir nüshası merkeze gönderilecektir.⁴⁶¹

Ahmet Hamdi'den sonra kütüphaneler ve kütüphanecilik mesleği hakkındaki görüşleriyle dikkat çeken bir diğer isim ise Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Zabıt kâtiplerinden Mehmed Halid [Bayrı]'dır. Mehmed Halid Bayrı'nın 1926 yılında Şehremaneti Mecmuası'nda yayınlanan "Şehir Kütüphanesi" isimli makalesinde⁴⁶² yeni bir kütüphane türü olarak şehir kütüphanesi kavramı ile karşılaşılacaktır. Bu bağlamda siyasi iktidarların değişimine bağlı olarak kütüphanelerin tanımlanmaları ve adlandırılmalarında farklı tercihlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Mehmed Halid, bu makalesiyle şehir kütüphanesi kavramını kütüphane terminolojisine kazandırmıştır. Mehmed Halid, kitap ve kütüphanenin önemi hakkındaki düşüncelerini ele aldığı bu

⁴⁵⁹ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.110.

⁴⁶⁰ Malûl Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, haz. İsmail Hakkı ve Şürekâsı, Malûl Gaziler Neşriyat Kolektif Şirketi, İstanbul 1928, s. 202.

⁴⁶¹ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.111.

⁴⁶² Şehir Kütüphanesi I-II / Şehremaneti Mecmuası, no.22,23, İstanbul 1926, s.400-402.; 461-465.; neşreden İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.). *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1989, s.509-525., bkz. Ek. VIII-XIX.

makalesinde İstanbul'un sakinleri ve bunların toplumsal vaziyetleri düşünüldüğünde buranın memleketin diğer kesimlerinden daha çok okuyan bir şehir olduğunu dile getirmektedir. İstanbul'da okumak eylemini 'teneffüs etmek' gibi hayatın sebep ve dayanağı olarak görmektedir. Ancak bu şehirde bulunan kütüphane sayısının az ve mevcut olanlarının da yetersiz olduğunu düşünmekte ve bu şehrin kütüphanesizlik yüzünden günden güne fikren kuvvetsiz ve zayıf düştüğüne inanmaktadır. Mehmed Halid'e göre manen yükselmemiş bir şehrin maddi ilerleyişinin hiçbir kıymeti yoktur. İstanbul'un medeni bir belde haline gelmesi İstanbulluların fikriyat ve maneviyatının yükseltilmesiyle mümkündür. Ona göre, İstanbul'u bu manada yükseltmek ve güçlendirmek de ancak okullar ve umumi kütüphanelerin tesisleriyle gerçekleşebilir.

İstanbul'da umumi bir şehir kütüphanesi hiçbir zaman tesis edilememekle beraber 1924 senesinde Şehir Emaneti Dairesi'nde bir belediye kütüphanesinin temeli atılmış ve küçük çapta oluşturulan bu kütüphane ile şehir kütüphanesinin çekirdeği oluşturulmuştur denilebilir. Mehmed Halid, makalesinde bu kütüphanenin istifade edilebilir durumda olsa da eksik ve faydasız olduğunu dile getirmektedir. Halid, yazısında şehir kütüphanesini mesleki kütüphaneler ve umumi devlet kütüphanelerinden ayırarak bu kütüphanenin, ayırt etmeksizin tüm halkın fikrini aydınlatmak ve bilgisini genişletmek amacıyla açıldığını ifade etmektedir. Şehir kütüphanelerinin eğlendiren ve öğreten yönüne vurgu yapan Halid'in bu tanımı, şehir kütüphanesini günümüz kütüphanecilik literatüründeki kütüphane türleri arasından halk kütüphanelerine dahil etmektedir.

Şehir kütüphanesi tesisinde kütüphanenin yeri, binası, eşyası, kitapları ve idaresi üzerinde ayrı ayrı düşünülmesi gereken unsurlardır. Avrupa ve Amerika'da bunların her biri üzerinde detaylı araştırmalar yapılarak bu türden kütüphaneler tesis edilmiştir. Halid'e göre Türkiye Cumhuriyeti'nde kütüphane tesis edecek her şehir idaresi de bütün bu hükümleri göz önünde bulundurarak mesaisini bunlara göre gerçekleştirmek zorundadır. Aksi halde tesis edilecek kütüphaneler hiçbir ihtiyaca cevap veremez.

Şehir kütüphanelerini kapsamlı bir şekilde değerlendiren Mehmed Halid, konuyu iki ayrı makale şeklinde ele almaktadır. Halid, ikinci makalesinde⁴⁶³ ise şehir kütüphanesinin tesis ve oluşum tarzıyla yönetim ve faaliyet usulünden bahsetmektedir.

⁴⁶³ Şehir Kütüphanesi II / Şehremaneti Mecmuası, no.23, İstanbul 1926, s.461-465.; neşreden İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.). *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1989, s.516-525.

Halid'in bu makaleleri Osmanlı dönemi kütüphanecilik düşüncesinin gelişimi bakımından oldukça önemlidir. Makalede, felsefi anlamda kitap ve kütüphanenin toplumsal konumu ve düşünsel olarak ne tür bir gelişime sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Türk kütüphaneciliğinin kurumsal yapısını etkileyen önemli bir diğer yasa da 1 Kasım 1928'da ilan edilen Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun'dur. Soysal'a göre bu sayede kütüphane dermesinin niteliği değişerek çağdaş anlamda hizmet üretimi başlamıştır.⁴⁶⁴

Tanzimat Dönemi'nde umumi ve milli kütüphaneler, Osmanlı toplumunda bilgiye erişimi artırmak ve okuma kültürünü yaygınlaştırmak amacıyla gelişim göstermiştir. Bu dönemde, halkın faydalanabileceği kütüphanelerin kurulmasına yönelik çalışmalar hız kazanmış, özellikle vakıf destekli kütüphaneler ile eğitime ve araştırmaya katkı sağlanmıştır. Avrupa'daki milli kütüphane anlayışından etkilenilerek Osmanlı Devleti'nde de daha sistemli ve geniş koleksiyonlara sahip kütüphaneler oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak bu süreçte maddi yetersizlikler, uzman personel eksikliği ve modern kataloglama sistemlerinin tam oturmaması gibi sorunlar gelişimi sınırlamıştır. Yine de Tanzimat Dönemi, Osmanlı'da umumi ve milli kütüphanelerin modernleşmesine zemin hazırlayan önemli bir dönem olmuş, ilerleyen yıllarda daha kapsamlı kütüphane reformlarının temelini atmıştır.

⁴⁶⁴ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.116.

III. BÖLÜM: BEŞ TEMEL ÖGE AÇISINDAN KÜTÜPHANE YÖNETİMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER

Kütüphanelerin kurulması için belli başlı, standart unsurların bir araya gelmesi gerekmektedir. Günümüzde modern kütüphaneyi oluşturan tanımlayıcı unsurlar; “bütçe”, “koleksiyon/derme”, “kullanıcı/okuyucu”, “personel” ve “bina” olarak beş başlık altında incelenmektedir. Kütüphanecilik literatüründe kısaca, “beş unsur” olarak bilinen bu ögeler, ilk kütüphane kurumundan bugüne kadar, eksilmeden ve değişmeden süregelmiştir.⁴⁶⁵

Osmanlı Devleti’nin batı kurumlarını örnek almaya başladığı Tanzimat’ın ilanından II. Meşrutiyet’e kadar geçen dönem, kütüphanecilik tarihi açısından da köklü değişimlere zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda yeniden örgütlenmeye başlayan kütüphanelerin yönetiminde de değişimler yaşanması kaçınılmaz hale gelmiştir. 19. yüzyılda kütüphaneleri etkileyen gelişmeler ve değişimler, kütüphaneleri oluşturan beş temel öge açısından çalışmanın bu bölümünde ele alınmıştır.

Tanzimat’tan itibaren Osmanlı’nın değişen dünya görüşü doğrultusunda kütüphanelerin de ıslahı, devlet bütçesinden ayrılacak tahsisatla fiiliyata geçirilmiştir. Tahsisât ve bütçe ile ilgili bilgilere de o dönemde kütüphaneler ile ilgili yayınlanan, devlet eliyle hazırlanmış olan nizamname, talimatname, rapor, mevzuat ve yönetmelik belgelerinde rastlamak mümkündür. Bu nedenle bütçe konusu, bu çalışma kapsamında doğrudan bütçe başlığıyla değil, *Kütüphane Kurumlarının Geliştirilmesi İçin Devlet Politikaları ve Hazırlanan Nizamnameler* başlığı altında incelenmiştir.

Koleksiyon/derme maddesi ise *Kütüphanelerde Koleksiyon Yönetimi* başlığı altında Tanzimat’tan itibaren kütüphane koleksiyonlarında yaşanan muhteva değişimi de ele alınarak değerlendirilmiştir. Kullanıcı/okuyucu ögesi ise kütüphane hizmetlerinde yaşanan değişim sonrasında kütüphanelerden yararlanılma koşulları da değiştiği bilindiğinden *Kütüphane Hizmetleri Bağlamında Yararlandırma Koşullarının Gelişimi* başlığı altında incelenmiştir. Bu başlık altında ayrıca okuyucunun erişimini kolaylaştıran ve kütüphane hizmetlerinin en önemlisi sayılan kataloglama sistemindeki değişim de ele alınmıştır. Beş temel ögenin sonuncusu olarak kütüphaneci/personel ögesi

⁴⁶⁵ Erol Yılmaz, “Kütüphanelerde Halkla İlişkiler Çalışmaları ve Kütüphanelerde Durum”, *Verimlilik Dergisi*, 1, 2006, s.2.

değerlendirilmiştir. *Kütüphane Personeli* başlığı altında incelenen bu öge, hafız-ı kütüblükten kütüphaneciliğe uzanan mesleki gelişimi ele alacak şekilde değerlendirilmiştir.

Birkaç yüzyıl boyunca müstakil binaları olmadan hizmet veren vakıf geleneğinden gelen kütüphaneler 18. yüzyılda koleksiyonlarındaki kitap sayısının artışına da bağlı olarak müstakil binalarda faaliyet göstermeye başlamıştır. 19. yüzyıl başlangıcında, devletin Batı modelinde yeniden inşası sürecinde, Batı mimari tarzında kütüphane binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Bu bölümde son olarak ise *Binaların Modernleşmesi* başlığı altında, bu tarz kütüphane mimarisi örneklerine yer verilerek bu alandaki değişim incelenmiştir.

3.1. Kütüphane Kurumlarının Geliştirilmesi İçin Devlet Politikaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphane kurumunun bir devlet politikası olarak ele alınması 19. yüzyıla kadar mümkün olmamıştır. Çünkü Osmanlılarda kütüphaneler tamamen bireysel teşebbüslerin sonucu olarak kurulmakta, devlet herhangi bir kütüphane kurulması için kurumsal bir teşvikte bulunmamakta ve bunun için de herhangi kanunî bir düzenleme yapılmamaktaydı. 19. yüzyıla kadar kurulmuş olan kütüphaneler her ne kadar bir kurum içerisinde oluşturulmuş olsalar bile doğrudan bu kurumlar tarafından kurulup geliştirilmiş kütüphaneler değildir. Bu açıdan gerek medrese kütüphaneleri gerekse diğer kurumlar içerisinde teşekkül etmiş olan kütüphaneler çoğunlukla bireysel koleksiyonların kamuya açılması ve vakfedilmesi şeklinde teşkil edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamları, ulema ve yerel zenginlerden oluşan belli sınıftan insanlar bireysel koleksiyonlarını vakfederek bu kütüphaneleri kurmuşlardır. Dolayısıyla bu kütüphanelerin kuruluşunda bir devlet politikası olması söz konusu olamazdı. Buradan hareketle 19. yüzyıla kadar kurulan bütün kütüphanelerde tamamen bireysel teşebbüsün veya bireysel koleksiyonculuğun temel motivasyon olduğu söylenebilir.

Kütüphaneciliğimiz için büyük değişimin en somut örneklerinden birisi 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Kütüphane hizmetinin devlet tarafından bir kamu hizmeti olarak görülmesi, 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sağlanmıştır. 198 maddeyi içeren bu nizamname, Osmanlı eğitiminde modernleşme hususlarında atılması gereken adımların neler olması gerektiğini izah ederek oldukça tafsilatlı bir şekilde hazırlanmıştır. Bu nizamname, dönemin kütüphanelerinde modernleşmeye kapı aralayacak adımların dile getirildiği ilk önemli nizamnamelerdendir. Kütüphanelerin masrafları, bakımı gibi hususlar Evkaf Nezareti'nin denetiminde kalmaya devam ederken bu nizamname ile kütüphanelerin teftişi hususu artık Maarif-i Umumiye Nezareti denetimine geçmiştir.

Nizamnamede bulunan 67, 119-123. maddeler, Darülmuaallimin ve Darülfünun kurumlarında birer kütüphane tesis edileceği, Darülfünun kütüphanesinde çalışacak memurun aylık maaşı, kütüphane için tahsis edilen senelik para miktarı ve kütüphane

kitap sağlama yöntemleri ile kütüphanenin açık bulunacağı vakitler hususlarında oldukça ayrıntılı düzenlemeler içermektedir.⁴⁶⁶

***Altmış Yedinci Madde:** Dârümuallimîn'in bir muntazam kütübhâne ve numunehânesi olacağı gibi hikmet-i tabî'yye ve kimyaya müte'allik âlât ve edevât-ı mukteziyesi dahi mükemmel olacaktır.*

***Yüz On Dokuzuncu Madde:** Dârülfünûn'da bir kütübhâne te'sis olunacaktır.*

***Yüz Yirminci Madde:** Kütübhâne müdürü Dârülfünûn nâzırının inhâsı ve Maârif Nezâreti'nin takrîri üzerine bâ-irâde-i seniyye tayin olunur. Şehriye maaşı iki bin beş yüz kuruşdur.*

***Yüz Yirmi Birinci Madde:** Kütübhâne için senevî yirmi beş bin kuruş tahsis olunacaktır.*

***Yüz Yirmi İkinci Madde:** Kütübhâne hibe ve vasiyetle verilecek hedâyâyı kabul edecek ve sair kütübhânelerle kitab mübâdele edebilecektir.*

***Yüz Yirmi Üçüncü Madde:** Kütübhâne Dârülfünûn muallimleriyle talebe için her gün ve umum için evkât-ı muayyenede açık bulunacaktır.*

Nizamnamenin yüz yirmi ikinci maddesinde yer alan kütüphaneye hibe ve vasiyetle hediye kabul edileceği ve kütüphaneler arası kitap mübadelesi bilgisi, kütüphane koleksiyonuna kitap sağlama usullerinden olan bağış ve mübadele usullerine ilk defa bu nizamnamede yer verildiğini göstermektedir. Nizamnamenin yüz yirmi üçüncü maddesi ise ilk halka açık kütüphane düşüncesinin ortaya çıkışına işaret etmektedir. Kütüphanelerin nezaret ve teftişinin Maarif Nezareti tarafından yapılacağı bu nizamname ile belirlenmiştir. Daha sonraki tarihlerde çıkarılan talimat ve nizamnamelerle ise Maarif Nezareti'nin yetki sınırları teftiş yanında kütüphane personelinin seçimi ve tayini, hatta kütüphane koleksiyonlarının kataloglanmasını da içine alacak derecede genişletilmiştir.⁴⁶⁷ Bu nizamnamenin ardından 22 Ocak 1871 tarihinde yayınlanan İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi ise Maarif Nezareti'nden alınacak talimat doğrultusunda merkez-i vilayette bulunan mektep ve kütüphanelerin kullanımında dikkat edilmesi gereken hususları içermektedir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Nizamname metni için bkz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 134, İstanbul 2014. s.101-125.

⁴⁶⁷ İsmail E. Erünsal, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Sona Doğru", s.165.

⁴⁶⁸ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.81.

Kütüphanecilik tarihimiz için önemli bir yeri olan ve 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde kütüphanelerin teftişi hususuna dair birtakım düzenlemeler getirilirken hafız-ı kütüblerin yetki ve sorumlulukları konusu ancak 1881 yılında yayınlanan "Kütüphanelerin Suret-i İdaresine İlişkin Talimatname" ile gündeme gelmiştir.⁴⁶⁹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesince kütüphanelerde öngörülen yönetim düzeninin niteliği bu talimatnameyle uygulamaya geçirilmiştir.⁴⁷⁰

Dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa öncülüğünde Maarif Nezareti tarafından 15 Ağustos 1881 tarihinde yayımlanan ve kütüphanelerin yönetimine ilişkin ilk resmi talimatname olan "Kütüphanelerin Suret-i İdaresine İlişkin Talimatname", ülkedeki resmi ve özel kuruluş niteliğindeki tüm kütüphanelerin çalışma esaslarını belirleyen ve hafız-ı kütüblerin yetki ve sorumluluklarını içeren 19 maddeden oluşmaktadır. Talimatnamenin 3. maddesi hafız-ı kütüblerin hiç kimseye ödünç kitap veremeyeceklerine ilişkindir. Kitap verilmesi veya çaldırılması durumunda hafız-ı kütüblerin zararı tazmin edecekleri ve haklarında cezai işlem yapılacağı 4. maddede bildirilmiştir. Kullanıcılara hafız-ı kütüblerin iyi hizmet vermeleri, bir defada üçten fazla kitap verilemeyeceği de talimatnamede yer almıştır. Kütüphanenin güvenliği için kütüphaneye sigara, çubuk, mum ve lamba sokulmayacağı ve kütüphanede kimsenin yatmayacağı gibi dikkat çekici genel kurallar ise 7. ve 8. maddelerde yer almıştır. Kitapların okunmaları esnasında zarar görmemeleri için hafız-ı kütüblerin dikkatli olmaları ve bu konuda kullanıcıları uygun dille ikaz etmeleri 10. ve 11. maddelerde ele alınırken hafız-ı kütüblerin görevleri başında olmamaları, kütüphanelerin kapalı bulunmasına yol açacağı için talimatnamede bu konu üzerinde önemle durulmuş, 13. ve 15. maddeler buna ayrılmıştır. Talimatname'nin 17. maddesinde; kütüphanelerde mevcut ne kadar kitap varsa kütüphane müfettişliği tarafından kontrol edilmesi ve kitap mevcudunu kütüphanecilerle birlikte onaylaması gerektiği belirtilerek kütüphanelerin o dönemde Maarif Nezareti içinde Telif ve Tercüme Dairesi'ne bağlı bir "Kütüphaneler Müfettişliği" tarafından denetleneceği belirtilmiştir. Son madde olan 19. madde de Kütüphane Müfettişliği'nin görevi belirlenmiştir. Talimatname'nin maddeleri incelendiğinde bu kuralların vakfiyelerde de mevcut olduğu fark edilmektedir. Ancak, Talimatname'yi farklı ve önemli kılan, tek kütüphaneye yönelik değil, bütün kütüphane ve kütüphanecilere uygulanmak üzere hazırlanmış olmasıdır.⁴⁷¹ Yani kısaca

⁴⁶⁹ Tuba Çavdar, a.g.e., s.78. bkz. Ek I.

⁴⁷⁰ Hayrünisa Alp, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği (1923-1950)*, s.18.

⁴⁷¹ Tuba Çavdar, a.g.e., s.79.

talimatnamenin kütüphane yönetimi için bir standart getirdiği söylenilebilir. Talimatnamenin yayınlanmasının hemen ardından 1882 yılında Bayezit'te Kütüphane-i Umumi-i Osmani kurulmuştur.⁴⁷²

1 Eylül 1900 tarihinde resmen açılan Darülfünun için, kurum daha faaliyete başlamadan, 12 Ağustos 1900 tarihinde yayınlanan “*Açılacak Darülfünun İçin Hazırlanan Nizamname*” isimli bir nizamname düzenlenmiştir. Yirmi yedi maddeyi içeren bu nizamnamede “*İstanbul’da açılacak olan Darülfünun’un bir kütüphanesi ve fînuna mahsus bir de ameliyathanesi olacaktır*” maddesi yer almaktadır.⁴⁷³

Kaldırılan Meclis-i Kebir-i Maarif’in yerine kurulan Meclis-i Maarif’in görev ve yetkilerini düzenlemek amacıyla 16 Haziran 1906 tarihli bir nizamname hazırlanmıştır.⁴⁷⁴ Bu nizamnamede “Meclis-i Maarif’in Dersaadet ve vilayat-ı şahanede mevcut olan mekâtib ve kütüphane ve asar-ı atika ve akarat ve bi’l cümle müessesat-ı maarife ve programların ta’dil ve ıslahından mesul” olduğuna dair bir madde yer almaktadır (3.madde).

1910 senesinde hazırlanan Bütçe Kanunu Layihası ile alâkalı görüşmeler yapılırken dönemin nazırı Emrullah Efendi’nin, hükümetin maarif politikasına ilişkin uygulamaları bağlamında kütüphaneleri ilgilendiren birtakım tespitleri vardır. Bunlar, Milli Kütüphane niteliğinde sadece Bayezit’te bir kütüphanenin bulunduğu, ancak milli denilebilecek nitelikte daha çok kütüphaneye ihtiyaç olduğu ve bu kütüphanelerin hizmetleri için de hükümetin bütçe ayırması gerektiğine dair tespitlerdir.⁴⁷⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1911 yılındaki IV. Kongresi’nde onaylanan “Siyasi Programa Dair İzahname” kütüphanecilik anlayışına da yenilikler getirmiştir. Milli kültürü canlandırma yönünden oluşturulan bu izahnamede kütüphane hizmetinin, oluşum ve yönetim açısından devlete düşen bir görev olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁷⁶

⁴⁷² O zaman Hariciye mektupçusu olan Ethem Pertev Paşa tarafından layihanın bir kelimesine bile müdahale edilmeksizin satırlar arasına bazı satırlar ilave ederek ve Âli Paşa tarafından aynı suretle tashih edilerek neşredilmiştir. Layiha aslıyla beraber ber-mutad on altı punto ile ve Pertev Paşa’nın satır aralarına ilave etmiş olduğu kısımlar parantez içine alınarak on iki punto şeklinde, Âli Paşa’nın tashihleri ise yine parantez içinde rik’a olarak yazılarak Tarih ve Edebiyat Mecmuası’nda neşredilmiştir (Özer Soysal, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Türk Ulusal Kütüphanesini Kurma Girişimi”, s.9.).

⁴⁷³ Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), a.g.e., s.222.

⁴⁷⁴ Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay.haz.), a.g.e., s.226.

⁴⁷⁵ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.88-89.

⁴⁷⁶ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.36.

Maarif Nezareti'nin teşkilât yapısı ile nezaret bünyesinde faaliyet gösteren Meclis-i Maarif-i Kebir'in çalışma esaslarını belirleyen 29 Temmuz 1914 tarihli “*Maarif Nezareti'nin Teşkilât Nizamnamesi*”nde kütüphanelerin idare ve teftiş kısmının Maarif Nezareti'ne ait olduğunu içeren maddeler yer almaktadır.⁴⁷⁷

4 Ekim 1917 tarihinde “*İstanbul ve Taşra Medreseleri Hakkında Hazırlanan Nizamname*” ise Medrese-i Süleymaniye Kütüphanesi'nin düzenlenmesine ve ibtida-i dahil mezunlarının hafız-ı kütüblüklere tayin olunabileceğine dair maddeler içermektedir.⁴⁷⁸

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte imparatorluk yapısından ulus-devlet yapısına geçiş sağlanmış ve bu çerçevede saltanat ve hilafet kaldırılarak ülkenin hukuk sistemi bütünüyle değişmiştir. Yeni anayasa (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, 1924) yapılmış ve toplumsal hayatın her alanına yönelik çok sayıda yeni yasalar çıkarılmıştır. Çıkarılan yasalardan bazılarının ülkedeki kütüphane kurumunu ve hizmetlerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilecek nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Yılmaz, bu etkiyi yasaların kütüphanelere aydınlanma anlayışı ilkeleri doğrultusunda yeni sorumluluklar yüklemesi şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁷⁹

Atatürk, 1 Mart 1923'te TBMM'de yaptığı konuşmada “*Ameli ve şamil bir maarif için hudud-ı vatanın merkez-i mühimmesinde asrî kütüphaneler, darülmesailer, müzeler tesisi lazım olduğu gibi bil-hassa şimdiki teşkilât-ı mülkiyeye nisbetle kaza merkezlerine kadar bütün memleketin matbaalarla teşhizi icab etmektedir.*” diyerek kütüphaneleri diğer eğitim ve kültür kurumları ile bütünlük içinde tasvir etmiş ve yaygınlaştırılmaları gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴⁸⁰

Cumhuriyet'in özellikle kuruluş sürecinde kütüphanelere yeni roller yükleyen başlıca yasal düzenlemelerin *Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924)*, *Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Kanunu (1925)*, *Maarif Teşkilatına Dair Kanun (1926)*, *Türk Harflerinin*

⁴⁷⁷ Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay. haz.), a.g.e., s. 280.

⁴⁷⁸ Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker (yay. haz.), a.g.e., s. 324.

⁴⁷⁹ Bülent Yılmaz, “Türkiye Cumhuriyeti ve Kütüphane Kurumu: Aydınlanma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet'in 100.yılında bilgi ve belge yönetimi teknolojisinde güncel yaklaşımlar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2024, s.60.

⁴⁸⁰ Özer Soysal, 1998, c. I., a.g.e., s. 107.; Bülent Yılmaz, a.g.e., s. 60.

*Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun (1928) ile Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu (1934) olduğu söylenilebilir.*⁴⁸¹

22 Mart 1926'da kütüphaneler özelinde hazırlanan bir diğer önemli yasa *Kütüphaneler Talimatnamesi*'dir. Bu talimatname 9 maddeden oluşmaktadır:⁴⁸²

- 1- *Halkın okuma, düşünme ihtiyacını karşılamak üzere açılacak bütün kütüphaneler için Maarif Vekaletinden izin alınmak zorundadır.*
- 2- *Halka ait resmi, özel her kütüphane Maarif Vekaletince kabul edilen usul ve eklenmiş şekle göre mevcut eserlerin bir kataloğunu vekaletе göndermekle yükümlüdür.*
- 3- *Kütüphaneler üç ayda bir yeniden kabul ettiği ve satın aldığı eserleri kataloğa eklemek üzere bildirmek zorundadır.*
- 4- *Kütüphaneler, Maarif Nezareti'nin emin, müdür ve memurlarıyla Maarif müfettişlerinin devamlı teftiş ve denetlemesine tabiidir.*
- 5- *İzni olmayan, kataloğunu göndermeyen, teftişi teshil edilmeyen kütüphaneler Maarif Vekaleti kararıyla kapatılır.*
- 6- *Kütüphaneler, Maarif Vekaleti İstatistik Dairesi'nin düzenleyeceği şekilde istatistik cetvelini belirlenmiş zamanlarda vermeye zorunludur.*
- 7- *Kütüphanecilik için açılan derslere kütüphane memurlarının devamı zorunludur. Dışardan kurslara Talimatnamesine uygun olarak devam edip ehliyetname alanlar kütüphane memurluğuna diğerlerinin üstü olarak tayin edilirler.*
- 8- *Bu kurslara ait düzenli olarak gönderilmekte olan kitaplar Vilayet kütüphane memurlarınca ciddi olarak takip ve mütalaa olunacak ve gerektiğinde kütüphanecilerin bu derslerden geçmeleri zorunlu olacaktır.*
- 9- *Eski eserlerin yanında mutlaka yeni eserler, Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan beri yayınlanan kanunlar bulundurulacaktır.*

İstanbul kütüphaneleri hakkında devlet eliyle hazırlanan nizamnameler ve talimatname türü resmî belgeler haricinde bir de devlet tarafından belirlenen uzman kişilere hazırlanması için talep edilen raporlar mevcuttur. Tanzimatla birlikte Cumhuriyet'e kadar uzanan dönemde Türk kütüphaneciliği alanında görülmeye başlanan değişim hareketlerinde uzman raporlarının da önemli bir etkisi bulunmaktadır. Uzmanların yazdığı raporlarda Türk kütüphaneciliğinin mevcut durumunun analiz edildiği, eksik yönlerinin tespit edilerek iyileştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yıldız'a göre uzman raporlarında tavsiye edilen ya da öngörülenin "değişimi yönetmek" olduğu

⁴⁸¹ Bülent Yılmaz, a.g.e., s.61.

⁴⁸² Hayrünisa Alp, a.g.e., s.102-103.

anlaşılmaktadır.⁴⁸³ Bunların en önemlileri Evkaf Nazırı Galip Bey (1901), Ahmet Zeki Bey (1909)'in hazırladıkları raporlardır.

Evkaf Nazırı Galip Bey'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkındaki Raporu

Evkaf Nazırı Galip Bey, İstanbul'da vaktiyle birçok fedakârlık yapılarak meydana getirilmiş kütüphanelerin layıkıyla muhafaza edilmediği ve umumun istifadesine sunulan kütüphanelerin bir an evvel kontrol altına alınarak düzene sokulması gerektiği görüşündedir. Buna dayanarak hazırladığı dokuz maddelik raporu dönemin padişahına sunmuştur. Galip Bey, vakıf kütüphanelerinin ıslahı için girişilen teşebbüslerden bu yana kütüphanelerdeki düzensizliğin en temel sebebinin kütüphanelerin yönetiminin Evkaf ve Maarif Nezaretlerince iki elden yürütülmesi olduğunu düşünmektedir ve her şeyden evvel İstanbul'da mevcut bütün kütüphanelerin Evkaf Nezareti'ne bağlanması gerektiği görüşüne raporunda yer vermektedir. Galip Bey'in raporuna yansıyan bu görüşü, çift başlılıktan dolayı kütüphanelerin idaresinde ortaya çıkan problemlerin giderilmesine çözüm niteliğindedir. Raporda ayrıca kütüphanelerde bir, iki memurun görevlendirilmesi gerektiğine; bu memurların işlemlerinin meclis-i idarece tetkik edilmesine; memurların vazifelerinin ve kütüphane hizmetlerinin gidişatının takibi için bir iki müfettiş tayin edilmesine; kütüphanelerde mevcut olan kitap ve risalelerin isimlerini ve diğer bilgilerini içeren defterlerin hazırlanmasına; kitapların ciltlenmesi ve eşyaların tamir edilip yenilenmesi için gerekli meblağın tahsis edilmesine, kütüphanecilere mahsus maaşların yeterli düzeye getirilmesine dair önemli maddeler yer almaktadır.⁴⁸⁴

Ahmet Zeki Bey'in İstanbul Kütüphanelerinin Tanzimine Dair Raporu

Mısır'da üst düzey bir hükümet yetkilisi olarak görev yapan Ahmet Zeki, Maarif ve Vakıflar nazırları ile dönemin sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın (1855-1922) da desteğini alarak İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde araştırma yapma imkânı bulmuştur. Ancak Zeki'nin bu araştırma imkânı birtakım pratik engellere takılmıştır. Bu engellerden en önemlisi 1884-1896 yılları arasında İstanbul'daki kütüphaneler için ilk defa yayınlanan ve Devr-i Hamidi olarak bilinen katalogta sadece yazma nüshaların ilk

⁴⁸³ Asiye Kakırman Yıldız, "Türk Kütüphaneciliğinin Gelişiminde Uzman Raporlarının Etkisi", *Cumhuriyet'in 100. Yılında Bilgi ve Belge Yönetimi Teknolojisinde Güncel Yaklaşımlar*, editörler Pervin Bezirci ve Işıl İlknur Sert, İstanbul: İstanbul University Press, 2024, s.3.

⁴⁸⁴ [Evkaf Nazırı Galip Bey'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkındaki Raporu] / DABOA.Y. Mtv.211/5, 5 Şevval 1318 / 13 Kanun-i Sani 1316.; neşreden İsmail E. Erünsal, "Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği İle İlgili Belgeler", s.257-260.

sayfalarından kopyalanan ve tam olmayan bir eser adları listesi bulunması ile katalogun, eserin veya yazarın adı ile aynı cilt içerisinde başka eser olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi içermemesidir. İstanbul'da kırktan fazla kütüphaneyi ziyaret ederek bu eksikliği tespit eden Zeki, bu eksiklikleri giderme planı içeren bir rapor hazırlayıp Osmanlı hükümetine sunmuştur.⁴⁸⁵ Bu raporda Ahmet Zeki, kütüphanelerin eksikliklerine dikkat çekmekte; “...cism-i millette bu gibi müessesat-ı ilmiye, vücud-ı insanide nabız gibidir.” diyerek kütüphanelerin toplum için önemine de vurgu yapmaktadır.⁴⁸⁶

Ahmet Zeki Bey'in İstanbul kütüphanelerinin tanzimine dair 1909 tarihli raporu o dönemde mevcut kütüphanelerin vaziyeti ve bu vaziyetin iyileştirilmesine dair mühim bilgiler içermektedir. Bu raporda Ahmet Zeki Bey, İstanbul'daki kırktan fazla kütüphanenin birbirlerinden bir hayli uzakta olduklarını, içlerinde barındırdıkları kıymetli kitapların da herhangi bir düzene tabi olmadan perakende bir halde bulunduklarını belirtmektedir. Kitapların yığın halinde bulunması, haşeratın kitapları yemesi, kütüphanelerin açılış saatlerinin hafız-ı kütüblerin keyfiyetine kalması, kütüphane fihristlerinin eksikliği ve tertipsizliği, kütüphane tefrişatının noksanlığı bu kütüphanelerden istifadeyi zorlaştıran sebepler arasındadır.

Ahmet Zeki Bey'in raporunda Kütüphane-i Osmani'nin tesisi hakkında 14 bab (bölüm) ve 96 maddeden müteşekkil bir layiha mevcuttur. Bu layihanın birinci bölümünde Ahmet Zeki Bey, Kütüphane-i Osmani binasının tedarikine kadar İstanbul'da bulunan diğer kütüphanelerden hızlı ve kolay bir şekilde faydalanabilmek için her kütüphanenin yalnız bir bilim dalına ya da o bilim dalıyla alakalı alanlara tahsis edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Örnek olarak da Bayezit'teki umumi kütüphanede edebiyat, tarih ve coğrafya kitaplarının; Ayasofya kütüphanesinde kutsal kitaplar (kütüb-i semaviye) ve ilahiyat bilimine dair kitapların; diğer kütüphanelerde ise adı geçenlerin dışındaki bilimler hakkında yazılmış eserlerin bulundurulabileceği tavsiyesini sunmaktadır. Zeki, raporunda bu durumu şu şekilde izah etmiştir: ⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.329.; Ahmet El-Shamsy, a.g.e., s.203., Raporun tam metin çevirisi için bkz. Ek.III.

⁴⁸⁶ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.329.

⁴⁸⁷ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.333.

Kitapların hıfzı için “Kütüphane-i Osmani” namıyla büyük bir bina tedarik olunmalıdır. Hükümet halihazırda böyle bir bina edinemediği takdirde elyevm mevcut olanları suret-i müfidede istimal edebilir. O da her kütüphanenin vesaitine göre yalnız bir fenne yahud birbirine münasebeti olan iki veya daha ziyade fenne tahsisıyla kütüphane binasının tedarikine kadar kitaplardan erbab-ı mütalaanın sürat ve suhuletle istifadesi temin edilebilir. Mesela: Bayezitteki umumi kütüphanede edebiyat ve tarih ve coğrafya kitapları, Ayasofya kütüphanesinde yalnız kütüb-ü semaviye ve tefsir ve hadis ve fıkıh ve emsali ulüm-ı diniye kitapları ve diğerlerinde de ulüm-ı saireye ait asar bulundurulur.

Bu layihanın ikinci bölümü Osmanlı kütüphanelerinin idaresi hakkındadır. Buna göre İstanbul kütüphanelerindeki mevcut kitapların çoğu Arapça olduğundan görevlendirilecek kütüphane genel müdürünün seçiminde Arapça’yı çok iyi bilmesi ve öte yandan bibliyografya ile bir veya iki Avrupa dilini de bilmesi şartı getirilmelidir. Genel müdürün maaşı 50 lira, müdür yardımcısının maaşı 30, hâfız-ı kütübün maaşı 10-15, kâtib ve muhasebe memurunun maaşı 6-8, memurun maaşı 4-6, müfettiş veya murakıbın maaşı 2-3, hademelerin ve kapıcıların maaşı ise 1-1.30 liradan aşağı olmamalıdır.⁴⁸⁸ Layihanın bu bölümü Osmanlı kütüphanelerinde görülen temel problemlerden olan kütüphane çalışanlarının vasıfsız olması ve az maaşla çalışmaları sebebiyle kütüphanelerden faydalanamamanın önüne geçilmesinin yöntemini göstermesi bakımından önemlidir.

Ahmet Zeki Bey’e göre Evkaf-ı Hümayun ve Maarif-i Umumiye Nezaretleri dışında kütüphanelerin bir de meclis-i âlisi bulunması gerekmektedir. Bu meclis, kütüphanelerin ahvalini iyileştirmek için gerekli olan tedbirleri Maarif Nezareti’ne karar olarak sunmalı ve hatta bu kararlar yayınlanmalıdır.⁴⁸⁹

Ahmet Zeki Bey, layihanın üçüncü bölümünde Kütüphane-i Osmani fihristinin tanzimi için Mısır ve ecnebi memleketlerde bulunan diğer kütüphanelerden örnek fihristler talep edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Ayrıca Osmanlı kütüphanelerinden istifade edecek ecnebler için bir ruhsatname çıkarılmalı ve bunlar kütüphane kâtipleri tarafından kütüphane defterine (defter-i mahsusa) kaydedilmelidir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Adnan Ötügen, “İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, V (1-3), Ankara 1956, s.212.

⁴⁸⁹ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.336.

⁴⁹⁰ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.342.

Layihanın dördüncü bölümü kitapların yerleştirilmesi hakkındadır. Buna göre kitaplar, kolaylık olması ve ileride de saklanabilmesi için dolaplar içerisindeki raflara yana yana ve diklemesine konulmalıdır. Ayrıca raflardaki kitaplar konularına ve boyutlarına göre sıralanmalıdır. Layihanın beşinci bölümü umumi fihristin düzenlenmesi hakkındadır. Kitaplar Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç büyük kısma ayrılmalıdır. Yabancı dildeki kitaplar ise her dil kendi içerisinde olacak şekilde müstakil olarak kataloglanmalıdır. Bu bölümde hazırlanacak olan kütüphane fihristlerinin kütüphane tanzimi açısından önemi üzerinde durulmuş ve fihrist hazırlama usulleri detaylıca aktarılmıştır. Layihanın altıncı bölümünde ise kütüphanenin açık bulunacağı günler ve saatler hakkında bilgilendirme yapılmaktadır.⁴⁹¹

Ahmet Zeki Bey'in layihasının yedinci bölümünde ilk defa bahsi geçen ilginç bir kavram dikkat çekmektedir. Ahmet Zeki Bey, Osmanlı kütüphanelerine giriş için alınması gereken bir "ruhsatname" den bahsetmektedir. Layihada Osmanlı tebaasından olanlar için mebuslardan veya tanınmış devlet adamlarından, yabancılar için ise mensub oldukları elçiliklerden alınacak tavsiye üzerine kütüphane müdürü tarafından verilecek olan ruhsatname ile kütüphanelere kabul edilebilecekleri belirtilmektedir. Bu bölüm, ilk defa araştırmacıların kütüphanede doğrudan izne bağlı olarak çalışması gerektiği fikrinin beyanı açısından oldukça önemlidir.⁴⁹²

Ahmet Zeki'nin layihasındaki sekizinci bölüm ise okuma salonuna ayrılmıştır. Bu bölümde Ahmet Zeki, kütüphane içerisinde çalışmak için bir veya daha fazla büyük okuma salonları tahsis edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu bölümde ayrıca okuyucuların kütüphaneden çıkmadan önce çalışmak için aldıkları kitapları mutlaka ilgili memurlara iade etmeleri gerektiği ve gerektiğinde kütüphaneye dair hiçbir evrak veya kitabı yanlarında götürmediklerini tahkik etmek için çantalarını kütüphane memurlarına göstermeleri mecburi tutulmalıdır. Bu muamele kütüphane koleksiyonunda oluşacak herhangi bir zayıfın önlenmesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca bu bölümde ilk defa kütüphanelerde müracaat eseri adı verilen sözlük, ansiklopedi ve diğer eserlerin herhangi bir şekilde talep edilmeksizin okuyuculara doğrudan ulaştırılabileceği bir yerde tutulmaları gerektiğinden bahsedilmektedir. Layihanın dokuzuncu bölümü ise sergi hakkındadır. Ahmet Zeki, bu bölümde nadir kitaplar ile tablo, nakış ve buna benzer güzel

⁴⁹¹ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.336-341.

⁴⁹² İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.341-342.; Adnan Ötügen, "İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor", s.217.

eserlerin umuma arzı için kütüphanede bir oda tahsis edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bu sergide büyük müellifler, âlimler ve hükümdarların da el yazıları teşhir edilmelidir.⁴⁹³

Ahmet Zeki'nin layihasında ayrıca ilk defa kitap ödünç verilmesi ile ilgili düzenlemeler (onuncu bölüm) gündeme getirilmiş ve kütüphanelerde fotoğrafçılık ile ilgili bahislere (on birinci bölüm) genişçe yer verilmiştir. Layihada ayrıca kütüphanenin genişlemesi ve koleksiyonun tamamlanması (on ikinci bölüm) kütüphanedeki kitapların sayımı ve bütçe hakkında (on üç ve on dördüncü bölümler) da detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Ahmet Zeki'nin layihası incelendiğinde bu layihanın Mısır'da uygulanmakta olan usullerin bir şekilde Osmanlı kütüphanelerine uygulanabilmesi için hazırlanan bir talimatname niteliğinde olduğu söylenilebilir. Kütüphaneciliğin bir devlet meselesi olarak ele alınıp bizzat sadrazamın bu konuda bir uzmandan talepte bulunması bu layihanın Türk kütüphaneciliğindeki önemini göstermektedir.

Bu önemli rapordan ilk defa bahseden “*Osmanlı Müellifleri*” isimli eserin sahibi Bursalı Tahir Bey'dir. Sonrasında ise Muallim Cevdet ve Adnan Ötüken bu rapora özel bir önem vermişlerdir. Hatta Adnan Ötüken bu raporu “...*kütüphanelerimizin ıslah edilmesi lüzumuna ve ne suretle ıslah edileceğine dair mükemmel bir layiha takdimi*” olarak nitelendirmiş ve bir çalışmasında raporla ilgili ciddi bir inceleme ve değerlendirme yazısı hazırlanmıştır.⁴⁹⁴

Ahmet Zeki'nin sunduğu layiha, Osmanlı hükümetini, standartları karşılayan merkezi bir katalog sistemi konusunda ikna etmiş gibidir. Rapor doğrultusunda hazırlanan kataloğun ilk fasikülü 1915'te basılsa da Birinci Dünya Savaşı ve ardından yaşanan askeri ve siyasi hadiseler projenin devam etmesine engel olmuştur. Zeki'nin önerilerinin çoğu ancak 20. yüzyıl sonlarında yazma eserlerin Süleymaniye Kütüphanesi'nde toplanması, modern katalogların oluşturulması ve günümüzdeki

⁴⁹³ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.342-345.; Adnan Ötüken, “İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor”, s.218-220.

⁴⁹⁴ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s.435-436.; Adnan Ötüken, “İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor”, s.206.; Adnan Ötüken, *Bibliyotekçinin El Kitabı I*, s.369.

dijitalleştirilmiş görüntüler gibi eserlere erişimin kolaylaşması sayesinde hayata geçirilmiştir.⁴⁹⁵

Ahmet Zeki Bey'in raporundan sonra da İstanbul vakıf kütüphanelerinin tek bir merkezde veya muhtelif merkezlerde toplanması düşüncesi çeşitli yayınlarda dile getirilmiştir.

Maarif Vekâleti Hars Müdüriyeti tarafından hazırlanan rapor niteliğindeki bir yazıda İstanbul'da mevcut kütüphanelerin koleksiyonlarında kıymetli kitaplar bulunmasına rağmen dönemin ihtiyacını karşılayamayacak nitelikte olduğu belirtilmekte ve öncelikle tüm halka hitap eden kütüphanelerin kurulması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu kütüphanelerin ise seviye ve mesleklere göre çeşitli dereceleri olması gerekmektedir. Bu yazıda yüksek tahsil gören, ilmi ve fenni çalışmalarda bulunmak isteyen kişilerin ihtiyacını karşılayan kütüphaneler "ilmi kütüphaneler" olarak tanımlanmıştır. Bu tür kütüphaneler Devlet Kütüphanesi, Darülfünun Kütüphanesi, Asar-ı Atika Müzeleri Kütüphaneleri ve Evkaftan Maarife Devrolunan Kütüphaneler olmak üzere dört ayrı başlık altında sınıflandırılmıştır. Sınırlarda bulunan ve müzelik kıymeti haiz olan eserler içeren kütüphaneler tamamıyla veya kısmen Ankara'daki devlet kütüphanesine naklolunacaktır. Nakline lüzum gösterilen başka kütüphaneler olursa bu kütüphaneler de Ankara'daki devlet kütüphanesine veyahut başka bir kütüphaneye naklolunacaktır. Naklolunan bu kütüphaneler eski unvanlarını muhafaza ederler. Konya, Bursa, Kastamonu gibi merkezlerde yeni kütüphane binaları meydana getirildikçe çeşitli medrese veya camilerde bulunan vakıf kütüphaneleri ilmi heyetin nezareti altında birleştirilecektir. Heyetin kararı gereğince yazma eserlerin dışarıya çıkarılması yasaktır. Bütçenin müsaitliği derecesinde şahıslar elinde bulunan kıymetli yazma eserler de kütüphaneler ve müzeler tarafından toplanılacaktır.⁴⁹⁶

Kütüphane kurumlarının geliştirilmesi için uygulanan devlet politikaları, toplumun bilgiye erişimini artırarak eğitim ve kültürel gelişimi destekleyen, modernleşme hususunda atılmış olan önemli adımlardan olmuştur. Osmanlı'dan günümüze kadar uzanan süreçte devlet, kütüphanelerin kurulması, modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması için çeşitli yasalar, yönetmelikler oluşturmuştur. Özellikle Tanzimat

⁴⁹⁵ Ahmet El-Shamsy, a.g.e., s.205.

⁴⁹⁶ "Kütüphanelerde Yapılacak Tedrici Islahat", *Muallimler Birliği*, cilt 1, sayı 7, 1926, s.315-317.

Dönemi'nden itibaren devlet eliyle kütüphane hizmetlerinin genişletilmesi, bilgiye erişimi demokratikleştirmiş ve toplumun okuma kültürünü teşvik etmiştir.

3.1.1. Kütüphane Kurumları Tarafından Hazırlanan Nizamname ve Talimatnameler

Tanzimat sonrası dönemin değişen şartları ile özellikle büyük şehirlerdeki askeriye, bürokrasi, orta ve üst sınıfın ihtiyaçları da değişmişti. Bu doğrultuda Osmanlı'nın yeni toplum ve devlet yapısıyla uyumlu yeni bir kütüphane tasavvuru oluşmaya başlamıştır. Kütüphane yönetiminde değişim, Osmanlı'da yeni kurulan okullarda oluşturulmaya başlanan kütüphanelerin ortaya çıkardığı ihtiyaçlarla kendini göstermiştir. Bunun ilk örneği teknik bir okul olarak kurulan Mühendishane Kütüphanesi'dir. Bu kurum bünyesinde kurulan ve 1796 yılında hizmete açılan Mühendishane Kütüphanesi'nin 06.03.1797 tarihli bir "Mühendishane Kütüphanesi Nizamı" mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde kütüphanelerle ilgili olarak ilk düzenleme ve ilk kurallar bu nizamname ile belirlenmiştir. Bu açıdan da 1797 tarihli bu nizamname, okul kütüphaneciliğinin en erken düzenlemelerinden biri olarak büyük önem taşımaktadır. Bu nizam öncelikle Mühendishane kütüphanesi için oluşturulmuş olup bir kütüphanenin kadrosu, oluşum süreçleri ve diğer hususları açısından oldukça önemlidir. Satın alınan, bağış olarak gelen, devlet eliyle tedarik edilen yeni kitaplar, haritalar ve resimler için Mühendishane Kütüphanesi'nin ihyası; kütüphane kurallarını içeren bir berat-ı seniyye yazılması ve bu malzemelerin Mühendishanede sağlam bir dolaba konulması, bu dolabın anahtarının da Mühendishane hocalarında (ilk hafız-ı kütüb Abdurrahman Efendi) bulunması gerekliliğini içeren bu nizamname, erken dönemlerde kütüphanelerin ıslahı hususunda atılan önemli adımlardandır: ⁴⁹⁷

Mübâya'a-ı kütüb, zabt ü rabt-ı nizâm-ı Mühendishâne ve nizâm-ı sâ'ire bâ-hatt-ı Hümâyûn

Humbaracı Kışlası derûnunda kâ'in Mühendishâne-i Hümâyûn'da fûnûn-ı hendesiyye ve harbiyye ve ma'ârif-i sâ'ireyi ta'allüm edecek mülâzimin ve sâirenin fûnûn-ı mezkûrede te'lîf ve tedvîn olunmuş kütüb ve ekâlîm ü büldân ve ma'âbir ü mesâlik ve enhârin kurb u bu'd ve derecâtına ve keyfiyyetine ve kilâ' ve balanka ve tabyaların resânet-i istihkâmâtını mübeyyin haritalar ve resimlere ve ale'l-husûs kati çok sanâyi' ve ma'ârifî şâmil ve sanâyi'-perdâzdan Fransa'nın te'lîf-gerde-i musannefâtı olan Ancuklopedya

⁴⁹⁷ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.426.

nâmiyla müsemma kırk-elli cildten ibâret kitâblara ihtiyâcları derkâr ve bu makule kütüb ve harita ve resimlerin istirâ ve tedârik ve Mühendishâne'ye vaz'ı mücerred himmet-i seniyyeye menûit idüğü, Mühendishâne hocası Abdurrahman Efendi ile müzâkere olunmuş olmağla, Mühendishâne'nin o misillü kütüb ve harita ve resimlerin iştirâ ve vaz'ıyla müceddeden ihyâsı muvâfık-ı berât-ı seniyye olduğu sûrette ifnâ vü telefden vikayeleriçün bu makule kütüb ve haritalar Mühendishâne'de sağlam bir dolaba vaz' ve iktizâ ettikce ihrâca ve isti'mâl ve yine mahallerine idhâl olunmak ve dolabın miftâhı Mühendishâne hocası olan kimselerde hıfz olunup, hocalar hâfiz-ı kütüb makamında olmak ve hârice kütüb ve harita vermemek ve selefden halefe teslim olunup, noksan olmamak ve noksân zuhûrunda hocalara tazmîn ettirilmek şartları derci ve bahâlan-i cânib-i mîrîden verilerek lâzım olan o misillü kütüb ve resim ve haritaların bir taraftan Nâzır Efendi ma'rifetiyle tedârik ve iştirâsı husûsu bâ-takrîr Rikâb-ı Hümayûn'a lede'l-arz şeref-sudûr olan hatt-ı hümayûn mucebince ber-mantûk-ı takrîr tanzîm ve nâzırı tarafına ilmühaberi i'tâ olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı âli mücebince Basmuhâsebe'ye kayd olunup, nâzırı tarafına başka ve Mühendishâne hocası efendi tarafına başka ilmühâberleri verilmek fermân buyurulmağın, mücebince Mühendishâne hocası Abdurrahman Efendi ve Humbaracı Ocağı Nâzırı el-Hâc Memiş Efendi taraflarına başka başka iki kît'a ilmühaberi verilmiştir.

Mühendishane'nin ayrıca 1806 ve 1808 tarihli kanunnameleri de mevcuttur. Her iki kanunnamenin de müştereken öngördüğü kadro, maaş ve tayinat dökümleri listesinde Mühendishane hafız-ı kütübü için ayda 25 kuruş tayin edilmiştir. Hafız-ı kütübe maaş dışında günde yarımşar vukiyyeden bir çift ekmek de tahsis edilmiştir.⁴⁹⁸

19. yüzyılda askeri eğitimin batılılaşma gayreti sonucunda kurulan okullardan bir diğeri Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahane'dir. 1834'te kurulan bu okulun "Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahane'nin İdare-i Dahiliyesine Dair Kanunname" isimli 1837 ve 1847 tarihli iki yönetmeliği mevcuttur.⁴⁹⁹ 1837 tarihli kanunnameye göre Mekteb-i Harbiye'nin personel kadrosunda hafız-ı kütüb de mevcuttur. Hafız-ı kütüb Fethi Efendi'nin maaşı 300 kuruş olarak belirlenmiştir.⁵⁰⁰ Bu kanunnameye göre yapılan kadro düzenlemesinde kütüphane memurları ve yardımcıları olmak üzere toplam 6 kişiye yer verilmiştir.⁵⁰¹ 1837 tarihli kanunnameye göre kütüphane faaliyetleri Harbiye binasının içerisinde bir mütalaa salonu ile iki kitap deposunda yürütülecektir. Bu kanunname

⁴⁹⁸ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.78-84.

⁴⁹⁹ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, s.80.; Ekrem Tak, a.g.e, s.89.

⁵⁰⁰ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, s.96.

⁵⁰¹ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, s.104.

ayrıca kütüphane tefrişatı, koleksiyonu ve kütüphanenin çalışma saatleri hakkında da detaylı bilgilere yer verilmiştir.⁵⁰²

Tanzimat'ın ilanından sonra modern bir anlayışla kurulmaya başlanan okul kütüphanelerinin yanı sıra resmi dairelerde, cemiyet ve derneklerde de kütüphaneler tesis edilmeye başlanmıştır. Bu türden kütüphanelere ilk örnek, 1861'de kurulan ve 1862 yılında "*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir*" başlığı altında nizamnamesi yayınlanan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesidir. Bu cemiyet kütüphanesinin nizamnamesi, kütüphanenin işleyişi hakkında bilgi içermemekte; sadece uygulamaya ilişkin maddeleri ihtiva etmektedir. Söz konusu nizamname, kütüphaneye ait kitapların güvenliğini ve kimliklendirilmesini sağlamak için cemiyet mührünün kullanılması, cemiyet üyelerinin kütüphaneden ücretsiz olarak kitap ödünç alma ve okuma hakkına sahip olması, kullanıcıların kütüphanede, kitap veya yazarları isimlerine göre alfabetik olarak düzenlenen defterler üzerinden arama yapabilmesi, cemiyete özel ödünç alma prosedürünün belirlenmesi, üyelerin ödünç aldıkları kitaplara zarar vermesi durumunda aynı kitabın yeni bir nüshasını kendi cebinden temin etme zorunluluğu, el yazması ve nadir eserlerin olağanüstü durumlar haricinde kütüphane dışına çıkarılmaması ve kesinlikle ödünç verilmemesi, kitap ödünç alma süresinin bir ay olarak belirlenmesi ancak kullanıcının talebi doğrultusunda bu sürenin bir ay daha uzatılabilmesi, belirlenen süre dahilinde kitapları iade etmeyen kullanıcılar için belli bir miktar gecikme cezası ödeme zorunluluğu ve kütüphaneye bağışlanan kitapların cemiyet toplantılarında duyurulması ve bağış yapan kişiye cemiyet başkanı tarafından bir teşekkür belgesi gönderilmesine yönelik maddeler içermektedir.⁵⁰³ Bu nizamname 19. yüzyılda Osmanlı'da kütüphane yönetimi ve kitap ödünç verme sisteminin modernleşmesine yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir.

Birinci madde – Kütüphanede bulunacak kitapların ilk sayfaları arkasına cemiyet mührü basılacak ve mümkün olabildiği halde ciltleri üzerine dahi cemiyet unvanı tab' olunacaktır.

İkinci madde – Cemiyet aza-yı müdaveme ve gayr-ı müdavemesinin kütüphane kitaplarını bila-ücret istiare ve mütalaaaya salahiyetleri olacaktır.

Üçüncü madde – Hafız-ı kütüb üç defter tutacak olup bunların birisine kitapları tarih-i tedarikleri tertibiyle isim ve bahaları ve yahud ihda eden zevatın isimleri ve ikincisine huruf-

⁵⁰² Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, s.80.; Ekrem Tak, a.g.e, s.89.

⁵⁰³ *Mecmua-i Fünun I*, 1, İstanbul, 1279, s.14-15.; neşreden İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler I*, s.317-318.; Ekrem Tak, a.g.e, s.92.

ı heca tertibi üzere kütüb-ü mezkûre veya müelliflerinin esamisi yazılacak ve üçüncüsünde harfine müteallik kütüb başkaca bir cedvel-i mahsusa kaydolunacaktır.

Dördüncü madde – Cemiyet azasından birisi kendi hanesinde mütalaa etmek üzere kütüphaneden bir kitap istiare etmek istedikde kitabın ve kendisinin ismini şamil olmak üzere müverrah ve mümzâ hafız-ı kütübe bir küt'a sened verecek ve işbu sened hafız-ı kütübün indinde hıfz olunup kitabın iadesinde sahibine red olunacaktır ve istiare olunan kitaplar için dahi mahsus bir defter tutulacaktır.

Beşinci madde – Eğer müstair kirler [kirletir] yırtar ve yahud zâyi' ederse kendi kesesinden bir cedid nüshasının tedarikiyle kütüphaneye teslime mecbur olacaktır.

Altıncı madde – El yazısı ve ziyade kıymetli olan kitaplar cemiyet mahallinden harice çıkarılamaz ise de hafız-ı kütübün teklifi üzerine hâlât-ı fevkaladede o makule kütüb-i mu'teberenin çıkarılmasına komisyon ruhsat verebilecektir.

Yedinci madde – Eğer müstair kusuru olarak nüsh-ı nâdireden bir kitap bozulur veya yahud zâyi' olur da yerine aynıının tedariki mümkün olamaz ise komisyonda takdir olunacak bahasının veya diğer münasib bir kitabın iştirasıyla kütüphaneye teslim eylemesine komisyon tarafından hükmolunur.

Sekizinci madde – Her bir mücelledin istiare müddet-i âdiyesi bir mah olup fakat müstair istid'ası ve hafız-ı kütübün muvafakatı üzerine işbu müddet bir mah dahi temdid olunabilecektir.⁵⁰⁴

Sekizinci [Dokuzuncu] madde – İstiare olunan kitabı müddet-i muayenenin inkizasından sonra iade etmeyenler müddet-i mezkûreden ziyade yanlarında kalmış olan müddet için cemiyet sandığına ait olmak üzere hafta başına yirmi kuruş ceza-yı nakdi itasına mecbur olacaklardır.

Onuncu madde – Kütüphaneye vürud edecek hedâyâ cemiyetin meclis-i atisinde ilan olunacak ve reis-i cemiyet tarafından mehdi olan zata bir küt'a teşekkürname tahrir ve irsal kılınacaktır.

Osmanlı ülkesinde bazı bilimsel ve kültürel faaliyetlerin başlangıç uygulamalarının Mısır, Selanik, Manastır ve Şam'da görülmesi dikkat çekici bir nitelik taşımaktadır. Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda açılan ilk "umumi kütüphane" de Şam'da Zahiriye Medresesi içerisinde teşkil edilmiştir.⁵⁰⁵ Şam Umumi Kütüphanesi, H. 12 Şaban 1298 [M. 9 Temmuz 1881]'de dönemin yöneticileri ve halkın iştirakiyle hizmete açılmıştı. Yıldız Evrakı arasında yer alan ve "Bu Kere Şam-ı Şerif'de Tesis ve Küşad Olunan Kütüphane-i Umumiye Dair Talimatnamedir" başlığını taşıyan bir belge kütüphanenin kuruluşu ve bu kütüphanenin işleyişi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Talimatname dokuz madde olarak düzenlenmiştir. Birinci maddede bu kütüphanenin doğrudan padişahın iradesiyle 15 Şubat 1295 tarihli Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından

⁵⁰⁴ Bu madde Müjgân Cunbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", s.6-7.'den alıntılanmıştır.

⁵⁰⁵ Mehmet Canatar, "Şam Umumi Kütüphanesi'ne Dair Bir Değerlendirme", s.621.

verilen karar üzerine kurulacağı ifade edilmektedir. Vakıf kütüphanelerinin kontrolünün tamamen mütevelliler elinde olduğu ve halkın bunlara erişmekte güçlük çektiği, bu yüzden de kitaplar ve risalelerin Selahattin Eyyübi türbesi civarında bulunan Melik Zahir kubbesinde tamir ve inşa ettirilen özel bir kütüphaneye nakil ve bunların hepsinin bir araya toplanarak bir kütüphane-i umumi tesis edilerek açılacağı ifade edilmektedir. İkinci maddede kütüphane-i umuminin Hanefi müftüsü Hamzazade Mahmut ve Cemiyet-i Hayriyye reisi Abidinzâde Alaaddin ve Kezirizâde Şeyh Müsellem ve Attarzâde Şeyh Selim ve Metinîzâde Mehmed Efendiler ile cemiyete üye diğer iki zattan oluşan bir yönetim kurulu tarafından idare edileceği vurgulanmaktadır. Ve bu heyetin adı belgede “Kütüphane-i Umumi Cemiyeti” olarak geçmektedir. Üçüncü maddede kütüphane-i umuminin aylık olarak ikişer yüz guruş maaşla birer hafız-ı kütübü ve elli guruş maaşla bir kapıcısı olacağı belirtilmektedir. Bunlar kütüphanenin muhafazasından sorumlu olacaklar ve kitapların zayi olmasının önüne geçeceklerdir. Eğer kitaplar zayii edilecek olursa bunlar doğrudan hafız-ı kütübler tarafından tazmin edilecekti. Dördüncü madde, kütüphaneye diğer mekteplerden nakil ve hayır sahipleri tarafından vakıf ve teberru edilecek kitap ve risalelerin kütüphane cemiyeti bilgisi dahilinde tetkik edilerek kitapların hangi ilim ve fenne dair olduğu ve bağışlayanın kimliği ve hangi hayır sahibi tarafından vakfolunmuşsa bunların düzgün bir şekilde numaralı ve muntazam kitap listeleri hazırlanacağı üzerinedir. Kütüphane cemiyet-i azasından hafız-ı kütübler tarafından tasdik edilen kitaplar kütüphanede korumaya alınacak ve bir deftere kaydolunacaktı. Kitaplar cemiyetin özel mührü ile mühürlendikten sonra kütüphanedeki raf ve bölmelere yerleştirilecekti. Kütüphane raflarının üzerinde ait olmuş olduğu bilimlerin ismi yazılacaktı. Kütüphanedeki kitapların kaydedildiği sicilden / defterden üç nüsha düzenlenecek ve bunlardan bir tanesi kütüphane cemiyetinde biri Evkaf Muhasebeciliğinde ve diğeri ise mahkemede korunacaktı. Kütüphane üç ayda bir cemiyet azaları tarafından kontrol edilerek eksik kitap varsa tespit edilecek ve nakdi bedeli hafız-ı kütüblere ödettirilecekti. Eğer kütüphane için hariçten kitap tedariki mümkünse bunlar kütüphanedeki hafız-ı kütübler tarafından tazmin edilerek kütüphane için satın alınacaktı. Eğer kitap zayii tekerrür edecek olursa hafız-ı kütübler görevlerinden alınacaktı. Kütüphane hiç kimseye kitap ve risale ödünç vermeyecekti. Bu durum belgede “*kat’iyyen memnu*” olarak ifade edilmiştir. Kitaplar ancak belli günlerde bizzat kütüphaneye giderek orada incelenebilecekti. Kütüphane Salı gününden başka her gün güneşin doğuşundan itibaren akşama kadar umuma açık olacaktı. Hafız-ı kütübler bahsedilen gün ve saatlerde kütüphanede bulunacak ve kitapları düzgün ve itinalı bir şekilde koruyacaklardı ve

istenilen kitapları derhal bulup talep edenlere vereceklerdi. Ayrıca eserlerden eksik formalar veya kısımlar varsa bunları istinsah ederek tamamlamak da hafız-ı kütüblerin görevleri arasındaydı. Bevvab (kapıcı) ise kütüphanenin temizliğinden sorumluydu. Daima kütüphanenin silinip süpürölüp temiz tutulması bevvabın göreviydi. Dokuzuncu madde ise kütüphane cemiyetinin uygun göreceği iki azanın göreviyle ilgilidir. Azalar haftada birkaç kez kütüphaneye uğrayarak bunların teftişini gerçekleştirip izlenimlerini cemiyete bildireceklerdir. Cemiyetin uygun görüşüyle kütüphanede bulunan eserler ve nadir nüshalardan icab edenleri bastırılarak satılabilecekti. Onuncu maddede, kütüphaneye her taraftan kaydolunacak veya getirilecek kitapların tamamlanmasından sonra bunların tür ve içeriklerini belirten bir kıt'a defter cemiyet tarafından bastırılarak dağıtım yapılacağı ifade edilmiştir. On birinci madde cuma günleri iki hafız-ı kütübün dönüşümlü olarak kütüphanede bulunmaları üzerinedir.⁵⁰⁶

İsmail Erünsal'ın tespit ettiği belgeler arasında yer alan Bayezid Umumi Kütüphanesi'nin idare esasları ve personelinin vazifelerine dair hazırlanan talimatname müsveddesi en kapsamlı kütüphane talimatnamelerindendir.⁵⁰⁷ Şam'da tesis olunan kütüphane-i umumiye dair talimatname, daha basit ve eski vakıf kütüphaneler geleneğini devam ettiren bir usulde hazırlanmışken Bayezid Umumi Kütüphanesi için hazırlanan bu talimatname çok daha geniş kapsamlı bir düzenlemedir. Bu talimatnameye göre Kütüphane-i Umumi, bir ser hâfız-ı kütüb veya müdür ve iki hâfız-ı kütüb, iki müstahfız ve iki hademe ile idare olunmakta ve tüm görevlilerin idari ve ilmi vazifeleri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

İstanbul'da Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin kurulmasından sonra en dikkat çekici İstanbul kütüphanelerinden bir tanesi de Kadıköy'de açılması düşünülen “*Kadıköy Kütüphane-i Umumi*” isimli kütüphanedir.⁵⁰⁸ Kadıköy Kütüphane-i Umumisi kurulduktan sonra bu kütüphane için hazırlanan R. 23 Mayıs 1329 [M. 5 Haziran 1913] tarihli nizamname öncelikle bu kütüphaneyi tanımlamakla başlamıştır.⁵⁰⁹ Buna göre Kadıköy Kütüphane-i Umumisi adı altında bir darü'l-kıraa (okuma salonu) tesis ve küşad edildiği belirtilmektedir. Nizamnamenin ikinci maddesinde kütüphanenin kuruluş amacı

⁵⁰⁶ Yıldız no: 93, Kısım 13, sayı 112.

⁵⁰⁷ [Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin İdare Esasları ve Personelinin Vazifelerine Dair Talimatnâme Müsveddesi] (DABOA.MF. KTU 2/27).; neşreden İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişim ve Organizasyonu*, s.235.

⁵⁰⁸ bkz. DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:1187-56, H.20.07.1331.

⁵⁰⁹ Nejdet Sançar, “Türk Kütüphaneciliği Tarihine Ait Notlar: Kadıköy Kütüphane-i Umumisi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 12 (3-4), 1963, s.47-57.

belirtilmiştir. Bu maddeye göre, istisnasız bütün herkes cüz’i bir abone ücreti karşılığında kütüphanedeki bütün eserlerden yararlanabilecekti. Nizamnamenin 3-9. maddeleri arasında kütüphanenin işleyişi ile ilgili genel esaslar belirlenmiştir. Üçüncü madde, kütüphane kurucularının yedi kişiden oluştuğunu ve bu kişilerden birisinin istifası veya vefatı sonrasında kütüphane heyetinin toplanılarak yerine uygun birisinin seçilmesini öngörmektedir. Dördüncü maddeye göre, kurucu heyet, fahri olarak vazife görecektir ve bir seneliğine görevlendirilecektir. Kurucu heyet, bir reis, bir kâtib, bir muhasebe memuru ve dört müşavirden oluşacaktır. Kütüphanede yürütülecek bütün iş ve işlemler heyetin ortak kararıyla görülecektir (5.madde). Kütüphanenin bir senelik harcamaları yıl sonunda belediyeye verilecek ve harcamalarla ilgili yıl sonunda düzenlenecek pusula da yine belediyeye iletilecek ve gazetede ilan ettirilecektir (6.madde).

Yedinci madde, kütüphanenin yararlanma şartlarını belirlemektedir. Okuyucuya verilecek olan kitaplar kütüphane dışında kullanılmak üzere verildiği zaman bir bedel tahsil edilecektir. Bununla ilgili olarak da ayrıca bir nizamnamenin hazırlanacağı duyurulmuştur. Sekizinci maddede, hükümetle kütüphane arasındaki iletişimin kütüphane reisi ve kâtipler aracılığıyla sağlanacağı belirtilmektedir. Dokuzuncu maddeye göre ise eğer herhangi bir şekilde bu kütüphane kapatılacak veya feshedilecek olursa kütüphanede mevcut bütün eşya ve kitaplar umumi kütüphanelerden birine teslim edilecektir.

Nizamnamede ayrıca “Dahili talimat” başlığıyla 16 madde halinde kütüphaneden yararlanma şartları açıklanmıştır. Birinci maddeye göre kütüphanede mevcut gazete ve risaleler bütün halka açıktır ve bunlardan ücretsiz olarak yararlanılabilecektir. Kütüphanelerdeki mevcut kitaplardan ise yalnız aboneler yararlanabilecektir (2.madde). Abone bedeli üç aylık için beş kuruştur (3.madde). Dahili talimatta kitap ödünç vermeyle ilgili olarak da ilginç bir kayıt bulunmaktadır. Talimatın dördüncü maddesine göre herhangi bir şekilde ödünç alınacak kitap için aboneye kırk para karşılığında bir kart doldurulacak ve birkaç gün zarfında bu kart aboneye teslim edilecektir. Bu kartı ibraz eden abone kartın kullanım süresi zarfında istediği kitabı almak hakkına sahip olacaktır. Belirtilen abone kartlarının kullanım süresi üç aydır ve üç aylık abone ücreti ise peşin olarak tahsis edilmektedir (5. ve 6. maddeler). Abone olacak kişilerin hüviyetlerinin açık olması ise zorunlu tutulmuştur (7.madde). Herhangi bir sebepten hüviyetlerini belli etmeyen kişiler ise yarım lira depozito bırakmak zorundadırlar (8.madde).

Okunmak için alınan kitaplar on beş gün süreyle verilir. On beş gün süre içerisinde kullanımı tamamlanamayan kitaplar, başka bir talep yoksa tekrar talep edilmesi karşılığında on beş gün süreyle daha ödünç verilebilir (9.madde). On beş gün içerisinde kitabı iade etmeyenlerden ise birinci hafta için günde on para, ikinci ve üçüncü haftalar için günde yirmi para ve üç haftadan sonrası için günde kırk para nakit ceza alınır (10.madde). Üç hafta boyunca kitabı iade etmeyenlere bir daha kitap verilmez (11.madde). Kitapları kaybedenler veya hasara uğratanlar tazminat öderler (12.madde). Kütüphanenin açılıp kapanacağı saatler mevsimine göre belirlenip ilan edilir (13.madde). Cuma günleri kütüphanenin yalnızca salonu açık bulundurulup kitaplar ile ilgili herhangi bir işlem yapılmaz (14.madde). Kütüphaneden yararlanmak isteyen öğrencilere iki kart verilerek yararlanmaları sağlanacaktır (15.madde). Kütüphaneye abone olan kişiler bu talimat hükümlerini kabul etmiş sayılacaklardır (16.madde).⁵¹⁰

Kadıköy Kütüphane-i Umumisinin kuruluşunda; “*Bir devletin derece-i kemâli dahi şu asr-ı marifette efradının terakkiyat-ı fikriyesiyle ölçülür. Bu da mekteplere, kütüphanelere verilecek ehemmiyet nispetindedir.*” fikri savunularak açılacak her bir okul ve kütüphanenin devletin ilerleyişinde ayrı bir önem arz ettiği belirtilmektedir.⁵¹¹ Ayrıca Kadıköy Kütüphane-i Umumisinin Nizamnamesini de içeren kütüphane raporunda bu kütüphanenin koleksiyonun sekiz aylık (R. 23 Mayıs 1329-1 Mart 1330 [M. 5 Haziran 1913-14 Mart 1914]) bir zaman diliminde 1.400 cilt kitaba yaklaştığı vurgulanmakta ve sekiz ay içerisinde kütüphanede ilk defa istatistik faaliyetlerinin bu şekilde bir raporda yer aldığı görülmektedir. Tutulan istatistiklere göre kütüphanedeki kitaplar üç bin yedi yüz elli altı okuyucu tarafından okunmuştur. Bu sayede kütüphanenin her gün on iki saat açık bulundurulduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda bu raporda kütüphanede İngilizce ve Fransızca dersler verildiği ve Avrupa’nın en kıymetli ve seçkin dergilerinin de bu kütüphaneye getirtildiği vurgulanmaktadır. Bütün vatandaşların bu dergilerden ücretsiz ve daimî olarak yararlanabileceği ifade edilmiştir.⁵¹²

Kütüphane kurumları tarafından hazırlanan nizamname ve talimatnameler, kütüphanelerin düzenli ve verimli bir şekilde işlemlerini sağlamak amacıyla oluşturulan önemli metinlerdir. Bu belgeler, kitapların korunması, ödünç verme süreçlerinin

⁵¹⁰ Kadıköy Kütüphane-i Umumisinin Nizamname-i Esasisi, 23 Mayıs 1329 [5 Haziran 1913], bkz. Ek.IV.

⁵¹¹ Kadıköy Kütüphane-i Umumisinin Nizamname-i Esasisi, “Kütüphaneler Hakkında Birkaç Söz”, 23 Mayıs 1329 [5 Haziran 1913].

⁵¹² Kadıköy Kütüphane-i Umumisinin Nizamname-i Esasisi, “Kütüphaneler Hakkında Birkaç Söz”, 23 Mayıs 1329 [5 Haziran 1913].

düzenlenmesi, okuyucuların hak ve sorumluluklarının belirlenmesi gibi konuları kapsayarak kütüphane hizmetlerini sistematik hale getirmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte kütüphane yönetimine yönelik hazırlanan bu düzenlemeler, modern kütüphanecilik anlayışının temellerini atmış ve bilgiye erişimi kolaylaştıran önemli adımlar olmuştur.

3.2. Kütüphanelerde Koleksiyon Oluşumu

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin koleksiyonları gerek saray mensupları tarafından oluşturulmuş olsun gerekse ulema ve bürokratlar tarafından oluşturulmuş olsun büyük oranda bireysel ilgi veya eğilimleri yansıtır. 19. yüzyıla kadar kütüphane kurma ve kamuyu bilgilendirme bir devlet politikası veya kurum amaçları arasında bulunmadığı için hiçbir kurum (saray, medrese, tekke, cami vs.) kendi kütüphanesini kurmuş değildir. Bu kurumlarda kurulan bütün kütüphaneler bireysel olarak oluşturulmuş olan koleksiyonların vakfedilmesiyle meydana gelmiştir. Kuruluş devri vakıf kütüphanelerinin genellikle 100'ü geçmeyen kitap sayısı sonraki devirlerde artmış; Tanzimat'tan sonra kurulan kütüphanelerde ise 5000'in üzerinde bir sayıya ulaşmıştır.⁵¹³

Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphanelerde mevcut olan koleksiyonlar, adı geçen kurumların hizmet verme veya eğitmeyi amaçladığı kitle doğrultusunda oluşturulmuş değildir. Bu açıdan bu koleksiyonlar birbirinden tamamen bağımsız ve farklı içeriklerde olabilmektedir. Mesela medrese kütüphanelerinin standart bir kitap koleksiyonuna sahip olduğu söylenemez. Osmanlılarda saray kütüphaneleri saray içinde faydalanma veya eğitim amaçlı, medrese kütüphaneleri talebelerin istifadesi için, tekke kütüphaneleri tasavvuf ehlinin yararlanması için, cami veya müstakil binalarda kurulan kütüphaneler ise yine medrese talebelerinin ve halkın faydalanabilmesi için kurulmuştur. Kütüphane kurucuları koleksiyon oluştururken genellikle bireysel tercihlerini esas almışlardır.⁵¹⁴

Kütüphane koleksiyonları, koleksiyonerin nasıl bir eğitim öngördüğünü ve ne tür bir ilim/eğitim tasavvuruna sahip olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Aynı zamanda bu sayede koleksiyonların muhtevasına dair önemli izlenimler edinilebilir. Koleksiyonlar için hazırlanmış güvenilir fihrist veya kataloglara göre yapılan ilimler tasnifi incelemeleri koleksiyonlardaki muhteva değişiminin gözlenmesine de olanak sağlayacaktır.⁵¹⁵

Tanzimat döneminde vakıf kütüphanelerinin koleksiyonlarının oluşturulması bakımından bir yenilenme ve herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu kütüphanelerin koleksiyonları, Tanzimat öncesinde olduğu gibi bireysel koleksiyonların vakfedilmesi

⁵¹³ Osmanlı vakıf kütüphanelerinin koleksiyon gelişim için bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik* (3. bs.). Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s.472-508.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.87.

⁵¹⁴ Berat Açıl, "Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu ve İlimler Tasnifi: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *darülfünun ilahiyat*, 34 (2), 2023, s.6.

⁵¹⁵ Berat Açıl, a.g.e., s.6.

yoluyla oluşmakta ve zenginleşmektedir. Bu kütüphane koleksiyonlarından faydalanılması ise vakfiyelerde belirtilen şartlar doğrultusunda gerçekleşmektedir.⁵¹⁶

19. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan ve ilk örnekleri Mühendishane ve Mekteb-i Tıbbiye gibi yükseköğretim kurumlarında görülen okul/üniversite kütüphaneleri, vakıf kütüphanelerinden tamamen farklı amaçlar için oluşturulmuş yeni kütüphane türleri olarak koleksiyonları bakımından da vakıf kütüphanelerinden tamamen farklı bir nitelik taşırlar. Her ne kadar medrese kütüphaneleri medrese eğitimi desteklemek için oluşturulmuş olsa da bunların koleksiyonları, diğer vakıf kütüphanelerinde olduğu gibi bireysel olarak oluşturulmuş ve kişisel tercihlere göre şekillenmiş koleksiyonların kamunun yararına açılmasıyla kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Mühendishane kütüphanesi ise vakıf kütüphane geleneğinden ciddi bir ayrılmayı ve bu anlamda yeni bir anlayışı temsil eder. Tamamen bir kurum içerisinde teşekkül edilen, kurumsal bir kimlik üzerine inşa eden ilk kütüphane türü olarak karşımıza çıkan Mühendishane Kütüphanesi kütüphane koleksiyonlarının oluşma süreçleri bakımından bir dönüm noktasını temsil eder.

Mühendishane Kütüphanesi'ne kitap sağlama işine 1793 yılında başlanmıştır. Bu kütüphanenin dermesine girecek olan ilk kitapların Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nden nakledilmesi, devir usulünün ilk örneklerinden sayılmaktadır. Aralık 1801'de ise Enderun-ı Hümayun Kütüphanesi'nden nakiller olmuştur. Mühendishane Kütüphanesi'ne Saray Kütüphanesi'nden devredilenler haricinde bağış, satın alma ve müsadere yoluyla da kitap sağlanmıştır. 1797 tarihinde bu kütüphanede mevcut 20 cilt kitaba ek olarak iki parça eser dahil olmuştur. Bu iki parça eserden biri dokuz, diğeri üç ciltten oluşmaktadır ve kütüphane mevcudu da bu ek eserler ile 32 cilt halinde 16 kitaptır. Beydilli'nin tespitlerine göre 1797-1801 yılları arasında Mühendishane kütüphanesine giren kitap sayısı sınırlıdır. 1798 yılında Nazır-ı esbak Mustafa Bey zamanında satın alınan kitap, alet ve edevatlar ile genel kütüphane koleksiyonu 22 bibliyografik künyede 48 parçaya vasil olmuştur.⁵¹⁷ Koleksiyonun ilk oluşum sürecinde Saray'dan gönderilen kitaplar ve satın alma başlıca derme oluşturma yöntemleri olarak karşımıza çıkar.

⁵¹⁶ Tuba Çavdar, a.g.e., s.86.

⁵¹⁷ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.278.

Aralık 1801’de üç cilt halindeki üç adet kitap Enderun-ı Hümayun Kütüphanesi’nden Mühendishane Kütüphanesi’ne nakledilmiştir. 1802 yılında Hamidiye Kütüphanesi’nden (I. Abdülhamit Kütüphanesi) “*Kelimât-ı Nasirü’t-tûsî ve Mecmû’a-i hey’et-i kadîm ve’l cedîd*” isimli yazma eserler getirilerek Mühendishane Kütüphanesi’ne konulmuştur. Şubat 1804’te ise Enderun-ı Hümayun Hazinesi’nden Mühendishane Kütüphanesi’ne yeni kitaplar nakledilmiştir. Nakledilen kitapların dışında hendeseyle dair bazı aletler de bulunmaktadır. Beydilli’nin tespitlerine göre nakledilen kitaplar arasında 35 ciltlik Fransızca bir ansiklopedi ve çeşitli atlaslar özellikle göze çarpmaktadır.⁵¹⁸ Kemal Beydilli, dönemin Rusya’sında bu ansiklopedinin tehlikeli görülerek ülkeye sokulmadığını belirtir. Ansiklopedinin alımı Osmanlı tarafından bilinçli olarak yapıldıysa bunun Osmanlı’nın dönemin Rusya’sından daha ileri görüşlü olduğunun göstergesi sayılabileceğini kaydeder.⁵¹⁹ Kuruluşunun ilk on yılında 29 başlıkta 84 cilt kitap ve 4 parça alet ile 1 çalar saatten oluşan bu koleksiyonda göze çarpan diğer önemli bir detay ise çoğunluğunun Fransızca olması ve aralarında 10 cilt Latince ve bir cilt İngilizce yazılmış eserin de bulunmasıdır. 84 cilt kitabın, muhtemelen Latin harfleriyle yazılmış olmasından ötürü adlarının Osmanlıca kataloglarda veya belgelerde tespit edilememiş olması önemli bir sorunu gündeme getirmiştir. Nakledilen kitapların isimleri, kitapların içerikleri veya yazarlarının isimlerinin kitap başlığına dönüştürülmesi ile oluşturulmuştur.⁵²⁰

Kasım 1804’te yine Fransızca 30 cilt halinde 19 parça kitap ve risale, Haziran 1805’te 13 cilt / adet şeklinde altı parça kitap ile alet ve edevat, Şubat 1806’da 7 cilt halinde 7 parça kitap, Mart 1806’da 2 tercüme eser Mühendishane Kütüphanesi’ne nakledilmiştir. Enderun-ı Hümayun’dan ihraç edilen en yüklü kitap grubu Temmuz 1806’da Mühendishane’ye ulaşmıştır. 20 bibliyografik künyede toplam 350 cilt eser Mühendishane Kütüphanesi koleksiyonuna nakledilmiştir. Bu kitaplar içerisinde en büyük yeri 147 cilt halindeki ansiklopedi tutmaktadır. Beydilli’nin aktardığına göre bu ansiklopedi, 1728-1832 yıllarında Paris’te neşredilmiştir ve tamamı 166 ciltten müteşekkildir. Beydilli, eserin 1806’da Mühendishane Kütüphanesi’ne nakledildiği

⁵¹⁸ Kemal Beydilli, dönemin Rusya’sında bu ansiklopedinin tehlikeli görülerek ülkeye sokulmadığını belirtir. Bu ansiklopedinin alımının (Osmanlı tarafından bilinçli olarak yapıldıysa) Osmanlı’nın dönemin Rusya’sından daha ileri görüşlü olduğunun göstergesi sayılabileceğini vurgular (Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.279.; Hülya Bıçer, a.g.e., s.94.).

⁵¹⁹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.279.; Hülya Bıçer, a.g.e., s.94.

⁵²⁰ Detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.280.

sırada 147 cilde ulaşmış olduğunu tespit etmiştir.⁵²¹ Daha sonra ekleme yapılanlarla birlikte Saray Kütüphanesi'nden devredilen kitap sayısı 72 başlıkta 464 adettir.⁵²² Mühendishane Kütüphanesi'ne Saray Kütüphanesi'nden devredilenler haricinde bağış, satın alma ve müsadere yoluyla da kitap sağlanmıştır. Hamidiye Kütüphanesi'nden devredilen, Napolyon ve diğer Avrupa devlet başkanlarının hediye ettiği koleksiyonda Mühendishane Matbaası'nda basılan kitaplar da önemli bir yer tutmaktaydı.⁵²³

Mühendishane-i Bahri hocası Tulumbavîzâde Mehmed Emin Efendi'nin kütüphaneden azli ve yerine Mühendishane-i Berri'de ikinci halife olan Mehmed Ruheddin Efendi'nin tayin edilmesi dolayısıyla Evahir-i Receb 1240 / 1825 tarihinde düzenlenen *müfredat defteri* bu kütüphanenin mevcut koleksiyonuna ait en önemli kaynaktır. Buna göre Mühendishane-i Bahri kütüphanesinde 14 ciltlik *Usul-ı Hendese*, 15 ciltlik *Mecmuatü'l Mühendisîn*, 2 ciltten oluşan *Vankulu Lugatı* ve birer ciltten oluşan *Tıbyân-ı Nâfi*, *Lehçetü'l-Lugat*, *Cihannüma*, *Piri Reis*, *Liman portolanı*, *sağır Türkî Lağım Risalesi* ve *Frengi Atlas* bulunmaktadır. Bunun dışında Avrupa dillerinde yazılmış olan eserlerden de İngilizce bir kitaptan 2 nüsha, Fransızca sarf kitabından 14 nüsha, Nemçe yani Avusturya lisanı üzerine yazılmış *Kütüb-i Kadîme* olarak nitelendirilen 20 kitap ve *Evsaf-ı Memleket-i Beç* ismiyle kaydedilen bir kitap ve istihkâmata dair Fransızca eserlerden oluşan 8 kitap ve gemi inşasına dair İsveç dilinde yazılmış bir kitap olmak üzere toplamda Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un kütüphanesinde 1825 yılında 86 kitaplık bir koleksiyon mevcuttur. Bunun dışında bu kütüphanede pusulalar, küreler, otant, mıknaatıs, dürbünler gibi çeşitli mühendislik aletleri de yer almaktadır. Ayrıca *Dürr-i Yektâ* ismiyle devlet matbaasında basılan eserden 16 nüshanın da bu kütüphane koleksiyonuna eklendiği görülmektedir. Ayrıca kütüphanede daha sonra Tersane-i Amire'ye ait olan kitap ve başka malzemeler de tespit edilmiş olup bunlardan *Siyer-i Nebî* basma olarak yer almaktadır. Bunun dışında Fransızca bir logaritma kitabı bulunmaktadır ve İsveç lisanı üzerine yazılmış olan gemi inşasına dair bir kitap vardır. Bunlar dışında da pirinçten çeşitli mühendislik aletleri ve istuc yer almaktadır. Kütüphaneye 1828 senesi ocak ayı başında 152 parçadan oluşan yeni bir ilâve yapılmıştır. Ruheddin Efendi'nin gayretleriyle tedarik edilen kitaplar Fransızca olup bunlardan 100 adedi Fransızca dil

⁵²¹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.281-283.

⁵²² Kenan Erzurum, "Bir Kütüphanenin İlginç Öyküsü, Bugün 300 yıllık yazma kitapları bir kenarda duran İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi'nin ilginç tarihçesi... (1773-1996)", *Kütüphanecilik*, t.y., s.1.

⁵²³ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, haz. Sadık Erdem, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s.22.; Kenan Erzurum, a.g.e., s.1.

bilgisi eseridir. Geri kalan 52 adet kitap ise mühendislik alanında yazılmış eserlerden oluşmaktadır. Ayrıca kâğıt, kalem gibi kırtasiye ihtiyaçlarının karşılanması için de burada çeşitli yazışmaların yapıldığı anlaşılmıştır. Tersane Emmini el-Hâc Mehmed Said Efendi'nin aracılığıyla kütüphaneye daha sonradan yeni eserler de satın alınmıştır. Bunlar toplamda 152 farklı eserden oluşmaktadır. Satın alınan malzemeler arasında resmi yazışmalar için kullanılacak kâğıt ve kalemler de yer almaktadır. Bu eserlerden bir kısmının da haritalardan oluştuğu görülmektedir.⁵²⁴

Mühendishane-i Berr-i Hümayun'dan sonra varlığını devam ettiren Mühendis Mekteb-i Âlisi Kütüphanesi koleksiyonu, Hendese-i Mülkiye Kütüphanesi'nin mirası üzerine kurulmuştur. Sonraki dönemlerde koleksiyon, süreli yayın abonelikleri, bağışlar ve mektepteki akademik kadronun yazdığı çeşitli kitaplarla zenginleşmiştir.⁵²⁵ Mühendis Mekteb-i Âlisi kütüphane memuru tarafından hazırlanan 77 sayfalık kütüphane kataloğu (*Table des Matieres de la Cathalogue de la Bibliotheque de l'Ecol des Ingenieurs*) bu mektebin kütüphane koleksiyonu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kataloğun oluşturulma yılı belirtilmemiştir. Ancak, Batı dillerindeki bazı süreli yayınlarda 1914 tarihi bulunmaktadır. Dolayısı ile bu kataloğun 1914 yılı veya daha sonrasında hazırlandığı düşünülmektedir. Katalogda Batı dillerindeki yayınlar; 43 farklı konu başlığı altında listelenmiştir: Aritmetik, Cebir, Geometri, Tasarı Geometri, Analitik Geometri, Matematiksel Analiz, Matematik Dersi, Jeodezi, Topoğrafya, Astronomi-Kozmoğrafya, Trigonometri, Logaritma, Teorik Fizik, Mekanik, Teorik Elektrik, Teorik Kimya, Grafik Tasarım, Mühendislik Tarihi, Malzeme Elastisitesi, İnşaat Malzemeleri, Mimarlık, Sondaj, Nehirler ve Yollar, Köprüler ve Viyadükler, Demiryolları, Posta Ulaşımı, Hidrolik, Dahili Navigasyon, Limanlar, Endüstriyel Tarım, Ekonomi Politik, Seyahat Rehberleri, Pedagoji, Felsefe, Sözlükler, Diğer Konular (Tıp, Bakterioloji, Binicilik, Moda, Müzik, İktisat, Botanik), Almanca, İngilizce, İtalyanca, Teoloji ve Fransız Dili ve Edebiyatı.

Osmanlı Türkçesi yayınlar ise 24 farklı konu başlığı altında listelenmiştir: İlm-i Hesâb, İlm-i Cebir, İlm-i Hendese, Hendese-i Tahliliye, Hendese-i Tersimiye, Hesâb-ı Nazari, Riyâziyat, Taksim-i Arazi, Topoğrafya, İlm-i Heyet, Müsellesat, Hikmet, Mihanik, Kimya, Mukavemet, Elektrik, Usûl-i Umûmiye-i İnşaat, İnşaat, Köprüler,

⁵²⁴ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.303-306.

⁵²⁵ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlisi'ne Mektep Kütüphanesi", *Türkiye'de Mühendislik ve Mimarlığın 250 Yılı, I. Cilt*, s.613.

Demir Köprüler, Turuk, İrva ve Teybis ve Islâh-ı Enhâr, Fenn-i Mimari, Mütenevvîa (Tarih, İktisat, Tarım, Teoloji, Mizah).⁵²⁶

Konu başlıklarından anlaşıldığı üzere, Mühendis Mekteb-i Âlîsi Kütüphanesi'nde mühendislik ve mimarlık yayınlarının yanı sıra pedagojiden ekonomi politığe ve tarihten felsefeye birçok alanda eser bulunmaktadır. Yabancı dil öğrenimini destekleyen kitapların o dönemde itibar edilen dil olan Fransızca ile sınırlı olmaması; Almanca, İngilizce ve İtalyanca dil öğrenimine yönelik eserlerin bulunması ayrıca vurgulanmalıdır.⁵²⁷

Mühendis Mekteb-i Âlîsi Kütüphanesi, yayın satın almalarında, doğrudan ilgili yayınevi ile temas kurma yoluna gittiği gibi, aracı kurumlar aracılığı ile de kitap temini yapmıştır. Dunod & Pinad Yayınevi, mektebin en çok kitap satın aldığı yayınevlerinden birisidir. 1911 yılına ait Dunod & Pinad'a yazılan bir sipariş mektubunun ekinde trigonometri, aritmetik, cebir, geometri, matematik, analitik geometri konularında toplam 93 adetlik kitap listesi bulunmaktadır. Mektep, aynı zamanda, Fransa'daki Ecole Speciale des Travaux Public gibi muadili olan okullardan da kitap temin etmekteydi. Mektebin ilk müdürü olan Mehmet Refik Fenmen döneminde kütüphaneye 500'den fazla kitap satın alınmıştır. Mehmet Refik Bey, yurt dışındaki mühendislik okulları ile temas kurmuş ve bu okulların yayınlarının mektebe temin edilmesinde rol oynamıştır. Bu kitapların büyük çoğunluğunun halen İTÜ Nadir Eserler Koleksiyonu'nda bulunuyor olması ise kütüphane koleksiyonunun iyi muhafaza edildiğini göstermektedir.⁵²⁸

Mühendis Mekteb-i Âlîsi Kütüphanesi'nin bağışlar ile de zenginleştiğini söylemek mümkündür. 1910 yılında, Mektep Kütüphanesi'ne hediye ettikleri kitaplardan dolayı Yusuf Razi Bey'e, Şakir Efendi'ye ve Mehmet Galip Efendi'ye gazeteler aracılığıyla teşekkür edilmiştir. Mektep Kütüphanesi'ne yüz kırk dört cilt fen bilgisi kitabı hediye ettiği için Mösyö Peykar'a teşekkür yazısı gönderilmiştir. Yusuf Razi Bey, belediye başkanı olmak için Mektep'ten ayrılmış ve bütün kitaplarını Mektep Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Bu hareketinden dolayı kendisine ikinci rütbeden Maarif

⁵²⁶ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.450-451.

⁵²⁷ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.451.

⁵²⁸ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.453.

Nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır. Zeki Paşa'nın varisleri ise Paşa'nın kitaplarını Mektep Kütüphanesi'ne bağışlamışlardır.⁵²⁹

1837 yılında Tersane-i Amire'de "Tersane-i Amire Kütüphanesi" ismiyle II. Mahmut tarafından inşa ettirilen ve askeri kâtip sınıfından Ahmet Efendi'nin 1850'de hafız-ı kütüb unvanıyla buraya tayin edildiği Bahriye Kütüphanesi, Avrupa'daki denizcilikle ilgili gelişmeleri takip amacıyla alınan kitap ve risalelerin de kütüphane koleksiyonuna dahil edildiği bir kütüphanedir.⁵³⁰ Matbaa ve kütüphane olarak aynı binada faaliyetlerini sürdüren Bahriye kütüphanesi, matbaa ve kütüphaneyi aynı binada bulundurarak işlerin düzenli hale getirilmesi ve kitapların daha iyi muhafazasını hedeflemiştir. Bahriye Matbaası'nda basılan kitaplardan beş nüshanın kütüphaneye konulması, kütüphaneye gelen ve basılı olmayan eserlerin ise önemli görülmesi halinde matbaada bastırılması kararlaştırılmıştır. Bahriye Mektebi Kütüphanesi'nden olmak üzere bahriyenin çeşitli birimlerinden nakledilen kitaplarla kütüphane koleksiyonu zenginleşmiştir. II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi birinci yılına denk gelen 31 Ağustos 1897'de Bahriye Müze ve Kütüphane idaresi adlı kurum açılmış ve kütüphanecilik faaliyetleri hız kazanmıştır. Kurumun resmi açılış törenine katılan Bahriye Nazırı Hasan Paşa, Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinin nüshaları ile kendisinde bulunan onlarca yazma ve matbu eseri kütüphaneye bağışlamıştır. Matbaa ve kütüphane 1899'da Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresi'ne devredilmiştir. Aynı yıl müze objelerinin ve kitaplarının ilk kataloğu yayınlanmıştır. Bu kataloğa göre kütüphanede 22'si el yazması olmak üzere toplam 1135 cilt civarında kitap bulunmaktadır. Bu kitapların çoğu Türkçe olmakla birlikte İngilizce ve çeşitli dillerde de telif ve tercüme eserler bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵³¹ Bahriyedeki köklü kütüphanecilik geleneğinin temsilcisi olan Bahriye Kütüphanesi, 2020 yılının temmuz ayında faaliyet gösterdiği Dolmabahçe'deki eski Arabacılar Dairesinden Deniz Müzesi binasına taşınmıştır.⁵³² İstanbul Deniz Müzesi'nin 1994 envanterine göre müzede toplam 3472 eser bulunmakta iken kütüphanesinde bazıları yazma olmak üzere 15.000'in üzerinde kitap bulunmaktadır.⁵³³ Türk ve dünya denizciliği, deniz harp tarihi ve deniz ticareti gibi konularda giderek zengin bir koleksiyona sahip olan kütüphanede günümüzde 23.385 eser mevcuttur. Bunlardan

⁵²⁹ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlisi'ne Mektep Kütüphanesi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.463.

⁵³⁰ Mehmet Korkmaz, "Bahriye Kütüphanesi", s.105-106.

⁵³¹ Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.106.

⁵³² Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.107.

⁵³³ Tayfun Akkaya, "İstanbul Deniz Müzesi", s.305.

yaklaşık 7500'ü Osmanlıca matbu nadir eser, 289'u ise el yazması eserdir. Harita, atlas ve portolanların (ayrıntılı deniz haritası) toplam sayısı ise 1120'dir.⁵³⁴

Mühendishane kütüphanesinde olduğu gibi 19. yüzyılda kurulan okulların kütüphane koleksiyonları artık kurumsal bağlamda satın alma ve bağışlarla şekillenmeye başlamıştır. Öte yandan devir veya mübadele⁵³⁵ usulü de koleksiyon oluşturma ve zenginleştirmede yaygın olarak kullanılmıştır.

Kitaplar, kütüphanenin ihtiyacına göre kitapevleri, matbaacı veya yayıncılardan satın alınabilmekle beraber bir terekeden veya Osmanlı İmparatorluğu dışındaki farklı ülkelerden de satın alınabiliyordu.⁵³⁶ Mühendishane kütüphanesinde mevcut olan haritalar, kale planları ve marangozluk aletleri gibi mühendislik alanında kullanılan kitap dışı materyaller çoğunlukla terekelerden satın alınmıştır, bir kısmı ise yurt dışından getirtilmiştir.⁵³⁷

Yurtdışından satın alınan kitaplar için genellikle Fransa tercih edilmekteydi. Örneğin Mekteb-i Tıbbiye'nin öğretim dili Fransızca olduğundan kütüphane koleksiyonu da Fransa'dan satın alınan kitaplarla zenginleştirilmiştir. Tıp dilinin Türkçeleştirilmesi akımına bağlı olarak bu kütüphanenin koleksiyonunda mevcut olan Türkçe kitap sayısının sonradan artış gösterdiği bilinmektedir.⁵³⁸ Mekteb-i Tıbbiye binasının 1848 yılında çıkan Büyük Beyoğlu yangınından büyük ölçüde etkilenmesi kütüphanesinin de yok olmasına sebep olmuştur. Mekteb-i Tıbbiye'nin doğa tarihi müzesi ve kütüphanesi 1870 yılında yeniden canlanmıştır. O dönemde Viyana'da Saray kitapçısı olan Bay Braünmüller, tıp ve doğa tarihi eserlerinden oluşan nefis bir şekilde ciltlenmiş 100 ciltten oluşan kıymetli kitaplığını bu kütüphaneye hediye etmiştir. Ayrıca bu okulun doğa tarihi ve tıp kitaplığı başka önemli bağışlar sayesinde de zenginleşmiştir.⁵³⁹ Bağışlarla

⁵³⁴ Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.107.; Hatice Aynur, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul Kütüphaneleri", s.607.

⁵³⁵ "Mübadele" kavramı bazı kaynaklarda "becayış" olarak kullanılmaktadır. Bkz. Abdülkadir Özcan, a.g.e., 2011.

⁵³⁶ Tuba Çavdar, a.g.e., s.89.

⁵³⁷ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.277-278.

⁵³⁸ Tuba Çavdar, a.g.e., s.89.

⁵³⁹ Viyana Jeoloji Müzesi (Geologische Reichsanstalt) direktörü baron Hauer tarafından verilen İmparatorluk Kraliyet Jeoloji Enstitüsü Tutanakları (7 cilt); Jeoloji Enstitüsü Yıllığı (12 cilt); Jeoloji Enstitüsü raporları (6 cilt); Haering'in fosil bitkileri (yazan Ettinghausen, 1 cilt); Rednitz'in fosil bitkileri (yazan Kensitz, 1 cilt); Stradonitz'in fosil bitkileri (1 cilt); Lias'ın fosil bitkileri (1 cilt); Gasteropodlar (yazan Zekely, 1 cilt); Poliperler (yazan Reuss, 1 cilt); Kalkerli tabakalaşmalar (yazan Patero, 1 cilt); Schemnitz'in jeolojik haritası (Pettko, 1 cilt); Mineralojik araştırmalar (1 cilt); Mineraloji kitapları (yazan Haëdinger, 8 cilt); Raporlar (yazan Haëdinger, 8 cilt); Nekroloji (yazan Haëdinger), Istria hakkında (yazan Morlot, 1 cilt); Alpler hakkında araştırmalar (yazan Morlot, 1 cilt); Maden kömürü büyük haritası (hazırlayan Foeterle, 1 cilt); Jeoloji Müzesi'nin büyük jeoloji haritası (hazırlayan baron Hauer, 1 cilt); Sekreter de Frauenfeld aracılığı ile Viyana Zooloji Botanik Derneği'nin verdiği dernek tutanakları (23 cilt); Viyana İmparatorluk kitapçısı Braumüller'in verdiği balneoloji, doğa tarihi ve tıp ile ilgili yayınlar (43 cilt); Viyana'da Dr.Witlacil'in verdiği tabiat tarihi konulu yayınlar (30 cilt) (Feza Günergun, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu", s.342).

zenginleşen bu kütüphanenin koleksiyonunda tabiat tarihi ve tıp ile ilgili eserlerin sayısı 249'u bulmaktadır.⁵⁴⁰

Tanzimat Dönemi'nde kurulan okul ve üniversite kütüphaneleri, dönemin eğitim reformlarıyla paralel olarak gelişmiş ve modern öğrenme ortamlarının destekleyicisi olmuştur. Bu dönemde açılan başta Mühendishaneler olmak üzere Mekteb-i Mülkiye, Darülfünun ve Darülmualimin gibi eğitim kurumlarına bağlı kütüphaneler, özellikle öğrenci ve akademisyenlerin bilgi ihtiyacını karşılamak üzere yapılandırılmıştır. Koleksiyonlar, hem klasik İslam dünyasının temel eserlerini hem de Batı'dan çevrilen yeni bilimsel ve teknik kitapları içerecek şekilde oluşturulmuştur. Bu süreçte, eğitim politikalarına uygun olarak tarih, coğrafya, hukuk, tıp ve fen bilimleri gibi farklı disiplinlerde kitaplara ağırlık verilmiş, böylece öğrencilerin çağdaş bilgiye erişimi sağlanmaya çalışılmıştır.

Özellikle Fransızca ve diğer Avrupa dillerinden çevrilen eserlerin kütüphane koleksiyonlarına eklenmesi, Osmanlı entelektüel hayatında yeni bilgi kaynaklarına erişimi artırmış ve bilimsel düşüncenin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra, geleneksel el yazması eserlerin korunmasına da önem verilmiş ve yeni basım kitaplarla birlikte eğitim kurumlarının ihtiyaçlarına yönelik bir bilgi havuzu oluşturulmuştur. Ancak, kataloglama ve erişim sistemleri henüz tam anlamıyla gelişmediği için kütüphanelerde bilgiye ulaşımında çeşitli zorluklar yaşanmış, bu da Tanzimat sonrası modern kütüphanecilik anlayışının gelişmesi için bir itici güç olmuştur.

Darülfünun'un koleksiyonunun zenginleştirilmesinde en önemli katkılar H. 19 Rebiyülevvel 1286 [M.29 Haziran 1869] yılında kayıt altına alınan bir arşiv belgesinde tespit edilmiştir. Bu tarihte Mekteb-i Sultani müdürü görevlendirilerek Fransa'dan getirilecek kitaplar tespit ettirilmiş ve bu tarihte Fransa'ya gönderilen bu listenin Fransa'daki Osmanlı sefareti tarafından takip edilerek eserlerin Osmanlı Devleti'ne intikali talep edilmiştir. Bu belgenin ekinde 11 sayfalık Fransızca bir liste bulunmaktadır. Listedeki kitapların ayrı ayrı ilimler şeklinde tasnif edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ Feza Günergün, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu", s.342.

⁵⁴¹ DABOA İ.HR (İrade Hariciye), No: 238-14123, H.25.03.1286.

Darülfünun Kütüphanesi'ne konulmak üzere siparişi yapılan bu kitaplardan 125'i fen, 26'sı edebiyat, 27'si tarih-coğrafya, 30'u da diğer alanlara aittir.⁵⁴²

Tespit edilen bir diğer arşiv kaydına göre, Paris kütüphanelerinden Maarif Nezareti'ne gönderilmiş olan kataloglarda, Darülfünun Kütüphanesi için faydalı olacak eserlerin Darülfünunca incelenerek satın alınması istenmiştir.⁵⁴³ Çavdar'a göre bu durum, bilim politikalarının kütüphanelere yansımalarının bir örneğidir.⁵⁴⁴ Özellikle Fransa'dan kitap alınması Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemde değişen bilim anlayışının da bir göstergesidir.⁵⁴⁵

Dârülfünun Kütüphanesi koleksiyonu İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun girişimleri ve Maarif Vekaleti'nin buyruğuyla bağış ve satın alma yoluyla oluşturulmuştur. Koleksiyon; Rıza Paşa, Halis Efendi, Mollazâde İbrahim Bey'den satın alınan kitaplar, İttihat ve Terakki kitapları, Hakkı Paşa'nın 3.998 kitabı, Şevki Paşa'nın üniversiteye bağışladığı kitaplar ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın bağışladığı 4.000 yazma ve eski harfli basma kitaplardan oluşmaktadır. 1925 yılında 7.000 yazma, 1.500 eski harfli basma, 1.800 albüm ve haritadan oluşan Yıldız Sarayı Kitaplığı Koleksiyonu Dârülfünun Kütüphanesi'ne taşınmıştır.⁵⁴⁶ 1926-1927 Devlet Sâlnâmesi'ne göre bu tarihlerde İstanbul Darülfünun Kütüphanesi'nde kayda geçmiş 88.530 basma, 17.817 yazma eser olmak üzere toplam 106.347 yayın bulunmaktadır.⁵⁴⁷

Bu kütüphaneye Ethem Paşa tarafından çeşitli dillerden meydana gelen 4.000 ciltlik kitaplar hediye edilmiştir.⁵⁴⁸ Kütüphane Ethem Paşa'nın gayretleriyle oluşturulmuş olup kitapların çoğu Fransızca'dır. Bu kütüphane, Osmanlı geleneksel vakıf

⁵⁴² Adnan Şişman, a.g.e., s.12.; Ayrıca Şişman'ın çalışmasında kitap listesine de yer verilmektedir (Liste için bkz. Adnan Şişman, a.g.e., s.19-25.).

⁵⁴³ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 1198-55, H.16.07.1332.

⁵⁴⁴ DABOA İ.HR. (İrade Hariciye), No: 10-491, H.20.03.1257.; DABOA HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi), No: 195-57, H.03.11.1273.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.34.

⁵⁴⁵ Tuba Çavdar, a.g.e., s.89.

⁵⁴⁶ Tuba Çavdar Karatepe, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi"; Ayşe Buluş ve Burak Delibaş, "Türk Kütüphanecilik Tarihinde Hasan Fehmi Edhem Karatay ve Yayımlanmamış Bir Belge", s.90.

⁵⁴⁷ Murat Candemir, "Cumhuriyetin Başlangıcında Kaleme Alınan İstanbul Darülfünunu Kütüphanesi'ne Ait Bir Dahili Nizamname Layihası", s.373.; Murat Candemir, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi: Saray'dan Üniversite'ye", s.141.; Ayşe Buluş ve Burak Delibaş, a.g.e., s.90.

⁵⁴⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", 150. Yılında Tanzimat, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.404; Mehmet Ali Ayni, "Dâru'l-fünun (Üniversite) Tarihi", haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995, s.41'den aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.98.

kütüphaneleri anlayışının ötesinde Batı'daki üniversite modeline uygun biçimde kurulmuştur.⁵⁴⁹

1895'te hizmete açılan Babıali Kütüphanesi'nin kuruluş amacı, Babıali'de (sadaret makamı ve diğer bakanlıklar) çalışan memur ve katiplerin mesleklerine ait eserlerden faydalanma isteğidir. Bu bağlamda kütüphanenin bir kurum kütüphanesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kütüphanenin kurum kütüphanesi olmasının yanı sıra bir özelliği de derleme kütüphanesi olarak görev yapmasıdır. Bu derleme görevi, dönemin yayın politikası gereği yayınlanması ve dağıtımına ruhsat verilen eserlerin, Yıldız Sarayı'ndaki Kütüphane-i Hümayun'un yanı sıra bu kütüphaneye gönderilmesini isteyen Sadaret emri ile verilmiştir. Ahmet Cevat Paşa, bu kütüphanenin kurulması için gösterdiği çabasını kişisel ilişkileri de ile ilerletmiş ve dönemin elçileri ile yaptığı yazışmalarda yabancı dilde eserlerin de kütüphaneye kazandırılmasını sağlamıştır.⁵⁵⁰ Kütüphane koleksiyonunda 1451 adet kitap mevcut olduğu kataloglarından anlaşılmaktadır.⁵⁵¹

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın teklifiyle 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'nin amacı objektif ve ilmi usullerle mükemmel bir Osmanlı tarihi yazılması idi.⁵⁵² 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'nin bu amacını gerçekleştirmek için ihtiyaç duyacağı en önemli araç ise iyi bir kütüphane olmuştur.⁵⁵³ Kurumun başlangıçta koleksiyon olarak oldukça zayıf bir kütüphanesi oluşmuştur. 1920 yılında encümen görevlilerinden Ahmet Refik, encümende iyileştirilme yapılması için gerekli çalışmalar arasında ilk olarak Encümen'in mükemmel bir kütüphaneye sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Kütüphane koleksiyonunun doğu ve batı coğrafyasında bulunan Osmanlı/Türk milli tarihi konulu eserlerle genişletilmesi; Avrupa'da müzelerde yer alan Türk hayatına dair ne kadar tablo ve resim varsa hepsinin birer kopyasının bu kütüphanede bulundurulması gerektiği üzerinde durulmuştur.⁵⁵⁴ Ancak söz konusu düzenlemelerden hiçbirinin 1928 yılına kadar gerçekleştirilemediği belirtilmektedir.⁵⁵⁵ Tarih-i Osmani Encümeni 1932 yılında feshedildiğinde bu kütüphane için satın alma,

⁵⁴⁹ Hülya Biçer, a.g.e., s.98-99.; Türkiye'de bir Darülfünun kurma düşüncesi 19. yüzyılın ortalarında gündeme gelmiştir. 1863'te açılan ilk Darülfünun 1865'te; 1869'da açılan ikinci Darülfünun ise 1871'de kapatılmıştır. İkinci Darülfünun kurma teşebbüsünde (Darülfünun-ı Osmani'de) kütüphane kurulması kararlaştırılmıştır. (Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *DİA* (8), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.522.)

⁵⁵⁰ Hakan Anameriç, "Tanzimat'tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)", s.20.

⁵⁵¹ Katalog için bkz. Murat Candemir, *Babıali Kütüphanesi Katalogları*, Titiz Yayınları, İstanbul 2010.; Hakan Anameriç, "Tanzimat'tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)", s.20.

⁵⁵² Tuba Çavdar, a.g.e., s. 46.

⁵⁵³ Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmani Encümeni", s.83.; Tuba Çavdar, a.g.e., s. 47.

⁵⁵⁴ Hülya Biçer, a.g.e., s.125.

⁵⁵⁵ Mehmet Halit Bayri, "Türk Tarih Encümeni", s.1215-1216; Hülya Biçer, a.g.e., s.125.

bağış ve becağış yoluyla yazma ve basma 3000 kadar eser derlenmiştir. Bu koleksiyon, 1931 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne devredilmiştir.⁵⁵⁶

19. yüzyılda kurulmaya başlanan yeni türdeki kütüphanelerin öncülerinden olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi koleksiyon bakımından diğer kütüphanelerden farklı özellikler gösterir. Bu kütüphanenin koleksiyonunda yerli ve yabancı gazeteler ile süreli yayınlar da bulunmaktadır. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi, yabancı dildeki kaynakları halkın hizmetine sunarak ilerlemenin yönünü batıya dönüş olarak belirleyen bir zihniyetin de temsilcisi olmuştur.⁵⁵⁷ Cemiyet kütüphanesine çeşitli konularda devrin önemli yazarlarının kitap, derleme ve çevirilerini bağışlayan Hayrullah Efendi, Divan-ı Hümayun tercümanı Arifi Bey, topçu mutasarrıfı Raşit Efendi, Kadri Bey, Mektubi-i seraskeri hulefasından Tahsin Efendi, üçüncü mahkeme-i ticaret reisi Vahan Efendi koleksiyonun oluşumunda öncülük etmişlerdir. Kütüphanede 30'dan fazla Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice gazete ve derginin hizmete sunulduğu tespit edilmiştir. Buraya bağışlanan kitapların büyük bölümü fen ve mühendislikle ilgilidir. Bu dönemde İstanbul'da fenne ait yabancı dilde eserler barındıran umuma açık bir kütüphane bulunmadığı için cemiyetin kütüphanesinde 1000 ciltlik bu türde kitapların bulunmasının kütüphanenin değerini arttırdığı ifade edilmiştir. Cemiyet kütüphanesinde bulunan gazete defterinde (Cemiyet Kıraathanesi Gazete Defteri) buradaki gazete isimleri verilmektedir. 7 Türkçe gazete *Takvim-i Vakayî*, *Ceride-i Askeriyye*, *Ceride-i Havadis*, *Tercüman-ı Ahval*, *Tasvir-i Efkâr*, *Mecmua-i Fünûn*, *Mecmua-i İber-i İntibah*'dır. 10 Fransızca gazeteden bazıları *Journal de Constantinople*, *Corrier d'Orient*, *Monde*, *Patrie*, *Nation*, *Semanfor*, *Nord*, *Gazette de Monde*, *Independence Belge*'dir. İngilizce gazeteler ise *Galinianis Messinar*, *Morning Post*, *Dayal*, *Levant Herald*, *Atheneum*'dır. Ermenice gazeteler, *Mecmua-i Havadis*, *Varaka-i Havadis*, *Aviglapar*, *Jamanak*; Rumca gazeteler ise *Bizantis*, *Anatolikon Aster*, *Rum Cemiyeti Mecmuası*'dır. Sipariş edilen gazeteler ise *Illustration Française*, *Revue de Monde*, *Imperial*, *Vekayî-i Mısriyye* ve *İran Ruznamesi* olarak tespit edilmiştir. Bağışlanan toplam 126 cilt eser arasında Shakeaspeare, Adam Smith, Montesquieu, Bacon, Lamartine gibi batılı yazarlara ait kitaplar da yer almaktadır. Buna karşılık İbn

⁵⁵⁶ Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmani Encümeni", s.85.

⁵⁵⁷ Tuba Çavdar, a.g.e., s.90.

Haldun'un *Mukaddime*'si ile *Kavaid-i Osmaniyye* haricinde hiçbir yerli ve Doğu eserine rastlanılmamaktadır.⁵⁵⁸

Osmanlı'nın ilk müze kütüphanesi olarak kabul edilen ve 7 Kasım 1903'te faaliyete geçen İstanbul Arkeoloji kütüphanesinin koleksiyonu da büyük oranda bağış ve satın almalarla oluşturulmuş ve kitap mevcudu 60.000'e kadar ulaşmıştır. Bu kütüphanede 2000 civarında yazma eser mevcuttur. Mevcut olan 2000 civarındaki yazmanın 1304'ü Türkçe, 633'ü Arapça, 179'u Farsça'dır. Yazma eserlerin Bursalı Mehmed Tahir ve Kilisli Rıfat Bey tarafından fihristli bir kayıt defteri tutulmuştur. Ayrıca Bursalı Mehmed Tahir'in bu kütüphaneye hediye ettiği kitaplar da mevcuttur.⁵⁵⁹ Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılan *Târîh-i Cevdet* ile Abdurrahman Şeref tarafından yazılan *Târîh-i Lutfî*'nin müsveddeleri de bu koleksiyonda yer almaktadır.⁵⁶⁰ Kütüphanenin koleksiyon gelişimini İstanbul Arkeoloji Müzelerinin yıllıklarından izlemek mümkündür.⁵⁶¹ Koleksiyona giren kitap sayısı zaman içinde dalgalanmış belirgin bir istikrar eğilimi göstermemiştir. Kütüphane koleksiyonu için satın almalar 1930 yılından sonra yavaşlamış olup kütüphane zaman zaman yapılan bağışlarla varlığını sürdürmüştür. Kütüphanenin tasnifi, numaralı dolap sistemine göre yapılmış tamamen özel bir uygulamadır. Sadrazam Ahmet Cevad Paşa ve Sultan Mehmed Reşad koleksiyonları haricindeki kitaplar için herhangi bir matbu katalog bulunmamaktadır. Kütüphanede yazar ve kitap adlarıyla kabaca konulara göre düzenlenmiş bir alfabetik fiş katalog uygulaması mevcuttur.

Osmanlı saray kütüphaneleri Tanzimat döneminde kurulan diğer yeni tür kütüphanelerden oldukça farklı bir gelişim sergiler. Saray kütüphanelerinin kurumsal bir kimlik kazanması III. Ahmet ile başlar. Dolayısıyla saray kütüphanelerinin gelişiminde III. Ahmet'in önemli bir rolü vardır.⁵⁶² Sultan Üçüncü Ahmet Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan yazmalar tezhip, minyatür, cilt ve kitap sanatları yönüyle

⁵⁵⁸ Yeşim Işıl, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, s.156-162.; Hülya Biçer, a.g.e., s.109-110.; *Mecmûa-i Fünûn*, nr.22, Şevval 1280'den aktaran M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *DİA* (5), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.150.

⁵⁵⁹ "Müze-i Hümayun kütüphanesine geçende ihda buyurulan evsaf-ı İstanbul neşri'l eali füsul-ı erbaa unvanlı kadim resail ile Masiyon'un Arap bakır tepsileri hakkındaki risalesi ve bu defada ihsan olmak üzere irsal buyurulan dokuz yüz elli tarihinde yazılmış bir kut'ada Tarih-i Taberi tercümesi vürud etmekle nihade-i mevki istifade kılınmış olduğundan irade-i acizanam bende-i teşekkürat-ı azime takdimine mücaseret eylerim olbabda." (MÜZ. ARK. (Müze-i Hümayun Arkeoloji Müzesi), No:47-19, H.17.03.1328.)

⁵⁶⁰ Havva Koç, a.g.e., s.381.

⁵⁶¹ Bkz. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No.2-16, İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları, 1937-1969.

⁵⁶² Lale Uçan, a.g.e., s.68.

kıymetlidir. Mevcut olan 3889 eserin⁵⁶³ önemli bir kısmı Arapçadır. Geri kalanı Türkçe ve Farsça olup Bizanslılardan kalma ve çoğu tek nüsha olan 146 adet basma eserden oluşur.⁵⁶⁴ Tanzimat sonrasında saray kütüphaneleri arasında en dikkate değer olanı Yıldız Sarayı Kütüphanesi'dir.⁵⁶⁵ II. Abdülhamid'in, tahtta kaldığı sürece (1876-1909) ikâmet ettiği Yıldız Sarayı'nda kendi şahsi kitaplarından oluşturduğu Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin Türk kütüphanecilik tarihinde önemli bir yeri vardır. II. Abdülhamid usta bir marangoz, bir porselen ve fotoğraf meraklısı olmasının yanı sıra bir kitapsever olarak tanınırdı. II. Abdülhamid'in özel olarak inşa ettirdiği dört bölümlü saray kütüphanesinde 25.000 kadar yazma ve basma kitap bulunmaktaydı.⁵⁶⁶

Sultan'ın kütüphanesindeki eserler sadece yazma ve basma eserlerle sınırlı değildir. Avrupa ve Amerika'dan da çok sayıda İngilizce, Almanca, Fransızca eserler bizzat Sultan tarafından kütüphaneye kazandırılmıştır. Bunlardan en ilginç seri istatistiklere ait olanlardır. Sultan II. Abdülhamid, 1885-1887 yılları arasında Amerikan elçisi olarak İstanbul'da bulunan Samuel Cox'dan Amerika'nın hızlı büyümesi ve başarıları hakkında bilgi almak istemiş ve Amerikan elçisi bütün bunların güvenilir nüfus sayımı istatistiklerine dayandığı cevabını vermiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid, Amerika'nın 1880 yılı nüfus istatistiklerini talep etmiş ve bu kitaplar 250 kiloluk büyük bir koli halinde Amerika'dan getirtilerek padişaha sunulmuştur. Bu eserleri inceleyen Sultan II. Abdülhamid, istatistiki bilgilerin Osmanlı Devleti için de büyük faydalar sağlayacağına kanaat getirerek Sadrazam Kâmil Paşa'dan bir komisyon kurup bu hususta çalışmalar başlatmasını istemiştir.⁵⁶⁷

II. Abdülhamid, medrese-mektep politikasını kütüphanecilik alanında uygulamaya çalışmış, vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması, kütüphane hizmetleri konusunda bozulan düzenin yeniden sağlanması hususlarında çaba göstermiştir. Diğer yandan İmparatorlukta kurulmaya başlanılan yüksekokul, hastane ve

⁵⁶³ Balcıoğlu çalışmasında bu sayıyı 3515 olarak geçirmektedir., bkz. Tahir Harîmî Balcıoğlu, a.g.e., s.445.

⁵⁶⁴ İsmet Binark, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası", s.735.; Nurgül Tanrıverdi, *Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kütüphanesi Kumaş Ciltlerinin Araştırma ve Uygulaması*, s.32.

⁵⁶⁵ Tahir Harîmî Balcıoğlu, a.g.e., s.445.

⁵⁶⁶ Günil Özlem Ayaydın Cebe, *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler ve Çeşitlilik*, s.240.

⁵⁶⁷ Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, 51 (200), 1987, s.940.

müze gibi kurumlarda koleksiyonları genelde yabancı kaynaklardan oluşan kütüphaneler kurmuş ve Yıldız Sarayı'nda zengin bir koleksiyon oluşturmuştur.⁵⁶⁸

II. Abdülhamid, Osmanlı sınırları içerisinde yaptırdığı eserlerin fotoğraflarını albüm haline getirerek bunların bir kopyasını Yıldız Kütüphanesi'ne, bir kopyasını da kendi döneminde neşredilen salnameler, kavanin mecmuaları ve takvimlerle birlikte Amerika'daki Library of Congress'e göndermiştir. Bu tutum, II. Abdülhamid'in yabancı kütüphanelerle iş birliği içerisinde olmaya verdiği önemi göstermektedir.⁵⁶⁹

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra onun saltanatı süresince yönetim merkezi olarak kullanılan Yıldız Sarayı ve dolayısıyla Yıldız Kütüphanesi'nde geniş çaplı bir tasfiye başlatılmıştır.⁵⁷⁰ Vakanüvis ve ayan üyesi sıfatıyla görev yapan Abdurrahman Şeref Bey, 5 Teşrin-i Sani 1325 (18 Kasım 1909) tarihinde Sadaret makamına bir takrir yazarak Yıldız kütüphanelerinin tasfiyesi hakkındaki gözlemlerini ve çözüm önerilerini sunmuştur. Bu takirde Abdurrahman Şeref Bey, Yıldız'da iki kütüphane olduğunu belirtmiş ve bu iki kütüphane hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini anlatmıştır. Abdurrahman Şeref Bey, bu iki kütüphaneden daha geniş hacimli olan Dış Kütüphane'nin yirmi bin ciltten daha fazla kitap, risale, süreli yayın koleksiyonları ile plan, harita mecmuaları içerdiğini ve muntazam bir şekilde hazırlanmış kataloğunun bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Abdurrahman Şeref Bey, Dış Kütüphane'de Topkapı Sarayı ve Enderun Kütüphanesi'nden alınan birçok kitabın da görüldüğünü ve öte yandan bazı vakıf kütüphanelerine ait kitapların da bulunması ihtimalini dile getirerek bu gibi kitapların ait oldukları kütüphanelere geri verilmesinin zorunluluk olduğuna işaret etmiştir. Abdurrahman Şeref Bey, "Kütüphane-i Hususi" denilen ikinci kütüphanede mevcut olan kitapların kısmen defteri yapılmışsa da halen açılmamış sandık ve torbalarda kitapların bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca sandık ve torbalar haricinde bu kütüphanede mevcut dolapların dahi kitaplarla dolu olduğu belirtilmiştir. Abdurrahman Şeref Bey, Yıldız Sarayı'ndaki kütüphanelerde bulunan kitapların durumlarını incelemek amacıyla Maarif Nezareti tarafından biri yabancı dil bilen olmak şartıyla üç memur seçilmesini ve "mu'ahhar" kitaplar hakkında yeterli bilgisi olan eski hafız-ı kütüblerden Sabri Bey'in de onlara katılmasını önermiştir. Bu öneri üzerine Sadaret makamı, Sabri Bey ile birlikte biri

⁵⁶⁸ İsmail E. Erünsal, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2012, s.153-154.

⁵⁶⁹ İsmail Erünsal, a.g.e., 2012, s.155.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.70.

⁵⁷⁰ Murat Candemir, "II. Abdülhamid'in Hal'inden Sonra Yıldız Kütüphanesi'nin Tasfiyesine Dair Bazı Tespitler", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2006, s. 405.

yabancı dil bilen üç memurun tayin edilmesini emretmiştir. Böylelikle Yıldız Kütüphanesi'ndeki mevcut kitapların Maarif Nezareti'nce görevlendirilen bir komisyon tarafından gözden geçirilerek defterlerinin düzenlenmesine başlanılmıştır.⁵⁷¹

Yıldız Kütüphanesi, 1 Mart 1326 (14 Mart 1910) tarihinde Maarif Nezareti'ne devredilmiştir. Yıldız Sarayı'nda kurulan komisyon tarafından sürdürülen devir işlemlerinin sonuçlarını gösteren defterler, halen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Kitaplar konularına göre sınıflandırılmıştır. Her cildin sonunda hafız-ı kütüb-i evvel ve Yıldız komisyonu üyelerinin imza ve mühürleri bulunmaktadır. Birinci cilt 8646, ikinci cilt 13.580 ve üçüncü cild 20.535 numarasıyla sona ermektedir. Defterler 29 Eylül 1327 (12 Ekim 1911) tarihlidir. Bu kayıtlara göre Yıldız Kütüphanesi'nde 20.535 cilt yazma ve basma kitap vardır.⁵⁷² Maarif Nezareti'ne gönderilen 17 Temmuz 1327 (30 Temmuz 1911) tarihli bir belgede ise mevcudun daha fazla olduğu, kayıt altına alınmamış 5000 kadar kitap bulunduğu bilgisi verilmiştir. 1912 tarihli başka bir yazıda ise mevcudun 30.000'i geçtiği belirtilmiştir.⁵⁷³ Maarif Nezareti'nce yapılan bir istatistiğe göre 1329-1330 / 1911-1912 senesine kadar Türkçe, Arapça, Farsça olarak ayrılmış yazma ve matbu eserlerin toplamı 31.319 olarak verilmiştir.⁵⁷⁴ İnci ve elmaslarla süslü nadide ciltleriyle, yazı ve tezhipleriyle her biri ayrı bir değer olan ve 40.000 kadar yazma ve basma kitapla, harita, albüm ve notadan müteşekkil olan Yıldız Kütüphanesi'nin koleksiyonu sonrasında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁵⁷⁵

Beyazıt'ta kurulan Kütüphane-i Umumi-i Osmani, 1 Ramazan 1301 [25 Haziran 1884]'de devlet erkânı ve ulemanın katıldığı büyük bir törenle açılmıştır. Daha kurulma kararının üçüncü yılında bu kütüphane, kayıtlara geçtiği kadarıyla, mevcut diğer kütüphanelere göre 4.164 kitap ile en fazla kitabı olan kütüphanedir. Kütüphaneye yapılan bağışların en önemlisi İsmail Fenni Ertuğrul'a aittir. İsmail Fenni Ertuğrul⁵⁷⁶, toplam 7132 adet kitabını kendisinin de okuyucuları arasında bulunduğu bu kütüphaneye bağışlamıştır.⁵⁷⁷ Kütüphane koleksiyonunun ilk kitabının *Naima Tarihi* olduğu

⁵⁷¹ Murat Candemir, "II. Abdülhamid'in Hal'inden Sonra Yıldız Kütüphanesi'nin Tasfiyesine Dair Bazı Tespitler", s.412-414.

⁵⁷² Murat Candemir, "II. Abdülhamid'in Hal'inden Sonra Yıldız Kütüphanesi'nin Tasfiyesine Dair Bazı Tespitler", s.428-429.

⁵⁷³ Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, s.71-72.

⁵⁷⁴ Murat Candemir, "II. Abdülhamid'in Hal'inden Sonra Yıldız Kütüphanesi'nin Tasfiyesine Dair Bazı Tespitler", s.429.

⁵⁷⁵ Müşerref Avcı, a.g.e., s.53.

⁵⁷⁶ İsmail Fenni Ertuğrul, 1855'te Tırnava'da doğmuştur. Sayıştay mümeyyiz ve azalığında bulunan Fenni Efendi, 1901'de Dahiliye Nezareti muhasabecisi olarak görev yapmıştır (Muzaffer Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1952, s.11).

⁵⁷⁷ Muzaffer Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, s.12.

söylenmektedir.⁵⁷⁸ Kütüphanenin kitap sayısı ertesi yıl 4.764'e; 1304'te 4.870'e; 1305 yılında ise 7.068'e ulaşmıştır. Üzerinde basım tarihi bulunmayan fakat Duman'a göre 1306-1307 senelerine ait olması muhtemel olan Bayezit Umumi Kütüphanesi'nin matbu fihristine göre bu tarihlerde kütüphanenin 8.054 kitabı bulunmaktadır. Bu sayı, kuruluşunun otuzuncu yılında 23.320 kitaba ulaşmıştır.⁵⁷⁹ Türkiye'ye matbaanın girişinden itibaren Harf İnkılabı'na kadar geçen 200 yılda 30.000 kadar kitap neşredildiği göz önünde bulundurulduğunda bu kütüphanenin "derleme" kütüphanesi niteliğinde özel bir yerinin olduğu söylenilebilir.⁵⁸⁰

Kütüphane-i Umumi-i Osmanî, kuruluşundan beri derleme kütüphanesi olsa da vakıf, bağış ve nakil usulleri ile gelen kitaplarla her dönem koleksiyonunu zenginleştirmiştir. Raflarına yerleştirilen bir takım "Naima Tarihi" ile hizmete açılan kütüphanenin mevcudu II. Abdülhamit'ten, Maarif Nezareti'nden ve memleketin her yerinden getirilen kitaplarla, o dönemde İstanbul'un belli başlı kütüphanelerinden olan Fatih Camii ve Ayasofya Kütüphanelerinde bulunan kitap mevcudunu aşmıştır. Bu kütüphane o kadar farklı bağışlarla zenginleştirilmiştir ki bunlar arasında Fransız akademisyenler bile vardır. Olviye isimli bu akademisyen "*İstor Natural de Zeniskot*" isimli zooloji kitabını Kütüphane-i Umumi koleksiyonuna hediye etmiştir. Ancak Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı kütüphanenin kullanım potansiyelini düşürmüş, Balkan Savaşları'nda İmparatorluktan kopan, memleket topraklarından kaçırılan birçok kitap buraya getirilmiş, kütüphane kullanıcıya kapatılarak, salon bu kitaplar için depo halini almıştır.⁵⁸¹

Kütüphane-i Umumi'nin koleksiyonunun geliştirilmesi için gösterilen gayreti o dönemde kayıt altına alınmış birkaç belgeden de görebilmek mümkündür. 28 Muharrem 1302 [17 Kasım 1884] tarihli bir belgede, kütüphane dermesinin zenginleştirilmesi için Simitsonyan Enstitüsü (Smithsonian Institute) adlı bir cemiyet tarafından hükümete hediye edilen kitapların bir kısmının Babıali'ye gönderildiği, diğerlerinin de mahallerine ve Kütüphane-i Umumi'ye gönderilmek üzere olduğu yazmaktadır.⁵⁸² Bu enstitüde

⁵⁷⁸ Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1957), s.7'den aktaran Sinan Çetin, *Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Istanbul, 1884-1901 (Master of Arts in History)*, Bogazici University Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul 2010, s.44.

⁵⁷⁹ Said Paşa'nın Hatıratı, s.159, Kütüphane-i Umumi matbu fihristi, t.y., s.119'dan aktaran Muzaffer Gökman, "Bayezit Umumi Kütüphanesi 'Restorasyondan sonra yeni hüviyetiyle'", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c.2., (1956), s.150.; Hasan Duman, a.g.e., s. 329.

⁵⁸⁰ Hasan Duman, a.g.e., s. 330.

⁵⁸¹ Müşerref Avcı, a.g.e., s.64-66.

⁵⁸² DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemî), No: 85-31, H.28.01.1302.

mevcut ilmi ve edebi kitapların kütüphanelerce satın alınması veya mübadele suretiyle elde edilebilmesi için uyulacak esaslar belirlenmiştir.⁵⁸³

Enstitü tarafından hazırlanan bu kurallar enstitü aracılığıyla yapılan gönderimler, yalnızca bağış olarak gönderilen kitaplar, broşürler, çizelgeler ve diğer basılı materyallerle sınırlı olması ve her gönderimin adreslerinin bir listesi ve içerik beyanı iletim sırasında veya öncesinde enstitü temsilcisine postayla gönderilmesi gibi esasları içermektedir.

Bağış talebi, kütüphanenin koleksiyonunun zenginleşmesi için tercih edilen yollardan biri olarak belirlenmiş ve basın yoluyla duyurulmuştur. İlerleyen yıllarda bu bağışlar sebebiyle kütüphane hizmetine devam etse de kontrolsüz bir büyüme olduğu ve bu büyümenin de aksaklıklara yol açtığı anlaşılmaktadır. 1909 yılında Ahmet Zeki Bey'in hazırladığı raporda, İstanbul kütüphanelerinin pek de iyi olmayan durumunu anlattıktan sonra, kütüphanelerin yeni bir binada “Kütübhâne-i Osmânî” adıyla düzenlenmesinin faydalı olacağını detaylıca yazması, Kütübhâne-i Umûmî'nin beklentileri karşılamakta yetersiz kaldığını göstermektedir.⁵⁸⁴

19 Rebiülahir 1311 [30 Ekim 1893] tarihli bir arşiv belgesine göre Kütüphane-i Umumi-i Osmani'de bulunan mevcut kitap sayısı ve bunların hangi ilim dalına ait olduğunu bildiren düzenli bir defterin hızlıca hazırlanması istenmiştir.⁵⁸⁵

Tanzimat Dönemi'nde kütüphanelerde koleksiyon oluşumu, Osmanlı'nın modernleşme sürecinin bir parçası olarak önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemde kitapların tasnifi, kataloglanması ve korunmasına yönelik daha sistemli yöntemler benimsenmiş, bu sayede vakıf kütüphanelerine ek olarak yeni tür kütüphaneler de koleksiyonlarını genişletmeye başlamıştır. Batı'daki modern kütüphane sistemlerinden esinlenen gelişmeler, bilgiye erişimi kolaylaştırarak okuyucu kitlesinin genişlemesine katkı sağlamıştır. Tanzimat sonrası koleksiyon yönetimi uygulamaları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte modern kütüphanecilik anlayışının temel taşlarını oluşturmuş ve günümüz kütüphane sistemlerinin gelişimine zemin hazırlamıştır.

⁵⁸³ DABOA Y.PRK.TKM (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Müfettişliği), No: 6-78., H.29.12.1300., bkz. Ek.II.

⁵⁸⁴ Tuba Çavdar Karetepe, “Bayezit Devlet Kütüphanesi”.

⁵⁸⁵ DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 302-22611, H.19.04.1311

3.3. Kütüphane Hizmetleri Bağlamında Modern Araştırma Araçlarının Ortaya Çıkışı ve Yararlandırma Koşullarının Gelişimi

Osmanlı vakıf kütüphaneleri koleksiyonları bakımından hususi amaçlar için oluşturulmuş olup toplumun sınırlı bir kesimine sınırlı konularda hizmet vermekteydi. Büyük bir çoğunluğu medrese eğitimi desteklemek için oluşturulmuş bu kütüphanelerin katalogları incelendiğinde bunların tefsir, hadis, Kur'an ilimleri, akaid, kelâm gibi temel İslamî bilimlerde eserleri barındırdığı görülür. Osmanlı saray kütüphanelerinin dışında tarih, edebiyat, coğrafya, tıp, mühendislik alanlarındaki kitapları vakıf koleksiyonlarında görmek pek mümkün değildi. Ayrıca bu kütüphaneler yararlandırma bakımından da sadece medrese muhitine ve ulema sınıfına hitap eden bir koleksiyona sahipti. Bu açıdan da Osmanlı genel okuyucu kitlesine sahip bir koleksiyon özelliği göstermemekteydi. Osmanlı vakıf kütüphanelerinden yararlandırma ise müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar külliye, medrese ve camilerde kurulan kütüphanelerde daha çok kütüphanede kitap mütalaası ve ödünç verme yoluyla gerçekleşmekteydi. Kütüphanelerin çalışma saatleri standart değildir. Dolayısıyla bu kütüphanelerin vakfiyelerinde kütüphanenin açık bulunacağı gün ve saatlerle ilgili şartlara çok az rastlanmaktaydı. 17. yüzyılın başlarından itibaren ödünç verme usulünün azalmaya başlaması ve müstakil kütüphanelerin ortaya çıkmasına paralel olarak kütüphane vakfiyelerinde yavaş yavaş kütüphanelerin açık olduğu gün ve saat bilgilerine daha sık rastlanmaya başlanmıştır.⁵⁸⁶

Vakfiyelerdeki kütüphanelerin açık bulunması gereken gün ve saatlerle ilgili şartlara ne derecede riayet edildiğini tespit edebilmek oldukça güçtür. Erünsal'a göre 19. yüzyıla kadar mevcut belgelerde bu konuda önemli bir şikâyetin bulunmaması vakfiyelerdeki şartlara önemli ölçüde riayet edildiğinin delili olarak değerlendirilebilir. Ancak ileriki tarihlerde özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında gerek kütüphanelerle ilgili yazışmalarda gerek yabancı seyyahların yazdıkları eserlerde ve gerekse dönemin gazete ve dergilerinde kütüphanelerin açık bulunması gereken gün ve saatlere riayet edilmediğini belirten şikayetler mevcuttur.⁵⁸⁷ Bu şikayetleri önlemek için alınan tedbirlerin ise ekonomik şartlardan dolayı pek de uygulanamadığı bilinmektedir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (3. bs.), Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s.540.

⁵⁸⁷ "...Çünkü mezkûr kütüphaneler beher sene cevami-i şerife derslerinin tatiliyle beraber cümlesi kapatılıp evkat-ı sairede dahi cuma ve salı günleri açılmayıp ve diğer eyyamda ise saat altıdan sonra bir iki saat miktarı kâh açılıp ve kâh yine açılmadıklarından bu vecihle vakit ve eyyam-ı küşadları pek az olduğu gibi her sınıf halkın memuriyet ve hizmet ve sanatıyla meşgul bulunduğu zamanlar olduğundan infazkâr olduğuna vecihle kütüphaneler yalnız talebe efendilere mahsus ve münhasır kalmaktadır (Hadika, sayı 40, R. 6 Teşrinisani 1286 [M. 18 Kasım 1870], s.320.)."

⁵⁸⁸ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2020, s.545.

Tanzimat'tan sonra kurulan vakıf kütüphanelerinde ise ödünç verme usulü yaygın değildir. Bu uygulama kütüphane vakfiyelerinde açıkça belirtilmiştir. Belirtilen bu hususları kimi vâkıflar kitapların kütüphaneden dışarıya çıkarılmaması şeklinde kimileri ise kütüphane içerisinde kullanılabileceği şeklinde ifade etmişlerdir.⁵⁸⁹ 19. yüzyılın sonlarında kütüphane dışına çıkarılan eserlere rastlanmakta fakat bu durumun engellenmesi talep edilmektedir. H.29.08.1302 [M.13 Haziran 1885] tarihli bir arşiv belgesi Ayasofya Kütüphanesi'ne ait olduğu anlaşılan dört cilt kitabın Hacı Ahmet Efendi isimli kişi tarafından senetsiz bir şekilde ödünç alındığını kaydetmekte ve kitapların senetsiz bir şekilde kütüphaneden ödünç alınmasının ileride bir zayiata sebep olabileceği vurgulanmaktadır. Belgede ödünç vermeye senetle dahi müsaade edilmeyeceği, kitap ve dergilerden yararlanabilmenin ancak kütüphane içerisinde mümkün olabilmesi karara bağlanmıştır.⁵⁹⁰

Kitapların kaybolmasına engel olmak amacıyla alınan bu tedbirlerin yanı sıra Çavdar'ın tespitlerine göre 'emniyet olunanlara' ödünç kitap verilebileceği şartını getiren kütüphaneler de mevcuttur. Selim Bey Kütüphanesi (1864) ile Saffeti Paşa Kütüphanesi bunlara örnektir. Ödünç verme işleminden sonra geri alınan kitapların kontrolü hafız-ı kütübün sorumluluğundadır.⁵⁹¹

19. yüzyılın başlarından itibaren yeni mektep/üniversite kütüphanelerinin kurulmasıyla beraber kütüphanelerden yararlanma yine sınırlı bir kitle için söz konusudur. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi kuruluncaya kadar bilgi hizmetinin toplumsal bir amaca dönük olması düşüncesi gelişmemiştir. Tanzimat sonrası kurulan yeni tür kütüphanelerde ise yararlandırma hizmetini kütüphanenin amacı ve hizmet verdiği kesim belirlemektedir.⁵⁹² Örneğin, okul kütüphaneleri öncelikle kendi öğrencilerine hizmet vermektedir. Mühendishanenin H.1210 [1796] tarihli nizamnamesinde mektepte okuyan talebelere gereken kalem, kâğıt ve kitabın devlet eliyle

⁵⁸⁹ Tuba Çavdar, a.g.e., s.90.

⁵⁹⁰ *Savb-ı sami-i sadaretpenahilerine irsal kılınan dört kit'a kitaptan hatt-ı nefis ile muharrer mecmua Ayasofya Kütüphanesi'nden alınmış olduğu cihetle bunun mahalline vaz' ettirilmesi ve diğer üç kitabın bazı münderecatı na-ehil tarafından su-istimal olunacak şeyler olmasıyla kütüphanelerde bu kabilden müellefat var ise onların zikr olunan üç kitabın iadesiyle beraber atebe-i ulyâya arz ve takdimi ve zikr olunan dört kit'a kitap Mabeyn-i Hümayun-ı Mülukane Kütüphanesinde müstahdem kitapçılardan Hacı Ahmet Efendi tarafından ba-senet alınmış olduğu cihetle bir gün zayiata badi olmamak için bade izin Başkitabet makamından ba-tezkire talep vuku buldukça gerek kitapçı başıya ve gerek sair bendegandan öyle senetle kitap iade ve ita olunmaması ve hariçten bazı zevat ve ahad tarafından dahi kütüphanelerden senetle istifade-i kütüb etmek isteyenlere dahi müsaade olunmayıp mütalaa-i kütüb ve resailin kütüphanelere hasrı hakkında icab edenlere tebligat icrası mükteza-yı emr ü ferman-ı hazret-i hilafetpenahiden bulunmuş olmakla ol-babda emr-ü ferman hazret-i men-lehül emrindir.Fi 29 Şaban 302 ve fi 1 Haziran 301 (DABOA İ.DH. (İrade Dahiliye), No:953-75393, H.29.08.1302.)*

⁵⁹¹ Tuba Çavdar, a.g.e., s.91.

⁵⁹² Tuba Çavdar, a.g.e., s.91.

kütüphaneden sağlandığı ve faydalanılan kitabın süre sonunda öğrenciden alınarak kütüphaneye konulup yerine diğerinin verildiği bilgisi yer almaktadır.⁵⁹³ Buradan hareketle yeni bir kütüphane türü olarak ortaya çıkan Mühendishane Kütüphanesi'nin gerek barındırdığı koleksiyon çeşitliliği gerekse işlevi bakımından farklı bir işlev üstlendiği söylenebilir.

Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un devamı olan Mühendis Mekteb-i Âlisi Kütüphanesi'nden öğrenciler ve mektebin akademik kadrosu istifade etmektedir. Öte yandan Duygu Aysal'ın tespitlerine göre bu mektebin kütüphanesini diğer okulların akademik kadroları ve çeşitli kurumlarda çalışan mühendisler de kullanmaktaydı. Kullanıcılara kitaplar senet veya makbuz karşılığı verilmekteydi.⁵⁹⁴ Mühendis Mektebi 1927-1928 Sene-i Dersiyesine Ait Rehber'de kütüphane ve mütalâa salonunun kullanımına dair bir talimatnâme yayımlanmıştır.⁵⁹⁵ Bu talimatnâmeye göre Mektep Kütüphanesi ve mütalâa salonu cuma günleri ile resmî tatiller haricinde sabah 7.30 ve akşam 21.30 saatleri arasında açık bulunuyordu. Talebelerin istedikleri kitapları kütüphane memurundan talep etmeleri ve mütalâa masasında talep ettikleri materyali beklemleri gerekiyordu. Mütalâa salonunda, talebenin yalnızca mütalâa ile meşgul olması bekleniyordu. İade edilen kitapta kütüphane memuru tarafından tespit edilecek yırtık, leke gibi hasardan talebe sorumlu tutuluyor ve kitaba verilen zarar talebeye tazmin ettiriliyordu. Kütüphaneden kitap veya risale çıkarmak ise yasaktı.⁵⁹⁶

Tanzimat'a kadar eğitim ve kültür bir devlet politikası ve işlevi olarak görülmediğinden kütüphanelerin toplumun geneline hizmet verme düşüncesi de yoktu. Bu sebeple toplumun tamamına hizmet veren “genel kütüphaneler” kurma düşüncesi ancak eğitimin yaygınlaştırılması, okur yazar oranının artması ve toplumu bilgilendirmenin bir devlet politikası ve görevi olduğu düşüncesinin teşekkülünden sonra ortaya çıktı. Tanzimatla birlikte Osmanlı coğrafyasında yaşanan umumi toplumsal dönüşüme bağlı olarak kütüphane koleksiyonları da farklılaşmaya başladı. Eğitim sisteminin dönüşmesi ve eğitimin kurumsallaşması, koleksiyonların farklılaşmasında ve toplumun geneline hitap eden kütüphanelerin oluşmasında bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

⁵⁹³ Mehmed Esad, a.g.e., s.23.

⁵⁹⁴ Ulaş Duygu Aysal Cin, “Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlisi'ne Mektep Kütüphanesi”, *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.466.

⁵⁹⁵ Talimatname metni için bkz. Ulaş Duygu Aysal Cin, “Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlisi'ne Mektep Kütüphanesi”, *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.468-469.

⁵⁹⁶ Ulaş Duygu Aysal Cin, “Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlisi'ne Mektep Kütüphanesi”, *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi*, s.467.

1881 yılında Bayezit'te teşkil edilen Kütüphane-i Umumi'nin kuruluş amaçlarından biri de isminde geçen “umumi” ibaresinden de anlaşılacağı üzere, yararlandırma hizmetlerini toplumun bütün kesimlerine yaymaktı. Bu kütüphane bir derleme kütüphanesi olarak da görev yapacak ve başta İstanbul olmak üzere bütün Osmanlı coğrafyasında basılan kitapları koleksiyonuna dahil edecekti.

Kütüphanelerdeki yenilik hareketleri sonucunda ortaya çıkan ve müstakil bir kütüphane kurumunun ilk örneği sayılan Umumi Kütüphane'nin kuruluş gayesi net olarak bilinemese de toplumun kültür seviyesini yükseltmek, toplumu okumaya ve bu vesileyle kütüphanelere teşvik etmek bu kurumun başlıca amacıydı. 1908 yılında Takvim-i Vekayi'de yayımlanan Bayezid Kütüphane-i Umumisi'nin Ramazan geceleri saat sekize kadar açık bulundurulacağı haberi bu teşvike bir örnektir.⁵⁹⁷ Kütüphanede sessizliğin sağlanması da öncelikli konular içerisinde yer alır. 15 Cemaziyelevvel 1314 [22 Ekim 1896] tarihli bir belge Bayezid Kütüphanesi önündeki eskici esnafının kütüphaneye gelenleri rahatsız etmesi sebebiyle buradan kaldırılmasına dairdir.⁵⁹⁸ Belgede geçen “... adeta mâni-i tahsil-i ulum-u fûnun olduklarından ...” ifadesi okuyuculara gösterilen özeni kanıtlamaktadır. 18 Eylül 1330 [1 Ekim 1914] tarihli bir arşiv kaydı ise kütüphane içerisinde gürültüyü önlemeye yöneliktir:

*Kütübhane-i Umumi mütalî'ininin çizme ve fotin üstünden ayaklarına giymek üzere gayet battal kalıptan bir düzine çorap ile giymek için vasat kalıptan diğer bir düzine terliklere lüzum-ı kat'i bulunduğundan numunelerine tatbikan i'mal ettirilmesi hususunda müsa'ade-i behiyyeleri şayan buyurulmak babında işbu tezkire takdim-i huzur-ı alileri kılındı. Fi 18 Eylül sene 1330. Mühür Kütüphane-i Umumi-i Osmani.*⁵⁹⁹

Yeni gelen okuyucuların kütüphanedeki okuyucuları rahatsız etmemesi düşüncesiyle okuyucuların kütüphaneye girişlerinde ayakkabılarının üzerine çorap giymeleri gerektiği ve bu çorapların imali için izin talebinde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın bir diğer nedeni ise kütüphanenin temiz tutulması fikri olmalıdır.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ Takvim-i Vekayi sayı 7, H.1326 / M.1908., s.1.

⁵⁹⁸ DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 340-59, H.15.05.1314

⁵⁹⁹ DABOA.MF.KTU, 9/23, 18 Eylül 1330.; neşreden İsmail E. Erünsal, 2008, a.g.e., s.253.

⁶⁰⁰ Kütüphane-i Umumi'yi kullananların istediği kitapların yüksek dolaplarda olduğu bahanesiyle verilmediğine dair Yeni Gazete'de çıkan yazı üzerine yapılan teftişte, bu iddianın aslının olmadığı ifade edildiğinden, söz konusu gazeteye bu konuda bir cevap yazılması gerektiği arşiv bilgisi yer almaktadır. (DABOA MF. İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi), No: 217-52, H.04.11.1326.)

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir okuyucu kitlesi ortaya çıkmıştır. Bu kitlenin oluşumunda Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi ile Beyazıt Umumi Kütüphanesi önemli bir rol oynamıştır. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi'nde yararlanılma ise cemiyet üyeleri için ücretsiz olmasına karşın üye olmak için her ay belli bir miktar ödeme yapılması sebebiyle ücret karşılığı bir yararlanılma şekline dönüşmektedir.⁶⁰¹

İstanbul kütüphanelerinin koleksiyonları, 19. yüzyıldan itibaren artan bir şekilde Batılıların ilgisini daha çok çekmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren birçok elçi, seyyah ve bilim adamı İstanbul'un çeşitli merkezlerini özellikle sosyal ve bilimsel bir kurum olarak gördükleri kütüphaneleri ziyaret etmek istemişlerdir. Dersaadet kütüphanelerinde inceleme yapmak üzere izin isteyen ilk araştırmacılardan biri Fransız *Libarbiye*'dir. 1854'te Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne başvuruda bulunan bu zat, Topkapı Saray-ı Enderun-ı Hümayun Kütüphanesi'nde inceleme yapmak için izin almıştır. 1854'teki bu ilk ziyaret isteğinden yaklaşık 25 yıl sonra Batılı araştırmacıların İstanbul kütüphanelerinde araştırma yapma istekleri devam etmiştir. Bu araştırmacılar arasında ilk Batılı Doğubilimci Viyana Üniversitesi profesörlerinden Arapça ve Taberi üzerine çalışmaları ile bilinen *David Heinrich Müller*, Berlin'de oturan *Richardus Förster*, ünlü Macar Türkolog ve Doğubilimci *Arminius (Armin) Hermann Vambery*, Viyana Üniversitesi öğretim üyelerinden *Doktor Ernest*, Budapeşte Üniversitesi öğretim üyelerinden *Rudolf (Rezső) Vari*, Prusyalı ünlü İslam Tarihi uzmanı ve *Der Islam* Dergisi'nin kurucusu *Profesör Carl Heinrich Becker*, *Prof. Berhanrd Moritz*, Avusturya-Macaristan İmparatorluk Kütüphanesi uzmanlarından *Nikolaus Rhodokanakis*, İsveç Prensi *Carl (Vastergötland Dükü)*, Rus eski eserler (kitap ve yazma eser) uzmanı *Mosorosi Beteski*, Macar Türkolog ve doğubilimci *Imre Karacson*, Cambridge Üniversitesi öğretim üyelerinden ve Yunan Latin Edebiyatı uzmanı *Stephen Gaselee*, rahip *Pastör Şezal*, Amerikalı felsefe uzmanlarından *Arthur Stone Dewing*, İsviçreli Yunan-Latin dili ve edebiyatı uzmanı *Peter von der Mühl*, Alman doğubilimciler *Doktor Dietrich (Ditrih)* ve *Mösyö Heinrich (Hanrih) Bayn* ve Prag Üniversitesi Doğu dilleri uzmanları olan *Felix Tauer* ve *Jean (Jan) Rypka* yer almaktadır.⁶⁰² Ayrıca II. Abdülhamid'in şahsi kitaplarından oluşan koleksiyonu padişahın saltanat yılları boyunca büyüterek zenginleşmiş ve içerdiği kaynakların mahiyeti bakımından da yabancı devlet

⁶⁰¹ Tuba Çavdar, a.g.e., s.91-92.

⁶⁰² Hakan Anameriç, "İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet'in İlk Yılları)", s.545-556.

adamı ve araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır.⁶⁰³ Bu kütüphane, araştırmacıların ziyaret etmek ve araştırma yapmak istedikleri en önemli kütüphanelerdendir. *Hermann Vambéry, İsveç Prensi IV. Magnus Ericsson*, bu kütüphaneyi ziyaret etmek isteyen ünlü araştırmacılardandır.⁶⁰⁴ Hakan Anameriç'e göre bu ilgi 18. yüzyılın ortasında gelişmeye başlayan oryantalizm ya da Doğu merakı dolayısıyla Doğu kaynaklarına duyulan ilgiden kaynaklanmaktadır.⁶⁰⁵

Kitaplardan okuma ve not alma usulüyle yararlandırmanın dışında fotoğraf çekimiyle faydalanılması usulüne ancak 20. yüzyılın başlarında geçilebilmiştir. Fotoğraf tekniklerindeki ilerlemeler Ahmet Zeki tarafından yazma eserlerin bu usul ile çoğaltılmasını gündeme getirmiştir. Bir kitabın suretini fotoğrafla çıkarma usulüne ilk kez Ahmet Zeki Bey'in 1909 yılında İstanbul Kütüphanelerinin Tanzimine Dair Raporu'nda rastlanılmıştır. Ahmet Zeki, raporunun 11.bölümünde sekiz maddede (78-85.maddeler arası) bu konuya yer vermektedir.⁶⁰⁶

On birinci bab

Fotoğraf hakkındadır

- 1- *Kütüphane-i Osmani'de kitapların suretlerini çıkarmak için muktezi alât ve edevâtı havi bir fotoğraf odası tahsis olunmalıdır. Fotoğraf ile bir kitabın suretini almak için alât-ı mezkûreyi istimal eden kimse her küçük sahife için 3 ve orta sahife için 4 ve büyük sahife için 5 gurusu vermesi lazımdır.*
- 2- *Bir kitabın suretini fotoğraf ile çıkarmak isteyen kimse fotoğraf alât ve edevatını kendisi getirmiş ise o halde madde-i sabıkada zikr olunan üçüratın nısfını verir.*
- 3- *Fotoğraf klişeleri (gerek cam olsun gerek cam makamına kaim evrak-ı selbiye(?) olsun) kütüphaneye aid olup orada hıfzedilir. Fotoğraf çıkaran kimse fotoğrafları hemen berumor(?) kağıtlarına geçirmedeği surette kendi masrafiyla klişelerden on nüsha alabilir.*
- 4- *Şahs-ı âhar bu klişelerden bir suret almak isterse kütüphaneye sahifenin küçük ve vasat ve büyük olduğuna nazaran her sahife için 2, 3, 4 gurusu ita etmelidir. Ve bu surette ol kimse kitabın veya cüz'ün tamamen yahud la-akl yüz sahifesinin suretini çıkarmak mecburiyetindedir.*
- 5- *Kütüphane idaresi alâkadar bulunduğu müessesat-ı ilmiye ile ceraid-i mahalliye fotoğrafla sureti çıkarılan kitapların cedvelini göndermelidir.*

⁶⁰³ Tuba Çavdar Karatepe ve Hüseyin Türkmen, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", s.638.

⁶⁰⁴ Başak Parlar, *II. Abdülhamid'in Türk Kütüphaneciliğine Katkıları*, s.29.

⁶⁰⁵ Hakan Anameriç, "İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet'in İlk Yılları)", s.544.

⁶⁰⁶ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.348.

- 6- *Fotoğrafla (cam veya evrak-ı selbiye ile) bir kitabın suretini nakleden kimse bundan kendi masrafiyla Kütüphane-i Osmani'ye bir nüsha takdim etmeye mecburdur.*
- 7- *Herhangi bir vasıta ile bir kitabın suretini çıkaran kimse, herhangi lügatle olursa olsun kitabın tamamını, ona dair bir risaleyi tabederse veya tabına vesatet eylerse kütüphaneye la-akl iki matbu nüshasını ita edeceğine dair bir taahhüdname ile bir miktar depozito dahi tevdi etmelidir.*
- 8- *Fotoğrafla bir kitabın suretini alan kimse (80) ninci maddede mezkûr klişeleri, kitabın tabında istihdam etmek üzere almak isterse Kütüphane-i Osmani'ye o kitaptan yirmi nüsha takdim edeceğini taahhüt ve depozito ita etmelidir.*

Kütüphanecilikte fotoğraf, tek nüsha kitapların çoğaltılması ve bu suretle kaybolmaktan kurtarılması ve okuyucuya lazım olan yazma veya basma kitapları çoğaltarak bu kitapları yıpranmaktan korumak ve zamandan tasarruf etmek gibi amaçlara yarıyordu.⁶⁰⁷ Yazma kitaplar çoğunlukla kâğıdın cinsinden veyahut kullanılan mürekkebin terkinde fazla asit bulunmasından ötürü zamanla kırılanaşırıyordu. Özellikle yazmalarda görülen ve kesin olarak önüne geçilmesi mümkün olmayan kurtların kitaplara verdiği tahribat, karşılıklı yaprakların, gerek mürekkep ve gerek kâğıdın cinsinden ötürü yapışması, tezhipli yazılarda kullanılan altın ve sair mürekkeplerin yaprakları tahrip etmesi, bir kısım yaprakların rutubet ve zamanla kararak yazıların okunamayacak bir hale gelmesi ve yangın, sel gibi felâketlerle karşı karşıya kalan ve telafisi hiçbir şekilde mümkün olamayan kütüphanelerde, özellikle yazma kitaplar için “fotoğraf” oldukça önemli bir yere sahipti.⁶⁰⁸

Ayrıca örneğin bir eserin İstanbul, Londra ve Paris nüshalarını görmesi gereken bir araştırmacı zaman ve masraftan tasarruf ederek mikro-foto sayesinde istediği kitabın fotoğraflarını elde etme imkânı bulabilmekteydi. Bilhassa yazma kitapların deniz aşırı seyahatler ve uzun kara yolculuklarıyla bir yerden bir yere nakledilmesi tehlikeli olduğundan bu iş fotoğraf sayesinde emin ve kolay bir şekilde halledilmekteydi.⁶⁰⁹

Tanzimat sonrası dönemde kütüphane hizmetlerinin gelişimi, toplumun bilgiye erişimini artırmaya yönelik önemli düzenlemelerle şekillenmiştir. Bu süreçte, özellikle kütüphanelerin yönetim anlayışı modernleşmiş, kullanıcıların yararlanma koşulları genişletilmiş ve koleksiyonların çeşitliliği artırılmıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, vakıf kütüphanelerinin yerini devlet destekli veya müstakil olarak kurulan

⁶⁰⁷ Muzaffer Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, s.20

⁶⁰⁸ Muzaffer Gökman, *Kütüphanelerimizden Notlar*, s.21.

⁶⁰⁹ Muzaffer Gökman, a.g.e., 1952, s.23.

yeni tür kütüphaneler almaya almış, böylece bilgiye erişim daha sistematik ve düzenli bir yapıya kavuşmuştur. Tanzimat reformlarının getirdiği yeniliklerle birlikte, kütüphaneler sadece belirli bir kesime hizmet veren yapılar olmaktan çıkıp daha geniş kitlelere hitap eden bilgi merkezlerine dönüşmüştür.

3.3.1. Defter-i Kütüblerden Kataloglara Geçiş

İslam dünyasında kütüphaneler vakıf yoluyla kurulduğu için genellikle vakfiyelere eklenen kitapların listeleri ilk katalogları meydana getirmekteydi. Dolayısıyla müstakil katalogları bulunmayan Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki kütüphanelerinin ilk katalogları da vakfiyelere ekli kitap listeleri şeklinde ortaya çıkmıştı. II. Murat Devrine kadar kurulduğu bilinen kütüphanelerin vakfiyesi bulunamadığından ilk kataloglar olarak değerlendirilebilecek bu kitap listelerinin hangi tarihten itibaren kullanıldığı da meçhul kalmıştır.⁶¹⁰ Sadece II. Murat Devrinde kurulan birkaç kütüphanenin vakfiyelerine eklenmiş olan kitap listeleri günümüze kadar gelebilmiştir. Erünsal'ın tespitine göre, II. Murat'ın Edirne'de kurduğu Darülhadis'in, Umur Bey'in Bursa'daki camisinin ve İshak Bey'in Üsküp'teki medresesinin vakfiyelerinin sonunda kitap listeleri mevcuttur. Bu kitap listeleri genellikle kitap adlarından oluşmakta: bazen yazar adı ve kitabın cilt sayısı da belirtilmekteydi.⁶¹¹

Erünsal, II. Murat'ın Edirne'de kurduğu Darülhadis'in 838 (1435) tarihli vakfiyesindeki kitap listesini incelemiş ve kitap adları şeklinde sıralanan bu listenin aslında kendine göre bir tasnifi bulunduğunu tespit etmiştir. Kitap adları sıralanırken önce tefsir, sonra hadis kitapları verilmiş, kitabın kaç ciltten oluştuğu belirtilmiş ve bazıları için ise “mükemmel” ibaresi ile fiziki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.⁶¹² 1435 tarihli bu örnek, kuruluş dönemi kütüphanelerinde katalog olarak değerlendirilebilecek ilk detaylı kitap listesi örneği olması bakımından önemlidir.

Vakfiyelere ekli katalog örneklerinden sonra 16. yüzyılın başlarından itibaren düzenli müstakil kataloglar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzyıldan günümüze ulaşan en eski katalog II. Bayezid'in emriyle 908/1502 tarihinde hazırlanan 340 yapraklık Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne ait olan (*Magyar Todomanyos Akademia Künyvtara Keleti Gyűjtement, Török F.39*) katalogdur. Katalogun başında yer alan beş sayfalık

⁶¹⁰ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, *DİA* (25), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s.24.

⁶¹¹ İsmail E. Erünsal, “959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb”, *Erdem*, 4 /10, (1988), s.181.

⁶¹² İsmail E. Erünsal, “Katalog”, s.24.

sınıflandırmaya ait kurallar bu konudaki ilk örnek olması bakımından önemlidir.⁶¹³ Erünsal'ın tespit ettiği ve müstakil bir çalışmasına da konu olan Kanuni Dönemine ait en eski tarihli katalog ise 959/1552 tarihli Defter-i Kütüb'dür. Katalogu hazırlayan şahsın “Kitabü'l-Kütüb” ve “Defterü'l-Kütüb” olarak adlandırdığı bu katalogun mevcut tek bölümü olan giriş kısmında kataloglama kurallarına yer verilmiş olması Osmanlı kütüphaneleri için düzenlenen ilk kataloglama kuralları olarak değerlendirileceğinden bu katalogun değerini büyük ölçüde arttırmaktadır. Öte yandan bu katalogun hangi kütüphaneye ait olduğunu gösteren bir kayıt yoktur. Erünsal, içindekiler kısmındaki konu başlıklarının zenginliği sebebiyle bu katalogun zengin bir koleksiyona sahip olan Saray Kütüphanesi'ne ait olabileceği değerlendirmesini yapmaktadır.⁶¹⁴

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vakfiyelere ekli kitap listeleri daha ayrıntılı hale gelmeye başlamıştır. Bu uygulama, kitapların başka nüshalarıyla değiştirilmesinin önüne geçebilmek için umuma açık bütün kütüphanelerin kataloglarında son dönemlere kadar sürdürülmüştür. 17. yüzyılda bu tip kataloglarda önemli değişiklikler olmamıştır. Koleksiyonların zenginleşmesiyle konu başlıkları artmış bunun yanı sıra bazı kataloglarda alt konu başlıkları da kullanılmaya başlanmıştır. 18. yüzyıl başlarında vakfiyelere ekli liste-katalogların yanında müstakil kataloglar yaygınlaşmaya başlamıştır. Okuyuculara rehberlik etmek üzere “el defteri” adı verilen basit kataloglar da hazırlanmıştır.⁶¹⁵

İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin tek tek kataloglarının hazırlanması için 19. yüzyılın ortalarında çeşitli faaliyetler yapılmaya başlansa da bu faaliyetlerin hayata geçirilmesi ancak çeyrek asır sonra mümkün olabilmıştır. 1862 yılından önce başlanılan, fakat kütüphanelerin idaresinin Maarif Nezâreti'ne devrinden itibaren, çalışmaların daha düzenli olarak yürütüldüğü ve katalogların teker teker basıldığı bilinmektedir. Kütüphanelerin matbu kataloglarını yayınlamak düşüncesi ilk olarak Tanzimat Döneminde ortaya çıkmıştır. Ali Fethi Bey'in, 1850-1854 yıllarında hazırladığı ve “*el-Âsârü'l-Aliyye fî hazâini'l-kütübi'l-Osmâniyye*” adını verdiği katalogunda kırk altı vakıf kütüphanesindeki eserleri on dört konu başlığı altında sınıflandırması bu faaliyetlerin ilki olarak belirtilebilir. Faaliyet türü bakımından ilk örnek olan bu çalışma kütüphanecilik açısından çok zayıf olarak nitelendirilmektedir.⁶¹⁶ Kütüphanelerin kontrol ve sayımıyla

⁶¹³ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, s.25.

⁶¹⁴ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1988, s.182.

⁶¹⁵ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, s.26.; Tuba Çavdar, a.g.e., s.92.

⁶¹⁶ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, s.26.

ilgili yürütülen çalışmalar neticesinde 19. yüzyılın ortalarında toplu katalog hazırlama faaliyetleri görülmeye başlanmıştır. Sultan Abdülmecid hem kitap kayıplarını önlemek hem de İstanbul'daki kitap sayısını tespit edebilmek maksadıyla Meclis-i Maarif'in de görüşünü alarak bir çalışma başlatılmasını istemiştir. 1863 yılı başlarında *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanan bir habere göre, “*isim ve müellif ve tarihlerini şamil tarz-ı cedit üzere birer kuta defterinin*” hazırlanıp basılması projesi kapsamında, İbrahim Paşa, Nuruosmaniye, Esad Efendi, Hamidiye ve Şehid Ali Paşa kütüphanelerinin taş baskı kataloglarının hazırlandığı müjdelenmiştir. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin aynı sayısında I. Abdülhamid'in lalası İsmail Efendi'nin Hamidiye Kütüphanesi'ne vakfettiği toplam 762 kitabın da kayıt altına alınarak kitapların konularına göre tasnifini içeren bir tablonun oluşturulduğu haberi yayınlanmıştır.⁶¹⁷

Abdülmecid devrinden sonra büyük bir kısmı II. Abdülhamid döneminde basılan ve “Devr-i Hamîdî katalogları” diye adlandırılan kataloglar içerik bakımından daha öncekilere benzerdir. Bu dönemde basılan ilk kütüphane katalogları şunlardır: *Defter-i Kütüphane-i Âşir Efendi (1888)*, *Defter-i Kütüphane-i Çorlulu Ali Paşa (1885)*, *Hamidiye Kütüphanesinde Mahfuz Asar-ı Mevcudenin Defteri (1882)*, *Defter-i Kütüphane-i Beşir Ağa (1885)*, *Defter-i Kütüphane-i Veliyüddin (1886)*, *Defter-i Kütüphane-i Ayasofya (1886)*.⁶¹⁸

II. Abdülhamid döneminde basıldığı için “Devr-i Hamîdî katalogları” diye adlandırılan ve İstanbul'daki 64 kütüphanenin kitaplarını içeren bu 40 ciltlik matbu fihristte 70.523 eserin adı geçmektedir. Bu fihristte adı geçen 70 bin küsur kitap mevcuduna ek olarak o dönemde fihristleri basılmayan kütüphanelerde de en çok 30 bin eser olabileceği kabul edilirse dönemin İstanbul kütüphanelerindeki kitap mevcudu yaklaşık 100.000 olarak tahmin edilebilir.⁶¹⁹

Taşra kütüphaneleri için de katalog hazırlama düşüncesi Devr-i Hamidi kataloglarından sonra ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı şehirlerindeki kütüphanelerin katalogları salnamelerde yayınlanmaya başlamıştır.

⁶¹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, sayı 66, 24 Şaban 1279 / 13 Şubat 1863; neşreden Kemalettin Kuzucu, “II. Abdülhamid'in Kütüphane Politikası ve Babıali Kütüphanesi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt*, II. Kısım (s.597-625) içinde. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.598.

⁶¹⁸ Bu defterler için bkz. Malik Yılmaz, İbrahim Göksel Baykan, *Türk Kütüphaneciliğinde Önemli Bir Adım: Devr-i Hamidi Katalogları*, İstanbul 2018., Abdullah Yasir Durmuş, a.g.e., s.41.

⁶¹⁹ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, s.27.; Adnan Ötügen, *Bibliyotekinin El Kitabı I*, s.129.

Örneğin Hüdavendigâr [Bursa] vilayetinin 1303 [M.1885/1886] senesi salnâmesinde Bursa'da bulunan Camii-i Kebir, Sultan Orhan, Hüseyin Çelebi, Haraççızâde, İsmail Hakkı ve Eşrefzâde kütüphanelerinde bulunan kitapların umûmî fihrist şeklinde tertip olunmuş 93 sayfalık bir fihristi bulunmaktadır. Bu fihristin sonuna eklenen bir cetvele göre 1.470'i Camii-i Kebir'de, 333'ü Orhan'da, 987'si Hüseyin Çelebi'de, 1.236'sı Haraççızâde'de, 92'si İsmail Hakkı'da ve 218'i Eşrefzâde'de olmak üzere toplamda 4.336 kitap hakkında bilgi edinilebilmektedir.⁶²⁰

Hazırlanan Devr-i Hamîdî katalogları uzmanlarca yeterli görülmemiştir. Ahmet Zeki Paşa, 1909 yılında Sadarete sunduğu 96 maddelik raporunda kütüphanelerle ilgili birçok hususun yanında Devr-i Hamidi kataloglarının yetersizliği konusuna da temas etmiş ve bunların güvenilir olmadığını belirtmiştir.⁶²¹

Ahmet Zeki'nin raporunun 21 maddeden oluşan beşinci bölümü sadece katalog konusuna ayrılmıştır (*Fihrist-i umuminin tanzimi hakkındadır*).⁶²² Rapora göre öncelikle kitaplar Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç büyük kısma ayrılmalı ve varsa farklı dillerdeki diğer kitaplar da müstakil bir şekilde sınıflandırılmalıdır (18.madde). Dillerine göre sınıflandırılmış olan bu kitaplar sonrasında türlerine göre ayrılmalıdır. Bu türler ise yazma kitaplar, hatt-ı rika ile yazılmış olan kitaplar (bu türden kitaplar arasında coğrafya haritaları ve resimler de türlerine göre sınıflandırılmalıdır) ve matbu kitaplar olacak şekilde üçe ayrılmalıdır (19.madde). Her ilim veya fen içerdiği kitapların konusuna göre genelden özele olacak şekilde çeşitli kısımlara bölünmelidir (örneğin tarihe ait kitaplar genel tarih kısmında; bir kıta, bir asır veya memlekete özgü tarih ise alt sınıflandırmada yer almalıdır) (21.madde). Her kitabın umumi ve hususi olmak üzere iki numarası bulunması gerekmektedir. Umumi numara sayı numarası, hususi numara ise kitabın ait olduğu fen veya ilim numarasıdır (22.madde). Kitapların bu şekilde numaralandırılması sistematik kataloglamayı kolaylaştırması açısından oldukça önemlidir. Nadir veya tek nüsha olan kitapların fihristteki isimlerine işaret konulmalı ve içerikleri hakkında mutlaka açıklama yapılmalıdır (27.madde). Ayrıca bir kitabın başında, ortasında veya sonunda bir eksiklik bulunuyorsa bunu da belirtmek gerekmektedir (29.madde). Kataloglanacak olan her kitabın müellif ve müstensihî, sayfa sayısı, yazı türü, nerede ve ne zaman telif ve istinsah edildiği, kimin kütüphanesi için yazıldığı, İstanbul'a varana kadar kitaba

⁶²⁰ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.414.

⁶²¹ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.337-341.; İsmail E. Erünsal, "Katalog", s.27.; Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı I*, s.131-132.

⁶²² İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.337.

temellük kaydı düşülmüşse veya kitaptan faydalanan kişilerin isimleri belirtilmişse bunların fihristte de belirtilmesi, satır adedi, içerdiği resimler, varsa tezyinatı gibi kitapla ilgili olabilecek her bir hususa kitabın katalog kaydında detaylıca yer verilmelidir (34.madde). Ayrıca yeni yapılacak fihristte kitabın yer aldığı önceki kütüphanenin ismi ve o kütüphanenin fihristindeki numarası belirtilmelidir (35.madde). İstenilen kitapları kolaylıkla bulabilmek için yeni yapılan fihristin tamamlanmasından sonra yeni fihrist ve eski fihrist numaralarını içeren bir liste hazırlanmalıdır (36.ve 37.maddeler).

Ahmet Zeki Bey'in raporundan bir süre sonra Evkaf Nezareti Kütüphaneler Müfettişi Ahmet Muhtar Bey'e İstanbul'daki kütüphaneler için toplu bir katalog hazırlama görevi verilmiştir. Bunun üzerine kendisi 1917 yılında bir rapor hazırlamıştır. Ahmet Muhtar Bey, hazırladığı raporunda eldeki fihristlerin hatalı olduğunu hiç olmazsa Mısır kütüphaneleri fihristi tarzında yeniden bir fihrist tanzimi gerektiğini söylemektedir.⁶²³ Bunun sonucunda İstanbul kütüphanelerinin toplu kataloğu hazırlanması yönünde bazı girişimlerde bulunulmuşsa da I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu olumsuzluklardan dolayı iyi bir sonuç alınamamıştır.⁶²⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi bir kurum kütüphanesine ait ilk kataloglama çalışması Osmanlı Dûyun-ı Umumiye İdaresi (Osmanlı Borçları İdaresi) tarafından yapılmıştı. Dûyun-ı Umumiye kendi kütüphanesiyle ilgili olarak geniş kapsamlı bir fihrist hazırlamıştır. "*Catalogue de la bibliothèque de l'administration de la dettes publiques ottomane*" başlığını taşıyan Dûyun-ı Umumiye Kütüphanesi fihristi 1920'de basılmıştır. 179 sayfa olarak basılmış olan bu fihrist, Türkçeden başka Almanca, İngilizce ve Fransızca kitapları da ihtiva eder. Bütün eserler hakkında bilgiler Fransızca olarak izah edilmiştir. Bu çalışmada hukuk, ticaret, iktisat ve istatistiğe (ihσαιyat) dair eserler tanıtılmıştır. Eserin tertibinde öncelikle ansiklopediler, kamuslar ve salnameler yer almakta olup sonrasındaki konu sınıflandırması şu şekilde yapılmıştır: Coğrafya eserleri, tarihi ve siyasi eserler, hukukî eserler, iktisadî eserler, istatistikler, malî eserler, meskûkâta, bankalara, borsaya ve şirketlere dair eserler, hesap kitapları ve muhasebe usûllerine dair eserler, ziraata ve ipek böcekçiliğine dair eserler, sınaî eserler, mevkud risaleler ve mecmualar, muhtelif ve mütenevvi eserler. Bu fihristte 1.227 adet kitap tanıtılmaktadır.⁶²⁵

⁶²³ Özer Soysal, 1998, c.I., a.g.e., s.45.

⁶²⁴ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.234.

⁶²⁵ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.436.

Nebil Emil Buharioğlu'nun Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Fihristi (Ankara 1341) isimli eseri de kataloglama kuralları üzerinde duran önemli kaynaklar arasındadır. Bu fihrist Arap harfleri ile 1927'de basılmış olup 118 sayfadır ve yalnızca Arap harfli olan kitapları içermektedir. Bu fihristin en önemli hususiyeti öncelikle tasnif usulü hakkında 33 sayfalık bir kısmı içermesidir. Tatbik olunan usul, aşarî tasnif üzerinedir. Meclis Kütüphanesi'nde ilk defa bu usulü uygulayan eski Bağdat mebusu Sason Efendi'dir. Nebil Emil Buharioğlu, eserinde Sason Efendi'yi *kütüphanecilikte muallim-i evvelim* diye hürmetle anar. Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Fihristi, onlu sınıflama sistemini gözeterek konusal olarak on kısmı ihtiva etmektedir: 1. İlahiyat, 2. Tarih, 3. Coğrafya, 4. Neşriyât-ı teşriiye, 5. Hukuk-ı esasiye, 6. İktisad, 7. Âsâr-ı muhîte ve resâil-i mevkute, 8. Kavanîn, 9. Lisâniyât, 10. Âsâr-ı mütenevvia. Bunlardan her sınıf ikinci defa alt kısımlara ayrılmış ve harflerle gösterilmiştir. Örneğin; İlahiyat, 1. Âsâr-ı muhîte ve resâil-i mevkute, 2. Tefsir, 3. Hadis, 4. İlmi kelâm, hikmet ve tasavvuf.⁶²⁶

Bunları Uluğ İğdemir ve Fehmi Ethem Karatay'ın kataloglama konusundaki eserleri takip etmiş, Millî Eğitim Bakanlığı da kılavuz niteliğinde bir kitap yayımlamıştır (Umumi Kütüphane Fihristleri İçin Hazırlanacak Fişlerin Ne Yolda Doldurulacağı Hakkında Kılavuz, İstanbul 1939).

Tahir Harimi [Balcıoğlu]'nun "Tarihi Medeniyette Kütüphaneler (1931)" ve Muzaffer Gökman'ın "Pratik Kütüphanecilik (1939)", "İstanbul Kütüphaneleri (1939)" ve "Kitabın Sağlık Bilgisi (1946)" isimli kaynaklar da kataloglama konusunda zikredilmesi gereken diğer önemli eserlerdendir.⁶²⁷

Bu arada defter şeklindeki katalogların hazırlanmasından vazgeçilerek fiş kataloglarına başlanmıştır. Bu usulün ilk uygulamaları arasında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde yapılan çalışmalar bilinmektedir.⁶²⁸

Osmanlı kütüphanelerinde kullanılan "defter-i kütüb" sistemi, dönemin ihtiyaçlarına cevap veren temel bir kayıt yöntemi olsa da bilgiye erişim ve düzen açısından bazı kısıtlamalar içermekteydi. Tanzimat ve sonrasında artan modernleşme çabalarıyla birlikte, kütüphanelerde sistematik kataloglama yöntemlerine geçiş hızlanmış

⁶²⁶ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.437.

⁶²⁷ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı I*, s.4.

⁶²⁸ İsmail E. Erünsal, "Katalog", s.27.

ve uluslararası standartlara uygun bir yapı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu dönüşüm hem kütüphane hizmetlerinin etkinliğini artırmış hem de kullanıcıların bilgiye erişimini kolaylaştırarak araştırmacılar için daha sistematik bir ortam sunmuştur. Günümüzde kullanılan modern kataloglama sistemlerinin temelleri de bu süreçte atılmış olup, Osmanlı'dan günümüze uzanan bilgi organizasyonundaki gelişimin önemli bir aşamasını temsil etmektedir.

3.3.2. Bibliyografyaların Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde kütüphanecilik tarihi açısından önemli gelişmelerden birisi de İstanbul kütüphanelerinin kataloglarının yayınlanmasından sonra bibliyografya alanında çalışmaların da başlamış olmasıdır. Ahmet Muhtar Paşa, bibliyografya hakkındaki düşünceleri ve çalışmaları dolayısıyla ilk defa Osmanlılarda bibliyografya kavramının karşılığını "*Ahvalname-i müellefat-ı askeriye-i Osmaniye (1898)*" adlı eseriyle Türkçeye kazandıran önemli bir tarihçi ve fikir adamıdır.⁶²⁹ "*Ahvalname-i müellefat-ı askeriye-i Osmaniye*" isimli eser dokuz cilt olarak tasarlanmış ise de 1316 [M.1898/1899] senesinde Malûmat Matbaası'nda ancak 286 sayfalık "*Ahvalnâme-i müellifât-ı topcıyan*" kısmı basılmıştır. Eserin giriş kısmında 18 sayfalık bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm, bibliyografya konusunu değerlendiren Türkiye'deki ilk ve en önemli çalışmalardan birisidir.⁶³⁰ Paşa bu bölümde bibliyografya kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşleri nakletmiştir. Avrupa ve Amerika'daki "*akıllara hayret veren harikulade ilim terakkisine bibliyografyanın pek büyük tesiri*" olduğunu söylemiştir.⁶³¹ Bibliyografya ilminin gelişimi ile ilgili görüşleri de çok ilginçtir. Bu ilmin çoktan beri bilinmekte olduğunu söyleyen Ahmet Muhtar Paşa, onun henüz çocukluk çağında olduğunu, büyüyecek ve reşit olma yaşına vasil olacak ve kemal mertebesine ulaşacağını ifade etmektedir ki bu da dönemi için çok dikkate şayan bir değerlendirmedir.⁶³²

Bibliyografyayı gerçek manada kavrayan, bilime ve bilgiye ancak bibliyografya ile erişilebileceğine kesin kanaat getirmiş bir yazar olan Ahmet Muhtar Paşa, bibliyografyanın Avrupa'ya hâkim olduğunu ve sonsuz terakkilere sebep olduğunu ifade

⁶²⁹ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.355.

⁶³⁰ "Ahvalname-i müellefat-ı askeriye-i Osmaniye" isimli eser, topçuluk konusuna dair bütün eserler hakkında bilgi veren bir çalışma olup bu eserde ilk tanıtılan kitap ise "Mecmuatü'l Mühendisin" isimli eserdir. Eserin Mühendishane-i Berri Hümayun Baş hocası Hüseyin Rıfki Efendi tarafından 1217 [M.1802/1803] yılında Mekteb-i Fünun-u Bahriye Matbaası'nda basıldığı ve fiyatı dahil olmak üzere esere dair bütün bilgilere genişçe yer verildiği görülmektedir.; Osman Ergin, Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, s.427.

⁶³¹ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.356.

⁶³² Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.358.

etmektedir.⁶³³ Ahmet Muhtar Paşa, 1898 yılında yayınladığı “*Ahvalname-i müellefat-ı askeriye-i Osmaniye*” isimli eserini askeri bibliyografyanın önemini izah eden şu sözlerle bitirmektedir:

“... Ediplerimiz bütün edebi eserlerimizin, tarihçilerimiz yüzyıllardan beri kütüphanelerimizi dolduran tarih kitaplarımızın, bilginlerimiz her türlü dini ve mukaddes kitaplarımızın, hukukçularımız hukuk ilmine müteallik eserlerle kanunlarımızın, hekimlerimiz tıp kitaplarımızın, denizcilerimiz denizciliğe müteallik her türlü eserlerin velhasıl ilim ve fen şubelerinden her birine mensup olmakla müftechir bulunan bütün bilgi sahiplerimiz mensup oldukları ilim ve fen kitaplarının bibliyografyalarını yazmalı ve bu suretle her nevi eserlerle teliflerimizin mahiyetlerini meydana koyan bir büyük “Bibliyografya-i Osmani” vücuda getirilmeli ve sonra ecnebi eserlerinin bibliyografyaları da buna ilâve edilmelidir ki... ilim ve fende ki yüksek terakkilerimizin esasları az vakitte köklesip yüksek istek olan Osmanlıların umumi saadeti tamamen hâsıl olsun.”⁶³⁴

Bibliyografya ile ilgili önemli görüşleri olan Osmanlı aydınlarından biri de Bursalı Tahir Bey’dir. Bursalı Tahir Bey, Hüdavendigâr gazetesinin fevkâlâde nüshasında bibliyografyanın önemini vurgulamış ve bibliyografyaya “ilm-i ahval-i kütüb” ismini vermiştir. Bibliyografyayı tarih ilminin büyük bir şubesi olarak nitelendirip aynı zamanda onu ‘hal tercümeleri’ yani biyografi ilmi ile de münasebettar bir ilim olarak kabul etmiştir. Bursalı Tahir, Osmanlı son döneminde yazılan eserlerin ibtidai bir halde kalmasının hep araştırma noksanlığından kaynaklandığını ve araştırmacıya ilk ve son rehberliği yapacak olan “ilm-i ahvâl-i kütüb’e vâkıf olmamaktan kaynaklandığını belirtmektedir.⁶³⁵

Bursalı Tahir, çalışmasında doğuda bibliyografya ilmine dair eser verenlerin en meşhurunun İbn-i Nedim olduğunu ve onun “*Fihris ’ül-ulûm*” isimli eserinin çok büyük bir takdir gördüğünü ve ilk defa Alman müsteşriklerinden Gustav Flügel tarafından Almanya’da bastırıldığını ifade eder. Aynı zamanda Taşköprülü Ahmet Efendi’nin de Osmanlı bilginlerinden bu alanda eser vermiş en önemli şahıs olduğunu ve oğlu Kemaleddin Efendi tarafından yazılan “*Mevzuatü’l-Ulûm*” un bu alandaki en önemli eser olduğunu söyler. Osmanlı bilginleri arasında ise bu alandaki en önemli ismin Kâtip Çelebi olduğunu ve “*Keşfu’z-zünun an esamii’l-kütüb ve’l-fünun*” un bu alandaki en meşhur ve kıymetli telif eser olduğunu vurgular. Bu eserin de Latince olarak Leipzig’de yine Gustav

⁶³³ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.360.

⁶³⁴ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.363.

⁶³⁵ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.365-366.

Flügel tarafından bastırılmış ve sonuna da Hanifzade Ahmet Tahir Efendi'nin "*Âsar-ı nev*" ismindeki zeylinin eklenmiş olduğunu belirtir. Ayrıca bu esere Arabacılar Şeyhi İbrahim Efendi tarafından da bir zeyl yazıldığını ve bunun da iki cilt halinde İstanbul'da basıldığını söyler. Fakat bu eserin zeylinin mahiyeti açıklanmadığı için bunun da çeşitli yanlış algılamalara sebep olduğunu belirtir. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey ve Osmanlı şairlerinden Vişnezade Mehmet İzzet Efendi'nin de bu esere basılmamış zeyilleri olduğunu belirtir. Merzifonlu Abdurrahman Eşref Efendi'nin de Türkçe "*Tezkiretü'l-hikem fi tabakatül'l-ümem*" isimli eserinin de zikre şayan olduğunu; bu eserin Mevzuatü'l-ulûm ve Keşfu'z-zünun özetlenerek meydana getirildiğini ve bu eserin ilk defa Mısır'da daha sonra da İstanbul'da basıldığını belirtir.⁶³⁶

Bursalı Tahir Bey'in uzun mesaisi sonucu ortaya koyduğu yirmiye yakın biyografik ve biyo-bibliyografik eseri bulunmaktadır. Bursalı Tahir Bey'in "*Osmanlı Müellifleri*" isimli eseri, 4.000 küsur Türk-Osmanlı müellif ve mütercimi ile 10.000 küsur kadar Türk-İslam eseri hakkında bilgi içermektedir. Bu çalışma, Osmanlı biyo-bibliyografik çalışmaları hakkında en geniş bilgiye yer veren ilk ve en önemli eserlerdir.⁶³⁷ Bu eser için Selim Ağa Kütüphanesi müdürü Ahmet Remzi Bey, "*Miftahü'l-kütüb*" ve "*Esâmi-i müellifin*" adında 177 sayfalık bir indeks hazırlamıştır. 1928'de bastırılan bu indeks, Türkiye'de bir eser için yapılmış ilk indeks çalışmalarından biri olması dolayısıyla önemlidir.⁶³⁸ Biyo-bibliyografik çalışmalardan olan bir diğer önemli eser ise yine Bursalı Tahir Bey'in "*Siyasete Mûteallik Asar-ı İslamiye*" isimli eseridir.⁶³⁹ Bursalı Tahir, bu eserinde millet olarak ne kadar zengin bir kitap servetine sahip olduğumuzu anlatır. Basılmadıkları için varlıklarından habersiz kalan bu eserlerin (eserlerin bulunduğu kütüphaneleri de belirtmek suretiyle) bir bibliyografik tablosunu hazırlayarak okuyucularla buluşturmuştur.⁶⁴⁰

Kütüphaneciliğin ve bibliyografyanın medeniyet dünyasındaki müstesna yerini ve hizmetlerini ve bu bilgilerin büyük değerini çok iyi takdir etmiş olan Muallim Cevdet'in de bu konularda yazılmış yazıları ve araştırmaları bulunmaktadır. Muallim Cevdet, bibliyografyadan asıl maksadın herhangi bir eserin içindekileri okuyucuya tanıtmak olduğunu belirtir. Ona göre bir bilginin, bir sanatkârın, bir kütüphane muhteviyatının

⁶³⁶ Adnan Ötüken, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.366.

⁶³⁷ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.427.

⁶³⁸ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.428.

⁶³⁹ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.431.

⁶⁴⁰ Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", *DİA (6)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.458.

bibliyografyasını yapacak olan adam mutlaka o zatın yazmış olduğu veya o müessesenin içerdiği eserleri gözden geçirir; onları önemli noktaları, yenilikleri ve eskilikleriyle tetkike çalışır.⁶⁴¹

II. Abdülhamid Döneminde Mizan gazetesi sahip ve muharriri Murat Bey tarafından hazırlanan “Âsar-ı devr-i Hamidî” adlı eser de bir dönem bibliyografyası olarak önem taşır. Bu eser, H.1308 (M.1890) yılında İstanbul’da basılmış, 156 sayfalık büyük boy ciltli bir eserdir. Abdülhamid’in otuz yıl süren saltanatının ilk on beş yılı içerisinde basılan irili ufaklı takriben 4000 eserin tasnifli listesini içeren bu eser, Türk kültür tarihi ve kütüphaneciliği için oldukça kıymetli bir kaynaktır.⁶⁴² Bu bibliyografik eser 1877-1890 yılları arasındaki dönemi ele almaktadır. Server İskit’in verdiği bilgiye göre 13 yıllık bu başlangıç dönemine ait eserlerden 200 adeti dini, 500 adeti dil-gramer, 1000 adeti edebiyat, 1000’i ise toplum bilimlerine ait olan eserler arasında logaritma, telefon, astronomi, sinai kimya, zootekni, fizyoloji ve antropoloji konularında çeşitli eserler yer almaktadır.⁶⁴³ Murat Bey’in kitabının altında “*Cûlûs-ı meymenet-menûs-ı cenab-ı padişahîden 1307 sene-i hicriyesi nihayetine kadar Dersaadet’te tab‘ ve neşr olunmuş âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mütebeyyin cetvel-i mahsustur.*” ibaresi yer almaktadır.⁶⁴⁴

Daha sonra Maarif Nezareti, bu eseri “hükümden düşürmek” için aynı eseri daha güzel bir şekilde basmış ise de her nedense bu eser de daha sonra dolaşıma girmemiştir. Nezaret-i Maarif-i Umumiye’nin bu eseri, 1877-1892 yılları arasında Encümen-i teftiş tarafından incelendikten sonra basımına ruhsat verilen eserleri tanıtmaktadır.⁶⁴⁵ Maarif Nezareti’nin neşrettiği fihristin cildi üzerinde bir tuğra, altında sülûs ile “Nezaret-i Maarif-i Umumiye” klişesi bulunmaktadır. Ayrıca Maarif Nezareti’nin neşrettiği eser, Murat Bey’in eserindekilerden iki yıl (1890-1892) sonrasına kadar çıkan kitapları da ihtiva ettiğinden daha kapsamlıdır. Murat Bey’in fihristinde iki sayfalık bir mukaddime olmasına karşın Maarif Nezareti’nin neşrettiği nüshada mukaddime yoktur. Maarif Nezareti’nin fihristinde kitaplar; Kütüb-i diniye, Kütüb-i diniye-i gayr-ı Müslime, İlmi hukuk ve kavanin ve nizamât, Kütüb-i fenniye, Kütüb-i fenniye, kısım-ı sani (ikinci kısımda yalnız Rumca ve Ermenice ile diğer dillerde yazılmış eserler vardır), Kütüb-i

⁶⁴¹ Adnan Ötüken, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.371-372.

⁶⁴² Adnan Ötüken, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.415., Abdullah Yasir Durmuş, a.g.e., s.37.

⁶⁴³ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, Risale Yayınları, İstanbul 1991, s.175.

⁶⁴⁴ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.433.

⁶⁴⁵ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.432.

lisan, Kütüb-i lisan, kısım-ı sâni, Kütüb-i edebiyat, Kütüb-i edebiyat, kısım-ı sâni başlıkları altında tasnif edilmiştir.⁶⁴⁶

Abdülhamit'in otuz yılı süren saltanatı sırasında neşredilmiş kitaplara ait bilgiler içeren diğer kaynaklar kitapçı katalogları ve gazetelerde neşrolunan kitap ilanlarıdır. Bunlardan özellikle Arakel, Kasbar, Karabet ve benzeri kitapçıların bu devirde yayımladıkları listeleri içeren kitapçı katalogları oldukça önemlidir.⁶⁴⁷

Osmanlılarda matbu kitabın yaygınlaşması ve ciddi bir yekûna ulaşması sonrasında Avrupalı tarihçiler ve kütüphaneciler de Osmanlı matbaatını takip etmeye başlamış ve çeşitli bibliyografyalar hazırlamıştır. Osmanlıların bastığı kitaplar hakkındaki ilk çalışmalar 18. yüzyılın başlarından itibaren görülür. J. H. Boecler'in 1717 yılında yayınlanan "*Commentarius historico-politicus de rebus Turcicis, quem nunc primum ex manuscripto editid, insimulque praefationem et summaria, una cum instructissima scriptorum Turcicorum bibliotheca adjecit N. C. J.*" isimli eseriyle başlayan bu çalışmalar Aladar v. Simonffy'in 1944'te Budapeşte'de yayınlanan "*İbrahim Mütefferika. Bahnbrecher des Buchdrucks in der Turkei*" isimli eserine kadar büyük bir yekûn oluşturmuştur. Bu süreçte Avrupa'da Osmanlı matbaatı hakkında 59 adet kitap ve makale yayınlanmıştır.⁶⁴⁸ Türkiye'de Osmanlı döneminde çıkmış matbu eserlerle ilgili olarak hazırlanmış "*Bibliographie Ottoman*" isimli çalışma da oldukça önemlidir. 1281-1301 yılları arasına ait olanlar Fransız şarkiyat dergisi *Journal Asiatique* ile birlikte yayınlanmıştır. Bu çalışmada 1822'den 1842'ye kadar Bulak Matbaası'nda basılmış olan Türkçe, Arapça ve Farsça kitapların adlarına da yer verilmiştir.⁶⁴⁹

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketlerinin hız kazandığı ve bilgiye erişimin önem kazandığı bir süreç olmuştur. Bu dönemde, bibliyografyalar, bilimsel ve edebi çalışmaların sistematik bir şekilde kaydedilmesi ve sınıflandırılması açısından önemli bir rol oynamıştır. Özellikle matbaanın yaygınlaşması, kütüphanelerin gelişimi ve entelektüel çevrelerin artan bilgi ihtiyacı, bibliyografik çalışmaların ortaya çıkmasını ve gelişimini desteklemiştir. Bu bağlamda, bibliyografyalar

⁶⁴⁶ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.433-434.

⁶⁴⁷ Adnan Ötügen, a.g.e., 1948, s.416.

⁶⁴⁸ Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, s.384-393. Avrupa'da ve Osmanlı'da matbu eserlerin katalog çalışmaları başlığı altında Adnan Cahit Ötügen 1939 yılında Yücel dergisinde yayımlanan "*Türk matbaacılığı tarihi (I), Türk kütüphanelerinin tarihi ve Türk bibliyografisi için bibliyografi*" isimli bibliyografya çalışmasında, ülkemize dair Avrupa'da o zamana kadar yapılan tüm neşriyatın bibliyografik bilgilerine kronolojik bir şekilde yer vermiştir.

⁶⁴⁹ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, s.434.

sadece eserlerin kaydını tutmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı'daki bilimsel üretimin belgelenmesine ve gelecek nesillere aktarılmasına da katkıda bulunmuştur. Tanzimat ile birlikte şekillenen bu bibliyografik çalışmalar, modern kütüphanecilik anlayışının temellerini atarak, Osmanlı'nın bilgi yönetimi alanındaki dönüşümüne ışık tutmuştur.

3.4. Kütüphane Personeli

Kütüphaneciliğin hem bir ‘meslek’ hem de ‘kamu hizmeti’ olarak, günümüz modern toplumunda karşılaştığı problemlerin nedenleri araştırılırken, öncelikle onun nasıl ortaya çıktığını, geçmişten günümüze uzanan tarihsel serüvenini iyi bilmek ve anlamak gerekmektedir.⁶⁵⁰

Osmanlı kütüphaneleri tarihi süreçte kuruluş amaçları ve koleksiyonları bakımından kısmî farklılıklar gösterse de bütün kütüphane türlerinde ortak özellik hepsinin unvan olarak hafız-ı kütüb adı verilen kütüphanecilerin sorumluluğunda bulunuyor olmasıdır. “Kitapları ve kitapların bilgisini hıfzeden, koruyan” anlamına gelen hafız-ı kütüb, Osmanlı döneminde kütüphanelerde görevlendirilen meslek mensuplarının unvanı olarak 15. yüzyıldan itibaren kullanılan bir meslek tanımlamasıdır. Bu meslek grubuna “emîn-i kütüb, hâzin, hâzin-i kütüb” denildiği de olmuştur.⁶⁵¹

Osmanlı’nın Kuruluş Döneminde hem kütüphanelere hem de kütüphane personeli olarak hâfız-ı kütüblüğe dair bilgilerimiz çok sınırlıdır. 15. ve 16. yüzyıl vakfiyelerini inceleyen Tak, hafız-ı kütüblerin vasıflarının, tayin şekillerinin, yapmaları gereken işlerin vakfiyelerde ayrıntıları ile kaydedildiğini söylerken; meslekî anlamdaki eğitimleri hakkında herhangi bir ipucuna rastlamamıştır. Tak, çalışmasında incelediği vakfiye örneklerine göre kütüphaneciliği henüz bir meslek olarak dile getirmenin mümkün olmadığını düşünmektedir.⁶⁵²

Osmanlı kuruluş döneminde hâfız-ı kütüblük hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Zira bu döneme ait kütüphane vakfiyelerinin çoğu günümüze ulaşmadığı gibi vakfiyeleri bulunanlarda da bir hafız-ı kütüb görevlendirmesiyle ilgili herhangi bir bahis bulunmamaktadır.⁶⁵³

⁶⁵⁰ Özer Soysal, “Geleneksel Türk Kütüphaneciliğinin Toplumsal-Ekonomik Yapısına Yaklaşımında Metodoloji ve Kaynak Sorunu”, *Belleten*, XLIV/173, s.97-110. Türk Tarih Kurumu, 1980, s.98.; Soysal, toplumsal bir gereksinim sonucu meydana gelen bir kurumun dokusal niteliklerinde değişim gözlenmediği sürece, sağlıklı bir değerlendirme yapılmasının ya da yargıda bulunulmasının doğru olmadığını belirtmektedir. Çağdaş kütüphaneciliğin sorunlarına çözüm yolları aranırken, yapılacak yorum ve değerlendirmelerde onun geleneksel yapısından yansıyan özelliklerini göz önünde bulundurma zorunluluğu vardır.

⁶⁵¹ İsmail E. Erünsal, “Hâfız-ı Kütüb”, *DİA (15)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.94.

⁶⁵² Ekrem Tak, a.g.e, s.85-86.

⁶⁵³ Ekrem Tak, a.g.e, s.85.

Osmanlı döneminde saray dışındaki kütüphaneler bir vakıf müessesesi olarak kurulduğundan her vakıfta olduğu gibi kütüphanelerle ilgili kuruluş ve işleyiş şartları da vakıf kurucusu tarafından vakfiyelerde belirlenmiştir. Bu şartlar arasında hafız-ı kütüblerin tayin şekilleri, sorumluluk alanlarının neler olduğu, yapacakları işler ve alacakları ücretler de yer almaktadır. Hafız-ı kütüblükle ilgili şartlara ilk olarak 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Fatih Sultan Mehmed'in hazırlattığı vakfiyesinde rastlanılmaktadır.⁶⁵⁴ Bu dönemde kurulan kütüphane vakfiyelerinin tamamını inceleyen Erünsal, hâfız-ı kütüblerde temel olarak aranan özelliklerin okuma-yazma bilmek, kitabı korumak, kitaba zarar vermemek, kitap ödünç verip-almak ve güvenilir insan olmaktan öteye geçmediğini belirtmektedir.⁶⁵⁵

19. yüzyıldan itibaren devlet ve toplum yapısında görülen büyük değişim ile beraber Osmanlı klasik dönemindeki hafız-ı kütüblük mesleğinde de bir farklılaşma olmuştur. Özellikle Tanzimat sonrasında kütüphane hizmetlerinde görülmeye başlanan değişim, hafız-ı kütüb ismi verilen kütüphane sorumlularının görev tanımları ve sorumluluklarında da farklılaşmaya yol açmıştır.

Tanzimat Dönemi'nden sonra kütüphanelerin kurumsal gelişimi, personel açısından değerlendirildiğinde kuruluş devri kütüphanelerindeki personel ile 19. yüzyıl başlarında kurulmaya başlanan kütüphanelerdeki personel arasında değişiklikler olduğu görülmektedir. Kuruluş devrinin bir medrese veya cami içerisinde bulunan sayıca daha az kitaba sahip kütüphanelerinde, az bir ücret karşılığı bir veya en fazla üç hafız-ı kütüb çalıştırılırken; kütüphanelerin müstakil hale gelmesiyle birlikte ücretler çalışanların hiyerarşisi gözetilerek düzenlenmişti. Bu dönem personel açısından değerlendirildiğinde hem sayılarında artış hem de görevlerinde farklılaşma olduğu tespit edilmiştir. 19. yüzyıl başlarından itibaren yaygınlık göstermeye başlayan mücellid, bevvab, ferraş ve mustahfız unvanlarıyla çalışanlar müstakil olarak kurulmaya başlanan kütüphanelerin personel kadrosunu teşkil etmekteydi. Tanzimat sonrasında varlıkları devam eden vakıf kütüphanelerinde de personel bakımından büyük değişimler olduğu gözlenmemiştir. Vakıf kütüphanelerinde görevli personelin sayı ve nitelik bakımından taşıyacağı özellikler vakfiyelerde belirtilmiştir.⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ Ekrem Tak, a.g.e, s.84-85.

⁶⁵⁵ İsmail E. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", s.94.; Ekrem Tak, a.g.e, s.86.

⁶⁵⁶ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1991, s.137-139; Tuba Çavdar, a.g.e., s.75.

Hâfız-ı kütübler görevlerini, bazı vakıf görevlerinin yanı sıra ikinci bir uğraş alanı olarak icra etmekteydiler. Örneğin tekke şeyhi, türbedar, medrese müderrisi, şehir müftüsü, mahkeme kâtibi, mukayyid, hâne-i hassa sırkatibi, medrese öğrencilerinden en kabiliyetli olanı, medrese softabaşısı, cami imamı, vaiz, müezzin, kayyum, mektep muallimi gibi birçok farklı meslekten olan kimseler hâfız-ı kütüb olarak tayin edilebilmekteydi.⁶⁵⁷ Kütüphanecilik formasyonu olmayan hâfız-ı kütüblere yüklenen sorumluluklar vakfiyeler çerçevesinde incelendiğinde, hâfız-ı kütüblardan beklenen görevlerin temel olarak, kütüphanede bulunan kitapları korumak, istenen kitapları okuyucuya çıkarmak, vakfiye şartları uygunsa ödünç vermek olduğu belirlenmiştir. Kitap ve kütüphanenin güvenliği açısından değerlendirildiğinde, kütüphaneye gelen okuyucuyu denetlemek, kitapları yırtılmaktan, kesilmekten, üzerine mürekkep dökülmesinden korumak da bu dönemdeki hafız-ı kütüplerin görevleri arasındaydı.⁶⁵⁸

Hafız-ı kütüblerle alâkalı şikayetlerin başında kütüphane hizmetlerini ek iş olarak yapmaları ile bir hafız-ı kütübde bulunması gerekli olan vasıfları taşıyan hafız-ı kütüb sayısının yok denecek kadar az olması gelmektedir. Bu durum hafız-ı kütüblük mesleğiyle alakalı yeni düzenlemeler yapılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Kütüphanelerin modernleşmesi yolunda etkin hizmet verebilmelerinin önünde büyük engel teşkil eden bu sorunlarla ilgili olarak hazırlanan nizamname veya talimatnamelerde belli başlı iki çözüm önerisi sunulmaktadır. Bunlar, hafız-ı kütüblük mesleğinin ek iş olarak değil, asıl iş olarak görülmesini sağlamak ve bu mesleği yapacakların ehil kimseler arasından seçilmesine özen göstermektir.

Hafız-ı kütüplerin görevlerinin düzenlenmesi ve bu meslekle ilgili yapılacak imtihanlara dair arşiv kaynaklarında hafız-ı kütüblük mesleğinin işinin ehli insanlar tarafından yürütülmediği, bu unvandaki vasıfsız kişilerin az maaş almalarından ötürü kütüphanelerin vaktinde açılıp kapatılmadığı, kütüphanede bulunan kitapların muhafazasına gereken özen gösterilmeyip kıymetli eserlerin harap olduğu belirtilmiş; bu mesleğe en azından Arapça ve Farsça dillerine vâkıf, Türkçe okur yazar olan kişilerin sınava tabii tutularak seçilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵⁹

⁶⁵⁷ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2020, s.341

⁶⁵⁸ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2020, s.345.

⁶⁵⁹ [Hafız-ı Kütüblük Görevlerinin Düzenlenmesi ve Yapılacak İmtihana Dair] / DABOA.ŞD. 209/9, 22 Receb sene 99 / 27 Mayıs 98.; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.269-270.; [Hafız-ı Kütüplerin Ne Şekilde İmtihan Edileceklerinin Tespiti Hakkında] / Turgut Kut Arşivi, Kütüphaneler Dosyası, 12 Kanun-i Sani sene 329 / 25 Kanun-i Sani sene 329 / 3 Nisan sene 330.; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2008, s.270-271.

Kütüphanelerin 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Maarif Nezareti'ne bağlanmasından sonra hafız-ı kütüblük idaresi de bu nezarete devredilmiştir. Ancak kütüphanelerin Maarif Nezareti'ne devredilmesine rağmen hademe ve tamirat masraflarının Evkaf Nezareti bütçesinden ödenmesi karışıklıklara yol açmıştır. H.16.06.1289 tarihli bir arşiv kaydında iki başlıklardan doğan bu karışıklığın önlenmesi için hafız-ı kütüblüklerin ya Evkaf Nezareti'ne ya da doğrudan Maarif Nezareti'ne bağlanması gerekliliği dile getirilmektedir.⁶⁶⁰ Çavdar'ın tespit ettiği 29 Kasım 1882 tarihli iradede ise bu karışıklığın düzeltilerek, bundan sonra hademe ve tamirat masraflarının Maarif Nezareti bütçesinden yapılacağı kayıt altına alınmıştır.⁶⁶¹

1883 yılında Şura-yı Devlet tarafından Osmanlı vakıflarında ve kurumlarında çalışan tüm personel konusunda yapılan düzenlemeleri içeren on beş maddelik layiha hafız-ı kütüblüklerin tayin ve atamaları ile ilgili düzenlemeleri de içermektedir. Bu maddeye göre hafız-ı kütüblüğe tayin olunacaklarda ilim ve fen kitaplarını üç dilde sınıflandırma yapabilecek yeterliliğe sahip olma şartı konmuştur. Hafız-ı kütüblüklerin yeterli düzeyde Arapça ve Farsça bildiklerini bir imtihanla kanıtlamaları gerekmektedir.⁶⁶² Yapılan imtihanların bazılarında hafız-ı kütüblük olmak isteyenlere Arapça ve Farsça beyitler verilerek bunları okumaları ve tercümelerini yapmaları istenmiş, bazılarında ise basit toplama-çıkarma işlemleri sorulmuştur.⁶⁶³

II. Abdülhamid döneminde en iyi hafız-ı kütüblük adayını bulabilmek için gazetelerde ilan verme yoluna da gidilmiştir. Bostan İskeleyi'ndeki bir kütüphaneye kütüphaneci almak için 1894 yazında bir imtihan yapılmasına karar verilmiş ve gazetede "imtihan müsabakası" duyurulmuştur.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ *Umum-ı hafız-ı kütüblük cihetlerinin hin-i tevcihinde yalnız emr-i imtihanlarına dair maarif icra ve muamelat-ı sairesi Evkaf-ı Hümayundan ifa olunub bu cihetle hafız-ı kütüblük memuriyetleri iki dairenin idaresi tahtında bulunmakta olduğuna ve ba-husus hafız-ı kütüblük dahi ilm-ü haberli ilm-ü habersiz bazı kitapları harice vermekte olduklarından dolayı ekser zayıat vukua gelüb bu misillu uygunsuz ... zuhur ettikçe sebeb-i sual olundukda kimi hakikat-i hali beyan ve kimi bu sual olunan madde Evkaf-ı Hümayuna aiddir cevabını serd ve ityan eylemekde idüğüne ve zikr olunan memuriyetlerin nezaret-i vahide tahtında bulundurulması izdiyad-ı inzibatlarıyla birtakım harekât-ı nabecanın vukuu bulmasını mucib olacağı derkâr bulunduğuna mebni badema hafız-ı kütüblük cihetlerinin gerek imtihanın ve gerek tevcihinin velhasıl her bir muamelatının Evkaf-ı Hümayundan kat'ıyla Maarife veyahut Maarifçe olan irtibat-ı cüzîyesi olunarak kâmilen Evkaf-ı Hümayun'a havale ve bunca bi-nazir ve tamimi hazain-i kütüblük nisf-i mütebakisinin bari telefden kurtulması buyurulması ... makam-ı celil-i cenab-ı vekâlet penahilerinden arz ve istizanı Meclis-i Maarifden ba-müzekkere ifade olunmuş ve icra-yı icabı menut-u emr-ü iradeyi aliyye-i hidivileri bulunmuş olmağın ol babda hazret-i veliyü'l-emrindir. Fi 16 Cemaziyelahir 1289 ve fi 8 Ağustos 1288. (DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemî), No:3-164, H.16.06.1289.)*

⁶⁶¹ BA.BEO 321 810; neşreden Tuba Çavdar, a.g.e., s.83.

⁶⁶² Tuba Çavdar, a.g.e., s.84., Filiz Dıgıroğlu, "Eyüp'te Bir Hafız Kütüblük Ölmüş Diyeler!", *Din ve Hayat*, 48 (1445), 2024, s.91.

⁶⁶³ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2020, s.423., Filiz Dıgıroğlu, a.g.e., 2024, s.91., ayrıca sınav kâğıdı örneği için bkz. İsmail E. Erünsal, a.g.e., 2020, s.699.

⁶⁶⁴ Filiz Dıgıroğlu, a.g.e., 2024, s.91.

Ahmet Zeki de 1909 tarihli raporunda, İstanbul kütüphanelerindeki kitapların çoğunun Arapça olduğunu ve kütüphane görevlilerinin bu dile tamamen aşina olup bu dille yazılmış olan tüm kaynaklara vâkıf olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Zeki'ye göre bu görevi yürütecek olan kişinin bir veya iki Avrupa lisanı da bilmesi gerekmektedir (6.madde).⁶⁶⁵ Rapora göre mevcut kütüphanelerdeki müstahdem memurların liyakat ve ehliyetli olanlarından lüzumu kadarı, tesis edilecek Kütüphane-i Osmani'de istihdam olunacak; Arapça bilmeyenlerin bu dili öğrenebilmeleri için iki sene müddet verilecek ve sonrasında imtihana tabi tutulacaklardır (8.madde).⁶⁶⁶

Ahmet Zeki'nin, 1909 tarihli raporu büyük bir kütüphanenin uzmanlaşmış bir personel kadrosunu göstermesi bakımından önemlidir. Kütüphane-i Osmani'nin tesisi hakkındaki layihada, bu kütüphanenin idaresi için kütüphaneye bir müdür-i umumi, iki müdür vekili, iki hafız-ı kütüb, üç kâtip, iki muhasebe memuru ve okuyucuya istediği kitapları vermek için dört memur ile lüzumu kadar müfettiş, kapıcı ve hademe tayin olunması gerektiğini belirtmiştir (5.madde). Zeki'ye göre müdür-i umuminin maaşı 50, müdür vekilinin maaşı 30, hafız-ı kütübün maaşı 10-15, kâtibin ve muhasebe memurunun maaşı 6-8, memurun maaşı 4-6, müfettişin maaşı 2-3, hademe ve kapıcıların maaşı ise 1-1.5 liradan aşağı olmamalıdır (10.madde).⁶⁶⁷

Hafız-ı kütüblerin seçimi ile ilgili sorunlar dışında personel olarak bağlı bulunacakları devlet kurumları da ayrı bir sorun teşkil etmiştir. Vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin denetimine verilmesinden sonra bu kurumlara bağlanan kütüphane personelinin de özlük işlemleriyle önce Evkaf-ı Hümayun Nezareti daha sonra ise Maarif-i Umumiye Nezareti ilgilenmiştir. Kütüphanelerin yönetim ve teftişinin Evkaf ve Maarif Nezaretleri arasında ikili bir şekilde yürütülmesine paralel olarak, hafız-ı kütüblerin yönetim ve teftişi de bu iki nezaret arasında sık sık el değiştirmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde kütüphanelerin yönetimi ve teftişi konusu üzerinde durulmasının yanında kütüphane personeli konusu da farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Hafız-ı kütüblerin yetki ve sorumlulukları konusu ise ilk defa "Kütüphanelerin Suret-i İdaresine İlişkin Talimatname"⁶⁶⁸ ile gündeme gelmiştir. Bu talimatname ile kütüphane personeli hususundaki uygulamalarda düzenlemeler yapılarak yeni esaslar

⁶⁶⁵ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.334.

⁶⁶⁶ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.335.

⁶⁶⁷ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.334-335.

⁶⁶⁸ Orijinal metin için bkz. Mahmut Cevad İbnü'ş Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, H.1338, s.207-209.

getirilmiştir. Talimatnamenin 13.-16. maddeleri hafız-ı kütüblerle ilgilidir. Bu maddeler şu şekildedir.⁶⁶⁹

On üçüncü madde: *Eda-yı hıdmeti menedecek özr-i şeriyyesi zuhur etmedikçe hiçbir hafız-ı kütüb hizmeti başından ayrılmayacaktır.*

On dördüncü madde: *Hafız-ı kütübler bazen kütüphaneye devamı mâni olacak mazeret-i şeriyeleri zuhurunda Maarif Nezaret-i Celilesine ihtar-ı keyfiyete mecbur olacaklardır.*

On beşinci madde: *Hafız-ı kütüblerden birisi sılaya ve yahud taşraya gidecek olur ise refiki var ise onu yok ise kefil olduğu bir adamı Maarif'e müracaat ile tevkil edebilecektir.*

On altıncı madde: *Hafız-ı kütüblerden birisi vefat eylediği ve yahud ciheti mahlul kıldığı takdirde mahlul-ı mezkuru müstedi olan kimsenin ehliyeti hafız-ı kütübler tarafından yahud Meclis-i Maarif'den tasdik olunmadıkça hafız-ı kütüblüğe kabul olunmayacaktır.*

Genel olarak bu maddeler, Osmanlı kütüphane yönetiminde disiplin, süreklilik ve liyakat gibi kavramların ön planda tutulduğunu göstermektedir. Kütüphanelerin düzenli işleyişini sağlamak için bürokratik bir denetim mekanizması oluşturulmuş ve görevlilere çeşitli sorumluluklar yüklenmiştir.

R. 28 Kânun-ı Sâni 1325 [M.10 Şubat 1910] tarihli bir talimatname hafız-ı kütüblerle ilgili yeni düzenlemeler getirmişti.⁶⁷⁰ 23 maddeden oluşan bu talimatnamenin beş maddesi hâfız-ı kütüblere ayrılmıştır. Bu beş maddeye göre hafız-ı kütübler kütüphanelerde mevcut olan kitapların herhangi bir sebepten mahvolmaması ve telef edilmemesi için kitapların özenle muhafazasından sorumlu olacaklardır. Aynı zamanda kütüphanenin havalandırılması için de pencereleri açıp içeriye hava ve ışık girmesini sağlamakla mükelleflerdir. Bu talimatnameye göre mazeretsiz bir şekilde görevini ihmal eden hâfız-ı kütüblerin görevlerine son verilecektir.

Hâfız-ı Kütüblere Dâir

Madde 12: *Hâfız-ı kütübler kütüb-ı mevcûdenin sirkat ve tebdil veya sâir bir sebeple mahv ve telef edilmemesi ve ayda bir kere kitapların tozlarını alıp küf ve güve ve emsâli tahrîbâtın muhafazası ve her gün kütübhânenin kanat ve pencerelerini açıp içeriye hava ve ziya cereyan ettirilmesi ve mütâli 'în hakkında teshîlât-ı lâzime icrâsı ile mükelleftir.*

⁶⁶⁹ İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.), *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-I*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s.407-411.

⁶⁷⁰ [Kütüphaneler Teftiş Heyetine âit Talimatnâme] (DABOA.MF. KTU 5/57); neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e, 2008, s.261.

Madde 13: *Hâfız-ı kütübler kütübhanelerde ya da müctemian veya ekallen ikişer ikişer ifâ-yı hizmet edecektir.*

Madde 14: *Bilâ mâzeret-i meşrûa hizmet-i lâzimesini terk ve ihmâl eden hâfız-ı kütübler nizâmen münazildir.*

Madde 15: *Ahvâl-i fevkalâde zuhurunda hâfız-ı kütübler dâire-i nezarette heyet-i teftîşiyeye serîan tahrîrî ve şifâhî i'tâ-yı ma'lûmâta mecburdur.*

Madde 16: *Gerek asâleten gerek niyâbeten hâfız-ı kütüblükte bulunan zevât nezâretten i'timadnâme ve terceme-i hal varakası vermeğe mecburdur.*⁶⁷¹

Tanzimat'tan sonra kurulan yeni okullarda kütüphanelerin oluşturulmasıyla birlikte bu kütüphaneler için görevlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Okul kütüphanelerinde genellikle bir hafız-ı kütüb görevlendirilmiştir. Bu dönem kütüphanecileri, hafız-ı kütüb, kütüphane memuru veya kütüphane müdürü olarak adlandırılmıştır.⁶⁷²

Osmanlı kütüphanecilik mesleğindeki değişim, medrese sisteminin dışında kurulan yeni teknik okullarla başlamıştır. 19. yüzyılın hemen öncesinde tesis edilen Mühendishâne Kütüphanesi bu açıdan okul/üniversite kütüphanelerinin ilk örneği olma özelliğini taşımaktadır. Okul kütüphanelerinin kurulmaya başlamasıyla önceleri görevleri vakfiyelerle tanımlanan kütüphanecilerin yerini kurumsal bir kimlik kazanmış ve görevleri nizamnamelerle belirlenmiş kütüphaneciler almaya başlamıştır.

Mühendishane kütüphanesinin kitapları ile alet ve edevatı az sayıda olduğu için 1796 senesine gelinceye kadar müstakil bir kütüphane yeri ve kitapların muhafazasından sorumlu bir kütüphanecisi olmamıştır. Beydilli, Mühendishane kütüphanesinin ilk hafız-ı kütübünün o dönemde Mühendishanenin tek hocası olan Abdurrahman Efendi olduğunu tespit etmiştir.⁶⁷³ Uzun yıllar kütüphanedeki kitap, alet ve edevatın muhafazası görevini üstlenen Abdurrahman Efendi'nin yalnızca matbaa işleri ile uğraşmak üzere hocalıktan alınması ile yerine halife-i sani Hüseyin Rıfkı Efendi atanmıştır. Mühendishane'nin kuruluşundan itibaren ancak bir dolabı doldurabilecek sayıdaki ve ayrı bir kütüphaneci gerektirmeyen kütüphanesi için müstakil bir kütüphaneci atanmadığından Hüseyin Rıfkı Efendi de tıpkı Abdurrahman Efendi gibi bir müddet kütüphanecilik vazifesini yürütmek

⁶⁷¹ [Kütüphaneler Teftiş Heyetine âit Talimatnâme] (DABOA.MF. KTU 5/57).; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e, 2008, s.262.

⁶⁷² Tuba Çavdar, a.g.e., s.81.

⁶⁷³ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi* (1776-1826), s.293.

zorunda kalmıştır. Ancak hocanın olmadığı zamanlarda kütüphanenin kapısı kapalı ve kilitli tutulduğundan öğrencilerin kütüphaneden rahatça istifade edilmesi mümkün olamamıştır. Bu durum kütüphaneye nihayet müstakil bir kütüphaneci atanması ile çözülür. Kütüphanenin ilk hafız-ı kütübü kendisine aylık 15 kuruş maaş bağlanan Mühendishanenin beşinci mülazımlarından Hasköylü Ali veled-i Abdullah'tır.⁶⁷⁴

Mühendis Mekteb-i Âlîsi Kütüphanesi, Mühendishane-i Berr-i Hümayun'dan sonra mühendislik ve mimarlık alanında zengin sayılacak derecede teknik kitap ve süreli yayına sahip olan bir kütüphanedir. Bu kütüphanede çalışan ve laboratuvarlarla ilgilenen personel uzmanlaşmış kişilerden seçilmiş olmakla beraber bu personel arasında kadınların da bulunuyor olması bu dönemi ilgi çekici kılan özelliklerdendir. Duygu Aysal'ın tespit ettiği belgelerden anlaşıldığı üzere bu dönemde Mühendis Mektebi Kütüphane memuresi Matmazel Kalme'ye başarılı hizmetleri sebebiyle maaş ve kademe ödülü verilmiştir. Bu yönüyle mektep, 20. yüzyılın erken dönemlerinde kadınların iş gücüne katılımının sağlandığı ilk kurumlardan olmuştur.⁶⁷⁵

Tanzimat'ın ilanından sonra modern bir anlayışla kurulmaya başlanan okul kütüphanelerinin yanı sıra resmi dairelerde, cemiyet ve derneklerde de kütüphaneler tesis edilmeye başlanmış ve buralarda da hafız-ı kütübler görevlendirilmişti. Bu türden kütüphanelere ilk örnek, 1861'de kurulan ve 1862 yılında "Nizam-ı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" başlığı altında nizamnamesi yayınlanan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesidir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesi'nin üçüncü ve dördüncü maddeleri hafız-ı kütüblerle ilgilidir. Bu nizamnamenin üçüncü maddesine göre hafız-ı kütübler, üç defter tutacaklardı. Bu defterlerden ilki kitapların sağlama sırasına göre, ikincisi kitap veya yazar adına göre alfabetik olarak ve sonuncusu kitapların konusal sınıflandırmasına göre olacaktır. Dördüncü maddeye göre ise cemiyet üyelerinden biri kitap ödünç almak isterse hafız-ı kütüb kitabı teslim edecek ve teslim edildiğine dair tarihli ve imzalı bir senet düzenleyecektir ve kitap iade edildiğinde bu senedi okuyucuya iade edecektir. Hafız-ı kütüb ödünç verdiği bu kitaplarla ilgili de ayrı bir defter tutacaktır.⁶⁷⁶

⁶⁷⁴ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.293.

⁶⁷⁵ Ulaş Duygu Aysal Cin, "Mühendishane'den Mühendis Mekteb-i Âlîsi'ne Mektep Kütüphanesi", s.609-611.

⁶⁷⁶ *Mecmua-i Fünun I*, 1, İstanbul, 1279, s.14-15.; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.317-318.; Ekrem Tak, a.g.e., s.92.

Üçüncü madde – Hafız-ı kütüb üç defter tutacak olup bunların birisine kitapları tarih-i tedarikleri tertibiyle ism ü bahaları ve yahud ihda eden zevatın isimleri ve ikincisine huruf-ı heca tertibi üzere kütüb-ü mezkûre veya müelliflerinin esamisi yazılacak ve üçüncüsünde harfine müteallik kütüb başkaca bir cedvel-i mahsusa kaydolunacaktır.

Dördüncü madde – Cemiyet azasından birisi kendi hanesinde mütalaa etmek üzere kütüphaneden bir kitap istiare etmek istedikde kitabın ve kendisinin ismini şamil olmak üzere müverrih-ü müvezzî hafız-ı kütübe bir küt'a sened verecek ve işbu sened hafız-ı kütübün indinde hıfz olunup kitabın iadesinde sahibine red olunacaktır ve istiare olunan kitaplar için dahi mahsus bir defter tutulacaktır.

Ahmet Zeki'nin, 1909 tarihli raporu büyük bir kütüphanenin uzmanlaşmış bir personel kadrosunu göstermesi bakımından önemlidir. Kütüphane-i Osmani'nin tesisi hakkındaki layihada, bu kütüphanenin idaresi için kütüphaneye bir müdür-i umumi, iki müdür vekili, iki hafız-ı kütüb, üç kâtip, iki muhasebe memuru ve okuyucuya istediği kitapları vermek için dört memur ile lüzumu kadar müfettiş, kapıcı ve hademe tayin olunması gerektiğini belirtmiştir (5.madde). Zeki'ye göre müdür-i umuminin maaşı 50, müdür vekilinin maaşı 30, hafız-ı kütübün maaşı 10-15, kâtibin ve muhasebe memurunun maaşı 6-8, memurun maaşı 4-6, müfettişin maaşı 2-3, hademe ve kapıcıların maaşı ise 1-1.5 liradan aşağı olmamalıdır (10.madde).⁶⁷⁷

Bugünkü adıyla Bayezid Devlet Kütüphanesi olarak bilinen ve devlet eliyle 1884'te kurulan Kütüphane-i Umumi-i Osmani'nin idaresi dönemin Mekteb-i Sanayi Müdürü olan gazetecilik, matbaacılık, mütercimlik ve yayımcılık gibi birçok vasa sahip Ebuzziya Mehmed Tevfik görevlendirilmiştir.⁶⁷⁸ Bu görevlendirme Osmanlı Devleti'nin bu kuruma verdiği önemi göstermektedir. Kütüphanede ayrıca dört hafız-ı kütüb bulunmaktaydı. Öte yandan H.27.11.1326 [M. 22 Kasım 1908] tarihli bir arşiv belgesi Bayezit'teki umumi kütüphaneye ilaveten tayin edilen dört hafız-ı kütübe gerek kalmadığını bu kişilerin başka görevlere tayinlerinin gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Bu belgeden hafız-ı kütüblerin sayısının oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁹

Bayezid Umumi Kütüphanesi'nin idare esasları ve personelinin vazifelerine dair hazırlanan talimatname müsveddesine göre Kütüphane-i Umumi, bir ser (baş) hâfız-ı kütüb veya müdür ve iki hâfız-ı kütüb, iki müstahfız ve iki hademe ile idare

⁶⁷⁷ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.334-335.

⁶⁷⁸ DABOA Y.A.RES. (Yıldız Resmi Maruzat), No:67-41, H.19.04.1311.

⁶⁷⁹ DABOA MF. İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî), No:218-3, H.27.11.1326.

olunmaktadır.⁶⁸⁰ Bu talimatname müsveddesine göre ser (baş) hâfız-ı kütübün özet olarak idari ve ilmi vazifeleri şunlardır:⁶⁸¹

Ser (Baş) Hâfız-ı Kütüb'ün Görevleri:

İdari Görevler:

- Personelin görevlerine zamanında gelip gelmediğini denetler, üç defa uyarır, devam etmezlerse üst makamlara bildirir.
- Kitapların ve dolapların düzenini, temizliğini, etiketlerin eksiksiz olmasını sağlar.
- Kütüphane binasının ve eşyalarının korunmasını gözetir.
- Okuma salonlarını düzenli olarak denetleyerek kurallara uyulmasını sağlar.
- Kapıların, pencerelerin sağlam kapanmasını kontrol eder.
- Ziyaretçiler ve gazetecilerin sorularına cevap verir.
- Kütüphaneden çıkan yazışmaları hazırlar ve gelen evrakları işleme alır.
- Ciltlenecek kitapları belirler ve cilt işlemlerini takip eder.

İlmi Görevler:

- Kütüphanedeki 60 bine yakın eseri bilimsel bir şekilde tasnif eder.
- Kataloqlama çalışmaları yapar.
- Farklı dillerde ve yazı türlerinde yazılmış kitapların konusunu, yazarını ve özelliklerini belirler.
- Müellif kataloğu hazırlar, kitapların yazıldığı yerleri ve matbaalarını listeler.
- Müze koleksiyonuna ayrılan eserleri detaylı şekilde fihristlere işler.

Bu talimatnamede hâfız-ı kütübün görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir:⁶⁸²

Hâfız-ı Kütüblerin (Kütüphanecilerin) Görevleri:

- Kitapları okuyuculara verirken ve geri alırken kontrol ederler.
- Kitapların temizliğini sağlar, sayfalarını düzenli havalandırır, kitap dolaplarını temizlerler.
- Onarım gereken kitapları kayıt altına alarak ciltleme sürecini takip ederler.
- Kitap numaralarını düzgünce yazar, düşen etiketleri yenilerler.

⁶⁸⁰ [Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin İdare Esasları ve Personelinin Vazifelerine Dair Talimatnâme Müsveddesi] (DABOA.MF. KTU 2/27).; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e, 2008, s.235.

⁶⁸¹ [Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin İdare Esasları ve Personelinin Vazifelerine Dair Talimatnâme Müsveddesi] (DABOA.MF. KTU 2/27).; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e, 2008, s.236-237.

⁶⁸² [Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin İdare Esasları ve Personelinin Vazifelerine Dair Talimatnâme Müsveddesi] (DABOA.MF. KTU 2/27).; neşreden İsmail E. Erünsal, a.g.e, 2008, s.237-239.

- Okuma salonunun düzenini sağlar ve sessizliği korur.
- Kitapların ve kütüphanedeki demirbaş eşyaların zarar görmesini engellerler.
- Sahife numarası olmayan kitaplara numara eklerler.
- Kütüphanenin gelir ve gider defterlerini tutarlar.
- Kütüphanenin kapılarının güvenliğini sağlarlar.
- Gece nöbetlerine dönüşümlü olarak katılırlar.

Bu talimatname, Bayezid Umumi Kütüphanesi'nin disiplinli bir şekilde yönetilmesini ve kitapların korunmasını amaçlamaktadır.

İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi kütüphaneci olarak istihdam edilen personelin formasyonu bakımından belli nitelikler aramaktadır. Bu kütüphanenin bir araştırma kütüphanesi olma niteliği sebebiyle personelinin de bu yönde özel uzmanlık alanına sahip kimselerden seçildiği görülmektedir. Bu kütüphane için seçilen personeller tarih, arkeoloji ve müzecilik konularında uzman ve o devrin kütüphanecilik tekniklerine vâkıf kimseler olmuşlardır. 1893 yılında kurulan İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ne Maarif Nezareti tarafından ilk atanan kişi "muhafız" unvanı ile Baltacızade Todoraki Bey olmuştur. Todoraki'nin ölümü üzerine yerine atanan kişi ise Almanya Darülfünun'unda tarih ve eski eserler eğitimi almış olan Selanik Rum Ortodoks Mektebi Müdürü Mistakidis Efendi olmuştur.⁶⁸³

Ülkenin ilk ve tek üniversitesi olarak bilinen Darülfünundaki kütüphane ise, sadece kitap sağlayarak ve bunların muhafazası ile kütüphanenin nitelikli bir hale gelemeyeceğinin, ancak buradaki kitapların modern metotlarla tasnif edilmesiyle kütüphanenin asri bir konuma yükseleceğinin farkındadır. Bunun için de Galatasaray Lisesi'nden ve Sanayi-i Nefise mektebinden mezun olan Fehmi Ethem (Karatay) Edebiyat Medresesi'nin kütüphanesinin tasnifi ile görevlendirilmiştir. Fransa'ya kütüphanecilik tahsili için ilk gönderilen kütüphaneci olan Fehmi Ethem, burada bir yıl kalmış ve dönüşünde Darülfünun Umumi Kütüphanesi'nin başına getirilmiştir. Fehmi Bey, öncelikle Darülfünun Kütüphanesi'nde bulunan kitapların tespiti ve kataloglarının

⁶⁸³ Havva Koç, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi (Kuruluşundan Cumhuriyete Kadar), yay. haz. İ. Dağdelen, H. Türkmen, N. Ulu., *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler Nail Bayraktar'a Armağan-I (Hatıra ve Bilimsel Makaleler)*, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, 2015, s.149-161'den aktaran Ekrem Tak, a.g.e, s.94.

tanzimi ile ilgilenmiştir. İkinci olarak da bütçe imkânları dahilinde Avrupa'daki ilmi, edebi ve fenni mecmualara abone olmuştur.⁶⁸⁴

Darülfünun Kütüphanesi'ne ait 14 Nisan 1924 tarihli nizamname layihasının 18-22. maddeleri kütüphane memurunun eğitim düzeyiyle ilgilidir. Bu maddelerde “hafız-ı kütüb” yerine “kütüphane memuru” tabirinin kullanılması kütüphanecilik tarihi açısından oldukça önemlidir. Candemir'e göre “kütüphane memuru” tabiri kütüphaneciye daha kamusal bir kimlik kazandırmaktadır. Yazar, layihayı, eğitim kurumlarıyla birlikte kütüphaneleri de tam anlamıyla bir kamu hizmeti haline getiren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girdiği tarihten önce hazırlanmış olması açısından dikkate değer bulmuştur.⁶⁸⁵ Burada belirtilmesi gereken bir diğer durum, hafız-ı kütüblük mesleğinin isminin Cumhuriyet'e gelinceye kadar değişmemesine rağmen, statüsünün çoktan beri memurluğa evrildiği gerçeğidir. Layihayı kaleme alan Hukuk Fakültesi Kütüphane memuru bu değişime öncü olarak ‘hafız-ı kütüb’ü ‘kütüphane memuru’ yapmıştır.⁶⁸⁶

Tanzimat sonrasında kurulmaya başlanan yeni tür kütüphanelerin yönetimi için hazırlanan nizamname ve raporlarda kütüphane personelinin sahip olması gereken nitelikler ve çalışma şartlarına da yer verilmesiyle beraber kütüphanecilik eğitimi yaygınlaşmış ve profesyonelleşmeye başlamıştır. Dolayısıyla kütüphanelerde görev yapan personelin eğitimi ve yetkinlikleri önem kazanmış ve kütüphanecilik artık bir uzmanlık alanı haline dönüşmeye başlamıştır. Kütüphane çalışanlarına yönelik mesleki eğitim girişimleri, ilerleyen dönemlerde modern kütüphanecilik anlayışının temelini oluşturmuş ve Türkiye’de kütüphanecilik mesleğinin akademik bir disiplin haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm, bilgi hizmetlerinin daha etkin sunulmasını sağlayarak kütüphanelerin birer kültürel ve bilimsel merkez olarak gelişimini desteklemiştir.

Tanzimat Dönemi, kütüphane hizmetlerinin modernleşmesiyle birlikte kütüphane personelinin niteliğinin de yeniden şekillendiği bir dönem olmuştur. Bu süreçte, geleneksel olarak vakıf ve saray kütüphanelerinde çalışan görevlilerin yerine, belirli bilgi ve becerilere sahip personel yetiştirme ihtiyacı doğmuştur. Personel seçiminde daha sistemli bir yaklaşım benimsenmiş, özellikle yazma eserlerin korunması, kataloglama ve

⁶⁸⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e, s.825.

⁶⁸⁵ Murat Candemir, a.g.e, s.371.

⁶⁸⁶ Murat Candemir, a.g.e, s.376.

bilgiye erişim süreçlerinin etkin yönetimi konusunda eğitimli bireyler tercih edilmeye başlanmıştır.

3.5. Binaların Modernleşmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf geleneğinden gelen kütüphaneler, uzun yıllar müstakil binaları olmadan hizmet vermişlerdir. Bunda koleksiyonlardaki kitap sayısının azlığı belirleyici olmuştur. İlk Osmanlı medreselerinde kütüphane, medresenin bir odası içerisinde bir dolaptan ibaret olup koleksiyondaki kitap sayısının artışına bağlı olarak medresenin bir odasının kütüphane olarak tahsisıyla bir aşama kaydetmiştir. Osmanlı tarihinde ilk defa Fatih Sultan Mehmed döneminde medreseden bağımsız yeni bir teşekkül olarak saray kütüphanesinin kurulmasıyla kütüphaneler hem tür bakımından zenginleşmiş hem de farklı bir nitelik kazanmıştır.⁶⁸⁷ İstanbul'un fethiyle birlikte İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî merkezi olmakla birlikte bir kültür merkezi haline getirilmiş ve bu süreçte ilk saray kütüphanesi örneğini teşkil eden bir koleksiyon oluşturulmuştur. Fethin akabinde yaptırılan ilk binalardan biri bu koleksiyonun yerleştirildiği Beyazıt'taki Eski Saray'dır. Fakat daha sonra bu koleksiyon Topkapı Sarayı adıyla anılacak olan Yeni Saray'a taşınmıştır. Saraydaki kütüphane müstakil bir binaya sahip olmayıp sarayın farklı birimlerinde veya odalarında bulunmaktaydı. Saraydaki koleksiyonların müstakil bir binaya kavuşması ancak kütüphane binalarının bağımsız birimler olarak yaygınlık kazandığı 18. yüzyılda mümkün olabildi. Lale Devri'nde Sultan III. Ahmet, Saray-ı Cedid olarak adlandırılan Yeni Saray'daki dağınık kitapları bir arada toplamayı uygun bularak II. Selim'den kalan bakımsız köşkü yıktırıp yerine kendi adıyla anılan veya Enderun Kütüphanesi de denilen yeni bir kütüphane binası yaptırmıştır. Müstakil binalara duyulan ihtiyaç genelde bireye veya küçük bir gruba hizmet yerine herkesin erişebileceği bir düzen oluşturup daha geniş kitleye hitap edebilme amacından doğmuştur.⁶⁸⁸

Osmanlı vakıf kütüphaneleri genellikle medrese veya bir külliye'nin parçası iken 17. asrın sonlarına doğru müstakil binalara kavuşmaya başlamıştır. Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprülü Kütüphanesi'ni (1089/1678), 18. asırda kurulan Şehid Ali Paşa (1127/1715), Üçüncü Ahmet (1132/1719), Hekimoğlu Ali Paşa (1147/1734), Ayasofya (1153/1740), Atıf Efendi (1154/1741), Fatih (Millet) (1155/1742), Galatasaray (1167/1753), Nuruosmaniye (1169/1755), Ragıp Paşa

⁶⁸⁷ Tuba Çavdar, a.g.e., s.107.

⁶⁸⁸ Semavi Eyice, "Ahmet III Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.40.

(1176/1763), Veliyüddin Efendi (1182/1768) ve Hamidiye (1195/1781) kütüphaneleri gibi diğer kütüphaneler takip etmiştir.⁶⁸⁹

Behçet Ünsal, vakıf kütüphanelerinin mimarisi üzerine yaptığı incelemede Osmanlı devri kütüphane yapılarının bazı ortak mimari özelliklerini değerlendirmektedir. Ünsal'ın yaptığı değerlendirmeye göre kütüphane binaları 18. yüzyılda bir avlu içine alınarak sokak gürültüsü kesilmiş ve bu sayede okuma için gerekli sakin bir ortam oluşturulmuştur. Kütüphaneler güneş ışınlarından yararlanılamadığı zaman diliminde yani akşamları kapatıldığından gün ışığından ayrı bir aydınlatmaya gerek duyulmamıştır. Okuma salonunun içerisi minderler ve uzunlamasına rahleler ile döşenmiş, zemine hasır ve üzerine halı kilim serilmiştir.⁶⁹⁰

Tanzimat'tan önce kurulan bazı okul kütüphaneleri batılı tarzdaki okul kütüphanelerinin temelini oluşturmuştur. Buna örnek olarak 1754 yılında kurulan Galata Sarayı Mektebi Kütüphanesi verilebilir. Dönemin padişahı I. Mahmut, Galata Sarayı Mektebi gibi okullara kütüphaneler yaptırmış ve saray kütüphanelerinde bulunan kitapların bir kısmını buraya getirtmiştir.⁶⁹¹ Çoğu kaynağa göre I. Mahmut'un Galata Sarayı Mektebi'nde yaptırdığı bu kütüphanenin Fatih ve Ayasofya kütüphaneleri ayarında bir kütüphane olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹² Fakat bu kütüphane her ne kadar bir mektep kütüphanesi olarak tesis edilse de diğer medrese ve vakıf kütüphanelerinden amaçları ve koleksiyonu bakımından bir farklılık göstermez.

19. yüzyılın başından itibaren kurulan ve üniversite düzeyinde eğitim veren Mühendishaneler veya okul kütüphaneleri medrese kütüphanelerinde olduğu gibi öncelikli olarak mevcut okul binasının bir odasında veya deposunda faaliyet göstermişti. Bu tür binaların en erken örneklerinden bir tanesi Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi'dir. Günümüzdeki İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi'nin temelini oluşturan Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi 1796 yılında hizmete açılmıştır. Bu kütüphanenin kurallarını içeren nizamnamesinde satın alınan ve tedarik edilen yeni kitaplar, haritalar ve resimlerin Mühendishanede sağlam bir dolaba konulması ve bu

⁶⁸⁹ İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1985, s.20.

⁶⁹⁰ Behçet Ünsal, "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, s.97.

⁶⁹¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.I, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977, s.243-244.

⁶⁹² Emel Engin, *Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Lisesi'ne*, İstanbul: Giza Yayınları, 2008, s.17'den aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.80.

dolabın anahtarının da hafız-ı kütüb makamında olması istenmişti.⁶⁹³ Buradan anlaşıldığı üzere Tanzimat öncesi ilk modern kütüphane örneği sayılan Mühendishane Kütüphanesi'nin müstakil bir binası bulunmamaktadır. Kütüphanenin kuruluş aşamasında oluşturulan koleksiyon, okulun bir odasında ve dolap içerisinde muhafaza edilmiştir. Çünkü kuruluş yıllarında bu kütüphanede kitap mevcudu birkaç yüz kitaptan ibaretti.

Mühendishane-i Bahri'de bir kütüphane kurulmadan önce denizcilikle ilgili kitapların muhafazası amacıyla Tersane-i Amire'de 1837 yılında Tersane-i Amire Kütüphanesi kurulmuştur. Eğitimi desteklemek ve öğrencilerin ihtiyaç duyduğu kitapları basmak üzere açılan Bahriye Matbaası'ndaki işlerin artmasıyla II. Mahmut tarafından yaptırılan mevcut bina yeterli gelmemeye başlamış, bunun üzerine 1891'de matbaa ve kütüphane için Divanhane karşısındaki arsaya yeni bir bina inşa ettirilmiştir. İnşaat tamamlanınca matbaa ve kütüphane buraya taşınarak Tersane-i Amire haricine çıkarılmıştır. Bu sayede matbaa ve kütüphanenin aynı binada faaliyetlerine düzenli bir şekilde devam etmesi ve kitapların daha iyi muhafazası hedeflenmiştir.⁶⁹⁴

Şekil 3. 1. Tersane-i Amire içerisinde açılan Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresinin faaliyet gösterdiği ilk binası⁶⁹⁵

19. yüzyılda Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahane'de kurulan kütüphane ise mektebin içinde bulunmaktaydı. Mekteb-i Harbiye'nin kurulması aşamasında Maçka Kışlası okul olacak şekilde planlanırken bu sırada 400 öğrenci kapasiteli sınıflar ve pek çok yapı ile birlikte kütüphane yapılmış, laboratuvar için İngiltere ve Fransa'dan aletler

⁶⁹³ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.426.

⁶⁹⁴ Mehmet Korkmaz, a.g.e., s.106.

⁶⁹⁵ Mehmet Korkmaz, "Bahriye Kütüphanesi", s.107.

ısmarlanmıştır. 1836'da okula ait raporların, yönetmelik ve kitapların basılması için bir de matbaa kurulmuştur.⁶⁹⁶ 1834'te kurulan Mekteb-i Harbiye'nin 1253/1837 ve 1263/1847 tarihli iki yönetmeliği vardır. 1837 tarihli yönetmeliğe göre kütüphane faaliyetleri bir mütalaa salonu ile iki kitap deposunda yürütülmektedir:

Kütüphane: Geniş ve ıfık alan bir mütâlaa salonunu iki kitap deposunu, bir numunehaneyi (örneklerin saklandığı yer) bir laboratuvarı, memurlar, yardımcıları ve diğere görevlilerin kalmaları için yedi odayı içine alan bir binadır. Mütalâa salonunun müfitemlatı, uzunluğuna sıralanmış sabit oturaklar ve rahleler ile gene sırayla dizili sabit çekmeceli masalardır. Anahtarı olmayan bu çekmecelerin her birinde öğrencilerin kullanacakları kalem, kalem açacağı, kağıt, okka vs. yazı araçları bulunur. Adı geöen depoların birisinde İslamî eserler, diğesinde de yabancı dilde yazılmış eserler bulunur. Numunehane'de ise gerek İslam milletlerinin gerekse başka ülkelerin ateşli ve ateşsiz silahlarının, askeri birliklerinin şekillerinin kıyafetlerinin, kundak, araba ve tombazlarının örnekleri, mimarlık, marangozluk ve ölçü aletlerinin örnekleri bulunur. Laboratuvarı da tabii bilimlere ve kimya laboratuvarına ait araç ve gereçler bulunur. Kütüphane, Cuma ve bayram günleri dışında her gün kışın 4 saat ve yazın 6 saat devamlı olarak açılır. Burada demir sobalar kullanılarak kışın çalışanların soğuktan korunmaları sağlanır.⁶⁹⁷

Bu tanımdan yola çıkarak Mekteb-i Harbiye'nin müstakil bir kütüphane binasında faaliyet gösterdiği söylenebilir. 1837 tarihli yönetmelikte ayrıca kütüphane tefrişatı, koleksiyonu ve kütüphanenin çalışma saatleri hakkında da detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Ordunun tıp alanındaki ihtiyaçlarını gidermek üzere açılacak olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Süleymaniye civarında satın alınan bir arsada ahşap hastane binası, dersane ve bir kütüphane ile eczaneden oluşacak şekilde inşa edilmiştir. Fakat kütüphanenin mimari özellikleri ve durumu hakkında günümüze fazla bir bilgi ulaşmamıştır.⁶⁹⁸

Yıldız Sarayı Kütüphanesi, kuruluş amacı ve gelişim süreci açısından II. Abdülhamid'in kendi şahsi kitaplarından oluşan bir saray kütüphanesi olarak kurulmuş, vakıf olmamasından dolayı da padişahın tahttan indirilmesinden sonra önce Maarif Nezareti'ne sonra Darülfünun'a devredilerek şahsa aid olmaktan çıkıp kamuya açık hale

⁶⁹⁶ Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, C.I, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.389-391'den aktaran Hülya Biçer, a.g.e., s.97.

⁶⁹⁷ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2005, s.80.; Ekrem Tak, a.g.e., s.89.

⁶⁹⁸ DABOA ŞD (Şura-yı Devlet), No: 112-25, H.06.11.1306.

getirilmiştir. Bu kütüphanenin kuruluş tarihi araştırmacılar tarafından 1882 olarak kabul edilmektedir. Ancak Gelenbevîzâde Tevfik Efendi'nin 1876 yılından itibaren başkâtipliğe tayin edilmesi ve bu kütüphaneye Malta Köşkü'nden kitap getirtmesi gibi bilgiler bu kütüphanenin 1876 yılında kurulmuş olduğunu teyit eder. Ayrıca arşiv belgelerinde de Yıldız Sarayı bünyesinde farklı mekânlarda kütüphanelerin bulunduğu kaydedilmektedir. 1887 yılında başlanılan kütüphane inşaatı hakkında “Yıldız Sarây-ı Âlisi'nde harem-i hümayunda müceddeden inşa olunan kütüphane ve müzehane...” şeklindeki kayıtlar bu kütüphane binasının yeniden inşa edildiğini doğrulamaktadır. Kütüphane binası 1893 yılında tamamlanarak kitaplar buraya taşınmış ve binanın tefriş çalışmaları 1897 yılına kadar devam etmiştir.⁶⁹⁹

Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde bulunan vesikalar, Yıldız Sarayı'nda inşa edilen kütüphaneye ilişkin bilgiler içermektedir. Bu arşivde yer alan harcama defterleri kayıtlarına göre inşaat, 1877 yılında veya bu tarihten çok da önce olmayan bir tarihte başlamıştır. Binanın tamamlanış ve hizmete geçiş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1897 tarihli masraf listelerinde harcama kalemlerinin içerisinde “Kütüphane için gerekli eşya” dan bahsedilmesi kütüphanenin bu tarihten sonra hizmet vermeye başladığını düşündürmektedir. Fakat 30 Zilhicce 1316 (11 Mayıs 1899) tarihli bir başka belgeden, kütüphanenin 1897 yılından dört sene önce yani 1893 yılında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu tarihte faal olup olmadığı bilinmemektedir.⁷⁰⁰

Şekil 3. 2. 19. yüzyılın başlarında Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin içini gösteren fotoğraf⁷⁰¹

⁶⁹⁹ Tuba Çavdar Karatepe, “Yıldız Sarayı Kütüphanesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (43), s.544.

⁷⁰⁰ Tuba Çavdar Karatepe ve Hüseyin Türkmen, “Yıldız Sarayı Kütüphanesi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongre Tebliğleri (12-15 Nisan 1999)*, der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1999, s.638.

⁷⁰¹ Tuba Çavdar Karatepe, “Yıldız Sarayı Kütüphanesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (43), s.544-545.

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin ilk büyük kütüphanesi olarak nitelendirilebilecek olan Beyazıt Umumi Kütüphanesi kurulmuştur. Önceden farklı amaçlarla inşa edilen binaların yapılan düzenlemelerle kütüphaneye dönüştürülmesine verilebilecek en bilinen örneklerden biri Bayezid Kütüphane-i Umumisi⁷⁰² diğeri Şam Kütüphane-i Umumisidir. Bu binalar medreselerin bir bölümünün sonradan kütüphane haline dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur.⁷⁰³ Sultan Abdülaziz döneminde 1869-1870 yılında Bayezit Külliyesi'ne bağlı İmaret'in bir bölümü kütüphane haline getirilmek üzere Maarif Nezareti'ne tahsis edilmişti.⁷⁰⁴ 24 Eylül 1882'de İstanbul'da "Kütüphane-i Umumi-i Osmani" adıyla umumi bir devlet kütüphanesi kurulması kesinleştiğinde Hacı Cihan isimli bir kişi bu işle görevlendirilmiştir. Yeri belirlenmiş olan kütüphanenin tamir, tanzim ve tezyin işleri için ise Ohannes Kalfa görevlendirilmiştir. Kütüphane açılışının 1884 yılında yapıldığı bilindiğinden restorasyon ve tasarım işlerine iki yıllık bir süre ayrıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Geniş ölçüde mermer kaplanarak ve yer yer breşi kakmalarla zenginleştirilen yeni bina ile eski binanın dış görünüşüne büsbütün yeni bir kimlik verilmiştir.⁷⁰⁶

Şekil 3. 3. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Dışından Bir Görünüş⁷⁰⁷

⁷⁰² Bayezid Kütüphane-i Umumisi binasının sonradan kütüphaneye dönüştürülmesi ile ilgili arşiv kayıtları da mevcuttur. Bkz. DABOA İ.DH (İrade Dahiliye), No: 1295-102038, H.14.11.1299.; DABOA DH.EUM.VRK (Evrak Odası Kalemî) No: 17-80, H.06.10.1335.; DABOA MB.İ (Mabeyn-i Hümayun İradeleri Evrakı), No:106-166, H.14.11.1299.

⁷⁰³ Bu türden kütüphanelere dair başka ilginç bir örneğe Cumhuriyet Arşivi kayıtlarından rastlanılmıştır. Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) fonundan tespit edilen bir kayda göre Amasya'da daha önce tımarhane olarak kullanılan bir bina sonrasında Genel Kütüphane olarak kullanılmaya başlanmıştır (DABCA Cumhuriyet Arşivi Başbakanlık 30-0-0-0 / 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, No: 19-43-13, 21.07.1926.); Tuba Çavdar, a.g.e., s.109.

⁷⁰⁴ Selçuk Mülayim, "Osmanlı Kütüphâne-i Umûmisi", s.529.

⁷⁰⁵ Selçuk Mülayim, "Osmanlı Kütüphâne-i Umûmisi", s.530.

⁷⁰⁶ Selçuk Mülayim, "Osmanlı Kütüphâne-i Umûmisi", s.532.

⁷⁰⁷ Hasan Duman, "Beyazıt Devlet Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (6), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.51-52.

Geçmişte, genellikle ahşap veya kargir malzemeye yapılan kütüphane binaları, 19. yüzyılda yangına karşı dayanıklı olabilmeleri için betonarme olarak inşa edilmiştir. Örneğin, 1895 yılında açılan Bab-ı Ali Kütüphanesi ahşap olarak inşa edilmesi planlanmış olmasına rağmen yangına karşı önlem alabilmek amacıyla iki kat maliyetle betonarme olarak yapılmıştır. Kütüphanelerde yangına karşı alınan tedbirlerden bir diğeri ise kütüphane aydınlatmalarında mum ve kandil kullanılmasından kaçınılmasıdır. Bu sebeple kütüphane binalarının gün ışığından azami derecede faydalanabilmeleri için pencereler genellikle çift sıra halinde yapılmıştır.⁷⁰⁸

20. yüzyıl başlarında inşa edilen kütüphane binalarına bir diğer örnek ise İzmir’de umumi bir kütüphane olarak tesisi tasarlanan kütüphanedir. İzmir şehrinde umumi bir millet bahçesi, bir Osmanlı kulübü ve umumi bir kütüphane ile tiyatro tesisinin memleketçe arzu edildiğine dair Osmanlı Arşivi’nde tespit edilen birtakım belgeler mevcuttur.⁷⁰⁹ Burada bulunan kışlanın küçük olması ve mevkiinin uygunsuzluğu sebebiyle yıkılarak daha münasip bir yerde yeni bir bina şeklinde inşa edilmesi ve bu bina içerisinde bir millet bahçesi, kütüphane ve tiyatronun yer alması planlanmıştır.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Osmanlı Devleti’nin ilk müzesi olarak Asar-ı Atika ismiyle kurulmuştur. Bu müzenin kuruluşuyla birlikte kurulan kütüphane de Osmanlı’nın ilk müze kütüphanesi olarak kabul edilir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, müzelerin ve müze ile beraber kütüphane kurma fikrinin de yaygınlaştığı dönem olan II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur. Bu dönemde Osman Hamdi Bey’in emekleri ile kurulan Asar-ı Atika Müzesi’nin yanında inşa edilen bu kütüphane ilk dermesini dönemin aydınlarının bağışları ile oluşturmuştur.⁷¹⁰ Bu kütüphane, Topkapı Sarayı ile Gülhane Parkı arasında Osman Hamdi Bey Yokuşu üzerinde bulunan İstanbul Arkeoloji Müzeleri merkez binasının ikinci kat kuzey kanadında II. Daire denilen kısımda yer almaktadır. Kütüphanenin inşaatı 1903 yılında bitirilmiş olup 7 Kasım 1903’te II. Daire’nin açılışıyla birlikte kütüphane de faaliyete geçmiştir.⁷¹¹

⁷⁰⁸ Tuba Çavdar, a.g.e., s.109.

⁷⁰⁹ DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3462-259612, H.03.12.1326.; DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3514-263539, H.25.02.1327.; DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3528-264540, H.12.03.1327.

⁷¹⁰ İrem Tekne, “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi”, *Arşiv Dünyası 11 (1)*, 2024, s.82-83.

⁷¹¹ Havva Koç, a.g.e., s.381.

Ahmet Zeki Bey 1909 tarihli raporunda İstanbul’da kurulacak umumi bir kütüphanenin mahiyeti hakkında “*Bir Kütüphane-i Osmani tesisi hakkındadır*” başlığı altında kütüphane binasına dair görüşlere de yer vermiştir. Bunun için öncelikle “Kütüphane-i Osmani” namıyla büyük bir bina tedarik olunmalıdır. Eğer hükümet mevcut şartlar dolayısıyla böyle bir teşebbüsü kısa zamanda gerçekleştiremeyecekse mevcut kütüphaneler tadil edilerek amaca uygun bir hale getirilmelidir. Ahmet Zeki Bey, yaptırılacak kütüphanenin “*usul-ı cedideye göre inşası, harikin men-i sirayeti için cihât-ı erbaasından mesakin ve mebani-i saireye ittisali bulunmaması, dahilen vukuu muhtemel kazalara karşı alât-ı itfaiye-i mukteziye ile mücehhez bulunmakla beraber itfaiye kışlalarına telefonla merbut olması*” lazım olduğunu vurgular.⁷¹²

1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumi’nin Darülfünun kurma hedefiyle Türkiye’de üniversitenin kurumsal olarak teşekkül süreci başlamıştır. Kurulacak olan Darülfünun’da bir de kütüphane oluşturulmasına birçok kereler teşebbüs edilmiştir. 1863, 1869 ve 1874 yıllarında Darülfünun’da birer laboratuvar ve müze kurulmasının yanında bir de kütüphane oluşturulması fikri hasıl olmuş, ancak hiçbirinde modern anlamda bir kütüphane kurulamamıştır. Darülfünun kurulması hususunda 1863 ve 1869 yıllarındaki ilk iki teşebbüsten sonra 1874 yılında Mekteb-i Sultani içerisinde bir Darülfünun- Sultani açılmıştır. Ancak bu kurum da 1882 yılında kapatılmıştır. Darülfünun müstakil bir kütüphaneye ancak Cumhuriyet’in ilanından sonra kavuşmuştur.

Darülfünun binasının bir kısmının kütüphane olarak ayrılması hakkında Tasvir-i Efkâr gazetesinde bir haber bulunmaktadır. Kütüphanelerin durumundan bahsedilerek Dersaadet’te inşa edilen Darülfünun binasının bir kısmının kütüphaneye tahsis edilmesi talep edilmiştir. Bu sayede İstanbul’daki kütüphanelerden her çeşit eser buraya taşınarak bu kitapların diğer kütüphanelerde çürüyüp mahvolması engellenmiş olacaktır. Bunun için seçilecek olan hafız-ı kütüblerin ise halktan ve güvenilir adamlardan olması tercih edilmelidir.⁷¹³

3 Mart 1924’te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün okul, medrese ve kütüphanelerinin Maarif Vekaleti’ne bağlanmasının yanı sıra çıkarılan başka bir kanun ile de Şeriyeye, Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye nezaretleri kaldırılarak bunlardan

⁷¹² İsmail E. Erünsal, a.g.e., 1982, s.323-352.

⁷¹³ Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278 / 1862 – 1286 / 1869)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, s.474.

boşalan binaların birçoğu Darülfünun'a tahsis edilmiştir. Medresetü'l-Kuzat binasının bir kütüphane oluşturmak maksadıyla Darülfünun idaresine bırakılmasıyla önce binanın bakım ve onarım çalışması yapıp daha sonrasında ise Fen, Edebiyat ve Hukuk medreselerindeki kitapların buraya taşınması için çalışmalar başlatılmıştır.

“Kütüphanelerde Yapılacak Tedrici Islahat” başlığıyla 1926 yılında Maarif Vekâleti Hars Müdüriyeti tarafından yayınlanan bir rapor, kütüphane binalarının dönemin ihtiyaçları ve mahalli ihtiyaçlar dikkate alınarak planlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Rapora göre kütüphane binaları rutubet, yangın gibi her türlü tehlikeden uzak bir şekilde inşa edilecektir. İleride genişletilebileceği dikkate alınarak bitişiğinde bir bina bulunmayacak şekilde, şehir merkezinde veya merkeze yakın mahallinde gürültü patırtıdan uzak olan bir sokağında yer alacaktır. Her il kendi bütçesinden kütüphane inşa, tamir, tesis ve idaresi için bir miktar meblağ ayıracaktır.⁷¹⁴

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphane binalarının modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde, geleneksel vakıf kütüphanelerinden farklı olarak, Batı tarzı mimari anlayışla inşa edilen kütüphaneler, daha geniş okuma salonları, doğal ışık alan pencereler ve kullanıcı dostu düzenlemeler gibi yeniliklerle şekillenmiştir.

⁷¹⁴ “Kütüphanelerde Yapılacak Tedrici Islahat”, *Muallimler Birliği*, cilt 1, sayı 7, 1926, s.315-317.

SONUÇ

Tanzimat reformları Osmanlı Devleti'nde birçok alanda olduğu gibi kütüphanelerin de dahil olduğu eğitim ve kültür kurumlarında da köklü değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu tez çalışması, 19. yüzyılda Osmanlı kütüphane kurumundaki gelişmelerin, bilgi ve eğitim alanlarındaki gelişmelerin ve yenileşmenin bir sonucu olduğunu tespit etmekte ve kütüphane koleksiyonlarındaki muhteva değişiminin de yeni bilgi türleri olarak eğitim ve matbaa faaliyetleriyle Osmanlı toplumunun gündemine giren sosyal bilimlerin ve fen bilimlerinin bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde belli bir dönem sadece vakıf kurumu etrafında teşekkül etmiş sınırlı bir gruba hizmet veren, bu hizmeti de ulemanın ve talebelerin odaklandıkları merkezlerde, vakıf kurumlarının çatısı altında vermeyi hedefleyen vakıf kütüphaneleri, bilim ve eğitim alanındaki gelişmeler sonucunda yeni bilgi türlerine olan ihtiyaç ve talebin artması ve buna bağlı olarak da yeni bilgi türlerinin özellikle de teknik bilginin dolaşıma girmeye başlamasıyla yerini yeni kütüphane türlerine bırakmıştır. Bilhassa büyük şehirlerde askeri okulların ve kurumların, bürokrasinin, orta ve üst sınıfın farklı kaynaklarla beslenen ve şekillenen zihniyet dünyalarına bilgi hizmeti verebilmek için yeni tür kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır.

Osmanlı kütüphanelerinin kurumsal bakımdan, koleksiyon ve personel düzeni açısından modernleşmesi Tanzimat sonrası yaşanan yeni toplumsal gelişmelerin bir neticesidir. Eğitimin bir devlet görevi olarak kabullenilmesi ve vakıflar tarafından değil de bizzat devlet kurumları tarafından organize edilmesi ve bütün Osmanlı coğrafyasında yaygınlaştırılarak derecelendirilmesi ve müfredat standartlarının oluşturulması, ders kitabı adı verilen yeni bir bilgi kaynağının bütün toplumsal bilgi kavram ve düzenini değiştirmesi ve bu bilginin toplumun bütün kesimlerine devlet eliyle ulaştırılması kütüphaneleri de etkilemiştir.

18. yüzyılın son dönemlerine kadar genellikle medreselerde üretilen/aktarılan bilgi 19. yüzyılla birlikte medrese dışında ve büyük çoğunluğu devlet tarafından kurulan, müfredatları devlet kurumları tarafından belirlenen ilk, orta ve yüksek kademedeki okullarda üretilmeye/aktarılmaya başlanmıştır. Değişen müfredat neticesinde farklı kaynak gereksinimleri ortaya çıkmış ve bunların farklı kademelerdeki öğrencilerin faydalanabilmeleri için yeniden üretilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Batı etkisinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilmeye başlanan yeni bilgi türünün topluma ve kütüphanelere etkilerinin izlenebileceği en önemli mekânlardan biri de matbaalardır. Matbaanın Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılda artan etkinliği ve basılan kitap sayısının artışı da yeni kütüphanelerin oluşumu ve kütüphanenin fonksiyonel değişimi bakımından önemlidir.

Matbaanın Osmanlı'da hizmete başladığı yıl olan 1729'dan 1900'lü yılların başına kadar 20.119 eser basılmış olup 1901-1928 yılları arasında basılan eser sayısının ise 27.000 olduğu tespit edilmiştir. Basılan kitapların tirajlarıyla beraber üretilen kitap sayısının yaklaşık olarak 30 milyonu bulduğu tahmin edilmektedir. 19. yüzyıla kadar tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen yazma kitap sayısı 75.000 adeti geçmezken matbaanın etkinleşmesiyle beraber yüz yıl içerisinde yaklaşık olarak 30 milyon kitabın dolaşıma girdiği söylenilebilir. Osmanlı kitap piyasasındaki 30 milyon civarında kitabın kütüphane koleksiyonlarına girmesiyle beraber kütüphanelerdeki koleksiyon sayısında da hızlı bir artış gözlenmiştir. Bu bağlamda kütüphanelerin nitelik ve nicelik bakımından değişiminde matbaanın böylesine önemli ve güçlü bir değiştirici rolü görülmektedir.

Osmanlı modernleşmesinin kütüphanelere yansıdığı ilk kurumlar askeri teknik okullar olan Mühendishaneler olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen reformlar sayesinde Osmanlı'da yeni kurulan okullarda kütüphaneler de bir ihtiyaç haline gelmiş ve bir askeri okul olarak kurulan Mühendishanedeki eğitim süreçlerinde ihtiyaç duyulan ve bu doğrultuda oluşturulan Mühendishane Kütüphanesi, bu türden kütüphanelerin ilk örneklerinden olmuştur. Mühendishane kütüphanesi, oluşum süreçleri, koleksiyonu ve personeli bakımından Osmanlı bürokratik modernleşmesinin paralelinde bir gelişme göstermiştir. Mühendishane, bilgiyi Batıdan transfer eden, çeviren, matbaa faaliyetleriyle çoğaltan ve eğitim faaliyetleriyle aktaran ve yayan bir kurum olarak yeni bir kurumsal gelişmeyi temsil eder. Mühendishane kütüphanesi, bireysel bir teşebbüs veya bir devlet adamının şahsi koleksiyonunun vakfedilmesiyle kurulmuş bir kütüphane olmayıp kurumsal bir kimlik üzerine inşa edilen ilk kütüphane türü olarak öncü bir rol oynamış ve yeni bir türün doğuşuna işaret etmiştir. Kurucusunun birey değil bir kurum olduğu bu kütüphane türü, üniversite kütüphanelerinin ilk örneği olarak da kabul edilebilir. Satın alma ve bağış yoluyla oluşturulan koleksiyonu bu kütüphaneyi koleksiyon oluşumu bakımından vakıf kütüphanelerinden ayırdığı gibi sınırlı bir amaç ve politika çerçevesinde oluşturulan içeriği, koleksiyon bakımından kurum amaçlarına hizmet eden ve uyum gösteren bir gelişim göstermiştir.

Mühendishane başta olmak üzere Mülkiye, Harbiye, Tıbbiye ve Darülfünun gibi yeni kurulan bütün bu yüksek eğitim kurumları, Osmanlı bilim, askerlik, eğitim alanlarındaki modernleşmenin ve batılılaşmanın ilk örnekleri olarak sahip olduğu kütüphanelerle vakıf kütüphanelerinden ayrılmış ve bağımsız yeni bir kütüphane türüne, bu bağlamda da amaç, koleksiyon, personel ve hizmet bakımından vakıf kütüphanelerinden farklılaşan modern bir kütüphane kavramının doğuşuna öncülük etmiştir.

Mühendishanelerin kurulmasıyla Osmanlı'daki eğitim müesseselerinde görülen modernleşme 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumi'nin Darülfünun kurma hedefiyle yeni bir aşamaya geçmiş ve Türkiye'de üniversitenin kurumsal olarak teşekkül süreci başlamıştır. Kurulacak olan Darülfünun'da bir de kütüphane oluşturulmasına birçok kereler teşebbüs edilmiştir. 1863, 1869 ve 1874 yıllarında Darülfünun'da birer laboratuvar ve müze kurulmasının yanında bir de kütüphane oluşturulması fikri hasıl olmuş, ancak hiçbirinde modern anlamda bir kütüphane kurulamamıştır.

Eğitim kurumları içerisinde teşekkül eden kütüphaneler arasında 19. yüzyılın ortalarında kurulan ve lise düzeyinde eğitim veren kurumlara ait kütüphaneler de önemli bir yer teşkil eder. Osmanlı, Batının bilim ve teknoloji konusundaki üstünlüğünü kabul ederek Batı tarzında yeni okullar kurma çabasına girişmiş ve yeni okulların yanında mevcut okulların ıslahı konusunda da çalışmalar başlatmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası değişen siyasi atmosferin etkisiyle ve devlet yapısında görülen yeniden yapılanma faaliyetlerinin bir sonucu olarak kurulan resmi daire kütüphaneleri, mevcut kurumların bilgi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulmuşlardır. Bu kütüphanelerin kuruluşunda ileri görüşlü devlet adamlarının etkisi vardır.

Batıdaki benzerlerine örnek alınarak kurulan dernekler, Tanzimat sonrası yeni bir kütüphane türünün doğuşuna da olanak sağlamıştır. Cemiyet kütüphaneleri olarak adlandırılabilir olan bu kütüphaneler geleneksel usulle kurulmuş olan kütüphanelerden amaç, hizmet ve koleksiyon açısından farklılıklar göstermektedir. Cemiyet kütüphaneleri diğer kütüphane türlerinden farklı olarak başlangıçta kendi kültür varlıklarını sürdürme ve geliştirme maksadıyla kurulmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ilk olarak 15. yüzyılda II. Mehmed'in Manisa'dan Edirne Sarayı'na götürdüğü kitaplarla ortaya çıkan saray kütüphaneleri 19. yüzyılda yeni kurulan saraylarda da varlığını devam ettirmiştir. Yıldız Sarayı Kütüphanesi, kuruluş amacı ve gelişim süreci açısından II. Abdülhamid'in kendi şahsi kitaplarından oluşan bir saray kütüphanesi olarak kurulmuş, vakıf olmamasından dolayı da padişahın tahttan indirilmesinden sonra önce Maarif Nezareti'ne sonra Darülfünun'a devredilerek şahsa aid olmaktan çıkıp kamuya açık hale getirilmiştir. Osmanlı'nın yaptırdığı son saraylardan olan Dolmabahçe Sarayı'ndaki kütüphane, Yıldız Sarayı'ndaki kitapların bir kısmının buraya nakledilmesiyle oldukça zenginleşmiştir.

Bir kütüphane türü ve kavramı olarak "kütüphane-i umumi", 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toplum yapısında oluşan değişiklikler neticesinde meydana gelmiştir. Medrese eğitiminin yerini yavaş yavaş modern eğitim kurumlarına terk etmesi üzerine vakıf kütüphaneleri yeni öğretim kurumlarının bilgi ihtiyacına cevap vermekten uzak kalmıştır. Halkın yararlandığı, bilgi gereksinimlerini karşılayabildiği bir kuruma olan ihtiyaç sonucunda da vakıf kütüphanelerinden ayrı müstakil bir kütüphane türü olan kütüphane-i umumi ve milli kütüphaneler doğmuştur.

Devlet eliyle kurulan kütüphaneler, bilgiye erişimi kolaylaştırarak halkın eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlamış ve kütüphanelerin yalnızca el yazmaları saklanan yerler olmaktan çıkıp, modern bilgi merkezlerine dönüşmesini sağlamıştır. Bu değişim, Osmanlı'da modern kütüphaneciliğin temellerini atarak, Cumhuriyet Dönemi'ndeki daha sistemli kütüphane politikalarına zemin hazırlamıştır.

Kütüphanelerin hizmet etmeyi planladığı kesim değiştikçe ve mevcut koleksiyon arttıkça kütüphanelerin yararlandırma koşullarında ve personel kadrolarında değişimler yaşanmıştır. Kütüphaneler, hizmet verebilmek için artık yeni araçlara ihtiyaç duymaya başlamışlardır.⁷¹⁵ Bu durum da yararlandırma koşullarında değişiklik yapılmasını gerektirmiştir. Öte yandan artan kitap koleksiyonları, artık kitabın bilgisini ve hatta muhtevasını hafızasında tutup kitabın okuyucusuna sunan hafız-ı kütübler yerine, sayıca artan tüm kitapların bilgisini bir aracıya ihtiyaç duymadan okuyucusuna sunabilen sistematik kütüphane kataloglarının oluşturulmaya başlanmasını gerekli kılmıştır.

⁷¹⁵ İlk olarak Ahmet Zeki Bey'in 1909 yılında İstanbul Kütüphanelerinin Tanzimine Dair Hazırladığı Raporu'nda sunduğu kitabın suretinin fotoğrafla çoğaltılması usulü buna bir örnektir.

Kütüphane yönetiminde yaşanan değişimler, kütüphanecilik eğitiminin yaygınlaşmasını ve profesyonelleşmesini sağlamıştır. Dolayısıyla kütüphanelerde görev yapan personelin eğitimi ve yetkinlikleri önem kazanmış ve kütüphanecilik artık bir uzmanlık alanı haline dönüşmeye başlamıştır.

Tanzimatla başlayan değişimler kütüphanelerin toplumsal rolünde de önemli bir dönüşüme yol açmıştır. 19. yüzyıl başlarında kurulmaya başlanan yeni tür kütüphaneler, bilginin yayılmasında ve toplumun eğitim seviyesinin yükseltilmesinde mühim bir rol üstlenmiştir. Öncesinde belli bir kesime hitap eden kütüphaneler, erişilebilirlik ve hizmet kalitesindeki iyileşmeler sayesinde toplumun geniş kesimlerine hitap etmeye başlamışlardır. Bu dönemde çıkarılan yeni yasalarla kütüphane hizmetleri daha sistematik ve organize bir hale getirilmeye çalışılmış ve bunun neticesinde kütüphaneler bilgiye erişimi kolaylaştıran ve toplumun eğitilmesine katkıda bulunan kurumlar olarak yeniden şekillenmeye başlamışlardır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanlarından sonra doğrudan kütüphaneler ve kütüphanecilik alanında olmasa da birtakım nizamnameler ve talimatnamelerle düzenlemeler yapılmıştır. Sözü edilen yenilikler ve düzenlemeler şu şekilde özetlenebilir; 1864'te yayımlanan Matbuat Nizamnamesi ile ilk derleme çalışmalarının yapılması, 1857'de Maarif Nezareti'nin kurulmasından sonra 1869'da "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"nin yayınlanarak kütüphanelerin Maarif Nezareti'ne devredilmesi, 1881'de Münif Paşa tarafından hazırlanan "Kütübhanelerin Suret-i İdaresi Hakkındaki Talimatname"nin yayınlanması, 1882'de İstanbul kütüphanelerinin kitap mevcutlarının belirlenmesi için "irade-i seniyye" nin çıkarılmasıdır. Bu yasaların yanı sıra Osmanlı Devleti'nde devlet tarafından kurulan ve ilk halk veya milli kütüphane olarak adlandırılan Beyazıt Kütüphane-i Umumi Osmani'nin açılması ve 1885'te kütüphanelerin yönetimi ve kütüphanecilerin denetiminin Maarif Nezareti'ndeki "Kütüphaneler Müfettişliği" ne devredilmesi de önemli gelişmelerdendir.

İlk kütüphane nizamnameleri, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgi ve kültür politikalarının bir parçası olarak ortaya çıkmış ve bu doğrultuda kütüphanecilik mesleğinin de profesyonelleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nizamnameler, kütüphanelerin daha organize bir hale gelmesi, erişilebilir olması ve etkin hizmet vermesini sağlamakla kalmamış kütüphaneciliğin bir uzmanlık alanı olarak meslek haline getirilmesini teşvik etmiştir.

Bu çalışma kapsamında yapılan incelemeler ve değerlendirilen arşiv belgeleri, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren modernleşme hedefleri doğrultusunda kütüphane alanında da köklü bir dönüşüm sürecine girdiğini açıkça ortaya koymuştur. Özellikle Tanzimat sonrasında artan merkezîleşme çabaları, kütüphanelerin yönetim biçimlerini ve hizmet anlayışlarını doğrudan etkilemiş; yeni kurumsal yapılar, kataloglama sistemleri ve personel düzenlemeleri bu sürecin somut göstergeleri olmuştur. Mevcut vakıf kütüphanelerinin işleyişine müdahale edilerek daha sistemli bir organizasyon kurulmaya çalışılmış, Batı etkisinde gelişen bilgiye erişim ve düzenleme yöntemleri Osmanlı bürokratik yapısına uyarlanmıştır. Tüm bu bulgular, Osmanlı Devleti'nin sadece siyasi ve askeri alanlarda değil, bilgi kurumları vasıtasıyla kültürel ve entelektüel düzeyde de modernleşmeye yönelik bilinçli adımlar attığını ve bu doğrultuda farklı bir kütüphane, kütüphaneci ve hizmet tasavvuru geliştirdiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Tanzimat sonrası dönemde kütüphanelerin kurumsal gelişimi ve yönetim biçimlerinde yaşanan değişimler, sadece Osmanlı Devleti'nin bilgi ve kültür politikaları açısından değil, aynı zamanda modern kütüphanecilik anlayışının gelişimi için de önemli bir dönüm noktası olmuştur.

EKLER

EK I: KÜTÜPHANELERİN SURET-İ İDARESİ HAKKINDA TALİMAT

EK II: SİMİTSONYAN ENSTİTÜSÜNDE MEVCUT OLAN İLMİ VE EDEBİ KİTAPLARIN KÜTÜPHANELERCE SATIN ALINMASI VEYA MÜBADELE SURETİYLE ELDE EDİLEBİLMESİ İÇİN UYULACAK ESASLAR

EK III: AHMET ZEKİ BEYİN İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNİN TANZİMİNE DAİR RAPORU

EK IV: KADIKÖY KÜTÜPHANE-İ UMUMİSİNİN NİZAMNAME-İ ESASISI

EK V: SURET-i LAYİHA

EK VI: TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABIT CERİDESİ, CELSE:1, İCTİMA:4

EK VII: YILDIZ KÜTÜPHANESİ'NDEN DEVRALINAN TÜRKÇE YAZMALAR KATALOG DEFTERİNİN 104-240. SAYFALARINDA KAYITLI OLAN KİTAPLARIN KONULARINA GÖRE LİSTESİ

EK VIII: ŞEHİR KÜTÜPHANESİ I

EK IX: ŞEHİR KÜTÜPHANESİ II

EK X: İSTANBUL'DA KURULAN VAKIF KÜTÜPHANELERİNİN MEVCUT KİTAP SAYILARINA GÖRE LİSTESİ

EK I. KÜTÜPHANELERİN SURET-İ İDARESİ HAKKINDA TALİMAT

96 senesi vekayinde kütüphanelerin tahrir ve fihristlerinin tanzimine teşebbüs eylediği zikrolunmuş idi.

İşbu 98 senesi Ramazanının yirmisine müsadif 97 senesi Ağustosunun üçü tarihiyle kütüphanelerin suret-i idaresi hakkında neşredilen talimatnamenin suretidir.

Birinci madde: Kütüphaneler daima öyleden [öğleden] bir saat evvel açılıp öyleden [öğleden] üç saat sonra kapanacak ve şu dört saat zarfında hafız-ı kütübler kütüphanelerinde bulunacaklardır.

İkinci madde: Ashab-ı mütalaanın oturması için tefriş olunan minderler ve kitap vaz'ı için rahleler her gün süpürülecek ve derun-u kütüphanenin emr-i nezafet ve taharetine dikkat ve itina olunacaktır.

Üçüncü madde: Hafız-ı kütübün emini bile bulunsa kütüphaneden hiç kimseye bir vechle kitap verilmeyecektir.

Dördüncü madde: Hafız-ı kütübler kütüphaneden kitap verir veya çaldırır ise tazmin ile hakkında ceza kanunname-i hümayununun seksen ikinci maddesi mucebince muamele olunacaktır.

Beşinci madde: Ashab-ı mütalaaya refik ile muamele olunub derun-ı kütüphanede la-acel'il mütalaa istediği kitap kendisinden dirîğ olunmayacaktır.

Altıncı madde: Ashab-ı mütalaaya defa'ten iki nihayet üç kitaptan ziyade verilmeyecektir.

Yedinci madde: Derun-u kütüphaneye sigara ve çubuk ve mum ve lamba ile girmek katiyyen memnudur.

Sekizinci madde: Nefs-i kütüphanede gündüz veya gece hiçbir kimse yatırılmayacaktır.

Dokuzuncu madde: Kitap arasından evrak koparmaya ve kesmeye meydan verilmemek için ashab-ı mütalaaya ziyadesiyle dikkat ve itina olunacaktır.

Onuncu madde: Kütüb-ü nefise ve mürteseme silinmemesi ve örselenmemesi için ashab-ı mütalaadan na-ehl olanlara o gibi kitap verilmeyecektir.

On birinci madde: Ashab-ı mütalaa aldığı kitabı terli eliyle derun-u sayfaya basmaması ve kitabı güzelce tutup mütalaa etmesi için kendisine hüsn-ü suretle ihtar olunacaktır.

On ikinci madde: Laakal ayda bir kere güve ve küf ve rutubetten muhafaza için kitaplar silinecek ve hücre ve dolapları tathir olunacaktır.

On üçüncü madde: Eda-yı hıdmeti menedecek izar-ı şeriyyesi zuhur etmedikçe hiçbir hafız-ı kütüb hizmeti başından ayrılmayacaktır.

On dördüncü madde: Hafız-ı kütübler bazen kütüphaneye devamı mâni olacak mazeret-i şeriyyeleri zuhurundan Maarif Nezaret-i Celilesine ihtar-ı keyfiyete mecbur olacaklardır.

On beşinci madde: Hafız-ı kütüblerden birisi sılaya ve yahud taşraya gidecek olur ise refiki var ise onu yok ise kefil olduğu bir adamı maarife müracaat ile tevkil edebilecektir.

On altıncı madde: Hafız-ı kütüblerden birisi vefat eylediği ve yahud ciheti mahlul kıldığı takdirde mahlul-u mezkuru müstedi olan kimsenin ehliyeti hafız-ı kütübler tarafından yahud meclis-i maarifden tasdik olunmadıkça hafız-ı kütüblüğe kabul olunmayacaktır.

On yedinci madde: Kütüphaneler müfettişliği tarafından her kütüphanenin mevcut ne kadar kitabı var ise bade'l muayene hafız-ı kütüblere tutturulacak defter-i mahsusunun bir aynı bu kere telif ve tercüme dairesinde müceddeden açılan sicil-i umumiye kaydolunacak ve müfettiş-i mumaileyhe her kütüphanenin kütüb-i meşhude ve mevcudesi üzerine hafız-ı kütüblerin ve kendisinin taht-ı tasdikinde tutacağı deftere sicill-i umumi ? olacağı cihetle bu sicill-i umumide her kütüphanenin kütüb-ü mevcudesi yazıldığı sırada hafız-ı kütübüyle müfettişliğin tasdikleri bulunacaktır.

On sekizinci madde: Yoklama esnasında kütüphanelerde cildleri muhtaç-ı tamir kitap bulunur ise o misillü kitaplar tefrik olunarak evvel-be-evvel defteri ba-rapor telif ve tercüme dairesine verilecektir.

On dokuzuncu madde: Bu surette kütüphanelerin yoklamaları bi'l-icra sicil-i umumi kapandıktan sonra her üç ayda bir kere kütüphaneler müfettişliği tarafından kütüphaneler teftiş ve yoklama olunması usul-ü ittihaz kılındığından bu usule hamişe riayet etmesi akdem-i vezaif-i asliyesinden madud bulunacaktır.

Kaynak: Mahmut Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, İstanbul 1338, s.207-209.; neşreden İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.). *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1989, s.407-410.

EK II. SİMİTSONYAN ENSTİTÜSÜNDE MEVCUT OLAN İLMİ VE EDEBİ KİTAPLARIN KÜTÜPHANELERCE SATIN ALINMASI VEYA MÜBADELE SURETİYLE ELDE EDİLEBİLMESİ İÇİN UYULACAK ESASLAR

RULES FOR THE TRANSMISSION OF SCIENTIFIC AND LITERARY EXCHANGES.

1. Transmissions through the Smithsonian Institution are to be confined exclusively to books, pamphlets, charts, and other printed matter, sent as DONATIONS OF EXCHANGES, and do not include those procured by purchase. The Institution and its agents will not receive for any address apparatus and instruments, philosophical, medical, etc., (including microscopes,) whether purchased or presented; nor specimens of natural history, except where special permission from the Institution has been obtained.

2. A list of the addresses and a statement of contents of each sending to be mailed to the agent of the Smithsonian Institution at or before the time of transmission.

3. Packages to be legibly addressed and to be endorsed with the name of the sender and nature of their contents.

4. Packages to be enveloped in stout paper, and securely pasted or tied with strong twine-never sealed with wax.

5. No package to a single address to exceed one-half of one cubic foot in bulk.

6. To have no enclosures of letters

7. To be delivered to the agent of the Smithsonian Institution free of expense.

8. To contain a blank acknowledgment, to be signed and returned by the party addressed.

9. Should returns be desired, the fact is to be explicitly stated on or in the package.

10. Packages received through the agency of the Smithsonian Institution to be acknowledged without delay, by mail.

11. One copy of each new publication sent through the Smithsonian Institution, to be addressed to the Library, Smithsonian Institution.

Unless these conditions are complied with, the parcols cannot be received by the agent of the Institution.

Kaynak: DABOA Y.PRK.TKM (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Müfettişliği), No: 6-78., H.29.12.1300.

EK III. AHMET ZEKİ BEYİN İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNİN TANZİMİNE DAİR RAPORU

Dersaadet-i Umumi Kütüphanelerinin Tanzim ve Tensikine Dair Sadrazam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Takrir

Ahmet Zeki

Mısır Meclis-i Nizar(?) Kâtib-i Sanisi

Huzur-ı Sami-i Sadaretpenahiye

Meşrutiyet-i Osmaniye'nin ilanı üzerine payitaht-ı saltanat-ı seniyeye vuku bulan ziyaretimden bi'l istifade ümmet-i İslamiye'nin üç mualla-yı siyasette mansah güzün fer ve şevket olduğu zamanlarda bile medar-ı iftihar ve mübahatı olan (El-Neviri) nin “Nihayetü'l Arab fi funun'ul edeb” ve (İbn-i Fazıllullahu'l Ameri) nin “Meslekü'l Ebsar fi Memalikü'l Emsar” ı gibi nadirü'l vücud müellifat ve mevzuatın (ansiklopedi) ihyası fırsatını intihaz, arzu-yı halisanesinde bulundum.

Gerek zat-ı sami-i fehamepenahilerinden ve gerek Evkaf-ı Hümayun ve Maarif-i Umumiye nazırları Halil Hemada(?) Paşa ve Nail Bey Efendiler hazeratı tarafından mazhar olduğum hüsn-ü kabul-ü hissiyat-ı nevazane, vatan-ı Osmani'nin bir cüz'i ? mensub olmakla müftehir bu abd-ü acizin ifasına azim etmiş olduğu hıdmet-i naçize bir vazife-i mukaddese-ü cidaniye mahiyetini bahşetmiştir.

Kütüphanelerde müsadif nazara-i(?) teessüf olan asar ve hin-ü perişani huzur-ı fehimanelerine arz-ı vabest olunduğu zaman ankebut(?) istibdadın mahfuf şebeke-i zalamı olmuş olan hazain-i giranbaha-yı ilmiyeden tabaka-ı münevvere-i milletin ve bi'l cümle teşnikân ilm-ü marifetin temin-i istifadesi için müessesat-ı mezkûrenin muhtaç olduğu ıslahatın arz ve beyanı hakkında şeref taliki ettiğim ferman-ı samilerini bi-hak ifa için Dersaadette mevcut kütüphaneleri yegân yegân dolaşarak ahval-i haziresini ve esbab-ı indirasını ariz-u amik-i tedkik ettim.

Fikr-i acizanem kütüphanelere teryan(?) eden ve hin-i perişaniye ancak müessesat-ı mezkûrenin birleştirilmesi suretiyle çaresaz olunabileceği merkezindedir. Tedkikat-ı hazire ve ticarab-ı medide-i salefeme(?) ibtina-ı ıslahat-ı lazımenin husulpezir

olması zımnında tevsili icab eden tedabir havi olmak üzere işbu takriri takdime cüreyab oluyorum.

Bu takrir evvela izah-ı maksada ait birkaç sözü; saniyen bir nazar-ı icmaliyi, salisen ıslahat-ı lazımevi muhtevi 96 maddeden müteşekkil nizamnameyi şamildir.

Mülahazat-ı acizanemin bir kat daha tevsî ve izahına lüzum görüldüğü takdirde tafsilat-ı mukteziyenin temhidine amade bulunduğumun arz-u beyanı bu müstaid memlekette ulum-u maarifi muhtaç ve layık olduğu mertebe-i bi'l-itrin kemale isal ile millet-i Osmaniyeeye hıdmat-ı cüziyle ifasına zat-ı asifaneleriyle bereber bi'l-cümle rical-i devletin muvaffakiyeti temenniyatını izhara vesile oldu.

Mısır Meclis Vükelâsı İkinci Kâtibi

Ahmet Zeki

1-Temhid

Milletlerin terakki ve tealisi yalnız servet-i maddiyenin tezyid-i istihsalatı ve tevfir-i menabıyla mümkünü'l husul değildir. Belki ondan daha âli ve daha kıymetli bir servet daima ve müteyemmine(?) vardır ki mesai-i mestemere(?) ile milletlerin intibah-ı fikrini ve tekâmil-i manevilerini kâfil ve zamendir(?).

Alem-i vücuda gelip hayat için mücadeleye koyulan ümmetlerin beka zımnında maddeten terakki ve takdime muhtaç oldukları müsellemler olmakla beraber ümmetlerin de tıpkı efrad gibi manen muhafaza-i mevcudiyet edebilmesi ulum-u maarifin intişar-u tamimine vabeste bulunduğu kavaid-i sabite-i içtimadandır. Ne hacet uhde-i kıyasatlerine bir milletin mukadderatı mevdu bulunan uzema-yı ricale şevahid-i tarihiye ayan-u celidir.

Mamafih bugün devre-i şebabta avdet eden devlet-i İslamiyenin tarihine irca'-ı nazara lüzum hissediyorum.

Devlet-i İslamiye, bidayet-i emirde keşurkeşa(?) bir hükümet-i istimariye idi; hatta seksen seneden az bir müddet zarfında hududu: garben bahr-i muhit-i atlasıye, şarken sedd-i Çin'e, şimalen Franku'l-kâsiyle(?) Kafkas cibaline ve sabriyaba(?), cenuben mavera-yı hatt-ı istivaya kadar tevsî ettiği halde bu mülk-ü heybetnümanın bu inha-u sayenin esvar-ı ? ilm-ü marifetten başka bir suretle muhafazası mümkün olmadığı

gibi akvam-ı mutadda üzerine idame-i nüfuz ve saltanatın keza başka bir vasıtasıyla temini daire-i imkândan hariç bulunduğunu o aksa-yı azimet ve ihtişam içinde bile hükümet-i medbere-i İslamiye daha o zaman teykin ve idrak etmiş idi.

İşte bunun içindir ki ümmet-i İslamiye zir tabiatında bulunan reaya-yı muhtelifeye bilmediğini öğrenmek için şakirdlik etmek derecesinde büyüklük göstererek ilm-ü marifeti vesaya-yı kudsiye-i nebeviye vecihle nerede bulduysa iktitafa ikdam, asar-ı ilmiyeyi Arapçaya tercümeyle ihtimam ile pek az zaman içinde ihraz-ı tefvik ve rehcan eylemiş; devlet-i İslamiye asman-ı uluviyet ve refaate bi's-suud muhakkikikeyn-i Arabın dahi taht-ı itirafında olduğu vecihle ulûm-ı fûnuna bütün kurun-ı vesatada Müslümanların vaz' ettiği esaslar üzerine ibtina etmiş; Endülüs Darülfünunlarındaki eazam-ı ? tedrisat ve neşriyatı bugün hayrette ukul olan harf-u senayı-ı Arabiye'nin ilk şulelerini uyandırmış; milel-i mütemedine-i hazirenin nekdirat ve sitayişlerini muceb ve ta kıyamet-i payidar olan asar-ı mübeccele-i ilmiyeyi Müslümanlar vücuda getirmiştir.

Ulûm-u fûnuna İslâmın şu şiddet-i meftuniyeti ve bu sayede alem-i marifet ve medeniyetteki inbisat-ı sari "talebü'l ilm-i karizet-i ali-i ke'l müslim ve Müslüman" hadis-i şerifinin irşadatını idrak ile mefad-ı celiline tatbik-i hareketten münbais olduğuna şüphe yoktur.

Din-i mübeyyin-i İslâm bir kaide-i cihan-ı pesendane daha tesis etmiştir ki "An reayatü'l devlet min gayri'l müslimin leha ma el-müslimin mine'l hukuk ve aleyha ma aleyhim mine'l vacebat" yani devletin tabii-i gayr-i müslimesi Müslümanın haiz olduğu hukuka malik ve müslimine tertib eden tekâlif-i ictimaiye ile mükelleftir. Bu kaide mucebince İslamiyetin tavaif-i muhtelifi arasında ahkâm-ı müsavatın tamamı-i tatbikini amir olduğu kaziyesi bütün manasıyla kabul olunmuş ve binaenaleyh müsavatın cümle-i ahkâmından olmak üzere hükümet-i İslamiye tahsil-i ilm-ü marifet vesailini reaya-yı gayr-ı Müslimiyede teşmil ederek onların da hissemend-i terakki olmaları temin edilmiştir. Hatta kadı ve fakih gibi ekâbir şeyuh(?) ve müluk ve eazım-ı ümera-yı İslamiyeden birçoğunun Hristiyan ve Yahudi ve sabi-i ricaline telkin-i ulûm ve fûnun ettikleri gibi lüzum gördükçe onlardan telakki-i ulûma şetaban oldukları da kesiru'l-vuku idi.

Bu esasat-ı ümran-ı perveraneye nazaran devlet-i İslamiye “İlmin bi’l cümle anasır ve mezahib-i erbabı beyinde meşa’ olmasını” müstelzim bulunup elyevm tarik-i temdinde ser-ifraz olan ümem ve akvam nezdinde mütearif üçüncü bir kaide-i cihan-ı pesendane ile ilmin hiçbir din ve vatan ile mukayyed olmadığı esasını en evvel vaz’ etmiş ve herkesin nimet-i ilm-ü marifetten seyyanen müstefid olabileceğini ve bu babdaki efzaliyetin ilimden bir hisse-i azimeye nail olup ondan bir imla dahi temin-i istifadeye muvafık olanlara raci bulunduğunu derk-ü ilam buyurmuştur.

Vakta ki devlet-i İslamiye bu desatir-i ümraniyeden inhıraf etti. Şems-i taban ilm-ü marifet-i inkisafa yüz tutup şark-ı münir bir deycur keşf-i cehalete hayat-ı faale-i şark-ı amik bir sebat ve ataletle müstağrik olduğu sıralarda bilhassa hurub-ı silbiye(?) esnasında şark ile münasebete başlayan garb, bu üç kaide-i cihan-ı pesendaneyi iktibas ve hülaseten üçüncü kaideden istifade ederek şimdi calibü’n-nazar-ı hayret ve taaccübümüz olan terakkiyatı istihzar ve hakim-i kadir olan Allah-ı zü’l celalin bir mucize-i hevarik-i neması kabilinden olmak üzere şems-i ziyadar ilm-ü marifet-i şarktan tulua başlayarak garba iş’a-ı nesar ve şarka gölgesiyle bais-i nedim ve inkisar olmuştur.

Lakin Hüda-yı mutal şarkın yeniden matlu’-ı envar-ı marifet olmasını irade ve takdir buyurmuş olduğu içindir ki devlet-i İslamiye artık bu nevm-i tehdirden ? olarak azasında eczasında hareket ve hayat his olunmaya başlamıştır.

Fi’l hakika merkez-i hilafet-i azmi menba-ı hayat ve hareket olmasıyla bir siyale-i bir kıyye gibi sair inha-i vatana sirayet eden faaliyet ve intibahın temin-i devam ve istimrarı ve her nevi müşkülât ve mevaniin izalesi sayesinde ümmete kurun-ı salife-i mezhebenin iadesiyle ümem-i hazire-i mütemeddine meyanında bir mevki-i mümtaz kesb etmek ve mebareze-i cedd-ü amelde nail-i kelil(?)’i zafer olmak için taht-ı âli-i Osmani etrafında bi’l-ictima yek-dil ve yek-dest olarak erbab-ı ukul ve fikrinin tevhid-i imal ve amal etmeleri şayan-ı istiğrab değildir.

Meva selatin teshili arazi-i mevatin imarı gibi menabi-i servetin teksiri mesail-i mühimme-i evliyadan ise de riyaz-ı ilm-ü irfanın ihyası müessesat-ı mütenevvia-i ilmiyenin tecdid-ü tevfiri kata’ul lüzumdur. Yoksa bu cism-i cesim-i Osmani birçok menabi-i servete malik olduğu halde daimî surette efkâr-ı münevvere-i garba arz-ı ihtiyaçtan vareste kalamaz. O halde bu vatanda bize isabet eden hisse, maddeten çalışıp efna-yı ömürden ibaret olduğu halde onların hissesi imal-ı fikr; bizim mükâfatımız mesai-

i mücerrede, onların mükâfatı semere-i hakikiyedir. Daha doğrusu bu vatan mahsulü kendinin olmayan sağmal bir ineğin, bir ipek böceğinin haline benzeyecek semerat vefiresi, menafî-i kesire-i hayatiyesi başkasına aid olacaktır. Bu cism-i azim-i Osmani, edvar-ı hayatiye-i ictimaiyeden artık devre-i tufuliyette değildir ve onu çoktan beri imrar etmiş olduğundan maddi manevi bi'l cümle anasır-ı terakki ve tekmile malik; şu kadar ki cismine arz olan uyşukluğun izalesiyle intibah ve ? olan ihtiyacı derkârdır.

Benaberin(?) heyet-i ictimaiye-i Osmaniye'nin şimdiki halde yalnız maddeten terakkisi esbabını adad ve tehiye ile manen tealisini müstelzim ve sail atıye terk olunursa bir meslek sahih ve salim ihtiyar edilmiş olmaz. Heyet-i ictimaiye-i Osmaniye aynı zamanda maddeten ve manen tekmilane müstemid olduğu gibi onların her ikisine birden muhtaç olmasına mebni zemam-ı cumhuru yed-i iktidarına alan ricalin o yolda tensik-i mesai etmeleri, cism-i ruh milleti birden ihya eylemeleri zaruridir. Teşebbüsât ve inkârın teksir ve tenviini inkâr etmem; hatta böyle bir zamanda milletin bais-i iştikâsı olan alâm-u emraz-ı ictimaiyeye herkesin serdettiği efkâr-u mülâhazat ile devasaz olabileceğine kail olanlardan değilim; lakin arz etmek istediğim cihet kütüphanelerin ahval-i haziresine inzar-ı dikkati celb etmektir. Zira cism-i millette bu gibi müessesat-ı ilmiye, vücud-ı insanide nabız gibidir; yahud ahval-i cuyeyi tayin eden bar-u metre gibi milletlerin derece-i tealisinin mizan-ı hissesi(?) delil-i mahsevesidir ki onunla vasıl veya mutad olduğu derece-i irtifa anlaşılır.

Bu kütüphanelerden maksad-ı aslının temin husulü için ıslahlarının menut olduğu esaslara atf-ı nazar-ı ehemmiyet her muhib-i vatan için emr-i vaciptir.

2- Dersaadetteki Bilcümle Kütüphanelerin Ahval-i Haziresi Hakkında İfade-i Mücemmile

Bugün Dersaadette selatin-i azam vesaire ehl-i hayr tarafından tahsil-i ilm ve marifetin teshili maksad-ı ulvisiyle vakf-ı tesis edilmiş kırkı mütecaviz kütüphane-i umumi vardır. Acaba mezkûr kütüphanelerin hal-i hazırıyla bu maksad-ı mukaddes temin olunabilir mi?

Bu kütüphaneler birbirinden uzak olduğu gibi zikıymet kitapları da perakende halde bulunduğundan onlardan istifade edebilmek için herhalde bir hayli zaman birçok say' heder etmek iktiza eder. Bundan başka kütüphanelerden her biri talibin ilmi

diğerlerine müracaattan müstağni kalacak bir halde olmadığından bu suretle müteferrik bulunmaları cümlesini nakıs bir halde bırakmaktadır.

Arzu olunan maksada vusul uzun uzadıya taharriyat ve tedkikat mev-i şikafanede(?) bulunarak birçok müteabe katlanmaya vakt-i izasına mütevakkıftır. Halbuki vakit nakittir.

Kitaplara gelince: Kitaplar kütüphanelerin zevaya-yı ihmalinde telef-ü ziyaya maruzdur. Kütüphanelerde muhafaza edilebilmiş olan kitaplar da mahv-u indirasa mahkûmdur. Çünkü kitaplar hiçbir usul-u tertib-i makul dairesinde bulunmayıp birbiri üstüne yığılıp atılmıştır. Kitap yığınlarının kısm-ı süflisinde kalmış olan eser, bütün üstündeki kitapların tazyikine maruz olduğundan mürekkep birbirine yapışarak yapraklar bozulur; bozulmayanları da birbirinden tefrik müşkül bir hale gelir.

Gayr-ı kabil-i tazmin birtakım zararlar husule getiren bir cihet daha vardır ki tasvir-ü tarif ettiğimiz halde bulunan kitapların ziya ve havadan mahrumiyetidir ki birçok haşerat ve hevamin türeyip kitaplara üşüşmesine sebep oluyor. Böyle pejmürde ve melus bir halde bulunan kitapların mütalaası ne derece kelal-ı aver olduğu müstağni-i beyandır.

Maheza bu mehazir derecesinde ve belki daha mühim bir cihet vardır ki o da hafız-ı kütüb himmet edip de kütüphaneyi açmaya ikdam ettiği surette öğleden sonra açıp ikindiden evvel kapamasıdır. Kütüphaneyi küşad ettiği günler ise nadirdir. Kütüphanenin hafız-ı kütübün keyfine tabii olarak bu suretle arada sırada bir açılıp müddet-i kalile küşade bulunması, erbab-ı müracaata hiçbir istifade temin edemez.

Fihrist-i tesmiye olunan defatire gelince: Bunlardan her kütüphanede kendine mahsus iki nüsha vardır. Binaenaleyh bir kütüphanede bir zatın mütalaa etmek istediği bir kitabın mütemmim veya memaslı olan veya ona taliki bulunan diğer bir kitabın başka kütüphanelerde mevcut olup olmadığına vakıf olabilmesi gayr-ı mümkündür. Halbuki bu fihristler mübayaa olunmak istenilse bendenize vaki olduğu gibi bizzat günlerce ve belki haftalarca vakt-i izasına mecburiyet oluverir.

Maarif Nezareti'ne on gün kadar ilhah ve müracaat ve Evkaf müfettişlerinden bir zatın iltimas ve ricası gibi birçok zahmetlerle ve yüksek bir fiyatla mezkûr fihristlerden bazısını edinebildim.

Bu fihristler tertib ve tebuyeblerine(?) nazaran bir mecmua-i garaib itlakına sezağırlar. Mesela kütb-ü tarihiye, kütb-ü hadise karışmış; fûnun-ı harbiye kitapları, tasavvuf kitapları sırasına katılmış, kütb-ü fıkhiye coğrafya kitapları arasında ahz-ı mevki etmiştir. Bazen de bir kitabın onuncu cildi zikr olunduktan dört beş sayfa sonra cild-i evveli zikredilmiştir. Ve keza bazen bir kitabın nüsha-i müteadidesi fûnun-ı muhalife ebvabında kaydolunmuş bulunur. Herhangi bir fihrist kitabı ile alınıp da suret-i sathiyede göz gezdirilse bu gibi ahval-i garba müsadif-i nazar olur.

Bazen bir kitabın ecza-yı muhtelifesi müteaddid kütüphanelerde bulunur ki onları bulmak için geceli gündüzlü uzun uzadıya tettebbuat icra etmek lazımdır. Çünkü bu ecza hakkındaki izahat fihristlerde gayet basit ve nakıs gösterilmiş ve bazen tağlit ve tezlili bahis bulunmuştur. Halbuki kütüphaneler için yegâne rehber bu fihristlerdir. Mevcut fihristler ise asla şayan-ı itimad değildir.

Hafza-ı kütb kendilerine mevdu-u gencine-i maarifin ehemmiyetini takdir ederek ehl-i tedkik ve mütalaaya her türlü teshilat ve muavenet-i iraesine kadar olmaları zaruri ve mutad iken Dersaadetteki hafza-ı kütbün ahvali tamamıyla bunun aksidir. Maheza bunların mazur görölmeleri iktiza eder. Çünkü ekserisinin maaşı 25 ile 120 guruş arasında olup bu miktar bir kütüphane, bir gencine-i kıymetdar muhafızının değil bir hıdmetkârın tatmin ihtiyacatına bile gayr-ı kâfidir. Bu sebeple kütüphane muhafızlarının vazifelerini terk ederek sed-i ramak ve muhafaza-ı mevcudiyet esbabının tehiyesine tevessül edecekleri emr-i tabiidir.

Binaenaleyh zelk(?) acizlerine ve Evkaf nazırı Paşa hazretlerine Paris kütüphanesindeki kitaplardan birçoğunun Dersaadet kütüphanelerinin mühürleriyle mahtum bulunduğuna dair Maarif Nezareti müfettişlerinden bir zatın vuku bulan ifadatı şayan-ı istiğrab değildir.

Zaten resm-i fihristlerde – tahrirlerinden evvel veya sonra bazı kitapların yayii olduklarına dair hezalarında şerhler görölmesi bunu teyid eder.

Bundan maada bu kütüphanelerde tettebbu ve iştigal etmek arzusunda bulunanların maddeten temin istirahatleri ciheti dahi düşünölmemiş yani kütüphanelerin ? ve tefrişatı gayet noksan bir halde kalmıştır. Halbuki umumi kütüphane tabirine masıdk olacak müessesatın ba-husus İstanbul kütüphaneleri gibi nevadir ve nefais asarı

muhtevi bulunan müessesat-ı mühimme-i aliyenin intizam ve mükemmeliyetine ne kadar itina edilse yine azdır.

3- Kütüphane-i Osmani'nin Tesisi Hakkında Layiha

Dersaadet kütüphanelerinin duçar olduğu bervech-i balâda bir nebze bahsettiğim ve hin ve perişanının izalesi ancak bunların tevhidî ve atide hülaseten dermeyan olunan usul dairesinde hüsn-ü idaresi ile mümkün olabilir.

Birinci bab

Bir Kütüphane-i Osmani tesisi hakkındadır.

- 1- Kitapların hıfzı için “Kütüphane-i Osmani” namıyla büyük bir bina tedarik olunmalıdır.

[Hükümet halihazırda böyle bir bina edinemediği takdirde elyevm mevcud olanları suret-i müfidede istimal edebilir. O da her kütüphanenin vesaitine göre yalnız bir fenne yahud birbirine münasebeti olan iki veya daha ziyade fenne tahsisıyla kütüphane binasının tedarikine kadar kitaplardan erbab-ı mütalaanın sürat ve suhuletle istifadesi temin edilebilir. Mesela: Bayezitteki umumi kütüphanede edebiyat ve tarih ve coğrafya kitapları, Ayasofya kütüphanesinde yalnız kütüb-ü semaviye ve tefsir ve hadis ve fıkıh ve emsali ulûm-ı diniye kitapları ve diğerlerinde de ulûm-ı saireye ait asar bulundurulur.

Müceddeden vücuda getirilecek kütüphanenin bu nevi ebniye hakkında müttehiz usul-ı cedideye göre inşası, harikin men-i sirayeti için cihat erbaasından mesakin ve mebani-i saireye ittisali bulunmaması, dahilen vuku muhtemel kazalara karşı alât-ı itfaiye-i mukteziye ile mücehhez bulunmakla beraber itfaiye kışlalarına telefonla merbut olması lazımdır.]

- 2- Selefü’z-zikr Kütüphane-i Osmani, umur-ı idare ve maliye ile hususat-ı sairede münhasıran Maarif Nezareti’ne merbut olmalıdır.
- 3- Ulûm-ı diniye ve ahlafiye ve aliyye dair kitapların nüsha-i müteaddidesi mevcud olduğu takdirde Kütüphane-i Osmani’de lazım olan mikdar bi’l-hıfz, kısm-ı mütebakisi talebe-i ulûmun müdavim oldukları cevami ve mesacide; tahsil-i ulûm

ile iştigel eden talebenin minkelü'l-vücuu-ı tezyid-i istifadeleri zımnında tevzi edilmelidir.

4- Erbab-ı heves ve mütalaanın bir kat daha temin-i istifadeleri zımnında ulûm-ı cedideye dair ecnebi lisanlarıyla yazılmış asarın hıfzı için Kütüphane-i Osmani'de bir daire-i mahsusa tefriki lazımdır.

İkinci bab

Kütüphane-i Osmani'nin idaresi hakkındadır

5- Kütüphaneye bir müdür-i umumi ve iki müdür vekili ve iki hafız-ı kütüb ve üç kâtib ve iki muhasebe memuru ve erbab-ı mütalaaya istenilen kitapları vermek için dört memur ile lüzumu kadar müfettiş ve kapıcı ve hademe tayin olunur.

6- Dersaadet kütüphanelerinde mevcut kitapların ekserisi lisan-ı Arabi ile yazılmış bulunduğundan kütüphane müdür-i umumisinin lüğat-ı Arabiyeye tamamen aşına, bu lüğatin ulûm ve adabına bi-hak vakıf olması ve bibliyografyayı bir veya iki Avrupa lisanını bilmesi şart kılınmalıdır.

7- Kitapların suretlerini fotoğrafla alabilmek için gerek hafız ve müfettişlerin ve gerek müdür vekillerinden birer zatın fotoğrafçılık zanaatına vakıf olması meşrut olmalıdır.

8- Elan kütüphanelerde müstahdem memurlardan liyakat ve ehliyeti olanlardan lüzumu miktarı kütüphane-i Osmanide istihdam olunur. Ve fakat kitapların kısm-ı azamı Arabi bulunduğuna mebni bu memurlardan lüğat-ı mezkûreye aşına olanlar diğerlerine merci tutulup sairlerine dahi Arapçayı öğrenmek için nihayet iki sene mehil verilerek bi'l-ımtihan ibraz-ı liyakat edenler vazifelerinde ibka olunurlar.

9- Elyevm kütüphanelerde müstahdem olup kütüphane-i Osmaniye alınmayıp memurlar medreseli cevami-i şerifede bulunan fer'i kütüphaneleri muhafızlığında istihdam olunurlar.

10- Müdür-i umuminin maaşı 50, müdür vekilinin maaşı 30, hafız-ı kütübün maaşı 10-15, kâtibin ve muhasebe memurunun maaşı 6-8, memurun maaşı 4-6, merakib (müfettiş)in maaşı 2-3, hademe ve kapıcıların maaşı 1-1,5 liradan akl olmamalıdır. Camilerde bulunan fer'i kütüphaneleri hafızlarının bütün gün mevki memuriyetlerinde ispat-ı vücud edebilmeleri için her birinin maaşı iki liradan aşağı olmamak icab eder.

- 11- Maarif-i umumiye nazırının taht-ı riyasetinde evkaf-ı hümayun nazırından ve kütüphanenin müdür-i umumisiyle bâb-ı meşihatten gönderilecek memurdan ve ayan-u mebusan azasından birer zattan mürekkeben kütüphanenin bir de meclis-i âlisi bulunmak lazımdır.

Bu meclis müdür-i umuminin takrirleri üzerine evvela: Herhangi lügatte olursa olsun ve herhangi ilim ya fenne aid eski ve yeni kitapların iştirası, saniyen: istinsah yahud vesait-i saire ile nerede bulunursa bulunsun kitapların nevakısı ikmal ya bazı ulûm ve fûnunun bi-hak istikmal ve tetebbuu için mükteza-yı asarın tedariki hususâtına bakar.

- 12- Beyne'l-ahali maarifin neşr-ü tamimi için nadir ve kıymetli kitapları kütüphanenin tahsisatıyla tabetmek yahud yalnız fotoğrafla suretlerini aldirmek hususâtını yine müdür-i umuminin takrirleri üzerine taht-ı karara almaya meclis-i mezkûr salahiyattardır.
- 13- Kütüphane müdür-i umumisi her sene kütüphanenin ahval-i umumiyesini anda husule gelen asar-ı terakki ve tekmili istatistiğini ve daha ziyade iktisab-ı mükemmeliyet etmesi için tevsili icab eden tedabiri havi maarif-i umumiye nezaretine bir takrir ve takdim ve işbu takrir ayrıca neşrolunur.

Üçüncü bab

Kütüphane-i Osmaninin haricde emsali bulunan müessesat-ı ilmiye ile olan alâkası beyanındadır.

- 14- Kütüphanenin ve vilayatta ve Mısır ve memalik-i ecnebiyede memasili bulunan kütüphanelerle münasebat ve irtibatı bulunmalı ve mukabele bi'l misal kaidesine riayet ettikleri takdirde onlara fihristini ve matbuatından nüshalar göndermelidir.
- 15- Hükümet-i seniyye Kütüphane-i Osmani fihristinin tanziminde istiane etmek için madde-i sabıkada mezkûr kütüphanelerin fihristlerini şimdiden talep etmelidir.

Dördüncü bab

Kitapların vaz ve tertibi hakkında

- 16- Badi-i suhulet olmak ve ilelebet mahfuz kalabilmek için kitaplar yan yana ve umudi olarak dolaplar dahilinde raflara vaz olunurlar.
- 17- Kitapların dolaplara konulmasının iki usulü vardır:

Birincisi; bir fenne ait kitapları bir mekân-ı müstakilde yan yana dizmektir. İkincisi irtifa itibarıyla kitapları dizmektir ki bu babda irtifa-ı kebir ve sağır ve vasat olarak üç kısma ayrılır ve her kısım sırasının arkasında bade't-tertib vürud edecek kitapları vazedeabilmek üzere bir boşluk bırakmak icab eder. Bu usulde her ilim veya fenne mensub kitaplar diğerlerinden ayrı olarak tertib olunmak lazımdır.

Asar-ı mevcudesi mütemadiyen tezayid eden umumi kütüphaneler için ikinci usul daha muvafıktır. Müceddeden saha-i intişara çıkıp kütüphaneye vürud eden kitap ait olduğu ve irtifainca müsavi bulunduğu fen kitap sıralara arkasında bırakılmış boşluğa vaz olunur.

Birinci usul ise efrada ait kütüphanelerde daha ziyade tatbik olunur. Zira hususi kütüphaneler, muhtevi oldukları kitapların miktarı ne derece çok olsa yine mahdud ve sahiplerinin vefatıyla münderis olur.

İmdi Kütüphane-i Osmanide hal böyle olmadığından ikinci usulün tatbiki iktiza eder.

Beşinci bab

Fihrist-i umuminin tanzimi hakkındadır

- 18- Kitapları, Arabi ve Türki ve Farsi namıyla üç büyük kısma ayırmalıdır. Mülhak mahsusunda bulunan lügat-ı ecnebiye ile yazılmış kitaplar her bir lügate mensub olanlar müstakil bir kısım-ı teşkil etmelidir.
- 19- Bu kısımların her birisi üç nevi müştemil bulunmalıdır: Birincisi yazma kitaplar, ikincisi hatt-ı rika ile yazılmış olanlarla coğrafya haritaları ve resimlerin ecnas-ı muhtelifesi, üçüncüsü matbu kitaplardır.

- 20- Kitapların her bir nev-i usul-i cedide-i fenniyeye göre, nizam-ı makul dairesinde birbirinden müstakil ebvaba taksim olunarak her bab ancak kendinde dahil bulunan kitapları muhtevi olmalıdır.
- 21- Her ilim veya fen havi olduğu kitapların mevzuuna göre müteaddid fasıllara inkısam eder. Yani umumiyat, sonra umumiyatın eczası, bade hususiyat yani bir meseleye veya bir mevzu-u mahsusa dair olanlar, mesela: tarihe aid kitaplar; bilcümle memalike şamil tarih-i umumi, kere-i arzın bir kıtasına ya bir asra yahud bazı memalike aid tarih, bade yalnız bir memlekete veya bir şehre yahud bir şehrin bir kısmına ya asarından birine mahsus tarih, umum-ı meşahir ricalle ait tarih, tavaif-i mahsusaya mensub meşahir-i ricalin umum-ı tabakatına aid tarih, bir sınıf-ı muayyenden olan tabaka-i hassaya dair tarih ve hakeza fıkıh ve hadis ve tab-u edeb vesair şuubat-ı ilmiye müntesiblerine münhasır tevarih namıyla aksam-ı muhtelifeye ayrılır.
- 22- Her kitabın iki numarası bulunmak lazımdır. Biri umumi yani sıra tadad numarası, diğeri hususi yani kitabın mensub olduğu fen ya ilim numarasıdır. Bu iki numara kitapların adedi neye balığ olursa olsun kitabın her cüz'ine vaz olunmak icab eder.
- 23- Bir kitabın müteaddid nüshaları bulunursa her nüshanın eczasının adedi ne kadar olursa olsun umumi ve hususi yalnız birer numarası olmalıdır. Hatta nüshalardan biri diğerrinin mütemmimi olmak suretinde dahi bu kaideye riayet olunmalıdır.
- 24- Bir kitabın müteaddid nüshaları numara sırasında şu vecihle tertib olunur: Evvela müellifin hatt-ı destiyle yazılan, bade müellifin yazısını havi olan nüshalar ve sonra tarihen mukaddem olanlar sırasıyla vaz olunur.
- 25- Bir fenne mensub kitaplar unvanlarına göre huruf-ı hece sırasıyla veya teliflerinin tarihi hesabıyla tertib olunurlar [şık-ı sani tercih olunur] bu iki surette dahi on beşinci maddede mezkûr kavaide riayet olunmalıdır.
- 26- Tab olunmamış yazma kitaplardan her birisinin mevzunun izahıyla fusul-u ebvabı beyan-u vilayat ve Mısır ve memalik-i ecnebiyede mümasil veya mütealliklerine olan bi-kaderü'l imkân işaret olunmak suretiyle fihristte izahat-ı lazıme yazılmalıdır.
- 27- Nüshası nadir veya yekta kitapların fihristte isimlerine işaret ve muhteviyatı hakkında izahat ve tafsilat-ı lazıme zikrolunmalıdır.

- 28- Namı ve müellifi meçhul olan kitaplar hakkında icra olunan tedkikat-ı netice bahş-ı muvaffakiyet olmadığı takdirde eserin ilk ve son ibareleri fihriste derç ve muhteviyatına işaretle aid olduğu fen kitapları meyanına vaz olunur.
- 29- Bir kitap evvelinden ya vasat ve ahirinden noksan ise buna tenbih ve işaret olunmak lazımdır.
- 30- Bir kitapta adem-i tertib ve sahifelerinde takdim(?) ve tehir bulunursa yeniden sahifeleri bi't-tanzim teclid ve sahifelere doğru numara vaz etmek icab eder.
- 31- Eğer bir ciltte bir fenden yahud fünun-ı muhtelifeden iki ya daha ziyade kitap yahud risale bulunursa birbirinden bi't-tefrik her birisi mensub olduğu fen kitapları meyanına vaz' olunmak, bunun adem-i imkânı halinde ise mevzu-u muhtelif kitapları havi cildler (mecami) e mahsus sıraya konularak fihristte mahal-i mahsusuna işaret edilmek iktiza eder.
- 32- Kütüb-ü muhtelifeyi havi bulunan mücellidler (mecami) fihristte bab-ı mahsusuna derç ile muhtevi oldukları her kitap ya risale hakkında izahat-ı lazıme yazılmalıdır.
- 33- Bu mücellidler (mecami)in havi oldukları kütüb-ü resail, mensub bulundukları fen ebvabının nihayetinde huruf-ı hece sırasıyla tertib ve her birinin mecamî babındaki numarasına işaret olunur.
- 34- Her kitabın müellif ve müstensihinin namı ve havi olduğu yaprakların adedi ve yazısının nevi, nerede ve ne zaman telif ve istinsah edildiği, kimin kütüphanesi için yazıldığı dersaadete vürud edinceye kadar taşralarda bulunduğu kütüphanelerin, kitaba temellük veya ondan nakl-ü istifade etmiş olanların üzerine haşiyeler ve buna mümasil yazı yazmış bulunanların ismi zikr ve sair kitabiyatata ve telifata muceb-i istifade olduğu takdirde işaret olunmalı ve mahiyetinin tamamen tayinine medar olmak ve tebdiline imkân kalmamak üzere sahifesinin ve mastarının (sahifede yazı sathının) tul-u arzı ve aded-i suturu, ihtiva ettiği resimlerle hutut ve nükus ve tezyinat gibi evsaf-ı mahsusası beyan edilmelidir.
- 35- Yeni yapılacak fihristte kitabı kadimen ve ahiren vakfetmiş olanların ve tertib-i cedidden evvel bulunduğu kütüphanenin ismi zikr ve o kütüphanenin fihristindeki numarası beyan olunmalıdır.
- 36- İstenilen kitabı suhuletle bulabilmek ve talibin tettebbunda muhtaç olduğu kitapları ihata edebilmek için biri umumen mevcut kitapların isimleriyle hususi

numaralarını ve diğeri müelliflerin namlarını mübeyyin ve huruf-ı hece üzerine müretteb iki kamus yapımıdır.

- 37- Fihrist-i cedidin nihayetinde mezkûr fihristin havi olduğu numaralarla elyevm mevcut fihristlerde mezkûr numaraların mukayese ve ? mübeyyin umumi bir cedvel yapılmalıdır.
- 38- Cevami-i şerifte mevcut fer'i kütüphanelerinin bu usul üzerine müretteb fihristleri bulunmalı ve bu fihristler Osmanlı kütüphanesinin fihristine tezyil olunmalıdır.

Altıncı bab

Kütüphanede mütalaa ve iştilal zamanları hakkındadır.

- 39- Kütüphane-i Osmani Pazartesi ve ayad-ı İslamiye'den maada her gün açık olmalı. Şöyle ki: Teşrin-i evvel ibtidasından Haziran'ın nihayetine kadar sabahları alafranka saat sekizden gurubdan bir saat evveline kadar ve Temmuz'dan Eylül'e dek saat sekizden öğleden sonra saat bire kadar küşat bulundurulmalıdır.

Ramazan-ı şerifte ise alaturka öğleden saat ona kadar açılmalıdır.

- 40- Bu evkat, cevami-i şerifedeki fer'i kütüphaneleri hakkında dahi tatbik olunmalıdır.

Yedinci bab

Kütüphane-i Osmaniye duhul etmek beyanındadır.

- 41- Tebaa-ı Osmaniye'den olanlar için Mebusandan yahud memurin-i marufe-i devletten ecnebiler için mensub oldukları sefarethanelelerden istihsal edecekleri tavsiye üzerine müdür-i umumi tarafından ısdar olunan ruhsatnameyi haiz olmayan kimselerin, tetebbu ve iştilal etmek üzere kütüphaneye kabulü caiz değildir.
- 42- Ruhsatnamelerin name-i muharrer olması iktiza ettiği gibi ruhsat talep eden kimse nail olduğu ruhsatnameyi kendisine teslim eden memurun huzurunda imza etmeli ve mezkûr ruhsatname müdür-i umumi tarafından dahi imza olunmalıdır.

- 43- Ruhsatname zayi olduğu takdirde sahibi derhal kütüphaneye malûmat vermeli; aksi takdirde mezkûr ruhsatnameyi şahs-ı ahirin istimalinden tevellüd edecek mesuliyet tamamen kendisine aittir.
- 44- Ruhsatnameler iki nevidir: Birincisi: (a) Örnekli mütalaa ruhsatnamesidir ki hamiline kütüphanede mütalaa ve işigal etmek salahiyetini bahşeder. İkincisi: (b) Örnekli iade ruhsatnamesidir ki hamiline kitap mütalaa etmek salahiyetinden başka iareten kütüphane haricine [Dersaadet dahilindeki ikametgâhına] kitap çıkarmak müsaadesini ita eder.

Sekizinci bab

Mütalaa salonu hakkındadır.

- 45- Mütalaa için bir ya daha ziyade büyük mütalaa salonu tahsis edilmeli, kıraat ve kitabata elverişli olmak üzere lüzumu kadar numaralı sandalye ve ? masa bulundurulmalıdır.
- 46- Mütalaa salonuna girecek olanlara (z) örnekli name muharrir tezkireler ita olunur. Bunlar ise kendi ism-ü şöretlerini vazife ya sanatlarını, tabiiyet ve adreslerini bu tezkirelere yazdıktan sonra sened makamında tutulmak ve kitabı iade ettikleri vakit geri almak üzere mütalaa salonu memuruna teslim eder. Memur dahi istenilen kitabın ismini derç ederek hafız-ı kütbe teslim eder. Bu tezkireler ancak bir kitaba yahud birkaç cüz'i-i mahsustur.
- 47- Bu tezkireler, kütüphane katipleri tarafından yevmi olarak defter mahsusuna kaydolunmalıdır. Bu kuyud ile kitapların kimlere iare edildiği anlaşılarak istiade olunabileceği gibi tekâmilat-ı fikriyenin derecesi ve halkın en ziyade hangi nevi asara riayet ettiği bilinir.
- 48- Sihr-ü tılsım ve buna mümasil mündericatı havi kitaplar taliplerine ancak müdür-i umuminin izn-i mahsusuyla verilebilir.
- 49- Mürur-u zamanla veya tevbet tesiriyle fersudeleşmiş ve çürümüş olmasından dolayı ellerde tedavül ile bütün bütün mahvolması melhut kitapların iaresi caiz değildir. Ancak bu kabil kitaplar müdekkik ve mütehassıslara müdür-i umuminin izn-i mahsusuyla verilebilir ve mütalaasına kitap ita eden memurların bu babda ya gelmesi için bu nevi kitaplar üzerine kırmızı bir kâğıt yapıştırılır.

- 50- Madde-i sabıkada mezkûr kitapların beka ve istimrarı için faydalı oldukları takdirde termimine ve kalem ya fotoğrafla suretlerini istinsah etmeye kütüphane idaresi himmet etmelidir.
- 51- Nükuş ve tasvir-i nadire ve tasvireyi havi kitaplar, taliplerine ancak müdür-i umuminin izniyle ve talipler esna-yı mütalaa ve iştigalde kütüphane memurlarından birinin taht-ı murakabesinde bulunmak şartıyla verilmelidir.
- 52- Yazma ve resm-ü tasviri havi kitapların mütalaası için hususi masalar bulundurmak lazımdır ki bu masalar üzerinde mürekkep kullanılması katiyen caiz değildir.
- 53- Resim ve ona mümasil nükuş ve tasvirin şeffaf kağıtla kopyasını almak memnu ise de yalnız müdür-i umuminin izn-ü tasvibine binaen tecviz olunabilir.
- 54- Matbu veya el ile yazılmış bir kitaptan resim ya diğer bir şeyi kopya eden kimse kopya nakletmekte olduğu kâğıdı kitap üstüne koymamalıdır.
- 55- Müsteirin istiare eylediği kitaplar üzerine mülahazat ve işaret ya buna mümasil tenbihat ve telifat ve havaşı tahrir etmesi yahud sahifeleri kirletmesi caiz değildir. (77 maddeye bakiyle)
- 56- Erbab-ı mütalaayı esna-yı tettebbu ve iştigalde taht-ı murakabede bulundurmak üzere mütalaa salonunda bir ya iki müfettiş bulunmalıdır.
- 57- Fihrist, lügat, kamus gibi ekseriyetle tetkik için müracaat olunan kitaplar, memurların vesatâtına hacet kalmaksızın erbab-ı mütalaanın doğrudan doğruya müracaat edebileceği tertibte bulundurulmalı der.
- 58- Erbab-ı mütalaanın kütüphaneden çıkmadan evvel mütalaa için aldıkları kitapları memur-u mahsusuna iade etmeleri lazım geldiği gibi hamil oldukları kütüb ve evrak ve mahfazaları derununda kütüphaneye ait bir şeyi bulunup bulunmadığını tahkik için kütüphane memurlarına göstermeye mecbur tutulmalıdırlar.
- 59- Mütalaa salonuna nezaret etmeye memur olan müstahdemler, kütüphane dahilinde adab-u ahlâka mügayir harekette bulunanları kim olursa olsun dışarıya ihraç etmelidirler.
- 60- Kütüphanede sigara içmek katiyen memnu bulunduğundan içenlerin ihtarı isga etmediği görülünce derhal ihraç olunmaları lazımdır.

Dokuzuncu bab

Sergi beyanındadır.

- 61- Kütüb-ü nefise ve nadire ile tablo ve nukuş ve tasvirin ve buna mümasil enafis asarın inzar-ı umumiyyeye arzı için kütüphanede bir oda tahsis edilmelidir.
- 62- Bu sergide eazım-ı müeliffin ve ulema ve müluk ve ekâbirin yazıları da inzar-ı tetkik ve temaşaya vaz' olunmalıdır.

Onuncu bab

Kütüphane haricine iare kütüb hakkındadır.

- 63- Mebusan ve ayan azasına ve maaşı kırk liradan aşağı olmayan ekâbir-i memurin ile müdür-i umumice tanınmış Dersaadette sakin vücut-ı ahaliye yalnız bir ay müddetle kütüphane haricine kitap iare olunabilir.
- 64- Bunlardan maada kütüphane haricinde mütalaa yahud istinsah için kitap istiare eylemek arzusunda bulunanlar, madde-i sabıkada mezkûr zevattan biri tarafından mümezzi ve kitabın telif veya ziyası takdirinde müdür-i umuminin takdir edeceği kıymeti vermeye kefil bulunduğunu mütezemmin (v) örnekli bir tavsiyename ibraz etmelidirler. Bununla beraber istenilen kitabın kıymetine muadil ve müdür-i umumi tarafından mukadder bir meblağın müsteirice depoze(?) olunması ve mukabilinde sahibine numaralı ve kuponlu defterden bir ilmühaber kesilerek itası lazımdır. Depozito parası aryeten(?) alınan kitabın kütüphaneye iadesi zamanında sahibine verilip evvelce ita olunmuş olan ilmühaber kendisinden istirdad olunur. Bu ilmühaberin ziyası takdirinde depozito akçesini kütüphaneden istirdad eylediğine dair sahibinden mümezzi ilmühaber ahz olunur.
- 65- Kütüphane haricine kitap çıkarmak müsaadesini istihsal edenler (h) örnekli bir taahhünameyi imza ettikten sonra müsaadenin sadır olduğu senenin şubatı nihayetine kadar mamulbe(?) olmak üzere iare ruhsatnamesini alabilirler.
- 66- İare-i kütüb, müsteir tarafından mümezzi ve müerrih (c) örnekli tezkireleriyle vuku bulur ki bu tezkireler ilmühaber makamında olarak iare olunan kitaplar iade olunduğu vakit müsteire red olunur ve müsteir talep eylediği her kitap için ayrıca tezkire tanzim ve ita etmesi lazımdır.

- 67- Müdür-i umuminin müsaade-i hususiyesi olmadıkça istiare tezkiresini hamil olanlar bir anda dört ayda kırk kitaptan ziyade alamazlar.
- 68- El yazısı olan yahud tabaatın ilk devre-i ihtiraında tab olunan ve gayet kıymetdar ve nadirü'l-nüşh ve sırf resim ve tasviri havi kitaplar ve gayrı mücellid nüshalarla atlas ve kesirü'l istimal kamus ve lügat kitapları, hiçbir vesile ile iare olunamaz. Bu kabilden olan kitaplar kütüphane dahilinde mütalaa ve tettebbu olunabilir. Mamefih bu hususat ancak müdür-i umuminin reyine tabiidir.
- 69- İare-i kütüb şahsi olduğundan hiçbir kimse iareten aldığı kitapları başkasına vermek hakkını haiz olamaz.
- 70- Kütüphane haricine kitap iaresinde bu layihanın: (47, 48, 49, 51, 53, 54, 55) inci maddelerin ahkâmına riayet olunmalıdır.
- 71- İare olunan kitaplar nasıl teslim olunursa yani müsteire verildiği vakit ne halde bulunmuş ise kütüphaneye öylece iare olunmalıdır. Müsteir kitabın hin-i tesliminde ispat-u ihtar etmediği noksan ve zayiattan mesuldür.
- 72- Bir kitabın müsteir nezdinde bir aydan fazla kalması gayrı caizdir. Müsteir müddet-i asliye olan ayın nihayetinde kitabı iade edip tecdid talep etmesi şartıyla bu müddet bir ay daha temdid olunabilir. Şayet birinci ay zarfında kitabı şahs-ı ahir talep ederse kitab-ı mezkûr için iade müddeti temdid olunamaz ancak şahs-ı mezkûr iade ettikten sonra müsteir-i evvela tekrar iare edilebilir. Her halde iare müddetinin bilafasla iki aydan ziyade olmasına mesağ yoktur.
- 73- İcabına göre müdür-i umumi müddet-i iare hitamından evvel kitapları müsteirden geri almak salahiyetini haizdir. Bu suretle geri alınan kitaplar müsteire tekrar verilmek tensib olunursa tam bir ay müddetle iare olunur.
- 74- Müddet-i iarenin hitamında yahud madde-i sabıkada mezkûr icabata binaen talep vukuunda kitapları iade etmeyen müsteire posta ile taahhüdlü (d) örnekli bir ihtarname tebliğ olunur.

İhtarnameinin tarihinden itibaren dört gün zarfında kitaplar iade olunmazsa kütüphane idaresince müsteir hakkında ahkâm-ı kanuniyeye tevessül olunmakla beraber bir daha kitap istiare etmek hakkında mahrum edilir.

- 75- Gerek müsteir ve gerek kefilleri iare olunan kitapların ziyandan yahud müsteirin kitapları hin-i tesliminde irae ve ispat edemediği noksan ve zayiattan dolayı tekmil kitabın kıymetini müteselsilen tazmin ederler. Hatta ziyayı ya

noksan, müteaddid cildli bir kitabın yalnız bir cildinde vuku bulmuş ise yine müsteir ya ? tekmil cildlerin kıymetini tazmin etmeye mecburdurlar.

76- Bir kitabın ziyai-ı yanlığı halinde müdür-i umuminin vereceği takdir-i kıymet-i takririne hiçbir heyet-i hâkime huzurunda itiraz olunamaz.

77- Esbab-ı mucibeye ve ba-husus müsteirin bu nizamnamenin ahkâmına muhalif bir harekette bulunmasına binaen kütüphanenin gerek dahilinde ve gerek haricinde mütalaa ruhsatnameleri müdür-i umuminin kararıyla geri alınabilir.

On birinci bab

Fotoğraf hakkındadır

78- Kütüphane-i Osmani'de kitapların suretlerini çıkarmak için muktezi alât ve edevâtı havi bir fotoğraf odası tahsis olunmalıdır.

Fotoğraf ile bir kitabın suretini almak için alât-ı mezkûreyi istimal eden kimse her küçük sahife için 3 ve orta sahife için 4 ve büyük sahife için 5 guruş vermesi lazımdır.

79- Bir kitabın suretini fotoğraf ile çıkarmak isteyen kimse fotoğraf alât ve edevatını kendisi getirmiş ise o halde madde-i sabıkada zikr olunan ecvaratın nısfını verir.

80- Fotoğraf klişeleri (gerek cam olsun gerek cam makamına kaim evrak-ı selbiye(?) olsun) kütüphaneye aid olup orada hıfzedilir. Fotoğraf çıkaran kimse fotoğrafları hemen berumor(?) kağıtlarına geçirmediği surette kendi masrafıyla klişelerden on nüsha alabilir.

81- Şahs-ı ahir bu klişelerden bir suret almak isterse kütüphaneye sahifenin küçük ve vasat ve büyük olduğuna nazaran her sahife için 2, 3, 4 guruş ita etmelidir. Ve bu surette ol kimse kitabın veya cüz'in tamamen yahud la-akl yüz sahifesinin suretini çıkarmak mecburiyetindedir.

82- Kütüphane idaresi alâkadar bulunduğu müessesat-ı ilmiye ile ceraid-i mahalliye fotoğrafla sureti çıkarılan kitapların cedvelini göndermelidir.

83- Fotoğrafla (cam veya evrak-ı selbiye ile) bir kitabın suretini nakleden kimse bundan kendi masrafıyla Kütüphane-i Osmani'ye bir nüsha takdim etmeye mecburdur.

- 84-** Herhangi bir vasıta ile bir kitabın suretini çıkaran kimse, herhangi lügatle olursa olsun kitabın tamamını, ona sair bir risaleyi tabederse veya tabına vesatat eylerse kütüphaneye la-akl iki matbu nüshasını ita edeceğine dair bir taahhüdname ile bir miktar depozito dahi tevdi etmelidir.
- 85-** Fotoğrafla bir kitabın suretini alan kimse (80) ninci maddede mezkûr klişeleri, kitabın tabında istihdam etmek üzere almak isterse Kütüphane-i Osmani'ye o kitaptan yirmi nüsha takdim edeceğini taahhüt ve depozito ita etmelidir.

On ikinci bab

Kütüphane-i Osmani'nin tevsi ve tekmili hakkındadır.

- 86-** Kütüphane, teberruat-ı ilmiye ve edebiyeyi ve erbab-ı hayrat ve mehban-ı maarif tarafından ita veya vakfolunan ianat-ı nakdiye ve akariyeyi kabul eder.
- 87-** Memalik-i Osmaniye'nin her tarafında hükümetin ruhsat-ı resmiyesiyle tabolunacak her kitaptan beş nüshanın Kütüphane-i Osmani'ye gönderilmesi tab ruhsatnamesinde şart kılınmalıdır. Gazete vesair resail-i mevkute ile hükümete aid matbuat hakkında dahi bu usul tatbik olunmalıdır.
- 88-** Müellif ve tabi' ve naşirler tarafından teberru olunan kitap vesair matbuatı kütüphane kabul eder.
- 89-** Kütüphanenin tertib ve fihristinin tahririnden sonra oraya vürud eden kitaplar fihristte usulü dairesinde kayd-u sebt edildikten sonra aid oldukları fen kitapları arasına vaz' ve bu kitaplar ile suretleri fotoğrafla alınan kitaplar hakkında her ay bir cedvel tanzim olunup lacilü'n neşr ceride-i resmiye ile Dersaadette çıkan Arapça ve Türkçe gazetelere verilir.
- 90-** Kütüphanede mevcud kıymetdar ve nadir bir kitabın veya o kitabın diğer bir nüshasının bazı ecza-ı mütemmimesi noksan olup da bu cüzlerin cümlesi veya bazıısı İstanbul haricinde bulunan kütüphanelerin birinde bulunursa kütüphane idaresi ecza-ı mezkûrenin kalem veya fotoğrafla suretlerini nakletmeye gayret etmelidir.

On üçüncü bab

Kitapların tadadı beyanındadır.

91- Kitaplar tanzim ve tertib olunduktan sonra tadad olunur. Bu tadad kitaplarla müelliflerinin isimlerini ve fihristteki umumi numaralarını muhtevi üç nüsha-i tarifede sebt edilerek bu nüshalardan biri Maarif-i Umumiye Nezareti'nde, diğeri Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde, üçüncüsü Kütüphane-i Osmani'de hıfz ve kütüphanenin iki hafız-ı kütbü ile nezareteyn müşarunileyhamadan birer memur tarafından imza olunur. Tekmil kitaplarla alât ve edevât, mezkûr iki hafız-ı kütübün uhdesinde bulunmalıdır.

92- İki hafız-ı kütübdan her biri münhasıran müdür-i umuminin takdirine binaen ve hiçbir müracaata mahal kalmaksızın icabında hemen tazminat itasına amade bir kefil-i muteber irae etmeye mecburdur.

93- Her sene tadadın icrası ve tahkiki için Maarif-i Umumiye ve Evkaf Nezaretleriyle makam-ı meşihat canibinden memur üç zattan mürekkeb bir komisyon teşkil olunur. Ve sene-i esnasında tadadı tahkik ve teftiş etmek ve kontrol (yoklama) yapmak üzere makam-ı meşihat ile nezareteyn-i müşarunileyhama evkat-ı muhtelifede memur gönderebilirler.

On dördüncü bab

Mizan hakkındadır.

94- Kütüphane-i Osmani'nin varidatı aklam-ı atıyyeden ibarettir:

- (a) Kütüphaneye aid evkaf varidatı.
- (b) Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından her sene ita olunan iane.
- (c) Maarif-i Umumiye Nezareti'nin iane-i seneviyesi.
- (d) Maliye Nezareti tarafından her sene verilen tahsisat.
- (e) Ehl-i hayr tarafından ita olunan ianat.

95- Kütüphaneye aid evkaf, kütüphane namına Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından istiğlal olunmalıdır.

96- Maarif-i Umumiye Nezareti her sene kütüphanenin varidat ve mesarifi hakkında bir mizan tanzim ederek Nezaret bütçesine tezyil etmelidir. Nezaret bu

mizanda her sene kitapların iştirası ve istinsah ve teclidi için mukteza-yı mebalîği tahsis ve tefrik eylemelidir.

Hükümet-i seniyye balâda arz ve temhid olunan kavaidi mevki-i icraya vaz' ettiği takdirde vatana menafi-i azime temin etmiş olacağı payitahtında dünyanın hiçbir tarafında misali bulunmayan bir hazine-i giranbahaya malik olmuş bulunacağı gibi ulûm-u fûnuna pek büyük bir hıdmet ibraz eylemiş; cihan-ı medeniyet ve marifette ümem-i saire ile rekabet ve şahrah-ı terakki ve tekâmülde sûratle tay-ı merahil etmemizi teshil etmiş olacaktır.

Dersaadet fî teşrin-i sani sene 1909

Ahmet Zeki

Kaynak: İsmail E. Erünsal (Yay. haz.), *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-I*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s.323-352.

EK IV. KADIKÖY KÜTÜPHANE-İ UMUMİSİNİN NİZAMNAME-İ ESASİSİ

Birinci madde – Kadıköy kütüphane-i umumisi namı altında darü'l-kıraa tesis ve küşad edilmiştir.

(Maksat-ı teşkili)

İkinci madde – Bila-istisna herkese gayet cüz'i bir abone mukabelesinde cidd-ü şayan istifade eserler kıraat ettirerek halkta fikr-i tettebbu ve mütalaayı uyandırmaktır.

(Mevad-ı müteferrika)

Üçüncü madde – Müessisler yedi kişiden ibarettir. İçlerinden birinin istifası veya vefatı vukuunda diğer müessisin bil-ictima münasib birini ekseriyet ile heyet-i müessese meyanına idhal ederler.

Dördüncü madde – Heyet-i müessisin fahriyen ifa-yı vazife etmek ve bir sene müddetle tedvir-i umur eylemek üzere ara-yı hafıye ekseriyeti ile içlerinden bir reis, bir kâtib, bir muhasebe memuru ve dört müşavir intihab ve tayin ederler.

Beşinci madde – Heyetin bi'l cümle muamelat ve sarfıyatı müessisinin ekseriyet arasıyla verilecek kararlara tevfiken icra edilecektir.

Altıncı madde – Kütüphanenin bir senelik muamelatını muhtevi hülasa-i hasebiye pusulası her sene belediyeye verildiği gibi gazetelerle de ilan ettirilecektir.

Yedinci madde – Kütüphanenin muamelat-ı dahiliyesiyle ahaliye iare edilecek kitaplar tevzi ve abone bedelatının suret-i tahsili ayrıca bir nizamname ile tayin ve ilan ettirilecektir.

Sekizinci madde – Hükümetle kütüphane heyet-i beyninde vasıta-i muhabere olan reis ve kâtiptir.

Dokuzuncu madde – Li-sebeb mine'l esbab Kadıköy kütüphane-i umumisinin infisahı takdirinde mevcut eşya ve kitaplar umumi kütüphanelerden birine terk-ü teslim edilecektir.

Dahili talimat

- 1- Kütüphanede mevcut gazetelerle risaleler umuma mahsus ve mütalaası meccanendir.
- 2- Kütüphanede mevcut kitaplardan istifade hakkı yalnız abonelere münhasırdır.
- 3- Abone bedeli üç aylık için yalnız beş guruştur.
- 4- Abone olacak zevat kırk para mukabilinde verilen matbu varakalardan birini bade'l-imla iade eder ve birkaç gün zarfında kütüphaneden kendisine bir kart ita olunur. Kartı ibraz eden zat müddet-i muayenesi zarfında istediği kitabı almak hakkını ihraz eder.

- 5- Abone kartlarının hükmü yalnız üç aydır.
- 6- Üç aylık abone ücreti bervech-i peşin istifa olunur.
- 7- Heyet-i idarece gerek abone olacak gerek delalet edecek zevatın hüviyetleri malûm olmak şarttır.
- 8- Hüviyetleri malûm olmayan zevat abone kaydolanabilmek için yarım lira depozito bırakmaya mecburdurlar.
- 9- Li- ecli'l-mütalaa alınan kitaplar azami on beş gün sonra kütüphaneye iade olunmalıdır. On beş günde ikmal edilemeyen kitaplar iade edildikten sonra başka talebi yoksa yeniden on beş gün müddetle iare olunabilir.
- 10- On beş günde aldığı kitabı iade etmeyenlerden birinci hafta için günde on para, ikinci ve üçüncü haftalar için günde yirmi para ve üç haftadan sonrası için günde kırk para ceza-yı nakdi alınır.
- 11- İadesi icab eden tarihten itibaren üç hafta mürur eylediği halde kitabı iade etmeyenlere bir daha kitap verilmez.
- 12- Kütüphaneden alınan kitapları zayi edenler veya hasara uğratanlar heyetçe takdir edilecek bedelini tazmine mecburdurlar.
- 13- Kütüphanenin açılıp kapanacağı saatler mevsime göre tayin ve ilan edilir.
- 14- Cuma günleri kütüphanenin yalnız salonu açık bulundurulup kitap muamelesi icra edilmez.
- 15- Ale'l-umum mekâtib talebesine mektepten getirecekleri bir tasdikname üzerine iki kart verilebilir.
- 16- Kütüphaneye abone olan zevat abone makbuzuna vaz-ı imza etmekle işbu talimat ahkâmını kabul etmiş addolunur.

Fi R. 23 Mayıs sene 1329 [M. 5 Haziran 1913]

Kaynak: *Kadıköy Kütüphanesi-i Umumisinin Nizamname-i Esasisi*, R. 23 Mayıs 1329 [M. 5 Haziran 1913]

EK V. SURET-İ LAYİHA

Dersaadette gerek selatin-i izâm ve gerek ashab-ı müberrattan (ve erbab-ı hayrat ve hasenattan nice nice ulema-yı âlâm ve ümera-yı bahirü'l-ihtiram ile) sair eslaf-ı kiram bina kerdesi olarak kırk kadar kütüphane olup (asar-ı eslafa aksar-ı turuk-ı terakki ve iştihar olduğunu asar ile bilenlere göre) bunlar ulema-yı İslamın eazz-ı yadigârı olan pek çok nefais-i celiletü'l itibarı (ve tarik-i makûl ve menkulde pişrev bulunan esatize-i kiramın safha-i ictihada koydukları bunca asarı) şamil hazain-i bi misl-ü bahadır. (*Baha biçilemeyecek benzersiz hazinelerdir.*) “Ne çare ki camii dolaplarında ve ekseri makus semtlerde olan mezkûr kütüphanelerde müselleme ebedi(?)’i ziya ve hebadır.” İşte azam-ı asar-ı selef (nazar-ı insaf ve imana alınır ise heyet-i ictimaiyemize⁷¹⁶ vaye-i izz-u şeref) ve belki maye-i fahr-i halef itlakına şayan olan “nefais-i celileye” işbu kütüphanelerde (suret-i tertib ve tebvib ve sıfat-ı tersif ve tensibden ari olarak bir vücud-ı mutlakla) mevcut müellefatın hemen kaffesi ulûm-u diniyye ve fûnun-ı (cûziyye ile reml ve vefk ve tılsimat ve nûcum ve nir(?)’i necat gibi birtakım zum ve zûnun-ı⁷¹⁷) kadimeye müteallik olup içlerinde fi zamanına milletlerin esas servet (ve mikyas-ı medeni ittihaz eyleyüb min külli’l vücuh kuvve-i namiye-i servet ve iktidarları olan) fûnun-ı nafiaya dair kitap pek nadir bulunduğundan (ve mukteza-yı mevki olarak heyetimiz semt-i müsavata cer-i civar ile mücevver olmakta olduğundan) asrımızın mizaç-ı pür ihtiyacına nazaran bunların kâfi olamayacağı (ve teceddüd-ü havadis alem ise hiçbir şeyi merkez-i kadiminde mukarrer tutmayıp zamanla yürümeye mecbur edeceği kütübün dahi ilavesi lüzumu nezd-i mealî vefd-i hakaikdanilerinde dahi aşikârdır. (yümn-i delalet-i seniyyeleriyle ahali-i mutavattına esbab-ı tahsil-i ilm-ü maarif ve tekmil-i hıref ve sanayi-i taharriye düştüklerinden) şu noksan biraz vakitten beri Dersaadette mahsus olup bi’l-husus maarif-i (milliyenin zirve-i alâ-yı imkânâ sellem-i suudu olarak tanzim ve ilân buyurulmuş olan) nizamname-i hümayunu iktizasınca darülfûnun-ı Osmani ve sair mekâtib-i (mütenevvîa-i maarif ve sanayi gibi üssü’l-esas-ı terakki ve medeniyet olan bir nice mahal-i terbiye-i) umumiye tesis ve küşadı ve bu vech ile ulûm-ı cedide erbabının günden güne (gösterilen esbab-ı teşvikiye sayesinde bihamdihi teala bervech-i dilhah-ı âli her tarafta) tekessür ve izdiyadı cihetiyle işbu ihtiyaç bir kat daha tezayüd etmiştir; bundan (anlaşılan adem-i kifayet , sûrat-ı mümküne ile mevcudun ikmaline himem-i

⁷¹⁶ Ethem Pertev Paşa’ya ait olan bu satırdaki (heyet-i ictimaiyemize) yerine (heyet-i ictimaiye-i İslamiyemiz için) ibaresi var idi. Âli Paşa’nın bir (mimze) ile tashihi ne kadar mevka muvaffak ve siyaside. İşte büyük zatlar böyle olurlar. Nef’i merhumun dediği gibi (bin maniyi şekle koyup muhtasar eyler) ler.

⁷¹⁷ Ethem Pertev Paşa’nın tezyif makamında beyan eylediği tılsimat, sihir, nir-i necata dair bugünlerde Avrupa’dan kemal-i ihtimam ile öyle talepler vuku buluyor ki ve bulundukça öyle kıymetli fiyatlarla gönderiliyor ki hayrette kalıyorum.

âliyelerini davet eylediğinden)⁷¹⁸ kat'ı nazar mevcut kütüphaneler Dersaadetin mevaki-i muhtelifesinde müteferrik vaki (ve ekseriya kütüb-i mevcude dahi vücuh-ı su-i istimalât ile emin ad olunan eyade-i gayr-ı kabileden zayı) olduğundan⁷¹⁹ erbab-ı mütalaa istedikleri kitapları bir yerde müctemii bulamayarak bunların (isim ve cinsini yalnız bazı aza-yı milletin kütüphane-i mahsuslarında çeşm-i temaşa ile görüp bera-yı mütalaa) taharri ve tedarikinde zahmet ve suubete duçar olmaktadırlar. (İşbu keyfiyet münasabat-ı adide ile bi'd-defaat meşhud ve malum-ı küsteranemiz olmaktan naşi) saye-i ıslahvaye-i hazret-i padişahide çakerleri (hayli vakitten beri bunun ıslahatı acizane piş-i nazar-ı mütalaaaya alarak) şu noksanın ikmal-i niyet-i hayriyesiyle bir cemiyet teşkil ederek hüsn-ü husulü (cihetini tevfiğ-i bari ile teşvik-i mededkâriyelerine bi't tefviz yalnız bunun esbab ve) vesailini tezekkür ve mütalaa etmiş olduğumuzdan bu babda netice-i tasavvuratımızın (ikmal-i noksanıyla beraber kuvveden fiile çıkmasına bezl-i gencine-i lütf-ü ihsan buyurulmak ümidiyle) huzur-ı maarif nüşur hazret-i vekâletpenahilerine arz-u beyana cesaret ederiz. Şöyle ki bilcümle memalik-i mütemeddine-i sairede olduğu gibi Dersaadetin (mevki-i tahsil olan cevami ve medaris ve mekâtibe cihet münasebeti müsellemler olmak şartıyla) bir münasib mahalinde bila-istisna umum-ı ahaliye mahsus olmak üzere (usul-i inşa ve fûru idaresi tarz-ı cedid-i intizam ve mazbutiyette olarak) bir

Millet Kütüphanesi⁷²⁰

İnşa olunup bunun için dahi Çemberlitaşta kâin muhterik (Elçiler Hanı)⁷²¹ arsası intihab kılınmış ve fen-i mimaride mahir “Mösyö Sitaye” marifetiyle tanzim ve leffen takdim kılınmış olan bir kıta resim mucibince yirmi bin altın masrafla suret-i matlubede gayet vasi ve mükemmel inşası mümkün olacağı anlaşılmıştır.

Şu esnada hazine-i celilenin âdem-i müsaidesi cihetiyle bu babda saltanat-ı seniyyeye bar olmamak için meblağ-ı mezbur Dersaadet ve vilayat-ı şahanenin umum ahalisinden cem' olunmak üzere bir defter açılması tensib kılınmıştır. Ber minval-i muharrer bu kütüphanenin faidesi umuma şamil olacağı cihetle her sınıf tebaa-ı şahane

⁷¹⁸ Pek doğrudur. Çünkü Millet Kütüphanesi'nde kadim kütüphanelerden altı kütüphane kitapları daha vardır. Benim kütüphanemde harç-ı aleme muvafık pek çok kitaplar bulunduğundan her ay benim kitaplarımı mütalaa eden zevat-ı muhtereme meyanında ecanib ve yerli Hristiyan ve Yahudi dahi mevcut bulunmak üzere defter-i devam mucibince: Diğer kütüphane kitaplarını mütalaa edenlerin yirmi misli raddesinde fazladır. Bununla beraber yapılacak mütalaaahane hâlâ yapılmadığından pek çok zevat oturacak yer bulamayıp geri gitmektedirler. Şu muvazene ile de anlaşılıyor ki nüfus-ı umumiye-i vataniyemiz tahsil-i ulûm ve kemalâta bilhassa istifadeli yeni kitapları mütalaa etmeye fevkalgaye haşikâr ve pek ziyade dilteşnedirler.

⁷¹⁹ Bu da pek doğrudur. Feifhem (*Düşününüz, ibret alınız*)

⁷²⁰ Celi kalemle yazıyorum ki benim küşad ettiğim Millet Kütüphanesi'ne ve bu münasebetle benim şekil ve şematamla kadr-i itiraz eden erbab-ı hasedin gözleri görsün.

⁷²¹ Şimdi Osman Bey Matbaasının bulunduğu mahal

ve hatta memalik-i mahrusede mütemekkin ecanib dahi bu babda bi'l memnuniye-i muavenet edecekleri derkârdır.

İşbu kütüphanenin derununa vaz' olunacak kitaplar bahsine gelince bi avnihi teala ebniye-i mezbure reside-i hüsn-ü hitam olduktan sonra onların dahi vesait-i münasibe ile tedarik ve istihsali esbabına teşebbüs kılınacaktır. İşbu eser-i cemil taraf-ı saltanat-ı seniyyeden intişar-ı maarif hakkında ittihaz buyurulup gerek (olduğu kadar levazım-ı teebbüd ve tevessüne itina olunduğundan dolayı) dahilen ve gerek haricen fevkalgaye mazhar-ı şabaş ve tahsin olan (ve nev-benev semere-i adide-i nafiasıyla dimağ-ı mülk-ü millete zaika-ı iftihar verilen) tedabir-i hasenenin tetemmuatından bulunduğu cihetle şu tasavvur-u acizane nezd-i meali-ü vefd-i (cenab-ı padişahide lümha-i iltifata şayan ve piş-i nazar-ı maarif perver-i vükelâ-yı fiham) saltanat-ı seniyyede rehin-i istihsan olarak tervicine himmet buyurulacağına şüphe etmeyiz. (çünkü bu babda esas efkâr-ı çakeranemiz ulum-u maarifin teshil-i tahsili maksadına mübteni olup) her sınıf-ı teba-ı şahanenin ıslah-ı ahvali hakkında hüsn-ü tesirâtı (ve ale'l husus enzar-ı ecanibde miyyar-ı terakki ve terbiyet gibi görüleceği cihetle bi'l vücuh menfaati) derkâr olan böyle bir teşebbüs bir menafiin kuvveden fiile çıkarılmasıyla (az zaman içinde suri ve manevi fevaid-i adidesinin bervech ethem hayyiz-i husule gelmesi) dilhah-ı mekarim-i iktinah-ı cenab-ı padişahiye dahi muvafık (ve payitaht-ı saltanat-ı seniyyenin derdest-i icra bulunan tezyinatına serlevha edilse layık) olacağı cihetle bu babda müsaade-i seniyye-i mülkdarileri şayan buyurulduktan başka muavenet-i bahirü'l berekât-ı şehriyari dahi bi diriğ buyurulacağını kaviyyen ümid ve istitaf ederiz. İşbu maksad-ı mühimmin saha pira-yı husul olması muavenet-i heyet-i devlete mütevakıf olduğundan bu hususun taht-ı sahabet-i seniyyelerine almalarını hassaten istirham eder. Ve zat-ı mehasin-i ayat-ı asafanelerinin müsellemler-i afak olan evsaf-ı celile-i vatanperveri ve fütüvvetleri iktizasınca bais-i zikr-i cemil ve ecr-i cezil olacak böyle bir hayra delalete bezl-i himmet buyurulacağını memul ederiz.

Tahkik-i çakeranemize göre intihab olunmuş olan mezkûr Elçihanı arsasının bir miktarı şehir-i emanet-i behiyyesine aid olduğundan açılacak defter mucibince akçe cem' olundukda verilmek üzere bedel-i misliyle bunun Cemiyet-i acizanemize terki ve kusurunun dahi cemiyet hesabına olarak usulüne tevfikân iştirası zımnında emanet-i müşarunileyhaya evamir-i lazıme ita buyurulması babında...

Mecmua

Layihanın ne kadar ehemmiyetli olduğu ve ilavelerin de nasıl bir sanat ve kıymetle yazıldığı mütalaa eden urefa-yı milletin malûm ve müsellimi olacağı derkârdır. Cenab-ı

Hakkın bu mühim kütüphaneyi Âli Paşalara, Ethem Pertev Paşalara ve tarih-i mezkûrdan daha kırk sene sonraya kadar ber-i hayat olup defaat ile ve müddet-i medide Maarif Nezareti'ne revnak efza olan Münif Paşalara nasib ve müyesser etmemesi şayan-ı teamül ve dikkattir. Meselenin bu derecelere kadar vardığının yani bir Cemiyet-i Hayriye teşkil olunarak açılan defter mucibince ianeler dahi cem' olunmakta bulunduğunun derun-ı layihada beyan olunmasına nazaran o ianelerin neticesini ve Cemiyet-i Hayriyeyi teşkil edenler kimler olduğunu ve bu babdaki adem-i muvaffakiyetin esbabını bilenler var ise ita-yı malûmat buyurmaları rica olunur.

Kaynak: “Hariciye Nezâreti'nin İnzimâmıyla Sadrazam Bulunan Ali Paşa Zamanında Bundan 55 Sene Evvel Teşebbüs Olunan “Millet Kütüphanesi” Lâyihası”, *Tarih ve Edebiyat [Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası]* cilt I, sayı 2, İstanbul: Ali Emîrî Efendi, 1338 [1922], sayfa: 34-36.

EK VI. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABIT CERİDESİ, CELSE:1, İCTİMA:4

.....

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Saniyen kitaplardan bahsettiler. Şu kitap yok, bu kitap yok... Bütün asar-u telifat-ı cedideyi getirip okuyacağız diye millet para mı versin? Bad-ı heva (bedava) kitap mı okuyacağız? Böyle şey olur mu?

Feridun Fikri Bey (Dersim): Getireceğiz efendim.

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Beyefendi! Bu kitapları cebinizden parasını verir, getirirsiniz. Ne kadar kitap neşr olunursa bunları okumak için millet para versin, bize gelsin, bad-ı heva okuyalım. Niçin? (Meclis kütüphanesine gelecek sesleri) Mecliste bir kütüphane vardır efendim.

Yahya Galip Bey (Kırşehir): Yani mecliste kütüphane bulunmasın mı beyefendi?

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Meclis kütüphanesindeki kitapların zannederim çoğumuz isimlerinden ve fihristinden bile haberdar değiliz.

Yahya Galip Bey (Kırşehir): Okuyan var, okumayan var.

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Zannederim ki diyorum. Bugün meclis kütüphanelerindeki kitapların fihristlerine, münderecatına vakıf olmayanlar belki içinde vardır zannediyorum. Bendeniz gidip yalnız gazete okuyorum. Ve birçoklarını da öyle görüyorum. Mütalaada bulunan birkaç arkadaşımız da vardır tabii. Fakat kütüphanemizdeki mevcut kitaplar zannederim ki ihtiyacatımıza az çok kâfi gelecek kitaplardır. Fakat Feridun Fikri Bey'in ısrarı gibi ne kadar yeni kitap neşrolunursa kütüphaneye getirilsin, bilmem doğru mudur? Zannetmem ki doğru olsun.

Mustafa Bey (İzmit): Pekalâdır efendim. Bütün asar-ı cedide gelmelidir. Aza-yı kiram okumalıdır beyefendi! Mütalaasız cahilane çalışılmaz.

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Doğrudur cahilane olmaz. İnşallah bundan sonra okuturuz. Fakat beyefendiler! Bunun için zaten iki bin lira konmuştur.

Feridun Fikri Bey (Dersim): 2500 lira idi 2000 liraya tenzil ettiniz. Biz 3000 lira yapalım diyoruz.

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Efendim! İki bin lira seneliktir. Bu sene bir kere kitapları getirelim.

Feridun Fikri Bey (Dersim): Bir yeni hukuk idare kitabı yoktur.

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Hukuk idare kitabı yoksa işte iki bin lira var. Kitaplar hiç gelmesin demiyoruz. Her sene bunun için de tahsisat konuyor. Kütüphanede az kitabımız yoktur. Bu sene iki bin liralık kitap gelir, gelecek sene de üç bin, beş bin liralık kitap gelir. Bütün bütün gelmesin demiyoruz. Hiç para konulmamış, kitap kalmamış, kütüphanenin kapısı kapanmış gibi Feridun Fikri Bey Efendi telaş ediyorlar. Ve sonra yine söylüyorum. Dünyada bütün neşrolunan asarı toplamaya imkân yoktur. Lütfen bir parça da cebimizden getirelim. Rica ederim okumaya meraklı olan zevat lütfen ceplerinden biraz getirsinler.

Yahya Galip Bey (Kırşehir): Getirir ama kendi evi için getirir, bizim kütüphane için getirmez ya.

Mazhar Müfid Bey (Denizli): Getirsin efendim. İşte burada lazım olan kitapları getirmek için iki bin lira konulmuştur. İki bin liralık kitap gelecek, kitap tahsisatı bütün kalkmış değildir.

Kaynak: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Celse:1, İctima:4, 16.Cilt, Ankara, 1924, s.130-131.

EK VII. YILDIZ KÜTÜPHANESİ'NDEN DEVRALINAN TÜRKÇE YAZMALAR KATALOG DEFTERİNİN 104-240. SAYFALARINDA KAYITLI OLAN KİTAPLARIN KONULARINA GÖRE LİSTESİ

Kitabın Konusu	Numarası	Sayfası
Yıldız Kütüphanesi- Hususi Bölümü	4120-5079	104-127
Yıldız- Seyahatname	5080-5450	128-137
Yıldız- Edebiyat	5451-5767	137-145
Yıldız- Lügat	5768-5808	145-146
Yıldız- Elsine-i Sâire Sarfı	5809-5821	146
Yıldız- Ziraat	5821-5824	146
Yıldız- Kavanin	5825-5849	146-147
Yıldız- Akâid	5850-5938	147-149
Yıldız- Tarih	5939-6188	149-155
Yıldız- Terâcim	6189-6221	155-156
Yıldız- Fıkıh	6222-6293	156-158
Yıldız- Tasavvuf	6294-6525	158-164
Yıldız- Fıkıh	6526-6529	164
Yıldız- Ulûm-ı Âliyye	6530-6538	164
Yıldız- Heyet	6539-6605	164-166
Yıldız- Coğrafya	6606-6622	166
Yıldız- Mütenevvia	6623-6826	166-171 ⁷²²
Yıldız- Bahriye	6827	171
Yıldız- Mimari ve Sanayi	6828	171
Yıldız- Riyaziye	6829-6847	171-172
Yıldız- Askerlik	6848-6924	172-174
Yıldız- Siyasiye	6925-7000	174-176
Yıldız- Tabiiye	7001-7038	176
Yıldız- Tıp	7039-7153	176-179
Yıldız- Mecâlis ve Mevâiz	7154-7213	179-181
Yıldız- Ediye ve Havas	7214-7217	181
Yıldız- Siyer	7218	181
Yıldız- Ediye ve Havas	7219-7281	181-183

⁷²² Bu seri içinde ceylan derisinden kûfî hatlı bir Kur'an-ı Kerim vardır.

Yıldız- Tefsir	7282-7334	183-184
Yıldız- Hadis	7335-7348	184
Yıldız- Lügat	7349	184
Yıldız- Siyer	7350-7410	184-186
Yıldız- Hikâye	7411-7419	186-194
Yıldız- Roman	7720-7759	194
Yıldız- Hikâye	7760-8824	195-221
Yıldız- İstatistik	8825-8884	221-223
Yıldız- Hususi Kütüphane İstatistik	8885-8941	223-224
Yıldız- Siyer, Roman, Tefsir, Fıkıh, Ediye, Ulûm-ı Âliyye, Heyet	8942-8948	224
Yıldız- İstatistik	8949-8999	224-225
Yıldız- Hususi İstatistik	9000-9256	225-232
Yıldız- Ediye ⁷²³	9258	232
Maârif	9259-9261	232
Satın	9262-9264	232
Hediye	9265-9284	232-233
Satın	9285-9289	233
Yıldız- Husûsi	9290-9300	233
Yıldız- Tarih	9301-9302	233
Yıldız- Roman	9303	233
Yıldız- Hadis	9304	233
Yıldız- Tefsir	9305	233
Yıldız- Mecâmi	9306-9346	233-234
Yıldız- Edebiyat	9347	234
Yıldız- Seyahat	9348	234
Yıldız- Husûsî	9349	234
Yıldız- Murakkaat	9350-9357	234
Yıldız- Türkçe Tercümeli Kur'an	9358	234
Yıldız- Türkçe Tercümeli Kur'an	9359-9360	235
Yıldız- Kıyafet Albümleri	9362-9367	235
Yıldız- Mütenevvia	9368-9373	235

⁷²³ Kataloğun bu sınıflandırmasında tek kitap olarak “Duânâme-i Ebussud” isimli eser mevcuttur.

Yıldız- İstatistik	9374-9379	235
Edebiyat Fakültesi	9380	235
Yıldız	9381	235
Satın	9382	235
Hediye	9383-9385	235
Yıldız	9386	235
Hediye	9387	235
Yıldız- Fıkıh	9388	235
Yıldız Husûsi- Mühim	9389-9393	235
Yıldız 20561- Albüm	9394	235
Yıldız- Hayvan- Nebat	9395	235
Yıldız- Husûsi Harita- Plan	9396-9489	235-236
Hediye- Satın	9490-9493	236
Yıldız- İstatistik	9494	236
Hediye- Satın	9495-9505	236
Yıldız	9506	238
Satın	9507	238
Yıldız	9508-9539	238-239
Satın	9540-9542	239
Yıldız	9543-9560	239-240
Yıldız	9561-9564	240
Yıldız	9565	240
Hediye	9566-9569	240
Yıldız	9570-9573	240
Hediye	9574	240
Yıldız	9575 ⁷²⁴	240

⁷²⁴ Bundan sonraki numaralar hediye ve satın alma şeklindedir. Sadece 9902 ve 9903 numaralı seriler Yıldız'a aittir.

EK VIII. ŞEHİR KÜTÜPHANESİ I

Şehir Kütüphanesi

“Mektebini ikmal ettikten sonra eline kitap alıp mütalaa etmeyen kimse münevverler arasında kendisine yer aramamalıdır. Ahlak ve maneviyatı, hissiyat ve efkârı yükseltmek için elzem olan kitaba su derecesinde muhtacız. Beşeriyetin menba-ı irfan ve nurundan ara sıra bir yudum içmeyen, manen ve maddeten kurumuş demektir.” Paul Goyaş Tavis

İstanbul’un büyük ve müteaddit ihtiyaçlarından biri de kütüphane ihtiyacıdır. Bu ihtiyaç, şehrin diğer ihtiyaçları yanında zahiren ehemmiyetsiz ve gayri müstacel görünürse de vakıada su, elektrik, yol ihtiyacı kadar esaslı, mübrem, zaruridir. Bu asırda insanların okumak ihtiyacı, yemek, içmek gibi yevmi ihtiyaçlar meyanına girmiş olduğu için, İstanbul, su, elektrik, yol kadar kütüphaneye de muhtaktır derken mübalağa yapmadığımızı da zannediyoruz. Filhakika şehrin sekenesi ve bunların içtimai vaziyetleri nazar-ı itibara alınır, teslim edilir ki, İstanbul her şeyden evvel ve memleketin her tarafından ziyade okuyan bir belgedir. Bugün İstanbul’da okumak, teneffüs etmek gibi hayatın sebep ve mesnedi addolunabilecek bir fiildir. Bunu bilmeyen varsa, içinde yaşadığı halde şehri tanımıyor, demektir. Her vakit yapıldığı tarzda şimdi burada da İstanbul’u, memleketin dimağı, tefekkür cihazı diye tarif edebiliriz. Ve İstanbul bu tarife bihakk layıktır. Buna rağmen şehirde kütüphane az ve mevcut olanlar gayri kafidir. Denilebilir ki şehir, lazım olduğu kadar gıda alamayan yaşamaya müsait saha ve şerait bulamayan bir zi hayat gibi kütüphanesizlik yüzünden günden güne fikren kuvvetsiz, zayıf, hasta düşmekte, ‘Beşeriyetin menbaı irfan ve nurundan ara sıra bir yudum tadamadığı cihetle, manen her dakika biraz daha ölüme yaklaşmaktadır. Bir zamanlar koca bir imparatorluğun payitahtı elyevm Cumhuriyet Türkiye’sinin en büyük en medeni, en münevver bir köşesi olan İstanbul için bu vaziyet feci ve felaketlidir.

İstanbul’u şerait-i hayatiyesi tam bir belde haline getirmek için, şehrin maddi ümrânı kadar, manevi ümrânına da çalışmak iktiza eder. Eğer manen yükselememiş ise, bir şehrin maddi ümrânının hemen hiçbir kıymeti yoktur. Esasen manen zayıf ve kuvvetsiz olan bir şehir, maddeten de öyledir. Bir şehrin maddi intizam ve tealisini sekenesinin manevi kudreti sevk ve idare eder. Bundan dolayı fikren ilerlememiş şehirlerin maddi harabisi, perişanlığı hayretle telakki edilecek bir hadise teşkil etmez. Şu hâlde İstanbul’un, her tarafı mamur, muntazam, medeni bir belde olmasını isterken, aynı

zamanda İstanbulluların da fikriyat ve maneviyatının yükselmesini istemelidir. Bizce bu iki emel, İstanbul’a hizmet edeceklerin kalbinde birlikte ve bir ... halinde yaşamalıdır.

İstanbul’u manen yükseltmek ancak mektepler, umumi kütüphaneler tesisiyle kabildir. Mektep ve kütüphane tesisi, İstanbul’un ümrânına matuf faaliyetlerin ilk hedefi olmadıkça, bu faaliyetler bize, heder olacak gibi gelir. Fikrimizce şehri kurtaracak vasıtaların başında mekteple kütüphaneden başka bir şey yoktur. Bu hakikat senelerce evvel görülmüş, söylenmiş, münakaşa edilmiştir. Hatta bununla da kalmayarak şehir idaresi bin dokuz yüz yirmi üç senesinde İstanbul’un imarı kadar irfanını da düşünmüştür. Bin dokuz yüz yirmi üç (1923) senesinde ‘Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Teşkilat Encümeni’ hazırladığı belediye kanunu layihasının esbabı mucibe mazbatasında:

“Derece-i ibtidaiye tedrisatı, muhtariyet-i mahalliye esasına müstenit olan nevahı kanunu mucibince şahsiyyet-i hükmüeyi haiz olan nevahiye aittir. Belediye hududu dahilinde nevahı teşkilatı zaittir. Çünkü belediye teşkilatı hem daha vasi hem de vesaiti mükemmeldir. Maarif-i ibtidaiye fuzuli olarak belde dahilinde deruhte eden idare-i hususiyeden alarak memalik sairede olduğu gibi ehli ve mahalli olan belediyeye vermek maslahata muvafık ve mutabık olur.” diyor ki, bu, bir zamanlar İstanbul şehir idaresine vazı-ul yed olan bir heyetin, beldenin irfanı içinde çalışmayı vazifeleri meyanında gördüğünü ispat eder. Bundan maiden şehirde bir belediye kütüphanesi tesisi için teşebbüslere de girişilmiş, mamafih ne tedrisat-ı ibtidaiye umurunun belediyelerce deruhte edilmesi keyfiyeti ne de şehir kütüphanesi tesisi teşebbüsü intaç edilmemiştir. Tedrisat-ı ibtidaiye umurunun, hükümetin siyasetine telakki cihetiyle, belediyelere terk ve tevdi mümkün görülemese bile, şehir kütüphanesinin senelerden beri bir türlü tesis edilememesine sebep bulunamaz. Parasızlık gibi en evvel akla gelen vâsiyle, nokta-i nazarımıza göre şehir kütüphanesinin tesisine mani mecbur değildir.

İstanbul’da umumi bir şehir kütüphanesi tesis edilememekle beraber bunun nüvesi olmak üzere bin dokuz yüz yirmi dört (1924) senesinde şehir emaneti dairesinde bir belediye kütüphanesinin temeli atılmış, o sene bütçeye konulan tahsisat ile küçük mikyasta bir kütüphane vücuda getirilmişse de bu kütüphane elyevm istifade edilebilir bir halde ise de, şüphesiz ki, nakıs, faidesiz mahdut ve şehir emanetine münhasırdır. Aynı zamanda – böyle addedilmesine rağmen – bu bizim istediğimiz asıl şehir kütüphanesinin nüvesi de olamaz. Şehir kütüphanesi yahut şehir halkına mahsus belediye kütüphanesi, mahiyeti itibariyle, belediye vezâifinin ifasını teshil edecek kütüphane demek değildir.

Şehir kütüphanesi, istisnasız herkesin fikrini tenvir, malumatını tevsi gayesiyle açılır. Binaenaleyh mesleki kütüphanelerden ayrıldığı gibi, umumi devlet kütüphanelerden de ayrılır. Mesleki kütüphaneler – isminden de anlaşılacağı vecihle- daha ziyade mesleki zümrelerin işine yarar. Umumi devlet kütüphaneleri ise, ancak bir ilm şubesine mensup ve onunla müştegil olanların istifade edebilecekleri kütüphanelerdir. Şehir kütüphaneleri bütün şehir sekenesinin ihtiyacını temin için teşkil edildikleri cihetle meslek ve ilm müntesiplerinin tettebbu yeri olamaz; İhtisasa hıdmet etmez, eğlendirir, öğretir, rüyeti genişletir, idrak ve muhakemeye kuvvet ve runik (renk?) verir. Şehir kütüphaneleri, daha fazla ansiklopedik mahiyeti haiz ve şu halde her nev'i eseri muhtevidir. Bunlar meslek ve hıdmet farkı haricinde henüz maddeten ve ma'nen teşekkül ve inkişaf devrinde bulunan gençleri cezbedebildiği kadar, hayata girmiş, hayat mücadelesine dalmış, yaşlıları da celb edebilmeli, yekdiğerinden ayrı olan bu iki sınıfın ikisini de behemehal çatısı altında toplamalıdır.

Şehir kütüphanesi mektep değil, fakat mürebbidir; halkın zihninde yerleşmiş batıl itikadları, fena fikirleri tashih, yanlış nazariyeleri islah, eskiyen, işe yaramayan, hayata uymayan malumatı yenileriyle tebdil eder. Buna binaen şehir kütüphanesinde aranacak ilk hasa(?), terbiyevi kıymettir. Şehir kütüphanesinde hemen hiç tedrisi meziyet aranmaz ve esasen bir şehir halkının tenviri, tedrisatla mümkün değildir. Umumi halk seviyesini yükseltmek vazifesini deruhde edenler, eğer tedris tarikine saparlarsa, yanlış bir yol tutmuş, çıkmaz bir sokağa girmiş olurlar ki, neticede vasıl olacakları inkisar-ı hayalden ibarettir. Bu esasa istinad ederek diyebiliriz ki umumi terbiye üzerinde müesser olmayan, manevi nüfuz ve kudretiyle efkâr ve itikadatın istikamet ve hedefi saht(?) ve isabetle tayin edemeyen bir şehir kütüphanesi, mükellefiyetini ifa edecek tarzda tanzim ve teşkil edilememiştir. Bundan dolayı şehir kütüphanelerine, dünyanın her tarafında ehemmiyet verilmiş, itina gösterilmiştir. Bir şehir idaresi, şehrin herhangi bir cihetinde, herhangi bir binada, herhangi bir şekilde bir kütüphane tesis edemez. Şehir kütüphanesinin idaresi, laalettayin herhangi bir memurun eline bırakılamaz, müşkülpesent bir müdekkikin intihabına, hatta imtihanına tabii tutulmaksızın herhangi bir kitap şehir kütüphanesine kabul olunamaz.

Şehir kütüphanesinin yeri, binası, eşyası, kitapları, idaresi birer münakaşa mevzuudur ki, senelerden beri Avrupa ve Amerika'da bunların her biri üzerinde ayrı ayrı

tevkif edilmiş her biri ayrı ayrı tedkik olunarak haklarında hükümler ısdar, mütalaalar irad olunmuştur. Kütüphane tesis edecek her şehir idaresi bütün bu hükümleri, bütün bu mütalaaları göz önünde bulundurmak, mesaisini bunlara göre tedvir ve sevk etmek iztirarındadır. Aksi takdirde vücuda getireceği eser, bir tecrübe mahiyetinde kalmaya mahkûm olup hiçbir ihtiyaca tekabul etmez.

Mütemeddin memleketlerde kütüphaneciler, kitap meraklıları, kitap muhipleri, tabialar(?) ve kitapçılar ithadi gibi muhtelif ünvanlarla cemiyetler tesis edilir, beynel milel kütüphanecilik kongreleri ictima ederken, her şehir ve kasaba belediyesi, hatta köyler kanunlarla, nizamlarla kütüphane tesisine icbar ololunurken, hasılı medeniyet aleminin her noktasında hamali ve daimi bir surette türlü türlü vasıtalarla müracaat edilerek halkın irfanına, fikri inkişaf ve taalisine çalışılırken, Türkiye cumhuriyetinin güzel ve münevver şehri İstanbul'un daha uzun müddet umumi belediye kütüphanesinden mahrumiyeti tecviz edilemez zannederiz. Kuvvetle tahmin ediyoruz ki, bugün İstanbul Belediyesini salahiyet ve muvaffakiyetle idare edenler, herhalde şehrin diğer ihtiyaçları kadar, pek büyük ve acil olan kütüphane ihtiyacını da düşünerek, bunun tatmin ve temini çarelerini de arıyorlar. Yakın bir atide İstanbul şehir kütüphanesinin tesisini ümid etmek, artık bize boş bir hayale aldanmak gibi görünmüyor. Onun için burada şehir kütüphanelerinin tesis ve teşkil tarzıyla idare ve faaliyet usulünden- dilimizin döndüğü kadar bahsetmeyi faidesiz bulmuyoruz. Cemiyet Umumiye-i Belediye Zabt katiplerinden. Mehmet Halid.

Kaynak: *Şehremaneti Mecmuası*, no.22, İstanbul 1926, s.400-402.; neşreden İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.). *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1989, s.509-515.

EK IX. ŞEHİR KÜTÜPHANESİ II

Şehir Kütüphanesi

Geçen makalemizde şehir kütüphanelerinin mahiyetine, vazifesine, kıymet ve ehemmiyetine dair uzun uzadıya malumat verdikten sonra bir şehir idaresinin herhangi bir mevkide, herhangi bir binada, herhangi bir tarzda kütüphane tesis edemeyeceğini söylemiştik. Bizden daha evvel ilmin tadını almış, mütalaa ve mesai zevkini idrak etmiş memleketlerde kütüphanecilik, bir sanat, bir meslek haline geldiği cihetle bundan sonra kütüphane tesisine teşebbüs edecek belediyelerin buralardaki kütüphanelerin tarihini tetkik, tekamülünü takip etmesi ve ona göre bir hatt-ı hareket kararlaştırması adeta zaruret hükmündedir. İstanbul'da bir şehir kütüphanesi tesisi lüzumunu serdederken, bunların zarf ve mazrufu hakkında sükût etmek bittabi doğru olmaz. Binaen aleyh şu sahifelerde biraz da şehir kütüphanelerinin ne suretle vücuda getirilebileceğinden bahsetmek isteriz.

Bir şehir kütüphanesinin tesisinde en evvel nazar-ı dikkate alınacak, zihni işgal edecek nokta kütüphanenin mevkini intihab keyfiyetidir. Küçük kasabalarla intikal vasıtaları mebzul ve muntazam büyük şehirlerde kütüphanenin mevkisi o kadar haiz-i ehemmiyet görülme bile İstanbul gibi dağınık geniş intikal vasıtaları az ve intizamsız şehirlerde bunu intihab ve teşebbüs etmek oldukça müşkül bir iştir. Tenha kenar mahallelerde intikal vasıtalarının hareket merkezlerine uzak yerlerde kurulacak bir şehir kütüphanesi, istenildiği, beklenildiği derecede faaliyet gösteremez. Şehir halkını okumaya alıştırmak kitapla kütüphane ile ünsiyete sevk etmek, bu büyük kitleyi okumak için külfet ve zahmet ihtiyar etmeyeceğine inandırmakla ancak mümkündür. Meşakkat ve masrafı istilzam edecek bir kütüphane ziyareti, halka mülayim ve cazip görünmese gerektir. Dünyada tetkik ve tettebbu uğrunda mahrumiyete katlananlar bütün ömrünü kitaplar arasında geçirenler herhangi bir nadir esere temellük arzusuyla servetini fedadan çekinmeyenler mevcut ise de bunlar sayılı alemler ve müstesna Her olguda(?) halk tabakası daima kolay bir mesaiyi tercih eder. Bu tabii meyil şehir kütüphanelerinin tesisinde asla hatırdan çıkarılmamalıdır. Onun için şehir kütüphanesi belediyenin en fazla mütekâsif, hudutlarına nazaran mütevasıt bir cihetinde yapılmak, aynı zamanda okuyanları rahatsız edecek gürültülerin kütüphaneye mümkün mertebe az aksetmesini de nazar-ı dikkate almak icab eder. İstanbul'un bu şeraiti camii tarifini kat'i olarak tayin edememekle beraber, Şehremaneti, Eminönü, Sultanahmet müsellesi dahilini şehir kütüphanesine çok müsait mahal telakki etmeye sebepler vardır. Bu müselles dahilî, bazı

sakin ve asude sokakları muhtevi olduğu gibi intikal vasıtalarının hareket merkezlerine yakın ve kısmen şehrin vesaiti(?) itibar edilebilir. Şüphe yok ki, bu fikrimizin kat'î bir isabeti haiz olduğunu iddia edemeyiz. Fakat bir taraftan Bostancı'ya, Kavaklar'a diğer taraftan Yeşilköy'e kadar yayılmış olan İstanbul'da şehir kütüphanesinin yeri, bizce ancak bu çevrede intihab edilebilir.

Şehir kütüphanesinin binası mevkiinde daha az itinaya şayan değildir. Kütüphanenin her halde geniş bir arsa üzerinde kargir olarak inşası ve hiçbir tarafla iltisakı olmaması, bundan başka havaya, ziyaya maruz bulunması muktezidir. Oldukça basit görünen bu iptidai şerait, kitapların hayatı için ihmal olunamayacak kadar mühimdir. İstanbul'da vukua gelen yangınlar dolayısıyla, eski fikir hazinelerimizin bir anda mahvolduğunu aramızda bilmeyen yoktur. Nice hanemanlar söndüren, nice aileleri fakirin(?), sefaletin kadid ellerinde bırakan ve nihayet güzel İstanbul'u bir harabeye çeviren yangınların haberimiz olmadan manevi tekamülümüzün mütevazî ve sadık hizmetkârı olan birçok kütüphaneleri de bir yığın kül ve siyah bir duman halinde savurmuş olduğu acı ve unutulmaz bir hakikattir. Ecdad yadigarlarının bu fecî akıbeti göz önünde dururken, bundan sonra kitaplarımızı, tedbirsiz, ihtiyatsız, lalettayin bir binanın raflarına yerleştirilerek emniyette addetmek elbette elimizden gelmez. Haricden gelecek bir yangın tehlikesine karşı kütüphane binası mutlaka kendisini bizzat müdafaa edecek derecede mukaveme olmalıdır. Bu mukavemet, ancak binanın hiçbir yere mültesik olmaması, kargir inşa edilmesi, pencere ve kapılarının demir ve pencerelerinin ayrıca kepenklerle mahfuz bulunması suretiyle temin olunabilir. Mamafih kitapları tehdit eden afet, yalnız yangından ibaret sayılmamalıdır. Rutubet ziyasızlık bakımsızlık gibi diğer bazı arızalar vardır ki, bunlar da kitapların şedid ve bi-aman düşmanıdır. Hava almayan, güneş görmeyen, temiz tutulmayan bir kütüphanenin kitapları diğer bir suretle tehdit altında olması dahi, yine fenaya mahkumdur.

Kütüphanenin mimarisi, dahili teşkilat ve taksimatı ve diğer mütefferruatı da kaydettiğimiz şu birkaç esas kadar itibara şayandır. Fakat biz artık bu hususta ısrar etmeyerek, kütüphanenin asıl unsurunu teşkil eden kitaplardan bahsedeceğiz. Bir kütüphanede, kitaplara nazaran her şeyi tali bir ehemmiyeti haizdir. Kütüphaneyi yaşatan, şenlendiren, yükselten kitaptır. Muhteviyatı, bir maksat istihdaf edilmeksizin cemedilen kütüphaneler, nihayet bir süs mertebesinden ileri geçemez. Bir kütüphane hangi gaye ile tesis edilmişse, ona hizmet etmekle mükellef ve muhteviyatı da ona göre seçilmiş olmak zaruridir. Her yeni çıkan eseri tedarik ve fihriste ilave etmekle kütüphane kazanmış

olmaz. Bu kitapların adedini çoğaltsa bile keyfiyet kütüphane için zordur. Şu halde her kütüphanenin hedefine nazaran kitap tedariki bir programa tevfiğ edilmeli, bir program tanzim edilirken de fevkalade itina ve ihtimam gösterilmelidir. Fena bir program kütüphaneyi istikametinden ayırabilir ve programsızlık kadar kütüphane üzerinde su-i tesir icra eder.

Şehir kütüphanelerinde her sınıf halkın lezzetle okuyabileceği her türlü eser bulundurulmalıdır. Yalnız amiyane, seciye ve ahlak nokta-i nazarından zayıf cinsiyet ihtirasını tahrik edici ve vatanın herhangi bir kısmını gülünç bir vaziyette musavver eserlerin buralarda yeri yoktur. Bundan başka ne kadar fazla kıymeti olursa olsun sırf mütehasşislara veya talebeye mahsus kitaplar da şehir kütüphanelerinde zaidir.

Şehir kütüphanelerinin en mühim serveti edebi eserleridir. Fi'l-vakıa edebiyat, memleketimizde lüzumsuz faydasız hatta muzır gibi telakki edilmekte ise de bu fikir külliyyen batıl ve merduddur. İlimler arasında nefis sanatlar derecesinde dimağın tenvir ve tehzibine yardım ve hizmet eden bir müessese bulamayız. Sanat, bütün ilimlerin felsefenin fevkinde insanları mealiye sevkeden harikulade bir kuvvet, iyiliğe güzelliğe, sa'ye fedakarlığa karşı kalbin iştihasını arttıran lezzetli bir iksirdir. Merhamet, şefkat, muhabbet, vefa, merbutiyet, hulus ve samimiyet gibi her biri başlı başına bir mezziyet olan hasaları(?) insanlarda tenmiye eden hemen sanattan başka bir şey değildir denilebilir. Doğruyu yanlıştan, iyiyi fenadan, güzeli çirkinden ayırmak için, zevki, selim aklı, dürüst muhakemeyi öğreten en çok sanattır. Hem sanat vazifesini yormaksızın, bıktırmaksızın, can sıkmaksızın yapar. Kuru düsturlarla, sert nazariyelerle, hazmı müşkül mücerredatla değil, alakadar edici, okşayarak uyandırıcı bir usul ile telkin eder. Ahlaki noksanlara düşman, bilakis irfan ve medeniyete, mefkureye hayran olan sanatın umumi terbiye üzerinde inkâr olunamaz bir hükmü, nüfuzu vardır. Bu itibar ile kütüphanelerinin kapılarını sanat eserlerine büyük bir i'zaz ile açmak bunları idare edenlerin ilk işi olacak kadar mühimdir. Şiir, nesir, roman, hikaye, temaşa, hasılı edebi eserlerin her nevi şehir kütüphanesine girebilir. Elverir ki bunlar hakikaten sanat eserleri hakiki sanatkarların mahsülleri olsun. Sahte damgaları havi ve edebi kıyafete bürünmüş müfsid ve melus kitapları şüphesiz ki bu meyanda saymıyoruz.

Edebi eserlerden sonra şehir kütüphanelerinin başlıca unsuru milli, umumi siyasi medeni tarihler, sergüzeştler, seyahatnameler, hatıralar, tercüme-i hallerdir. Fakat bunlar, merak uyandıracak, alaka celb edecek şekilde ve hassaten resimli olmak icab eder. Mesela

bizim eski vakıanüvis tarihleri bugün, müttebilerden başka kimseye hoş görünmez. Bunların şehir kütüphanesinde bulunması kati bir vücut altında olmakla beraber, üslub ve tertipleri, zevkini idrak etmeyenlerin neşesini kaçıtır. Binaenaleyh şehir kütüphanesine idhal olunacak tarihi telifler, daha ziyade müverrih ve müderris Ahmet Refik Bey Efendi'nin yahut hariçten, numune aramak iktiza ederse Ernst Renan'ın, Michelle(?) tarzıyla yazılmış, aynı zamanda resimlerle güzelleştirilmiş olmalıdır. Bu grupta şehir kütüphanesinin harz can(?) edeceği, sergüzeştler, seyahatnameler, hatıralar, tercüme-i hallerdir. Bunlar her kütüphanenin, bilhassa şehir kütüphanelerinin cazibe merkezleridir denilebilir ki, sergüzeştler, seyahatnameler, hatıralar, tercüme-i haller, şehir kütüphanelerinin herciam(?) kitaplarıdır. Bir sergüzeşti veya bir seyahat ruzaanesini, bir hatırayı gençler kadar ihtiyarlar da, alimler kadar mütevasıt sınıfından kariler de lezzetle, istekle okuyabilir.

Dinlere, siyasete, ziraate, sanayiye, ticaret ve iktisadiyata, hukuka ve içtimaiyata, tıbb ve tabiata dair kitaplar, şehir kütüphanelerinde bu tadad ettiğimiz eserleri takip eder. Lakin her şehrin hususiyetine göre, kütüphanede bunlar tenvi ve ya teklil olunabilir. Bir sanayi şehrinde elbette sanayiye ait kitaplar daha çok aranacak daha çok kari bulacaktır. İktisadi hareket ve faaliyetlerin merkezi olan şehirlerde ise, bu cins müellifata tabii bir inhimak ve merbutiyet muhakkaktır. Şehirlerin sanatı, mesleki kütüphanelerinden vüzuha anlaşılabilir. Şu kadar ki edebi eserlerle, büyük sanat abideleri, tarihler ve kuruatı her şehir kütüphanesinin -tabiri caizse- demirbaş eşyasıdır. Bunlardan hiçbir şehir kütüphanesi, hiçbir suretle sarf-ı nazar edemez.

Ale'l-umum kütüphaneler gibi, şehir kütüphanesinin hayatı da , kütüphanelerinin tasnifine, kataloglarının tertip ve tanzimine bağlıdır. Kitapların tasnifi, katalogların tanzimi, kütüphanenin faaliyeti üzerinde pek müesserdir. Tasnifsiz, katalogsuz, kütüphanelerin kitap anbarından farkı yoktur. Memleketimizdeki umumi kütüphanelerin vaziyetini yakından bilenler, zannederiz ki bu acı hakikati tanımışlardır.

Kitapların tasnifi, kataloglara tertibi keyfiyeti, öteden beri kütüphane mütehassıslarını uzun uzadıya işgal etmiş, bu yolda tetkikler, tecrübeler yapılmış ve bugün artık mesmur(?) bir neticeye varılmıştır. Burada kütüphaneler tarihinden bahsedemediğimiz cihetle, kitapların tasnifi, katalogların tertibinde takip edilen usulleri ilk devirlerden başlayarak safha safha nakledecek değiliz. Yalnız şurasını kaydededdim

ki kütüphanelerdeki eserlerin tasnifi, kataloglarının tertibi, elyevm bir ilm haline gelmiştir denilecek derecede, esaslı kaidelere rabt olunmuştur.

Asrı bir şehir kütüphanesinde kitapları boylarına göre tasnif ve raflara o suretle yerleştirmek tavsiye olunacak en iyi usuldür. Kitaplar umumiyetle üç boy olmak üzere tasnif edilir.

1-Büyük boy 35 santimetreden fazla olanlar

2-Orta boy 25 santimetreden 30 santimetreye kadar olanlar

3-Küçük boy 25 santimetreye kadar olanlar

Kitaplar boylarına nazaran tasnif olunan kütüphanelerde her boy ayrı bir sıra numarası takip eder ve kitaplardan hiç birinin numarası tekrar etmez. Büyük boy kitaplar daima alt raflara, orta boy kitaplar üst raflara, küçük boy kitaplar ise orta raflara vaz olunur. Kitapların raflara bu vechle yerleştirilmesinin sebebi, yer zayi etmemek ve kitapları kolayca alıp yine kolayca yerlerine iade etmektir.

Kitapların boylarına göre tasnifi ve raflara vaz'ı ile katalogların tanzimi arasında münasebet ve alaka yoktur. Binaenaleyh bu ikisini yek diğerine karıştırmaksızın mütalaa etmelidir.

Kataloglar dört muhtelif nev'e ayrılır:

1-Alfabetik katalog 2- Usuli katalog 3- Kelime katalogu 4- Tahlili katalog. Elifbai katalog, kitapların müellif isimlerinin ilk harfleri sırasıyla, usuli katalog, ait oldukları ilm şubesine göre tasnifle vücuda getirilir. Kelime kataloğunu, her ilme ait kitabı o ilmi ifade eden kelime altında toplamakla tanzim olunur. Tahlili katalog ise, kitapların havi olduğu mebhuslar, fasıllar nazar-ı dikkate alınarak tertip edilir.

Bazı müellifler, bu dört nevi kataloğun dördü de bir kütüphane için zaruridir derlerse de biz bu nokta-i nazara aynen iştirak etmiyoruz. Bizce mevzumuzu teşkil eden şehir kütüphaneleri için, elifbai ve usuli kataloglar kafidir. Şehir kütüphanelerinin, kelime kataloğuna ihtiyacı olmadığı gibi, tahlili katalog da daha fazla ihtisas kütüphanelerinde lazımdır.

Bu dört nevi katalogdan başka, bir de “tasnif aşarı” usuli vardır ki, ilimleri evvela on şubeye, sonra bu şubeleri tekrar ona velh taksim ve kitapların bu taksimat dahilinde tasnifini icab eder. Biraz karışık ve çetin olan bu usul, Avrupa’da bile umumi bir hüsnü kabule mazhar olmamış yalnız Amerika’da tamim etmiştir. Memleketimizde bu usul ile ilk tanzim olunan katalog, “büyük millet meclisi kütüphanesi” fihristidir.

Kataloglar eskiden her yerde defter şeklinde tanzim edilmekteydi. Defterler her gün yeniden yeniye kütüphaneye ilave olunan eserlerin kayıtlarıyla dolması, bu itibariyle zaman zaman tahdidine mecburiyet hasıl olması dolayısıyla, bu şekil elyevm terkedilmiş ve defter yerine fişler ikame olunmuştur. Fiş yaprakları dağınık ve her biri bir kitaba ait defter demektir. Fişler şekli ve ibadi muayyen kartlardan ibaretdir ki, tertip ve muhafazaları birtakım kaideler tahtına alınmıştır.

Şu kısa izahat, şehir kütüphaneleri hakkında az çok bir fikir vermiştir, zannederiz. Bahsimize dahil daha birçok mütefferruat varsa da, herkesi alakadar etmeyeceği cihetle, onları burada anlatmaktan sarf-ı nazar ediyoruz. İstanbul’un yakında mükemmel bir şehir kütüphanesine malik olması temennisini izhar vesilesiyle serd ettiğimiz bu fikirlerin itmam ve ikmalini salahiyyatdar olanlardan bekliyoruz.

18 Haziran 1926

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Zabt Kâtiplerinden

Mehmed Halid

Mehazlar: Notlar ve Kütüphanelere Dair Usul-i Tasnif: Celal Esad, Kütüphanecilik: Fehmi, Halk Kütüphanelerinin Suret-i Tesis ve Usul-i İdaresi: Pol Guyaş’dan Ahmet Safvet Bey Tarafından Tercüme, Büyük Millet Meclis Kütüphanesinin Fihristi: Nebil, Maarif Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı: Mahmut Cevad, Mecmua-i Elifba Koleksiyonu, Çek-İslovakya, Halk Kütüphaneleri Hakkında Hakimiyet-i Milliye Gazetesinin 29 Mayıs 926 Tarihli Nüshasında Münderic Makale.

Kaynak: *Şehremaneti Mecmuası*, no.23, İstanbul 1926, s.461-465.; neşreden İsmail E. Erünsal, (Yay. haz.). *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1989, s.516-525.

EK X. İSTANBUL'DA KURULAN VAKIF KÜTÜPHANELERİNİN MEVCUT KİTAP SAYILARINA GÖRE LİSTESİ

Kütüphanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Yıldız	Yıldız Sarayı	1881	26766
Bayezid Umumi	Bayezid	1881	24500
Müze-i Hümayun	Müze	1893	15260
Hacı Mahmut	Beşiktaş	1901	6949
Fatih	Camii bitişiğindeki binasında	1742	6614
Nuruosmaniye	Müstakil binası içinde	1755	5031
Ayasofya	Camii içinde	1740	4000
Esat Efendi	Yerebatan	1845	3943
Laleli	Medrese içinde	1802	3864
Enderun-u Hümayun	Topkapı Sarayı	1718	3515
Veliyüddin Efendi	Bayezid	1768	3484
Köprülü	Divanyolu kütüphanesinde	1661	3118
Atıf Efendi	Vefa	1741	2857
Şehit Ali Paşa	Şehzadebaşı	1715	2820
Murat Molla	Çarşamba	1775	2276
Aşir Efendi	Sultan Hamamı binası içinde	1741	2264
Hamidiye	Bahçekapısı	1780	2252
Feyzullah Efendi	Fatih	1700	2190
Carullah Efendi	Fatih	1734	2134
Ragıp Paşa	Koska	1762	1641
Yeni Camii	Turhan Valide Sultan Türbesi	1724	1544
Selim Ağa	Üsküdar	1781	1382
Damat İbrahim Paşa	Şehzadebaşı	1719	1175
Hasan Hüsnü Paşa	Eyüp	1894	1169
Süleymaniye	Camii içinde	1751	1160
Halet Efendi	Galata	1828	1090
Şehzade Mehmed	Şehzade camii içi	1543	1077
Kılıç Ali Paşa	Tophane	1805	1067
Nafiz Paşa	Yenikapı	1850	1004
Reşit Efendi	Koca Mustafa Paşa	1851	969
Hekimoğlu Ali Paşa	Müstakil kütüphanesi içinde	1732	946
Hüsrevpaşa	Eyüp	1839	934
Pertevniyal Valide	Aksaray	1871	829
Nurbanu Sultan	Üsküdar	1583	826

Emir Hoca Kemankeş	Üsküdar	1722	826
Mihrişah Sultan	Eyüp	1800	727
Beşir Ağa	Babıali semtindeki camiinde	1745	690
Pertev Paşa (Selimiye)	Üsküdar	1806	655
Düğümlü Baba	SultanAhmet	1885	619
Darul Mesnevi	Çarşamba	1844	595
Rüstem Paşa	Mahmutpaşa	1551	560
Galatasaray	II.Bayezid'in kurduğu mektep içinde	1754	550
Amca Hüseyin Paşa	Saraçhanebaşı	1754	535
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	Çarşıkapı	1681	496
Yahya Tevfik	Yeni Çeşme medresesinde	1839	492
Çorlulu Ali Paşa	Çarşıkapı	1708	455
Esmihan [İsmihan] Sultan	Eyüp	1582	441
Çelebi Abdullah	Fatih	1817	405
Yeni Medrese	Çarşamba	1869	259
Beşir Ağa	Eyüp	1738	209
Mehmet Ağa Camii	Çarşamba	1584	202
Fındıklı Camii	Fındıklı	1589	172
Gülnuş Valide Sultan	Üsküdar	1710	126
Sinan Paşa	Divanyolu	1595	115
Sultan I. Ahmet	Camii içinde	1618	107
Mesih Paşa	Eski Ali Paşa camii	1591	83
Yakup Ağa	Üsküdar	1680	30
Kuyucu Murat Paşa	Medresesinde	1611	21
Bayram Paşa	Haseki	1639	13

Kaynak: Şemim Emsen, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi”, Türk Kütüphaneciliği, 9 (3-4), 1960, s.14-35.; Kâmil Su, “Eski İstanbul Kütüphaneleri ve Bir İstatistik”, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 24 (3), 1975, s.205-216.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

DABCA Cumhuriyet Arşivi Başbakanlık 30-0-0-0 / 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, No: 11-43-3, 10.09.1924.

DABCA Cumhuriyet Arşivi Başbakanlık 30-0-0-0 / 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) Fonu, No: 19-43-13, 21.07.1926.

DABOA A.MKT.MHM (Mühimme Kalemî Evrakı), No: 31-44, H.97.06.1267.

DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 302-22611, H.19.04.1311.

DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3462-259612, H.03.12.1326.

DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3514-263539, H.25.02.1327.

DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3528-264540, H.12.03.1327.

DABOA BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), No: 3666-274888, H.08.11.1327.

DABOA C. DH (Cevdet Dahiliye), No: 160-7968, H.29.12.1255.

DABOA D.BŞM.d (Bab-ı Defteri Başmuhassebe Kalemî Defterleri), No: 10295- , H.10.03.1252.

DABOA DH.EUM.VRK (Evrak Odası Kalemî) No: 17-80, H.06.10.1335.

DABOA DH.İ.UM (Dahiliye İdare-i Umumiye) No: 19-1., H.21.05.1339.

DABOA DH.MB.HPS.M (Müteferrik), No: 20-65, H.26.05.1333.

DABOA DH. MUİ (Muhaberat-ı Umumiye İdaresi), No:6-3., H.09.09.1328.

DABOA DH.MKT (Dahiliye Mektubi Kalemî), No: 1070-23, H.23.02.1324.

DABOA DH. UMVM (Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü), No: 66-49, H.26.05.1333.

DABOA HH.d (Hazine-i Hassa Defterleri), No: 16667-, H.09.04.1339.

DABOA HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî), No: 195-57, H.03.11.1273.

DABOA İ. DH (İrade Dahiliye), No: 231-13873, H.29.05.1267.

DABOA İ. DH (İrade Dahiliye), No: 860-68882, H.07.11.1299.

DABOA İ. DH (İrade Dahiliye), No: 1295-102038, H.14.11.1299.

DABOA İ.DH. (İrade Dahiliye), No:953-75393, H.29.08.1302.

DABOA İ.HR. (İrade Hariciye), No: 10-491, H.20.03.1257.

DABOA İ.HR. (İrade Hariciye), No: 238-14123, H.25.03.1286.

DABOA MB. İ (Mabeyn-i Hümayun İradeleri Evrakı), No:106-166, H.14.11.1299.

DABOA Y.A.RES. (Yıldız Resmi Maruzat), No:67-41, H.19.04.1311.

DABOA MF. İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi), No:218-3, H.27.11.1326.

DABOA MF. İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi), No:217-52, H.04.11.1326.

DABOA MF. İBT (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi), No:482-23, H.15.03.1332.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:3-164, H.16.06.1289.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 13-132, H.19.08.1290.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 16-34, H.05.11.1290.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 85-31, H.28.01.1302.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:182-37, H.19.03.1311.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 340-59, H.15.05.1314.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 599-45, H.11.10.1319.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 1132-16, H.04.06.1327.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:1151-55, H.16.04.1328.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:1153-81, H.06.06.1328.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No:1187-56, H.20.07.1331.

DABOA MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), No: 1198-55, H.16.07.1332.

DABOA ML.EEM (Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti), No: 1265-15, R.23.04.1334.

DABOA ŞD (Şura-yı Devlet), No: 207-7, H.24.01.1290.

DABOA ŞD (Şura-yı Devlet), No: 112-25, H.06.11.1306.

DABOA ŞD (Şura-yı Devlet), No: 2839-9, H.21.02.1336.

DABOA Y.A.HUS (Yıldız Hususi Maruzat), No: 501-176, H.25.02.1324.

DABOA Y.A.RES (Yıldız Resmi Maruzat), No: 67-41, H.19.04.1311.

DABOA Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), No: 397-398-399, t.y.

DABOA Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), No: 400-, t.y.

DABOA Y.PRK.TKM (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Müfettişliği), No: 6-78., H.29.12.1300.

MÜZ. ARK. (Müze-i Hümayun Arkeoloji Müzesi), No:39-34, H.02.04.1326.

MÜZ. ARK. (Müze-i Hümayun Arkeoloji Müzesi), No:47-19, H.17.03.1328.

MÜZ. ARK. (Müze-i Hümayun Arkeoloji Müzesi), No:47-20, H.17.03.1328.

Yıldız no: 93, Kısım 13, sayı 112.

Sürelî Yayınlar

Düstur, cilt I/IV, H.1296.

Hadika sayı 40, R. 6 Teşrinisani 1286 [M. 18 Kasım 1870], s.320.

“Hariciye Nezâreti'nin İnzimâmıyla Sadrazam Bulunan Ali Paşa Zamanında Bundan 55 Sene Evvel Teşebbüs Olunan “Millet Kütüphanesi” Lâyihası”, *Tarih ve Edebiyat [Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası]* cilt I, sayı 2, İstanbul: Ali Emîrî Efendi, 1338 [1922], sayfa: 34-36.

Hüsnü Tahsin, “Kütüphanelerimiz”, *Resimli Gazete*, cilt III, sayı 119, 24 Haziran 1309, s.915-916.

İkdam sayı 9856, M.11.09.1924.

İkdam sayı 5552, H.22.02.1328 / M.04.03.1910.

İstanbul İşçi Tesanüd ve Teavün Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, 6 Kanunu Evvel 1339.

İstanbul'da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti Programı, Der-Saadet, Necm-i İstikbal Matbaası, H.1330 / M.1911-1912.

Kadıköy Kütüphane-i Umumisinin Nizamname-i Esasisi, R. 23 Mayıs 1329 [M. 5 Haziran 1913].

“Kütüphane-i Milli İçün Piyango Tertib Olunuyor”, *Ahenk*, 7 Eylül 1911.

“Kütüphane-i Sufiye”, *Tasavvuf*, cilt I, sayı 12, İstanbul: Şeyh Saffet, 10 Cemaziyelahir 1329, s.8.

“Kütüphanelerde Yapılacak Tedrici Islahat”, *Muallimler Birliği*, cilt I, sayı 7, 1926, s.315-317.

Maarif cilt V, sayı 117, H.09.04.1311 / M.20.10.1893, s.195-196.

“Milli Bir Kütüphaneye Olan İhtiyacımız”, *Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiye*, sayı I, 1327, s.31-32.

Müzakere-i Fünun-ı Maliye Cemiyeti Nizamname-i Harici ve Dahilisi, numara 32, 11 Temmuz 1324, s.8-9.

Sabah sayı 7345, H.22.02.1328 / M.04.03.1910.

Sabah sayı 7358, 17.03.1910.

Sabah sayı 7618, 05.12.1910.

Sebilü'r-Reşad, cilt 16, aded 391, H. 12 Cemaziyellevvel 1337 [M.13 Şubat 1919], s.16.

“Sultan Mehmed-i Hamis Kütüphanesi”, *Türk Yurdu (I.Seri)*, cilt: XII, sayı: 2 (130), 15 Mart 1333, s.3372-3374.

Tasvir-i Efkâr, sayı 66, 24 Şaban 1279 / 13 Şubat 1863.

Tasvir-i Efkâr sayı 273, H.21.02.1328 / M.04.03.1910.

Takvim-i Vekayi sayı 7, H.1326 / M.1908.

Takvim-i Vekayi sayı 1940, H.1294 / M.1877.

Takvim-i Vekayi sayı 2471, H.1334 / M.1915.

Takvim-i Vekayi sayı 3616, H.1337 / M.1918.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Celse:1, İctima:4, 16.Cilt, Ankara, 1924.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Celse:2, İctima:87, 16.Cilt, Ankara, 1925.

İkincil Kaynaklar

- Açıl, Berat, “Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu ve İlimler Tasnifi: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *darülfünun ilahiyat*, 34 (2), (2023), s.1-24.
- Akbaş, Meltem, *Osmanlı Türkiyesi’nde Modern Fizik (19. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Akkaya, Tayfun, “İstanbul Deniz Müzesi”, *DİA* (23), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.304-305.
- Akün, Ömer Faruk, “II. Abdülhamid’in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri (2 Mayıs 1992)*, haz. Coşkun Yılmaz, İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, İstanbul 1992, s.75-84.
- Akün, Ömer Faruk, “Bursalı Mehmed Tâhir”, *DİA* (6), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.452-461.
- Akyıldız, Ali, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş’in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, (M.Ö. 200, M.S. 2012), PegemA Yayınları, Ankara, 2012.
- Albayrak, Muzaffer ve Şeker, Kevser (yay.haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 134, İstanbul 2014.
- Alikılıç, Dünder, “Sultan II. Abdülhamid Han’ın Türk Kütüphaneciliğine Katkıları”, *Divanyolu Dergisi*, 54, 2018.
- Alkan, Mehmet Ö., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 2008, s.9-84.
- Alp, Hayrünisa, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği (1923-1950)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2003.
- Alpay, Meral, “Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa”, *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Festchrift*, İstanbul: Editions Divit Press, 1987.
- Altay, Ahmet, “The Libraries in the Ottoman State”, *Journal of Balkan Libraries Union*, 3 (2), 2015, s.48-53.
- Altay, Ahmet ve Taşkın, Nuri, “II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kitaplar İle Geçen Bir Ömür Mustafa Vedat Sönmez’e Armağan, Kitap ve Kütüphane*, ed. Alpaslan Demir, Sezai Balcı, Tuba Tombuloğlu, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s.52-74.
- Anameriç, Hakan, “Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, Ankara 2006, s.53-78.
- Anameriç, Hakan, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Sürecinde Bilginin Toplumsallaşması ve Bilgi Merkezleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Anameriç, Hakan, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri (XIX-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyet’in İlk Yılları)”, *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul’da Bilim ve Kültür Kurumları*, cilt 2, İstanbul 2009.

- Anameriç, Hakan ve Rukancı, Fatih, “Rasadhane-i Amire’ye 1869 Yılında Alınan Bazı Araç ve Kitaplar Hakkında Belgeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 (2), 2009.
- Anameriç, Hakan, “Tanzimat’tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)”, *Erdem*, 63, (2012), s.1-46.
- Anameriç, Hakan, “Osmanlı Devleti’nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metadolojik Bir İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (70), 2021, s.276-341.
- [Arseven], Celal Esad, *Notlar ve kütüphanelere dair usul-i tasnif*, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1340-1342 (M.1924).
- Artan, Tülay, “Şehid Ali Paşa’nın Sûk-ı Sultani’de Satılan Kitapları, Sahaflar ve Koleksiyonerler (1719): İslami İlimler Alanında Yazma Kitap Piyasası ve On Sekizinci Yüzyıl İstanbul Koleksiyonlarının İnşası”, *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları İtibar ve İhtiras*, yay.haz. Tülay Artan, Hatice Aynur, İstanbul, 2022, s.281-408.
- Ateş, Nilüfer, “1869 Tarihli Bir Sayım Listesi Işığında İstanbul Vakıf Kütüphaneleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022), s.791-836.
- Avcı, Müşerref, *Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2017.
- Ayaydın Cebe, Günil Özlem, *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler ve Çeşitlilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Aydın, Bilgin, “İstanbul Kütüphaneleri Tarihine Dair Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, 8 (16), 2010, s.333-344.
- Ayhan, Halis, “Batılılaşma: Eğitim ve Öğretim”, *DİA* (5), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.158-162.
- Aynur, Hatice, “Cumhuriyet Dönemi İstanbul Kütüphaneleri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt 7, 2015, s.602-613.
- Aysal Cin, Ulaş Duygu “Mühendishane’den Mühendis Mekteb-i Âlisi’ne Mektep Kütüphanesi”, *Türkiye’de Mühendislik ve Mimarlığın 250 Yılı, I. Cilt*, ed. Eminalp Malkoç, İTÜ Yayınevi, İstanbul 2023, s.609-628.
- Aysal Cin, Ulaş Duygu, “Mühendishane’den Mühendis Mekteb-i Âlisi’ne Mektep Kütüphanesi”, *1773’ten 2023’e İTÜ Tarihi: 1909-1944 Dönemi Mühendislik ve Mimarlığın Değişimi*, ed. U. Duygu Aysal Cin, İTÜ Yayınevi, İstanbul 2023, s.443-513.
- Babaoğlu, Resul, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960): Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Balcı, Sezai, *Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Balcı, Sezai, “Babıali Tercüme Odası Kütüphanesi”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s.333-368.

- Balcıoğlu, Tahir Harîmî, *Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler*, Büyüyenay Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2018.
- Bayri, Mehmet Halit, “Türk Tarih Encümeni”, *Tarih Dünyası*, C.III, No:30-31, 1952, s.1211-1216.
- Baysal, Jale, “Kütüphanecilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 42, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, s.1306-1310.
- Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar 1729-1875 (Kitapların Tam Listesi ile)*, (3.bs), yay.haz. Hasan S. Keseroğlu, İlkim Mengülerek, Hiperyayın, İstanbul 2020.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Beydilli, Kemal, “Mühendishane Matbaası”, *DİA (gözden geçirilmiş 3.basım)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s.335-336.
- Beydilli, Kemal, “Müteferrika Matbaası”, *DİA (gözden geçirilmiş 3.basım)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s.341-343.
- Beydilli, Kemal, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayun”, *DİA (31)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.513-514.
- Beydilli, Kemal, “Mühendishane-i Berri-i Hümayun”, *DİA (31)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.515-516.
- Biçer, Hülya, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devralınan Kütüphanecilik Mirası: Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğin Kurumsallaşması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2013.
- Binark, İsmet, “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası”, *Vakıflar Dergisi*, XIII, 1981, s.717-743.
- Birbudak, Togay Seçkin, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteb-i Mülkiye'de Bir Islahat Girişimi: Mehmet Hikmet Bey'in Layihası”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, XVI/16, (2019).
- Budak, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 2002.
- Buluş, Ayşe ve Delibaş, Burak, “Türk Kütüphanecilik Tarihinde Hasan Fehmi Edhem Karatay ve Yayımlanmamış Bir Belge”, *Türk Kütüphaneciliği* 35 (1), 2021, s.89-98.
- Canatar, Mehmet, “Şam Umumi Kütüphanesi'ne Dair Bir Değerlendirme”, *Abdülkadir Özcan'a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, yay. haz. Hayrünisa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aycibin ve Muhammet Ali Kılıç, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.621-626.
- Candan, Buket, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Yayıncılık ve Kütüphanecilik Etkileşimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Candan, Buket, “Matbaadan İnternet'e Türkiye'de Yayın Hayatı ve Kütüphaneler”, *Türk Kütüphaneciliği*, 25 (4), 2011, s.470-493.

- Candemir, Murat, “Cumhuriyetin Başlangıcında Kaleme Alınan İstanbul Darülfünunu Kütüphanesi’ne Ait Bir Dahili Nizamname Layihası”, *Türk Kütüphaneciliği*, XVIII/4, (2004).
- Candemir, Murat, “II. Abdülhamid’in Hal’inden Sonra Yıldız Kütüphanesi’nin Tasfiyesine Dair Bazı Tespitler”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2006, s. 405-447.
- Candemir, Murat, “Yıldız Sarayı Kütüphanesi: Saray’dan Üniversite’ye”, *Tarih Dergisi*, XXXV/2007, (2008), s.123-153.
- Cunbur, Müjgan, “Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 11 (1-2), 1962, s.3-21.
- Cunbur, Müjgân, “Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.XII, No:3-4, 1963, s.105-116.
- Cunbur, Müjgan, “Tanzimat’ın Kütüphaneciliğimize Etkileri”, *Belleten*, XXVIII/112, Türk Tarih Kurumu, 1964, s.691-700.
- Cunbur, Müjgân, “Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmi Talimatname”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.XIII, No: 1-2, 1964, s.28-35.
- Cunbur, Müjgân, “Münif Paşa Layihası ve Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II (2-3), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1964, s.223-231.
- Cunbur, Müjgan, “İlk Dernek Kütüphanemiz”, *Türk Kütüphaneciliği*, 16 (1), 1967, s.2-9.
- Cunbur, Müjgân, “Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.XVII, No:3, 1968, s.134-141.
- Cunbur, Müjgan, “Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIX, S.4 (1970), s.309-316.
- Cunbur, Müjgan, “Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları”, *TTK Bildiriler*, VII, (1973), II, s.675-688.
- Çavdar, Tuba, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Çavdar Karatepe, Tuba ve Türkmen, Hüseyin, “Yıldız Sarayı Kütüphanesi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongre Tebliğleri (12-15 Nisan 1999)*, der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1999, s.637-645.
- Çavdar Karatepe, Tuba, “Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yazma Kitabın Seyri”, *Doğu El Yazmalarının Aktarımı ve Edisyonuna Teorik Yaklaşımlar*, 28-30 Mart 2001.
- Çavdar Karatepe, Tuba, “Yıldız Sarayı Kütüphanesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (43), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.544-545.
- Çavdar Karatepe, Tuba, “Bayezit Devlet Kütüphanesi”, *Türk Maarif Ansiklopedisi*, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/beyazit-devlet-kutuphanesi#yazar-1> (24.02.2025)

- Çelebi, Ercan, “Bağdat Mebusu Sason Efendi’nin Meclis-i Mebusan Kütüphanesi Hakkındaki Raporu Üzerine Değerlendirmeler”, *I. Uluslararası Gelenekten Geleceğe Bilgi ve Belge Yönetimi Sempozyumu*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022, s.169-182.
- Çelik, Akile, “Dolmabahçe Sarayı’nda Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Kütüphanesi”, *Milli Saraylar Kültür-Sanat-Tarih Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 2010, s.55-70.
- Çelik, Yüksel ve Yeşil, Fatih, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*, 1.bs., Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- Çetin, Sinan, *Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Istanbul, 1884-1901 (Master of Arts in History)*, Bogazici University Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul 2010.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Papirüs Yayınları, Ankara, 1997.
- Dedeoğlu, Rüçhan, *Sultan Abdülaziz Döneminde (1861-1876) Sosyo-Kültürel Değişim ve Etkileri: İstanbul Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2024.
- Delibaş, Burak, *19-20. yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.
- Demirkol, Neslihan, *1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Dıĭıroĭlu, Filiz, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Kurum Kitaplığı: Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi ‘Kütüphanesi’”, *Müteferrika*, 52 (2), 2017, s.81-118.
- Dıĭıroĭlu, Filiz, “II.Meşrutiyet Dönemi Taşrasında Bir Medrese Kütüphanesi: Bursa Tedrisat-ı Cedide-i İlmiye Kütüphanesi”, *Arşiv Dünyası*, 6 (1), (2019), s.42-51.
- Dıĭıroĭlu, Filiz, “Kütüphane-i Umumi-i Osmani ve Bağış Koleksiyonları: Çerkeşseyhizade Kitaplığı”, *Arşiv Dünyası*, 8 (2), (2021), s.107-114.
- Dıĭıroĭlu, Filiz, “On Dokuzuncu Yüzyılda Paris’ten Dersaadet’e Gelen Kitaplara Dair Bir Liste”, *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları İtibar ve İhtiras (2022)*, yay.haz. Tülay Artan, Hatice Aynur, İstanbul, s.409-431.
- Dıĭıroĭlu, Filiz, “Eyüp’te Bir Hafızı Kütüb Ölmüş Diyeler!”, *Din ve Hayat*, 48 (1445), 2024, s.90-95.
- Diker, Sevgi Ağca, “Cami Kütüphane Vakfiyelerinden Nizamnamelere Kitapları Koruma Yöntemleri”, *MUTAD*, X(2), 2023, s.355-386.
- Dinç, Gülten, *Mekteb-i Tıbbiye Matbaası’nda Basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye’nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003.

- Dölen, Emre, II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X/1*, (2008), s.1-46.
- Duman, Hasan, “Bayezit Devlet Kütüphanesi’nin Dünü-Bugünü-Geleceği” *Bayezid Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1984.
- Duman, Hasan, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (6)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.51-52.
- Duman, Hasan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 325-339.
- Durmuş, Abdullah Yasir, *Mizancı Mehmed Murad’ın “Devr-i Hamîdî Asarı” Adlı Bibliyografik Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2021.
- Düzenli, Pehlül, “İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi”, *Ağa Kapısından Şeyhülislamlığa: İstanbul Müftülüğü*, ed. Ayhan Işık, Kâmil Büyüker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s.331-339.
- Elmacı, İrfan, “Osmanlı Türkiye’inde Bilim Akademisi Kurma Girişimleri ve Deney”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 18 (2)*, 2017, s.77-92.
- El-Shamsy, Ahmet, *İslam Klasiklerini Yeniden Keşfetmek: Editörler ve Matbaa Kültürü Bir Entelektüel Geleneği Nasıl Dönüştürdü?*, 1.bs., Ketebe Yayınları, İstanbul 2023.
- “Elyazması Eserler”, <https://www.millikutuphane.gov.tr/page/ELYAZMASI-ESERLER>, Erişim tarihi: 12.08.2024.
- Emsen, Şemim, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 9 (3-4), 1960, s.14-35.
- Erdoğan, Teyfur, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilat Açısından cilt I* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilim Dalı, İstanbul 1995.
- Eren, İsmail, “Mithat Paşa’nın Niş’te Kurduğu Modern Türk Kütüphanesi”, *Türk Kültürü*, 56, 1967, s.610-614.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi, c.I*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- Ergin, Osman, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul.
- Erken, Mehmet, “Yayınevi Olarak Kütüphane, Kütüphane Olarak Yayınevi; Kütüphane mi Yayınevi mi?”, *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi*, V, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2021, s.150-151.
- Erken, Mehmet, *Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2023.
- Erünsal, İsmail E. (Yay. haz.), *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-I*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982.
- Erünsal, İsmail E., “Osmanlı’larda Kitap ve Kütüphane Geleneği”, *Lale*, 3, 1985, s.15-21.

- Erünsal, İsmail E., “959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb”, *Erdem*, 4 /10, (1988), s.181-194.
- Erünsal, İsmail E. (Yay. haz.), *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca metinler ve belgeler-II*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1989.
- Erünsal, İsmail E., *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, 2.bs., Ankara Atatürk Dil Tarih ve Kültür Yüksek Kurumu, 1991.
- Erünsal, İsmail E., “Ayasofya Kütüphanesi”, *DİA* (4), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.212-213.
- Erünsal, İsmail E., “Hâfız-ı Kütüb”, *DİA* (15), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.94-98.
- Erünsal, İsmail E., “The Development of Ottoman Libraries From the Conquest of Istanbul (1453) to the Emergence of the Independent Library”, *Belleten* 60 (227), 1996, s.93-126.
- Erünsal, İsmail E., “Kütüphane”, *DİA* (27), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s.11-32.
- Erünsal, İsmail E., “Tanzimattan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Sona Doğru”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Eleazar Birnbaum Armağanı, yay. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, yay.haz. Virginia Aksan, XXIX, 2005, s.165-179.
- Erünsal, İsmail E., “Nuruosmaniye Kütüphanesi”, *DİA* (33), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.266-267.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişim ve Organizasyonu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.
- Erünsal, İsmail E., “Tanzimat Sonrası Türk Kütüphaneciliği İle İlgili Belgeler”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXXI, (2008), s.229-339.
- Erünsal, İsmail E., “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2012, s.151-175.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Tarih, İstanbul 2013.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik (3. bs.)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- Erünsal, İsmail E., “Katalog”, *DİA* (25), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s.24-28.
- Erzurum, Kenan, “Bir Kütüphanenin İlginç Öyküsü, Bugün 300 yıllık yazma kitapları bir kenarda duran İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi’nin ilginç tarihçesi... (1773-1996)”, *Kütüphanecilik*, t.y.
- Esad, Mehmed, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, haz. Sadık Erdem, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.
- Eyice, Semavi, “Eski Kütüphane Binaları Hakkında”, *Türk Yurdu*, sayı 267, 1957, s.728-732.
- Eyice, Semavi, “Ahmet III Kütüphanesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.40-41.

- Eyice, Semavi, “Batılılaşma”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (5), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.171-181.
- Gök, Hayrullah, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2005.
- Gökman, Muzaffer, *İstanbul Kütüphaneleri Rehberi*, İstanbul 1947, s.18.
- Gökman, Muzaffer, *Kütüphanelerimizden Notlar*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1952.
- Gökman, Muzaffer, “Bayezit Umumi Kütüphanesi ‘Restorasyondan sonra yeni hüviyetiyle’”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c.2., (1956), s.148-166.
- Gültekin, Hüseyin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- Gündüz, Mustafa, *Maariftten Eğitime, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020.
- Günergun, Feza, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin 1870’li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, XI (1-2), 2009-10, s.337-344.
- Güneş, İhsan ve Yakut, Kemal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir (1840-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2007.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Batılılaşma”, *DİA* (5), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.148-152.
- Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278 / 1862 – 1286 / 1869)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.
- Işıl, Yeşim, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti’nde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *İlmi Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi No:3*, ed.Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1987.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlılar ve Avrupa Bilimi”, *Bilim Tarihi*, 5, 1992, s.1-11.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darülfünun”, *DİA* (8), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.521-525.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmaniye”, *DİA* (7), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.333-334.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı’da Bilim Faaliyetleri”, *Türk Yurdu*, 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s.27-36.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünun: Osmanlı’da kültürel modernleşmenin odağı*, yay. haz. Hümeysra Zerdecî, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2010.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı Bilim Mirası, Mirasın Oluşumu, Gelişimi ve Meseleleri*, Yapı Kredi Yayınları, c.1., İstanbul 2015.
- İlaydın, Hikmet, “Milli Kütüphane Meselesi Dolayısıyla”, *Fikirler, İzmir Halkevi Kültür Dergisi*, 334, (1947), s. 1-5.

- İnalcık, Gülcan, *Nikolay Federoviç Katanov'un Hayatı, Kütüphanesi ve Türkoloji Alanındaki Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022.
- İpşirli, Mehmet, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s.33-42.
- İstanbul Dârülfünun Kütüphanesi Talimatnamesi. (1926)*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2000.
- Kacır İsmailoğlu, Tuğba, “Osmanlı Belgeleri Işığında Hammer”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies (AVID)*, V/1, (2016), s.1-84.
- Kaçar, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, II*, (1998), s.86.
- Kaçar, Mustafa, vd. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, İTÜ Yayınları, İstanbul 2012.
- Kakırman Yıldız, Asiye, “Türk Kütüphaneciliğinin Gelişiminde Uzman Raporlarının Etkisi”, *Cumhuriyet’in 100. Yılında Bilgi ve Belge Yönetimi Teknolojisinde Güncel Yaklaşımlar*, editörler Pervin Bezirci ve Işıl İlknur Sert, İstanbul: İstanbul University Press, 2024, s.3-23.
- Karatay, Fehmi Ethem, *Tasnîf-i Aşâr-i Kavâidi*, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1925-1927.
- Kayaoğlu, Hülya Dilek, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi-Karşılaştırmalı Bir Çalışma: 1982-2003”, *Türk Kütüphaneciliği, 18 (3)*, (2004), s.239-260.
- Kılıçarslan, Zehra, “İstanbul’da Bulunan Kütüphaneler”, *Türk Kütüphaneciliği, 31 (1)*, 2017, s.190-191.
- Kocamanoğlu, Emine, *Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Koç, Havva, “Arkeoloji Kütüphanesi”, *DİA (3)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.381.
- Korkmaz, Mehmet, “Bahriye Kütüphanesi”, *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi, V*, (2021), Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2021, s.105-107.
- Köklü, Elif, *Türkiye’de 1960 Sonrasında Kütüphanecilikteki Yenilikler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Anabilim Dalı, İstanbul 2001.
- Köprülü, Orhan F., “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Belleten, 51 (200)*, 1987, s.927-948.
- Kut, Turgut, “Bulak Matbaası, *DİA (6)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.387-389.

- Kuzucu, Kemalettin, “II. Abdülhamid’in Kütüphane Politikası ve Babıali Kütüphanesi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt, II. Kısım (s.597-625) içinde*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Küçükler, Osman Zahit, *Osmanlı Devleti’nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2016.
- “Kütüphanenin Tarihçesi”, (Çevrimiçi) https://www.library.boun.edu.tr/kutuphane_hakkinda.php, 05.07.2023.
- Mahmut Cevad İbnü’ş Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, H.1338 / M.1882.
- Malûl Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, *haz. İsmail Hakkı ve Şürekâsı*, Malûl Gaziler Neşriyat Kolektif Şirketi, İstanbul 1928.
- Mülayim, Selçuk, “Osmanlı Kütüphâne-i Umûmisi”, Muhammet Görür (yay.haz.), *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta’ya Armağan (3-6 Mayıs 2006), Bildiriler (s.529-538) içinde*. T.C. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara 2009.
- Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2004.
- Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 1997.
- Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2000.
- Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi*, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 1999.
- Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd.*, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2003.
- Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar*, IRCICA, I. Cilt, İstanbul 2006.
- Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, *haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut*, IRCICA, I.Cilt, İstanbul 2008.
- Öktem, Nisa, “II. Meşrutiyet’ten Sonra İttihat ve Terakki’nin Kültür Politikaları Çerçevesinde Milli Kütüphaneler Kurma Projesi: İzmir ve Konya Örnekleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10 (2023), s.191-206.
- Önal, H. İnci, “Türkiye’de Basımcılık ve Yayıncılığın Bilgi Hizmetlerine Etkisi”, *Bilgi Dünyası* 7 (1), 2006, s.1-22.
- Ötüken, Adnan, *Bibliyotekçinin El Kitabı I*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Ötüken, Adnan, *Bibliyotekçinin El Kitabı II*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Ötüken, Adnan, “Türkiye’de Ne Kadar Kitap Basılıyor?”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1 (2), 1952, s.161-163.
- Ötüken, Adnan, “İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, V (1-3), Ankara 1956, s.206-226.

- Özcan, Abdülkadir, “Cevad Paşa”, *DİA* (7), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.430-431.
- Özcan, Abdülkadir, “Tarih-i Osmani Encümeni”, *DİA* (40), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.83-86.
- Özdemir, Nihal, *Konaklardan Cemiyetlere, Kahvehanelerden Mecmualara Osmanlıda Yeni Bilimin Kamusallaşması*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2024.
- Özgül, M. Kayahan, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa*, Elips Kitapları, Ankara, 2005.
- Parlar, Başak, *II. Abdülhamid’in Türk Kütüphaneciliğine Katkıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2019.
- Rukancı, Fatih ve Anameriç, Hakan, *TBMM Kütüphanesi’nin Kuruluş Süreci ve İlk Sınıflama Çalışmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2004.
- Rukancı, Fatih, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde İstanbul Kütüphaneleri”, 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul (5-10 Ekim 2009): Bildiriler II*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2011, s.753-766.
- Sabev, Orlin (Orhan Salih), “Şehid Ali Paşa’nın (ö.1716) Kitap Koleksiyonlarına Ait Sofya Ulusal Kütüphanesi’nde Muhafaza Edilen İki Kitap Listesi”, *Osmanlı Kitap Koleksiyonları ve Koleksiyonları İtibarı ve İhtiras (2022)*, yay. haz. Tülay Artan, Hatice Aynur, İstanbul, s.263-280.
- Sançar, Nejdet, “Türk Kütüphaneciliği Tarihine Ait Notlar: Kadıköy Kütüphane-i Umumisi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 12 (3-4), 1963, s.47-57.
- Sarı, Nil, “Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Türk Dilinin Türkçeleşmesi Akımı”, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1987, s.121-142.
- Schellenberg, T.R., *Arşiv İdaresi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 17, Ankara 1993.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Soysal, Özer, *Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973.
- Soysal, Özer, “Geleneksel Türk Kütüphaneciliğinin Toplumsal-Ekonomik Yapısına Yaklaşımda Metodoloji ve Kaynak Sorunu”, *Belleten*, XLIV/173, Türk Tarih Kurumu 1980, s.97-110.
- Soysal, Özer, “XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamı’nın Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt (s.1113-1125) içinde*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981.
- Soysal, Özer, “Deniz Harp Okulu Kütüphanesinin Tarihsel Konum ve Çağdaş Niteliği Üzerine”, *Türk Kütüphaneciliği*, XXXIV/1, (1985).
- Soysal, Özer, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Türk Ulusal Kütüphanesini Kurma Girişimi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 1 (1), 1987.

- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa, c.I.*, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.
- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa, c.III.*, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.
- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa, c.V.*, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.
- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa, c.VI.*, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.
- Strauss, Johann, “İstanbul’da Kitap Yayını ve Basımevleri”, çev. Erol Üyepazarcı, *Müteferrika: Dört Aylık Kitabiyat Dergisi, 1*, İstanbul, 1993.
- Su, Kâmil, “Eski İstanbul Kütüphaneleri ve Bir İstatistik”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 24 (3)*, 1975, s.205-216.
- Sümbül, Sinan, ““Notlar ve Kütüphanelere Dair Usul-i Tasnif” Adlı Eser ve Kütüphanecilik Bakımından Önemi”, *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi, VIII, (2017)*, s.59-115.
- Şenalp, Leman, “Cumhuriyet Döneminde Kütüphaneciliğimiz”, *X. Kütüphane Haftası Dolayısıyla İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: 28 Mart 1974*, s.38-47.
- Şenalp, Leman, *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Başlangıçtan Günümüze*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998.
- Şenalp, Leman, “Türkiye Milli Kütüphanesi”, *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 405-419.
- Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, İstanbul Üniversitesi, 1983.
- Şişman, Adnan, “XIX. Yüzyılda Fransa’dan Kitap, Âlât ve Edevât Celbi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1 (2)*, 1999, s.7-25.
- Tak, Ekrem, “Hâfız-ı Kutubden Kütüphaneciye: Osmanlıdan Günümüze Bir Mesleğin Gelişimi”, *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi, XIII, (2020)*, s.81-102.
- Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, Risale Yayınları, İstanbul 1991.
- Tanrıverdi, Nurgül, *Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kütüphanesi Kumaş Ciltlerinin Araştırma ve Uygulaması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Tek Başaran, Ayşe, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2019.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Tekne, İrem, “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi”, *Arşiv Dünyası 11 (1)*, 2024, s.82-90.

- “Türkiye’nin İlk Müzesinin Hikâyesini Biliyor Musunuz?”, <https://www.turkishmuseums.com/blog/detail/turkiye-nin-ilk-muzesinin-hik-yesini-biliyor-musunuz/10037/1> Erişim tarihi: 22.01.2025.
- “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2023 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.strateji.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/FAALIYET_RAPORU.pdf, Erişim tarihi: 12.08.2024.
- “Türkiye’de ne kadar el yazması eser vardır?”, <https://www.ktb.gov.tr/TR-132687/turkiyede-ne-kadar-el-yazmasi-eser-vardir.html#:~:text=K%C3%BClt%C3%BCr%20ve%20Turizm%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20K%C3%BCt%C3%BCphaneler,30.000%20kadar%20yazma>, Erişim tarihi: 12.08.2024.
- Türkmen, Hüseyin, “Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Hidayet Yavuz Nuhoglu (derleyen), Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999 (s.643-652) içinde*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul 2001.
- Türkmen, Hüseyin, “Yıldız Sarayı Kütüphanesinin Hazin Serencamı”, *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi, V*, (2021), Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2021.
- Uçan, Lale, *Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Hayatı- Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Uçan, Lale, “Abdülmecid Efendi Kütüphanesi: Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Entelektüel Hayatının Simge Mekânı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 49, İstanbul, 2023, s.67-120.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı Devleti’nde Tıp Cemiyetleri”, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri; I.Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*, İstanbul: IRCICA, 1987, s.85-110.
- Uyar, Mesut ve Gök, Hayrullah, “Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi’nin Akıbeti-I”, *4.Kat, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, Temmuz, Ağustos, Eylül, 2003, s.34-39.
- Uyar, Mesut ve Gök, Hayrullah, “Mühendishane-i Berri-i Hümayun Kütüphanesi’nin Akıbeti-II”, *4.Kat, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, Ekim, Kasım, Aralık 2003, s.12-18.
- Ünsal, Behçet, “Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi”, *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, s.95-124.
- Ünver, Süheyl, “İstanbul’un İlk Kütüphaneleri”, *Ülkü*, 17, 1942, s.9-10.
- Ünver, Süheyl, “İkinci Selim’e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952, s.294-312.
- Ünver, A. Süheyl, “Eski Galatasaray Kütüphanesi”, *Atatürk Konferansları IV* (1970), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971, s.57-59.
- Üyepazarcı, Erol, “II. Abdülhamid’in Çevirttiği Polisiye Romanlar”, *Müteferrika* 28 (2), 2005, s.25-34.
- Yılmaz, Erol, “Kütüphanelerde Halkla İlişkiler Çalışmaları ve Kütüphanelerde Durum”, *Verimlilik Dergisi*, 1, 2006.

- Yılmaz, Malik ve Baykan, İbrahim Göksel, *Türk Kütüphaneciliğinde Önemli Bir Adım: Devr-i Hamidi Katalogları*, İstanbul 2018.
- Yılmaz, Bülent, “Türkiye Cumhuriyeti ve Kütüphane Kurumu: Aydınlanma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet’in 100.yılında Bilgi ve Belge Yönetimi Teknolojisinde Güncel Yaklaşımlar*, editörler Pervin Bezirci ve Işıl İlknur Sert, İstanbul: İstanbul University Press, 2024, s.41-80.
- Yontar, Aysel, “Türkiye’de Kütüphanecilik Alanında İlk Kadın Profesör ve Cumhuriyetimizin Zarif Bir Temsilcisi: Rahmetli Hocam Prof. Dr. Jale Baysal”, *Türk Kütüphaneciliği*, 23 (3), 2009, s.633-637.

